LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. IX, sv. 1, br. 17

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljić (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2016.

UDK 81-13
Izvorni naučni rad

Milenko A. PEROVIĆ (Novi Sad)
Filozofski fakultet – Novi Sad
perovic.a.milenko@gmail.com

HUMBOLTOVO ZASNIVANJE FILOZOFIJE JEZIKA (I dio)

Vrijeme poznog prosvjetiteljstva, pokreta *Sturm und Drang* i filozofije njemačkog idealizma donijelo je potrebu filozofskog promišljanja biti i porijekla jezika. Jezik je postao važan filozofski problem kod Vilhelma fon Humbolta. On je pokazao da pitanje o jeziku zahtijeva istraživanje njegove antropološke biti. Ono je nadalje otvorilo niz pitanja koja čine Humboltovu filozofiju jezika: odnos jezika i mišljenja, shvatanje jezika kao sistema, organa, organizma i djelatnosti, odnos jezika i „nacionalnog duha“, problem „jezičkog viđenja svijeta“, određenje „unutrašnje forme jezika“. Predočena pitanja u ovom radu se raspravljaju u posebnim tematskim odjeljcima.

Ključne riječi: *Vilhelm fon Humbolt*, *jezik*, *filozofijajezika*, *komparativnalingvistika*, *unutrašnja forma jezika*

Vilhelm fon Humbolt (1767–1835) pripadao je vremenu u kome su još bili mogući polihistori. Bavio se filozofijom istorije i kulture, estetikom i lingvistikom, filozofijom pedagogije i pedagoškim reformama, klasičnom filologijom i naukom o književnosti, filozofijom prava i diplomatijom. S bratom Aleksandrom fon Humboltom utemeljio je Berlinski univerzitet (1810) na ideji široke humanističke kulture, a ne uskosti utilitarističkog i specijalističkog obrazovanja. Kao znalac brojnih jezika, usmjerio se na promišljanje biti jezika i njegov položaj u povijesti, kulturi i životu uopšte te je zasnovao filozofiju jezika i komparativnu lingvistiku. Najznačajnijim se u njegovom opusu smatraju radovi o jeziku. Izvršio je veliki uticaj na lingvistiku 19. i 20. vijeka. Njegova je misao predmet mnogih sporova, oprečnih tumačenja i nerazumijevanja. Iako je oko njegovog djela stvorena cijela mitologija, nije mnogo prevođen na strane jezike. Brojna su pretumačenja njegovog učenja, posebno u lingvističkoj školi neohumboltovaca.

Humboltova se filozofija jezika i lingvistika moraju posmatrati iz cjeline njegovog mišljenja čiji je stožer *ideja humaniteta*. Određuje je kao

težnju za ukidanjem predrasuda i jednostranih pogleda kojipodižu neprijateljske granice među ljudima. Humanitet je težnja za razumijevanjem cijelog čovječanstva kao cjeline, bez razlike na religije, nacije i boju kože. Jedini mu je cilj slobodni razvitak svih unutrašnjih snaga i neograničeno širenja sfera ljudskog postojanja. Humanistički ideal gradi na stavu o svestranom i harmoničnom razvoju ličnosti i cijelog ljudskog roda. Civilizacija je „očovječenje naroda u njihovim unutrašnjim institucijama, običajima i unutrašnjem duhovnom skladu koji se na njih odnosi. Kultura tome oplemenjenom stanju dodaje nauku i umjetnost“. Obrazovanje je formacija misli koja –hraneći se znanjem i poimanjem svih intelektualnih i moralnih težnji dostupnih čovjeku –"harmonički preobražava shvatanje i karakter posebne ličnosti ili cijelog naroda“.[1]Humboltov pojam povijestisrodan je Kantovom.Svjetska povijest je rezultat djelatnosti duhovnih snaga.One su izvan granica spoznaje, jer ih nije moguće spoznati s uzročne tačke gledišta. Duhovne snage ispoljavaju se u tvoračkim sposobnostima i naporima posebnih individua, podsticane prirodnom nužnošću ili potrebama. Povijesni život je rezultanta slobode i nužnosti života individua i zajednica.Humbolt je naziva duhovnom kulturom i određuje kao sklop religijsko-moralnih predstava koje vode usavršavanju ličnosti čovjeka i poboljšavanju društvenog života.Duhovna kultura obuhvata različite strane duhovnog života. Humbolt je pedagošku paradigmu izgradio na ideji „obrazovanja čovjeka“ (Bildung) po uzoru na praksu sokratskog dijaloga koji je prakticiran na filološkom seminaru F.A.Volfa.[2] Duhovna kultura je sistem znanja i svjetonazornih ideja koje postoje u konkretnom kulturno-povijesnom jedinstvu ili čovječanstvu u cjelini. U vrijeme kad i Šlajermaher, Humbolt je razvio svoju individualističku koncepciju.U individualnosti je tajna svake egzistencije.Država ne smije posezati u pravo individualnosti, nego se mora starati o spoljašnjoj i unutrašnjoj bezbjednosti.Najviši cilj i granica državne djelatnosti je obezbjeđivanje univerzalnog razvitka ljudskih individua.

---

1 Wilhelm von Humboldt,*Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues und ihren Einluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts* (*O različitosti gradnje ljudskih jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak čovječanstva*; Predgovor trotomnom djelu *O jeziku kavi na ostrvu Javi*, 1830–35), Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1836, § 7.

2 Friedrich August Wolf (1759–1824) njemački je filolog-klasik, istraživač antike, profesor u Haleu. Knjigom *Prolegomena ad Homerum* (1795) otvorio je čuveno *homersko pitanje* koje će u naredna dva vijeka opsedati intelektualne duhove.

1. Humboltovo filozofsko stanovište

Filozofija njemačkog idealizma suočila se s novovjekovnom metafizičkom, antipovijesnom i mehanicističkom slikom svijeta. Humbolt se suočio sa shvatanjemjezika koje je bilo nužni dio te slike. Vodeći misaoni podsticaj dobio je od Herdera, u prvom redu od njegovog shvatanja prirode i porijekla jezika te promišljanja povezanosti jezika, mišljenja i „duha naroda“, kao i od tipološke klasifikacije jezika braće Šlegel. Na Humbolta su uticali i Kant, Gete, Hegel, Šiler i Šeling.Preplitanje filozofskog i znanstveno-lingvističkog načina mišljenja kod Humbolta dijelom je produktivno, dijelom stvara nesavladive misaone teškoće, a dijelom uzrokuje nesporazume i krive interpretacije.On jednako promjenjuje filozofsku dijalektičku i pozitivno-naučnu metodu. Renesansa dijalektike u filozofiji njemačkog idealizma svakako je djelovala i na njegovu spremnost da otkriva i podnosi opreke i aporije u mišljenim stvarima i u samom mišljenju. Humbolt je rano shvatio da – ako se *jezik* hoće promišljati kao živa, energeička djelatnost ljudskog duha – nije prihvatljivo u jeziku niti u filozofsko-znanstvenom istraživanju biti jezika izbjegavati uvide koji pokazuju razlike, suprotnosti i opreke. Fihte i Hegel su – uz sve međusobne razlike – jezik promišljali na dijalektičko-spekulativni način. Dijalektičkim poimanjem jezika, Humbolt je u izvjesnom smislu njihov prethodnik. On spontano primjenjuje platoničku dijalektiku (*dihairesis* i *sinagoge*) da bi raščlanjivao i sintetizirao živo tkivo jezika.Otkrivanja dihotomija i aporija u jeziku ipak kod njega nije praćeno složenijim misaonim strategijama traganja za njegovim jedinstvenom osnovom.Svijet o dihotomijama i aporijama pouzdan je znak filozofskog stupanja u središte jezika kao djelatnog procesa. Postizanje te svijesti lakši je dio filozofskog i znanstvenog posla od spekulativnog obrta u mišljenju kojim se traži jedinstveni odnos jezičke djelatnosti. Hegel taj osnov označava onim što je u spekulativnom smislu *treće* (das Dritte), naime, treće u odnosu na ono *dvoje* koje se sučeljavaju u dihotomiji, odnosno opreci. Humbolt nije spekulativni mislilac, pa pomirenje otkrivenih dihotomija i aporija dijelom obavija maglom vlastitog agnostičkog stava, a dijelom traži u „duhovnoj snazi“, „duhovnoj djelatnosti“ etc.[3]

Humboltovi interpretatori mahom nijesu imali spekulativnu kulturu mišljenja, nego imje i njegova dijalektika bilaneshvatljiva.Njegove su filozofsko-lingvističke stavove o dijalekticitetu jezika sudili rezonirajućom mjerom. Humbolt je utemeljio filozofiju jezika ne samo filozofskim načinom pitanja o

[3] Hegel je u *Fenomenologiji duha* i u *Enciklopediji filozofijskih znanosti* pokazao kako je moguće, štaviše – nužno (!), jezik misliti spekulativno, jer jezik je u svojoj biti spekulativan! Vidi o tome: Milenko A. Perović, *Medium duha ili kućabitka. Hegelov spekulativni pojam jezika*, časopis Arhe, br. 24/2015, Novi Sad, str. 9–36.

biti jezika nego i time što je – kao čovjek dijalektičke kulture mišljenja – razumio da se bit jezika kao duhovne djelatnosti mora moći pokazati kao proces, promjena, kretanje, rad, subjektivnost, prelaženje u drugost i svrhovitost. Same po sebi, te odredbe nužno vode otkrivanju i mišljenju opreka u jeziku. Te su opreke: djelatnost-predmetnost, životnost-stvarstvenost, individua-kolektiv (narod, čovječanstvo), sloboda-nužnost, govor-jezik, jezik-mišljenje, zakonomjernost-stihija, kontinuitet-diskrecija, objektivnost-subjektivnost i nepokretnost-pokretnost.

Osnovni su principi Humboltove filozofsko-lingvističke koncepcije: 1. sinteza naturalističkog i djelatnog pristupa (jezik kao organizamduha i djelatnost duha); 2. dijalektički suodnos oprečnih načela (antinomija); 3. sistemsko-integralni pogled na jezik; 4. prioritet dinamičkog, procesno-genetičkog nad strukturno-statičkim pristupom jeziku; 5. shvatanje jezika kao organizma koji sebe rađa; 6. prioritet vanvremenskog (panhroničkog ili ahroničkog) pogleda na jezik nad istorijskom analizom promjena jezika u vremenu; 7. prioritet izučavanja živog govora nad opisom jezičkog organizma; h. dijalekticitet odnosa raznolikosti postojećih jezika prema jeziku kao zajedničkom nasljeđu čovječanstva; 8. pokušaj da se na idealnom planu jezik predstavi kao stupanj prema savršenom obrazovanju jezika kao takvog; 9. odbijanje izolovanog opisivanja jezika izvan povezanosti s drugim oblicima ljudske djelatnosti; 10. posredovanje filozofskog i znanstvenog rasmatranja jezika.

Htjenje spajanja komparativne lingvistike s filozofskim razumijevanjem jezika Humbolt je opredmetio u metodi koju je nazvao „filozofskim zasnivanjem komparacije jezika“.[4]U duhu Kantove „reformu filozofije“, u središte razumijevanja jezika stavio je ideju slobodne ljudske djelatnosti.[5] Tematske podsticaje za filozofiju jezika nije mogao dobiti od Kanta, jer se on nije bavio pitanjem o jeziku. S Kantom on dijeli kritičku nastrojenost prema naivnom realizmu. Na njoj Kant temelji teorijsku filozofiju, a Humbolt filozofiju jezika. Zajedničko mu je s Kantom i uvjerenje da polazište filozofskog i znanstvenog mišljenja ne može biti empirijska datost, nego aprioritet konstituirajućih uslova na onovu kojih pojave postaju objekti spoznaje. Rudolf Hajm – jedanod prvih Humboltovih biografa – tvrdi da je Humbolt na svoj način preuzeo Kantovo učenje o transcendentalnoj shemi. Kao što postoji „shematičnost misli

[4] *Briefe von Wilhelm von Humboldt*, In: Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-historische Klasse 1948, Nr. 3; Brief an Wollf (20. 12.1799).

[5] O uticaju Kanta na Humbolta pisali su Rudolf Hajm, V. Štajnberg, A. Pot i danas G.Hiper. Kasirer kaže: „U Humboltovom istraživanju nalazimo opštu karakteristiku Kantove filozofije koja se, bez obzira na obilje radova napisanih o Kantu, u određenom smislu i danas smatra uzornom“ (Ernst Cassirer, *Die Kantischen Elemente in Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie*, in: Festschrift für Paul Hensel. Greiz i. V. 1923).

da bi bilo moguće suđenje“, tj.podvođenjeopažanja pod kategorije misli, „isto tako postoji i shematičnost jezika; štaviše, sam jezik i njegov prvi element – riječ – obrazuju se samo zahvaljujući njoj“.[6]

Ernst Kasirer u djelu *Kantijanski elementi u filozofiji jezika V. fon Humbolta* zastupa mišljenje da se Humboltova filozofija jezika može plodotvorno primijeniti na rješenje problema kritičke filozofije. Dualizam teorijskog i praktičkog znanja stvara osnovnu teškoću Kantove kritičke filozofije. Kasirer zaključuje da postoji sfera duha koja ne potpada pod zakone fizike (tj. pod matematičko shvatanje nužnosti) ni pod zakone teleologije praksisa (tj. etičke norme i vrijednosti). Ta sfera „prvobitne duhovne energije“ ima vlastite principe kojima se prevladava antiteza slobode i nužnosti. I u njoj je na djelu lanac empirijskih uzroka i posljedica, ali je ona ujedno i ovaploćenje univerzalnosti i slobode. Ta sfera je jezik u njegovoj duhovnoj samobitnosti. Sa stanovišta teorijskog i praktičkom uma, jezik je periferna pojava. Zato u arhitektonici Kantovog učenja nije bilo mjesta za filozofiju jezika. Uočili su to Haman i Herder kao prvi veliki Kantovi kritičari. Oni su shvatili da jezik ima visoku vrijednost kao posrednik, tj. organon koji je ujedno instrumentum uma i kritike uma. Po Herderu, kritika ljudskog uma nije moguća bez kritike ljudskog jezika.[7]

Herderov spor s Kantom oko jezika filozofsko ishodište je Humboltove teorije jezika. Humbolt nastoji spojiti subjektivističku paradigmu Kantove kritičke filozofije s Herderovim shvatanjem biti jezika: „Subjektivna djelatnost u mišljenju stvara objekt. Nijedan vid predstave ne obrazuje se samo kao čisto opažanje već datoga predmeta. Djelatnost čulnih organa treba da stupi u sintetičku vezu s unutrašnjim procesom djelatnosti duha“. Tim povezivanjem nastaje predstava koja postaje objektom; ona se onda uzima kao ono što je naspram subjektivne djelatnosti duha; kada je opažena kao to naspramno, „ona se opet vraća u sferu subjekta“. Kod Kanta taj refleksivni proces predstavljanja i poimanja protiče „gluvonijemo, beslovesno“. Podstaknut Herderom, Humbolt zaključuje da refleksivni spoznajni proces može nastati i trajati samo posredstvom jezika! Herder je shvatio da je jezik nezaobilazni činilac u preoblikovanju subjektivnog u objektivno i obrnuto. Uz pomoć jezika – kaže Humbolt – unutrašnja duhovna djelatnost izlazi u spoljašnji svijet, ovaploćuje se u govoru, a govor se vraća u uho govornika. Zahvaljujući jeziku, predstava se objektivira, a da se ne odvaja od subjekta. Bez uloge jezika u procesu objektivacije predstava i vraćanja onoga predstavljenog u subjekt ne bi bilo moguće obrazovanje pojmova. Ne bi bilo moguće ni mišljenje, čak ni kad se taj proces šuteći odvija. Gustav Špet smatra da je u ovomHumbol-

[6] Rudolf Haym, *Wilhelm v. Humboldt, Lebensbild und Charakteristik*, Verlag Gaertner, Berlin 1856.

[7] А. В. Гулыга,*Гердер*, Соцэкгиз, Москва, 1963.

tovom generalnom filozofskom pogledu na djelu obnova helenske koncepcije jedinstva slovesno-logičkog mišljenja. Štaviše, ona je implicite zahtijevala „radikalnu reformu logike".[8] Teodor Bodamer je vrijednost Humboltove filozofije jezika vidio u pozvanosti da „završi Hegelov filozofski sistem". Nije time mislio da ona bude dopuna Hegelovoj sistematici filozofskih disciplina, nego da se statuira kao centralni problem filozofije duha koji u jeziku ostvaruje sve druge konkretne probleme filozofije.[9] Filozof B. Libruks smatra da je Humbolt ostao „u predvorju dijalektike"[10], jer misli dijalektički, ali ne u Hegelovom smislu. Jezik on promišlja u cjelovitosti njegove mnogostranosti i u povezanosti koju nije uvijek lako dokučiti. Sposobnost sintetičkog mišljenja je u temelju njegove ideje komparativne lingvistike. Jezik ne shvata kao izolovani objekt lingvističke, tj. gramatičke analize: „Komparativna lingvistika treba da izučava jezik i ciljeve čovjeka koji se njime postižu, uopšte rod ljudski u svom postupnom razvitku i posebne narode; to su njena četiri predmeta koji stoje uuzajamnoj povezanosti".[11]

Najznačajnija Humboltova filozofsko-lingvistička djela su: *O uporednom izučavanju jezika primijenjenom na različite epohe njegovog razvitka* (*Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung*, 1820), *O različitosti gradnje ljudskih jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak čovječanstva* (Predgovor trotomnom djelu *O jeziku kavi na ostrvu Javi*, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues und ihren Einluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts*, 1830–35), *O uticaju različitog karaktera jezika na literaturu i duhovni razvitak* (*Über den Einfluss des verschiedenen Charakters der Sprachen auf Literatur und* Geistesbildung, nedovršeni rad, 1821) i *O nastajanju gramatičkih formi i njihovom uticaju na razvitak ideja* (*Über das Entstehen der grammatischen Formenundihren Einfluss auf die Ideenentwicklung*, Referat podnijet Berlinskoj akademiji nauka, 17. 01. 1822).[12]

---

[8] Г. Шпет, *Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольда*, Москва, 1927, с. 30.

[9] Theodor Bodammer, *Hegels Deutung der Sprache*, *Interpretationen zu Hegels Äußerungen über die Sprache*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1969.

[10] Bruno Liebrucks, *Sprache und Bewusstsein*, II, *Sprache, Wilhelm von Humboldt*, Frankfurt a. M., 1965.

[11] W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*... Isto, §2.

[12] Vrijedi pomenuti i druge Humboltove radove o jeziku: *Über Denken und Sprechen* (1795/96), *Latium und Hellas* (1806), *Einleitung in das gesammte Sprachstudium* (1810/11), *Über Sprachverwandtschaft* (1812–14), *Über den Nationalcharakter der Sprachen* (1822), *Über den Zusammenhang der Schriftmit der Sprache* (1823/24), *Über den Dualis* (1827), *Von dem grammatischen Baue der Sprachen* (1827–29). Među brojnim izdanjima Humboltovih djela valja navesti: *Gesammelte Werke*, Hrsg. von Carl Brandes. Bd. 1–7. Berlin 1841–1852; *GesammelteSchriften*, Hrsg. von der Koniglich Preussischen Akademie der

2. Jezik i čovjek

Put prema filozofiji jezika i komparativnoj lingvistici Humbolta je vodio preko ideje „komparativne antropologije" (1795). Njen zadatak on je vidio u otvaranju pitanja o jeziku iz perspektive filozofskog pitanja o čovjeku. Zadatak nije tematski razvio, nego je u izvjesnom smislu obrnuo njegov strategijski smjer nastojanjem da preko jezika dokuči bit čovjeka i duha. Promjenom toga smjera on je zasnovao ideju lingvističkog komparativizma u kojoj ispitivanje dubinskih izvora jezika vodi razumijevanju ljudske duhovne egzistencije. Jezik je djelo ljudskog uma, dakle, „neposredno je utemeljen u čovjeku". Međutim, „jezik nije moguće objasniti svjesnim stvaranjem ljudskog uma".[13] Paradoksija ovoga Humboltovog stava korjeni se u predrazumijevanju antropološke biti jezika. Njegov se stav jednako odnosi na ono *apriorno* i ono *aposteriorno* u jeziku, tj. na *transcendentalni* i *povijesni* karakter jezika. Rješenje problema njihovog odnosa ne može se dobiti Kantovim dijalektičkim, nego Hegelovim spekulativnim načinom mišljenja. On može pokazati jedinstvo, razliku i suprotnost transcendentalnog i povijesnog karaktera jezika. Međutim, Humboltov način mišljenja ne izlazi iz granica „negativne dijalektike", što mu uskraćuje misaono iskustvo spekulativnog stava. Kod njega ideja izvornog jedinstva jezika poput himere stalno lebdi nad eksplikacijom njegovim imanentnih razlika, suprotnosti i opreka,zbog čega one gube živi djelatni uzajamni odnos. Konkretno, Kantov apriorizam usmjerava ga prema ne-istorijskoj, čak anti-istorijskoj poziciji nepovijesnog mišljenja. S druge strane, on je sljedbenik istorizma kao prvog modernog oblika povijesnog mišljenja.[14] Hegel je problem mišljenja odnosa nepovijesnog i povijesnog riješio fundamentalnom filozofskom strategijom odnosa logičke i temporalne sukcesije (*an sich*, *für sich*, *für uns*). Humbolt za nju nije bio spreman, nego se opredijelio za Kantov model odnosa *questioiuris* i *questio facti*. To ga je dovelo u situaciju da odnos apriorizma i istorizma u jeziku ne može riješiti na ontološkoj (umskoj) razini, nego ga spušta na znanstvenu (razumsku) razinu.

Jeziku pririče izvorni apriorni antropološki karakter. Istodobno naglašava njegov povijesni, dinamički, genetički i organski karakter. Jezik je

Wissenschaften. Abt. 1–4 (Bd. 1–17). Hrsg. von Albert Leitzmann, Bruno Gebhardt, Wilhelm Richter. Berlin 1903–1936. i *Werke in fünf Banden*, Hrsg. von A. Flitner und K-Giel. Darmstadt 1960.

[13] W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* (*O uporednom izučavanju jezika primijenjenom na različite epohe njegovog razvitka*), 1820), Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den Jahren 1820–1821, Berlin 1922, s. 239–260; § 13, s. 248.

[14] O pitanju odnosa *istorizma* i *istoricizma*, tj. povijesnog mišljenja vidi: Milenko A. Perović, *Mitologija vs. filozofija povijesti*, Arhe, 14/2010, Novi Sad, str. 1–27.

apriorno „usađen u ljudskom umu“ kao intelektualni „instinkt uma“.[15] Jezik je „organ unutrašnjeg bitka, čak sami bitak“ čovjeka[16]: „Čovjek je čovjek samo zahvaljujući jeziku; a da bi se stvorio jezik, on već treba da bude čovjek“.[17] Jezik se ne razvija postepeno, nego nastaje odjednom:[18] „Bezuslovno, jezik nastaje iz čovjeka i, naravno, malo pomalo, ali tako da organizam jezika ne leži kao mrtvi teret u dubini duše, nego se javlja kao zakon koji uslovljava misaonu funkciju čovjeka te zato prva riječ već određuje i pretpostavlja postojanje svega jezika“.[19] Stvaranje jezika ne može se izvoditi iz pojmova niti pretpostavlja postojanje „kolosalne misaone pripreme“ koja bi bila dokaz postojanja sada „iščezlih kultura“.[20] Složenost strukture jezika navodi na pretpostavku da je ona rezultat postepenog usložnjavanja prostih struktura u hodu vremena. Međutim, u duhu svoga apriorizma Humbolt tvrdi da jezik nastaje iz „prvobitnog stanja prirode“. On je „tvorevina prirode, a priroda je ljudski um“.[21] Izvorna konzistentnost jezika i uniformnost njegove složene gradnje mogući su samo kao djelo te prirode: „Ma kako bila prirodna pretpostavka o postepenom oblikovanju jezika, oni su mogli nastati samo odjednom“.[22] Genijalitet stvaranja jezika nije ponajprije u „uspostavljanju hijerarhije beskonačnog mnoštva uzajamno povezanih odnosa, koliko u nedostižnoj dubini najprostijih misaonih akata koji su potrebni za poimanje i reproduciranje čak i pojedinačnih jezičkih elemenata“. Da bi čovjek mogao „razumjeti makar jednu jedinu riječ (...) cijeli jezik u potpunosti i u svim svojim uzajamnim vezama već treba da bude uključen u nju“.[23] Jezik kao „produkt instinkta uma može dostići razne stupnjeve savršenstva“. To znači, „svaka misao može se izraziti na svakom jeziku“,[24] ne samo zbog srodnosti jezika, nego zbog „gipkosti pojmova i njihovih znakova“. Raznolikost jezika je „povezana s procesom nastajanja ljudskog roda“ i nezamjenljivim sredstvom formiranja svijeta predstava“.[25] Jezik se ne razvija postepeno usložnjavanjem i usavršavanjem, nego se pojavljuje odjednom kao cjeloviti i složeni sistem usađen u čovjeku. On postoji kao nesvjesna forma i kao intelektualna aktivnost koja se ispoljava u aktima „preokretanja svijeta u misli“.

---

15 Isto.
16 W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, Isto, § 2.
17 Isto.
18 Isto.
19 Isto.
20 Isto.
21 Isto.
22 Isto.
23 Isto.
24 Isto.
25 W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium...*, Isto, § 15, s. 251.

Strategijom prevođenja stava o apriornoj ontološkoj i antropološkoj biti jezika u indikativne znanstvene iskaze – neposredovanim prevođenjem filozofskog u znanstveni stav – Humbolt je usmjerio pažnju na pitanje o duhovnoj biti jezika, ne obezbjeđujući potrebno posredovanje. Na drugoj strani, otvorio je teškoću u proklamovanoj genetičkoj koncepciji jezika da iz stava antropološkog apriorizma razvije pitanje o povijesnom karakteru jezika. Kao čovjek svoga vremena, Humbolt nije mogao izbjeći da vlastitu koncepciju jezika stavi u odnos s istorističkim progresizmom prosvjetiteljstva, ali ni s povijesnim mišljenjem svojih njemačkih filozofskih savremenika. Pitanje o povijesnosti i komparaciji jezika navodi ga na pitanje o povijesnosti čovječanstva. Humbolt pokušava proći između scileteleologizma i Haribde principa kauzalnosti. Svjetska povijest ponekad pokazuje „uzlove koje nije moguće razvezati", ali nesumnjivo sugerira misao o „kretanju naprijed", o progresu.[26] Sadržaj joj je težnja za ostvarenjem humanističkog ideala čovječanstva i stvaranjem viših oblika kulture. Međutim, nijesu predvidljivi putevi pojavljivanja „ljudske duhovne sile" u njenoj raznovrsnosti. Pojava izvanrednih individualnosti ne može se objasniti samo istorijskim kontinuitetom. Humbolt odbija postulaciju sistema povijesnih ciljeva i beskonačnog usavršavanja: „Ispunjavajući predodređenja prirode, sve živo prolazi svoj put do potonjeg daha". Svaki stvor prolazi isti put postojanja vođen životnim principom (Lebensprinzip). No, „đe god da se pojavio čovjek, ostao je čovjekom". „Očovječenje" čovjeka može se razumjeti kao „uzlazni proces" stalnoga usavršavanja: „U kulturnom i moralnom razvitku čovječanstva skrivena je nesumnjiva planomjernost". Postoji ona i u drugim oblastima duha, ali je manje vidljiva. S jezikom je stvar kompleksnija: „Koliko je neobjašnjiv njegov izvor, toliko je nepredvidivo njegovo djelovanje; i najveća dostignuća ovđe ne moraju nužno biti potonja po vremenu nastajanja".[27]

Humbolt odbija jednostranost tumačenja jezika kao „ogledala povijesti". Jezici su objektivacija „osnovnih sila" koje tvore svjetsku povijest čovječanstva. U dijalektičkom uzajamnom odnosu činilaca jezika i povijesti krije se perspektiva moguće integracije istorije i lingvistike na novim načelima. Izbjegavši teleologizam u razmatranju povijesti i jezika, Humbolt nije uspio izmaći teškoćama istorizma. Objašnjenje povijesnog procesa svih duhovnih oblika – kao i jezika – ne treba tražiti u „ranije određenom cilju ljudske povijesti, nego u njihovom prauzroku koji smatramo nedokučivim". Povijesnost jezika on objašnjava pogledom *unazad*, a ne i pogledom *naprijed*: „Sve što živi u duhovnom i materijalnom svijetu, može se smatrati produktom

[26] W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...* Isto, § 4.
[27] Isto.

jedne sile koja leži u osnovi svega i koja se razvija po zakonima koji su nam nepoznati“.[28]

Humbolt na mala vrata vraća teleologizamidejom*genetičkog* razmatranja jezika. Jezik je „rad duha usmjeren prema određenom cilju“.[29]U manjoj ili većoj mjeri on može biti dostignut. Ozbiljenje toga cilja zavisi od niza činilaca: od moći djelovanja duhovnog principa na jezik, predodređenosti za jezičko stvaranje (jasnoća predstava i pojmova, moć označavanja, jezička imaginacija, harmonija i ritam zvukova, gipkost govornih organa, oštrina i suptilnost sluha), tradicije, povijesnih okolnosti etc. Jeziku „ne uspijeva uvijek ostvariti čak ni tendenciju koja je u njemu sasvim jasno naznačena“.[30] Humbolt tvrdi da svaki jezik, s jedne strane, od svoga nastanka ima sve što mu je potrebn te, s druge strane, jezik podliježe genezi, usavršavanju etc. Prvi stav slijedi iz uvida u „prvi stupanj u hijerarhiji jezičke organizacije“, jer „i tzv.grubi i barbarski dijalekti imaju sve potrebno za potpunu upotrebu, jer se javljaju kao forme, kao što su ih dostigle najrazvijenije i najznatnije forme, u kojima se tokom vremena mogao iskristalisati cijeli karakter jezika, pogodan da više ili manje potpuno izrazi svaku misao“.[31]S druge strane, usavršavanje jezika ne može se povezivati s početnom etapom njegovog nastajanja: „Usavršavanje pretpostavlja takvo stanje koje narod postiže samo tokom dugih godina svoga razvitka, u procesu u kome trpi ukršteni uticaj drugih naroda. Takvo ukrštanje dijalekata je jedan od najvažnijih momenata u nastajanju jezika“.[32]

Na tragu Herdera, Humbolt pitanje o temporalnom i povijesnom karakteru jezika pokušava rješavati u isto vrijeme s ozbirom na činilac vremena i nezavisno od njega. Tako miješa shvatanja o apriornoj i aposteriornoj egzistenciji jezika. Dijelom apstrahira od spoljašnjih empirijskih činilaca nastajanja jezika, dijelom se bazira na njegovoj unutrašnjoj genezi. Po ovoj drugoj strani, jezik je jedinstveni dar čovjeka, njegova bitna antropološka odlika. Genetičkom (istorističkom) koncepcijom jezika Humbolt je morao odgovoriti na pitanje o razvoju jezika. Ideja razvoja čini jednu od vodećih ideja njegovog vremena, posebno njemačkog idealizma i Hegela. Ta ideja izražena je i u naslovu njegovog vodećeg lingvističkog djela[33]. Humbolt kaže: „Duhovni razvitak, čak i s krajnjom usredsređenošću i zatvorenošću karaktera, moguć je samo zahvaljujući jeziku, a jezik pretpostavlja obraćanje biću koje je odvojeno od nas i koje nas poima“.[34]

---

28 Isto.

29 W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues..,*Isto, § 5.

30 Isto.

31 W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium*.., Isto, § 3, s. 240.

32 Isto, § 6., s. 242.

33 „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues.., Isto, § 5.

34 Isto, § 9.

Slično Hegelu, Humbolt ideju povijesti temelji na stavu o samorazvijanju duha.[35] To znači da je „jezik čvrsto isprepletan s duhovnim razvitkom čovječanstva i prati ga na svakom stupnju njegovog lokalnog progresa ili regresa, odražavajući u sebi svaki stadij kulture“.[36] No, svojevrsnim apriorističkim redukcionizmom Humbolt pretpostavlja neko „nulto“ povijesno stanje u kome nema kulture ni duhovnog razvitka, nego postoji samo jezik. Taj stav baca posebno svijetlo na ontološko porijeklo jezika: „Jezik nastaje iz takvih dubina ljudske prirode da u njemu nikada ne treba vidjeti namjernu tvorevinu, stvaranje naroda. U njemu, očita nam je – iako neobjašljiva po svojoj biti – samodjelatnost (Selbstthätigkeit), i na tom planu on uopšte nije proizvod ničije djelatnosti, nego neproizvoljna emanacija duha. Nije tvorevina naroda, nego dar koji ih je dopao, njihova unutrašnja sudbina. Oni se njime koriste, ne znajući kako su ga izgradili. I svi jezici, očito, uvijek se razvijaju istodobno s procvatom naroda – njihovih nosilaca, satkani od njihove duhovne samobitnosti, koja na jezike nameće neka ograničenja. Kada kažemo da je jezik samodjelatan, samostvoren, božanski slobodan, a jezici skovani i zavisni od naroda kojima pripadaju, to nije prazna igra riječi. Naime, svi posebni jezici ograničeni su određenim okvirima“,[37] a opet su „jedinstvene tvorevine intelektualne tvoračke snage“.

3. Jezik kao organizam, organ, sistem i djelatnost

U razvijenom ili rudimentarnom obliku kod Humbolta se mogu naći sva određenja jezika koja će dominirati u potonjoj lingvistici i filozofiji jezika ili koja će biti predmet kritičkih konfrontacija. On određuje jezik kao *organizam*, *organ*, *sistem* i *djelatnost*.

U svojim ranim lingvističkim djelima postavlja pojam jezika kao *organizma*. Podsticaj mu dolazi iz klasicizma i romantizma koji su pomoću pojma organizma pokušavali razumjeti strukturu ljudskih, posebno umjetničkih djela. Humanističke znanosti i lingvistika 19. vijeka primile su ideju organizma od prirodnih znanosti. Privlačnost te ideje dolazila je od samorazumljivosti shvatanja da je organizam strukturirana cjelina, a njeni dijelovi imaju funkcije koje su podređene svrsi postojanja cjeline. Djelovi organizma su uzajamno fukcionalno povezani i svaki je nužan za funkcionisanje svih ostalih. U skladu

[35] Isto, § 1: „Diese in dem Laufe der Jahrtausende und in dem Umfange des Erdkreises, dem Grade und der Art nach, verschiedenartige Offenbarwerdung der menschlichen Geisteskraft ist das höchste Ziel aller geistigen Bewegung, die letzte Idee, welche die Weltgeschichte klar aus sich hervorgehen zu lassen streben muß“.

[36] W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues..,* Isto, § 3.

[37] Isto,§§9, 10.

s velikom filozofskom rehabilitacijom pojma svrhe – koja je započeta s Kantom i do kraja provedena kod Hegela – unutrašnje ustrojsto organizma shvatano je kao svrhovito, dakle finalistički ili teleonomički, posebno s obzirom na razumijevanje živih bića i dinamičkih fenomena.

Po Humboltu, cjelina čovjeka dovršava se u jeziku. Cjelina ne nastaje spajanjem samostalnih djelova, nego oni pretpostavljaju postojanje cjeline. Ona nije zbir, nego je organizam. „Jezik se – veli Humbolt – pred nama raskriva kao unutrašnji cjeloviti organizam".[38]On „dijeli prirodu organskog, jer svako u njemu postoji samo po drugome i sve po jednome, kao snaga koja prožima cjelinu".[39] Jezik je „*mediastinum*[40] u kome sezbližavajunajrazličitije individualnosti. S karakterom on stoji u najtješnjoj i najživljoj povezanosti".[41] Organizam jezika nastaje iz ljudske potrebe za govorom. U njegovom formiranju sudjeluje cijeli narod: „Razgraničavanje različitih osobenosti jezika vodi razgraničavanju istraživanja područja jezika i područja jezičkih sposobnosti čovjeka".[42] Podstaknut Humboltovim stavovima, Beker je napisao opštu gramatiku pod nazivom *Organizam jezika*.[43] Međutim, pokušaj Augusta Šlajhera da lingvistiku utemelji na organicističkoj paradigmi naišao je na ozbiljni kritički otpor.[44] Najvažnije su implikacije shvatanja jezika kao organizma: (1) Jezik je samostalna građevina koja je nezavisna od čovjeka; (2) Kako živa bića jezikom slijede vlastite puteve, tako postoje kao subjekti; (3) Jezik podliježe evoluciji; (4) Lingvistika primjerena svom predmetu, tj. jeziku kao organizmu, mora biti prirodna znanost. Iako je u vodećim tokovima savremene filozofije jezika određenje jezika kao organizma generalno napušteno, ono još ima zastupnika.

Riječ *organizam* je naučni neologizam nastao u novom vijeku, dok riječ *organ* (grč. organon) dolazi iz starogrčkog jezika i označava *oruđe*. Primije-

---

38 Isto, § 2.

39 W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium*.., Isto, § 4: „theilt darin die Natur alles Organischen, daß Jedes in ihr nur durch das Andre, und alles durch die eine, das Ganze durchdringende Kraft besteht".

40 Mediastinum(sredogruđe) je proctor izmeđulijevogidesnogplućnogkrila; ovđe u prijenosnom smislu znači životno središte s nizom vitalnih organa.

41 W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...,* Isto, § 6.

42 W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium..,* Isto, § 10, s. 244.

43 Karl Ferdinand Becker, *Organismus der Sprache*, Verlag Kettembeil, Frankfurt a.M. 1841.

44 August Schleicher, *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*, Verlag H. Böhlau, Weimar, H. Böhlau 1873: „Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstanden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen "Leben" zu verstehen pflegt. Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im ganzen und allgemeinen dieselbe wie die der übrigen Naturwissenschaften" (s. 6).

njena kao odredba jezika, riječ *organ* povezuje dva različita smisla, iako su Grci oba izražavali istim terminom. Jednom označava živo tijelo, različito od drugih tijela, određeno svojom funkcijom i oblikom. Razlika između organizma i organa kao odredbe jezika u tome je što se jezik shvata kao dio čovjeka, a ne samostalan od njega. U drugom smislu označava pojam jezika kao oruđa (Werkzeug). Jezik kao oruđe ne smatra se dijelom čovjeka, nego onim što je on načinio.[45] Takvo instrumentalističko poimanje jezika u bitnom je danas napušteno.[46] Humbolt ne samo da nije dijelio to poimanje nego mu se neposredno suprotsavljao. Šta kod njega znači odredba jezika kao organa? Jedan od najnavođenijih stavova njegove filozofije jezika glasi: „Jezik je organ koji oblikuje misao".[47]Ne kaže Humbolt da jezik *stvara* misli, nego da ih *oblikuje*.[48] Štaviše, „jezik je organ unutrašnjeg bitka, čak sami bitak, ukoliko on korak po korak stiče unutrašnju jasnoću i spoljašnje ovaploćenje".[49]Konkretnije: „Riječ koja je jedina sposobna da pojam učini samostalnom jedinicom u svijetu misli, daje mu mnogo od sebe, a ideja koja stiče određenost zahvaljujući riječi, uvodi istodobno u izvjesne granice".[50] Ne dešava se to apstraktno, u „jeziku uopšte", nego u realnim, konkretnom jezicima: „Mišljenje ne zavisi naprosto od jezika uopšte, nego do izvjesnog stepena ono je uslovljeno takođe od svakog određenog jezika".[51]

Humbolt je anticipirao stanovište o jeziku kao sistemu koje je danas široko prihvaćeno. Jezik je cjelina u kojoj svaki njen element, pa i onaj najmanji, ne nastaje bez postojanja jedinstvenog principa forme koja prožima sve njene dijelove. Dijelovi jezika ne ulaze u „pojam forme jezika kao izolirane činjenice, nego samo ako se u njima skriva jedinstveni način obrazovanja jezika". Jezik ima sistemski karakter. Osnovni zadatak lingvistike je izučavanje

---

45 Jezik u smislu „langue" je načinjen od čovjeka, ali u smislu „langage" je dio njega. Antropološki je značajno da čovjek postavlja isto tako jezik kao svoje oruđe između sebe i svijeta da bi svijetom manipulirao i ovladavao. Misao da jezik posreduje između čovjeka i svijeta javlja se kod Humbolta. Ideja o jeziku kao među svijetu između čovjeka i svijeta ima veliki značaj kod neohumboltovca Leona Vajsbergera (Weisgerber).

46 Po instrumentalnoj koncepciji jezika, koju je Platon razradio u *Kratilu*, jezik je sredstvo, instrument, oruđe komunikacije. Jezikom čovjek komunicira sa zajednicom, utiče na druge ili manipulira. Radikalne kritike ove koncepcije učinile su da se izraz „jezik kao oruđe" može prihvatati samo kao metafora, a ne kao bitno obilježje jezika.

47 W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*..., Isto, § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken".

48 ibid: „Die intellektuelle Tätigkeit... ist aber auch in sich an die Notwendigkeit geknüpft, eine Verbindung mit dem Sprachlaute einzugehen; das Denken kann sonst nicht zur Deutlichkeit gelangen, die Vorstellung nicht zum Begriff werden".

49 W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...* Isto, § 2.

50 Isto,§ 14.

51 Isto,§ 14.

svakoga poznatoga jezika u njegovim unutrašnjim vezama i odnosima. Svojevrsnost prirode cjeline pokazuje se uvijek odnosom njenih dijelova. Humbolt zaključuje da u jeziku nema ničega odijeljenog, nego je svaki njegov samostalni element samo dio cjeline. Jezik u svojim mnogoobraznim primjenama može se pojmiti samo kad se razmotre njegovi odnosi. U odnosima pojmova koji čine jezik, pokazuje se cijeli njegov genij.

Nastanku jezika kao sistema ne prethode „kolosalni misaoni napori njegovih tvoraca“, jer „jezik nije moguće objasniti kao svjesno stvaranje ljudskog uma“. Jezik je „neposredno uspostavljen u čovjeku“ i javlja se kao „instinkt uma“ (Vernunftinstinct) ili „intelektualni instinkt“ (intellectueller Instinct). „Samo iz prvobitnog prirodnog stanja može nastati jezik, koji je djelo prirode“, ali „prirode ljudskog uma“.[52] Intelektualitet jezika sastoji se u fundamentalnom „aktu preokretanja svijeta u misli“ (in dem Acte der Verwandlung der Welt in Gedanken).[53] Jezik nužno nastaje u čovjeku, ali „ne leži u obliku mrtve mase u tami duše, nego kao zakon uslovljava funkcije misaone moći čovjeka“.[54] On „ima neku granicu organizacijske dovršenosti, poslije čijeg dostizanja ne trpi više nikakve izmjene ni njegova organska izgradnja niti njegova struktura“.[55]U sistemskim izvornim granicama odvija se usavršavanje jezika: „Ako je jezik već stekao svoju strukturu, onda najvažnije gramatičke forme više ne trpe nikakve promjene“. Dakle, „jezik ne može nastati drugačije nego odjednom ili, tačnije rečeno, jeziku u svakom momentu njegovog postojanja treba da je svojstveno sve što ga čini jedinstvenom cjelinom“.[56] Kao „neposredno pokazivanje organske biti u njenom čulnom i duhovnom značenju“, jezik je cjelina povezanih jezičkih pojava koja sve prožima: „Bit jezika neprekidno se ponavlja i koncentrički pojavljuje u njemu samom; već u prostoj rečenici, zasnovanoj na gramatičkoj formi, vidi se njego puno jedinstvo; i kao što sjedinjavanje najprostijih pojmova podstiče na djelovanje cijelu ukupnost kategorija mišljenja, đe je ono pozitivno negativno, dio – cjelina, jedinstveno – mnoštveno, posljedica – uzrok, slučajno – nužno, relativno – apsolutno, izmjereno u prostoru – određeno u vremenu, đe jedan ošećaj nalazi sebi odjek u drugom, tako postiže jasnoću i određenost izraza najprostije sjedinjavanje misli, u izobilju riječi pojavljuje se kao predstavljen jezik kao cjelina“.[57]

Humboltova misao o jeziku kao organskoj cjelini, tj.organizmu opredmetila se u lingvističkim koncepcijama koje jezik shvataju kao sistem. To

---

52 Isto.
53 Isto, § 6.
54 Isto.
55 W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium..,* Isto, § 2,s. 240.
56 Isto, § 4, s. 241.
57 Isto.

se određenje najprije javlja kod A.F. Pota,[58]a onda i kod Gabelenca[59] koji se smatra prethodnikom De Sosira. Gabelenc kaže: „Svaki jezik je sistem čiji se ukupni dijelovi organski uzajamno povezuju i uzajamno djeluju. Sumnja se da bi ijedan njegov dio smio nedostajati ili biti drugačiji, a da se cjelina ne bi promijenila".[60]Taj opis jezičkog sistema vrlo je sličan Humboltovom opisu jezičkog organizma.Zajednička im je ideja međuzavisnosti svih djelova jezika. Valja imati na umu da se u lingvistici u 20. vijeka*sistemom* naziva ono što se u 19. vijeku zvalo *organizmom*. Pojam sistema doduše ne implicira animističku ideju da jezik vodi vlastiti život.Sistem nije nužno finalistički orijentiran kao što je to organizam, nego je u pravovaljanosti (Regelmäßigkeit) i hijerarhijskoj strukturiranosti (hierarchischen Strukturiertheit). Strukturalna lingvistika temelji se na toj pretpostavci. De Sosir je postavio njenu noseću ideju: „Jezik je sistem čiji su uslovi utvrđeni i đe vrijednost jednoga vodi istodobnom prisustvu drugih".[61] De Sosir je postavio dihotomiju 'langue vs. parole'. *Langue* je pojedinačni jezik kao istorijski ograničeni i socijalno raspoloživi semiotički sistem. *Parole* je govor, tj.ukupnost iskaza koji se nalaze u govornim tvorevinama i razumijevanju govora, a koji aktualiziraju jedinstva *langue*. De Sosir je tom razlikom dao zadatak lingvistici da istražuje *langue*, a ne *parole*, dakle sistem, a ne njegovu aktalizaciju.[62]Intencija lingvistike da se izbori za svoj osebujni predmet – nalazeći ga u jeziku kao sistemu – donijela je i opasnost rušenja mostova prema sušednim naukama.Ako se jezik shvata prvenstveno kao sistem, onda se u stranu gura cjelina djelatnosti koja ga aktualizira.Držeći da opisani sistem ima „psihički realitet", lingvisti su zaključivali da to može biti presudni činilac da se jezik produktivno ispituje psihološkim metodama. Pokušaji ostvarivanja te ideje završavali su u slijepoj ulici. Oto Bolnov kritički zaključuje: „Govor o sistemima, strukturama i relacijama umjesto o sposobnostima, procesima i operacijama objašnjava se bez sumnje velikim

---

58 August Fridrih Pot (1802–1865), njemački lingvist, profesor u Haleu, jedan od utemeljitelja opšte lingvistike.

59 Hans Georg Conon von der Gabelentz (1840–1893) jedan je od najznačajnijih lingvista 19. vijeka.

60 G. v.d. Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*. *Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Weigel Nachf, Leipzig, 1901: „Jede Sprache ist ein System, dessen sämtliche Teile organisch zusammenhängen und zusammenwirken. Man ahnt, keiner dieser Teile dürfte fehlen oder anders sein, ohne daß das Ganze verändert würde" (s. 481).

61 F. de Saussure, „La lange est un système dont tous les termes sont solidaires et où la valeur de l'un ne résulte que de la présence simultanée des autres". Najpregnantniju i najčešće citiranu formulacija ideje jezika kao sistemadao je Antoan Meje (Antoine Meillet) u djelu *Uvod u uporedno izučavanje indoevropskih jezika* (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 1903): „Svaki jezik je sistem u kome je sve uklopljeno" (s.407).

62 F. de Saussure, Isto, I, §3.

dijelom putem forme u kojoj lingvisti predstavljaju svoj objekt“.[63]Pokazuje se da Humboltovo shvatanje jezika kao djelatnosti može biti ozbiljna opozicija strukturalističkom shvatanju jezika.

Dijalektički karakter stava o formi jezika vodio je Humbolta u koncepciju razumijevanja *jezika kao djelatnosti*. Jezik u sebi održava antitetiku postojanosti i prolaznosti. *Govor*je živo, ali i prolazno manifestiranje jezika. *Pismo* je način fiksiranja („mumificiranja“) jezika, njegova odbrana od prolaznosti govornog trenutka. Odnos *govora* i *pisma* pokazuje kako antitetika prolaznosti i postojanosti u jeziku postiže unutrašnje pomirenje, ali istodobno se i održava kao antitetika. Ko omogućava da ta antitetika uopšte nastaje, da se održava, ali i da dovodi do unutrašnjeg pomirenja u jeziku? Niko drugi do „ljudska duhovna snaga“ koja tvori jezik: „Otkrivanje ljudskih duhovnih snaga, koje se u različitom stepenu i na razne načine izvršava tokom hiljada godina na prostoru zemnoga šara, najviši je cilj kretanja duha, konačna ideja koja treba jasno da proistekne iz svjetsko-povijesnog procesa“.[64] Razlika među jezicima dolazi od „djelatnosti ljudskih duhovnih snaga“ (ErzeugungmenschlicherGeisteskraft): „Jezik i duhovne snage ne razvijaju se odvojeno ni sukcesivno, nego čine nerazdijeljenu zbilju intelektualnih sposobnosti. Narod stvara svoj jezik kao oruđe ljudske djelatnosti, dajući mu da se slobodno razvija iz svojih dubina; zajedno s tim traži i stiče nešto realno, nešto novo i više; dostižući to na putevima poetskog tvoraštva i filozofskih anticipacija, on sa svoje strane postiže obrnuto djelovanje i na svoj jezik“.[65]

Kada bi se jezik shvatio samo kao proizvod djelatnosti, neobjašnjiva bi bila njegova unutrašnja životvorna antitetika: „Jezik ne treba razmatrati kao mrtvi proizvod (Erzeugtes), nego kao stvaralački proces“ (Erzeugung).[66]Humbolt kaže: „Jezik nije produkt djelatnosti (ergon), nego je djelatnost (energeia). Njegovo istinsko određenje zato može biti samo genetičko“.[67] On je

---

[63] Otto Friedrich Bollnow, *Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie*, Zeitschrift für Deutsche Bildung, 14. Jg. 1938, Heft 3, s. 102–112, „Die Rede von Systemen, Strukturen und Relationen statt von Fähigkeiten, Prozessen und Operationen erklärt sich zweifellos zum großen Teil durch die Form, in der den Linguisten ihr Objekt vorliegt“ (Vidi odjeljak: „Sprache als System“).

[64] W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*.., Isto, § 2.

[65] Isto, § 10.

[66] Isto, § 10: „Man muß die Sprache nicht sowohl als ein todtes Erzeugtes, sondern weit mehr als eine Erzeugung ansehen“!

[67] Isto,§ 12: „Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefaßt, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. ... Sie selbst ist kein Werk (Ergon), sondern eine Tätigkeit (Energeia). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische sein. Sie ist nämlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den artikulierten Laut zum Ausdruck des Gedankens fähig zu machen. Unmittelbar und streng genommen, ist dies die Definition des jedesmaligen Sprechens; aber im wahren und wesentlichen Sinne kann man auch nur gleichsam die Totalität dieses Sprechens als die Sprache ansehen“.

„djelatnost duha koja se stalno obnavlja, usmjerena na to da artikulirani zvuk učini pogodnim za izražavanje misli“.[68]Kako shvatiti odnos energeje i forme? Zajednički im je akt sinteze zvuka i smisla: „Jezik je stalno obnavljajući rad duha usmjeren na to da stvori artikulirani zvuk za izražavanje misli“.[69] Formu jezika – koja „nikako nije samo takozvana gramatička forma“ – ovako određuje: „Postojano i jedinstveno u toj djelatnosti duha, koje uzdiže artikulirani zvuk do izražavanja misli, uzeto u svoj cjelovitosti veza i sistematičnosti, čini formu jezika“.[70]

„Genetička“ definicija – primijenjena na energeju i formu – odbija određenje jezika kao ergona. Humbolt implicite poručuje strukturalističkoj lingvistici: jezik nije statička sistemska struktura, nego proces dinamičke djelatnosti! Jezik se filozofsko-lingvistički mora razmatrati *in actu*! Njime se odmah pokazuje da forma jezika nije „plod naučne apstrakcije“. Ona ima „realni bitak“, ne u „jeziku uopšte“ nego u „posebnim jezicima“. Sinteza u ovom ili onom jeziku nije apstraktno-logički akt niti psihički proces koji teče u individualnoj svijesti, nego akt koji ima socijalni karakter. Djelovanje jezika kao energeje mjeri se obimom forme konkretnog jezika. Energeia nije samo govorni, nego uopšte „stvaralački proces“ (Erzeugung) jezika.[71] „Mrtvi produkt“ (todtes Erzeugtes) i „produkt djelatnosti“ (Ergon) su pojmovi istog poretka. Oni izražavaju statičku tačku gledanja na jezik kao na objekt analitičkog raščlanjujućeg mišljenja.[72] Takvo je mišljenje Humbolt u ranim spisima nazvao „mrtvom anatomskom operacijom“. Njoj on suprotstavlja „fiziološki pristup“ koji zahtijeva razmatranje jezika u njegovoj cjelovitosti i živim vezama.[73] Umjesto analitičkog i statičkog metoda, Humbolt postulira dinamičku koncepciju razmatranja jezika kao *stvaranja* (Erzeugung), *djelatnosti* (Tatigkeit), *energeje* (Energeia). Njegova ideja o energeičkom ka-

---

68 Isto; Pojam *energeia* prvi put se susreće u glavi „Forma jezika“ (§ 8 „Uvod“).

69 Isto.

70 Isto.

71 Isto.

72 Isto, § 9: „Jezik naprosto nije pasivan, ne samo da upija utiske nego iz sve beskonačne raznovrsnosti mogućih intelektualnih težnji bira jednu određenu, prerađujući u kretanju svoje unutrašnje djelatnosti svaki spoljašnji uticaj. Jezik ne treba tretirati i idući s duhovnom samobitnošću kao nešto spoljašnje i odvojeno od nje; i zato, iako se na prvi pogled čini drugačije, jezik se u biti ne može naučiti, nego se on može samo probuditi u duši... Na taj način, iako su tvorevine nacija... jezici, ipak, ostaju tvorevinama individua, jer ih može stvoriti svaki posebni čovjek, i to samo onda kad svaki računa s razumijevanjem svih, a svi opravdavaju njegova očekivanja“.

73 Isto, § 9: „Između ustrojstva jezika i uspjeha u drugim oblicima intelektualne djelatnosti postoji neosporna povezanost. Ona se krije prije svega... u životvornim tendencijama koje snaga stvaranja jezika putem akta preokretanja svijeta u misli – koja se ispoljava u jeziku – harmonički rasprostire po svim djelovima svoje oblasti“.

rakteru jezika stoji nasuprot svim potonjim idejama dehumanizacije jezika, scijentističkog antropologizma, etnolingvističkih teorija etc.[74]

Citirana literatura:

– Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-historische Klasse 1948, Nr. 3; Brief an Wollf , 20. 12. 1799.
– Antoan Meje (Antoine Meillet), *Uvod u uporedno izučavanje indoevropskih jezika* (*Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 1903).
– August Schleicher, *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*, Verlag H. Böhlau, Weimar, H. Böhlau 1873.
– А. В. Гулыга,*Гердер*, Соцэкгиз, Москва,1963.
– Bruno Liebrucks, *Sprache und Bewusstsein*, II, *Sprache, Wilhelm von Humboldt*, Frankfurt a. M., 1965.
– Ernst Cassirer, *Die Kantischen Elemente in Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie*, in: Festschrift für Paul Hensel. Greiz i. V. 1923.
– Г. Шпет, *Внутренняя форма слова*. *Этюды и вариации на темы Гумбольда*, Москва, 1927.
– G. v.d. Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*. *Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Weigel Nachf, Leipzig, 1901.
– Karl Ferdinand Becker, *Organismus der Sprache*, Verlag Kettembeil, Frankfurt a.M. 1841.
– Milenko A. Perović, *Medium duha ili kućabitka. Hegelov spekulativni pojam jezika*, časopis Arhe, br. 24/2015, Novi Sad, str. 9–36.
– Milenko A. Perović, *Mitologija vs. filozofija povijesti*, Arhe, 14/2010, Novi Sad, str. 1–27.
– Otto Friedrich Bollnow, *Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie*, Zeitschrift für Deutsche Bildung, 14. Jg. 1938.
– Rudolf Haym, *Wilhelm v. Humboldt,Lebensbild und Charakteristik*, Verlag Gaertner, Berlin 1856.
– Theodor Bodammer, *Hegels Deutung der Sprache*, *Interpretationen zu Hegels Äußerungen über die Sprache*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1969.

[74] U posthumboltovskoj literaturi diskusije su u bile usmjerene na to da se pojam djelatnosti u psiholingvističkom smislu shvata kao govorni proces. Pojam djelatnosti uglavnom nije tumačen s obzirom na pojam *energeia*, nego je i ona shvatana kao govorna djelatnost. Tako je izgubilo humboltovsko presudno značenje pojma duha za određenje oba pojma. Taj će se gubitak itekako pokazati u raspravama u kojima se pokušava promišljati odnos jezika kao sistema i kao djelatnosti (Coseriu, Jespersen etc.). Vidi: ПостоваловаВ. И.,*Языккакдеятельность*. Москва, 1982., kaoi Г.В. Рамашвили Г. В.,*Языкознание в кругу наук о человеке*, „Вопросы философии", 6. Москва, 1981).

– Wilhelm von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues und ihren Einluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts* (*O različitosti gradnje ljudskih jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak čovječanstva*; Predgovor trotomnom djelu *O jeziku kavi na ostrvu Javi*, 1830–35), Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1836.
– Wilhelm von Humboldt, *Gesammelte Werke*, Hrsg. von Carl Brandes. Bd. 1–7. Berlin 1841–1852.
– Wilhelm von Humboldt, *GesammelteSchriften*, Hrsg. von der Koniglich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Abt. 1–4 (Bd. 1–17). Hrsg. von Albert Leitzmann, Bruno Gebhardt, Wilhelm Richter. Berlin 1903–1936.
– Wilhelm von Humboldt, *Werke in fünf Banden*, Hrsg. von A. Flitner und K-Giel. Darmstadt 1960.
– W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* (*O uporednom izučavanju jezika primijenjenom na različite epohe njegovog razvitka*), 1820), Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den Jahren 1820–1821, Berlin 1922.

Milenko A. PEROVIĆ

HUMBOLDT'S FOUNDATION OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE (Part I)

The time of the late Enlightenment, *Sturm und Drang* movement and philosophy of German idealism brought the need for philosophical reflection on essence and origin of language. Language became an important philosophical issue for Wilhelm von Humboldt. He showed that the language issue required a research of its anthropological essence. Furthermore, it opened a number of questions that make Humboldt's philosophy of language: the relationship between language and thinking, understanding language as a system, organ, organism and activity, the relationship of language and "Volksgeist", problem of "language and world view", determining the "inner form of language". The author of the present paper discusses the above issues in separate thematic sections.

Key words: *Wilhelm von Humboldt, language, philosophy of language, comparative linguistics, inner form of language*

UDK 930.2:003.349.2
Izvorni naučni rad

Dubravko JAKIĆ (Tuzla)
Univerzitet u Tuzli
dubravko.jakic@hotmail.com

JEZIČKE OSOBITOSTI KTITORSKOG NATPISA ZETSKOG EPISKOPA NEOFITA

U pogledu ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita ovim radom predočit će se međusobno prožimanje staroslavenskog i narodnog, crkvenoslavenske varijante ćiriličnih natpisa – bosansko-humske, zetsko-humske, ćirilične grafije i bosanične diplomatske i epigrafske u početku svog razvoja. U fonološkom pogledu razmotrit će se osobine vokalizacije u ranoj fazi razvoja narodnog jezika na humskom tlu bosanskog i crnogorskog tipa, ponašanje poluglasa u konsonantskim grupama i njihovo moguće izjednačavanje te pojava protetskih vokala na početku staroslavenskog leksema koji je intermedij pisarskih škola u srednjovjekovnoj tradiciji udaljavanja od ćirilskog kanonskog pravopisa i približavanju narodnim normama iskaza u funkciji crkvenoslavenskog bogoslužja. U tom pravcu razvoja jezičnih formulacija, koje se književni utvrđuju i razrađuju od staroslavenizama, poslužit će nam ortografske title, oblici interpunkcije u humskome tekstu izjavnog tipa u razini dvolinijskog sustava bilježenja, načini pisanja brojeva u takvom grafijskom sustavu, grafema za pojedine ćirilične znakove, a prvenstveno skraćivanje morfoloških oblika riječi pri čemu će se uobličiti paralela kontinuiranog povijesnog razvoja jezičnog ustrojstva postojećih razina i oblasti proučavanja fonoloških redakcijskih obilježja nekad ujednačenog prostora s proizvoljnostima u pisanju i govoru, odlikama narodnih crta unutar bogoslužja, klasičnog staroslavenskog teksta, i službenih kodifikacija prvenstveno u planu ortografije, preko gramatičkih nastavaka u fazi oblikovanja narodnih leksema, do sintaksičkih pozicija i rasporeda građe riječi. Natpis je klesan na ploči od žućkastog pješčara s puknutom sredinom. Ploča se nalazila nad ulazom sv. Petra u selu Bogdašićima u Boki Kotorskoj.

Ključne riječi: *redakcija staroslavenskog jezika*, *staroslavenski jezik*, *narodni jezik*, *kodifikacija*, *ortografija*, *title*, *dvolinijski sustav*

UVOD

Ktitorski natpis zetskog episkopa Neofita je na ploči od žućkastog pješčara koja je u sredini puknuta. Nalazila se nad ulazom crkve sv. Petra u selu Bogdašićima u Boki Kotorskoj. Natpis je uzidan u novo pročelje kad je sredinom XIX vijeka crkva produžena. Crkva je obnovljena 1925. godine. Ploča s natpisom ugrađena je desno od zapadnog portala na visini od 2,55 m od zemlje. Natpisno polje dugo je 1,14 m, široko 0,20 m, visina slova ujednačena: 3 cm. Slova završavaju trouglasto. Dubina ureza je 2 mm.[1]

1. Tranliteracija

Ćirilična transliteracija ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita
Ćirilična transliteracija zabilježena je ovako:[2]

1) ✠ вь име ѡ(т)ца и с(ы)на и с(ве)таго д(оу)ха и с(ве)тые б(огороди)це. и с(ве)тыхъ и врьховнихъ
2) ап(осто)лъ. їа м(и)л(ос)тию б(о)жиѭвь. іеп(иско)пь зетскиі неѡ тъ. създахъ
3) храмь сиі. вь ѡбласть с(ве)т(а)го м(и)хаила. вь д(ь)ни б(о)гоч(ь)стиваго
4) и б(о)гомь дрьжавнаго. и с(ве)тороднаго. г(осподи)на кралїа стѣфана оу-
5) роша с(ы)на прьвовѣнчаннаго кра(л)їа стѣфана. вноука с(ве)т(а)го
6) (с)имеѡна немане. вь л(ѣ)то · ѕ · ѱ(о) ѕ · индиктиѡнь . ві ✠

Latinična transliteracija ktitorskog natpisa zetskog episkopa Neofita
Latinična transliteracija postojećeg ćiriličnog natpisa po vlastitom čitanju glasi ovako:

1) + Vь ime ô(t)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha i s(ve)tye b(ogorodi)ce . i s(ve)tyhь i vrьhovnihь
2) ap(osto)lь . *ja* m(i)l(os)ti*ju* b(o)žiôvь . *je*p(isko)pь zetskiï neôfitь . sьzdahь
3) hramь siï . vь ôblastь s(ve)t(a)go m(i)haila . vь d(ь)ni b(o)goč(ь)stivago
4) i b(o)gomь drьžavnago . i s(ve)torodnago . g(ospodi)na kral*ja* stêfana u-

[1] Tomović, 1974: 44.
[2] Isto.

5) roša s(y)na prѣvovênčannago kra(l)*ja* stêfana . vnuka s(ve)t(a)go
6) (s)imeôna nemane . vь l(ê)to : ʒ . ps ʒ [=1269] . indiktiônь . vï [=12] +

2. Slobodan prijevod na savremeni bosanski/hrvatski/srpski jezik

U ime Oca i Sina i svetoga Duha i svete Bogorodice i svetih i vrhovnih apostola. Ja, milošću Božijom, zetski episkop Neofit sazidah ovaj hram u oblast svetog Mihajla u bogočastive, Bogom državne i svetorodne dane gospodina kralja Stefana Uroša, sina Prvovjenčanog kralja Stefana, unuka svetog Simeuna Nemanje. U ljeto 1269, indikcije 12.

3. Ortografija

Natpis počinje i završava oznakom križa. Na izvornom natpisu postoji oznaka za veliko ćirilično slovo **B** koja je označena podebljanošću, ne razlikom u visini slova što u paleografijskom smislu postoji u tekstu izvora – također podebljano je slovo **e** u *ime* i **h** u *d(u)ha*. Tačka se nalazi u sredini dvolinijskog sistema pisanja,[3] osim ispred završnog *vï* gdje se nalazi na donjoj crti dvolinijskog sistema, i samo u jednom slučaju odvaja rečenicu od ostalog dijela teksta: · sьzdahь hramь siï ·. U ostalim primjerima tačka u sredini retka[4] predstavlja sintagmatski predah u čitanju:

1) + Vь ime ô(t)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha i s(ve)tye b(ogorodi)ce · i s(ve)tyhь i vrѣhovnihь
2) ap(osto)lь · *ja* m(i)l(os)ti*ju* b(o)žiôvь · *je*p(isko)pь zetskiï neôfitь · **sьzdahь**
3) **hramь siï** · vь ôblastь s(ve)t(a)go m(i)haila · vь d(ь)ni b(o)goč(ь)stivago
4) i b(o)gomь drѣžavnago · i s(ve)torodnago · g(ospodi)na kral*ja* stêfana u-
5) roša s(y)na prѣvovênčannago kra(l)*ja* stêfana · vnuka s(ve)t(a)go
6) (s)imeôna nemane · vь l(ê)to : ʒ · ps ʒ · indiktiônь . vï +

Ispred slova u brojnoj vrijednosti u završnom dijelu teksta nalazi se dvotačka. Slova u brojnoj vrijednosti označena su titlom te semantički razdvojena tačkom ispred (slovo ʒ) i tačkom iza (digram vï):

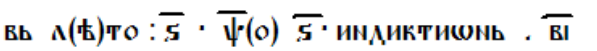

[3] U paleografiji postoji termin dvolinijskog sistema zamišljenih dviju paralelnih linija kojima se određuje visina i oblik slova u izvornom natpisu spomenika.

[4] Tačka se obično pisala na sredini između dviju linija. (Nikolić: 35)

Skraćenice u tekstu su kontraktirani leksemi,[5] ispuštena sredina riječi:

1. o(t)ca
2. s(y)na
3. s(ve)tago
4. d(u)ha
5. s(ve)tye
6. b(ogorodi)ce
7. s(ve)tyhь
8. ap(osto)lь
9. m(i)l(os)ti*ju*
10. b(o)žiôvь
11. *je*p(isko)pь
12. s(ve)t(a)go
13. m(i)haila
14. d(ь)ni
15. b(o)goč(ь)stivago
16. b(o)gomь
17. s(ve)torodnago
18. g(ospodi)na
19. s(y)na
20. kral*ja*
21. s(ve)t(a)go
22. (s)imeôna
23. l(ê)to

Tekst je nastao po uzoru na staroslavenski grafijski sistem pisanja: scriptura continua.[6]

Leksem uroš rastavljen je na u-roša u četvrtome i petom retku po zakonu otvorenog sloga gdje se posljednji slog riječi ili kraj retka morao završavati samoglasnikom ili jednim od poluglasnika. Bitno je naglasiti da u izvornom tekstu nema znaka za grafijsko rastavljanje riječi na kraju retka niti za nastavljanje iste na početku novog retka.[7]

---

[5] Leksemi obilježeni nadrednim znacima (titlom) u kojima su se u procesu pisanja ispuštala slova iz sredine riječi, pa takvi leksemi su kotraktirani a takva pojava kraćenja staroslavenskih oblika leksema naziva se kontrakcija. (Damjanović, 2004: 85)

[6] Riječi se nisu odvajale jedna od druge: cio se red piše izjedna. (Nikolić: 34)

[7] U vrlo kasnim hrvatskim glagoljičnim tekstovima stavljat će se znak = ako se riječ nastavljala u narednom retku. (Damjanović, 2004: 85)

Leksemi prѣvovênčannago, s(ve)torodnago, drѣžavnago, vrѣhovnihѣ nemaju poluglasnika između postojećih suglasnika nn, dn, vn, vn niti je to označeno znakom apostrofa u izvorniku, grčkim spiritom, i u ćiriličnoj transliteraciji kojim se bilježe ispušteni samoglasnici, osobito poluglasnici.[8]

U vrijednosti glasa jat, zamjenica *ja*, i u gramatičkim morfemima vrijednosti *ja*, kral*ja*, dolazi ligatura ѥ. Umjesto današnjeg glasa o u primjerima kao što je oca stoji otѣ **- ѡ.**

Pismo je staroslavenska ćirilica, i to ustavnog tipa.[9]

4. Fonološke osobitosti

Prijedlog u

Za razliku od bosanskih natpisa s kraja 10. stoljeća natpis episkopa Neofita bilježi nevokalizirano vѣ, prijedlog *u*:vѣ *ime*, *v*ѣ *oblast*, *v*ѣ *dni*, te u početnoj suglasničkoj skupini imenice *vnuka*.[10]

Vokal y(ъ)

Samoglasnik jeri(y) nije zamijenjen s *i* i služi kao primjer za poštivanje staroslavenske i narodne ortografske norme: *stye*, *styh*ѣ, te pretpostavljeno *s(y)na* (x2). Za ovaj glas postoji specifičan grafem u tekstu.[11]

---

[8] V.: Damjanović, 2004: 85; Nikolić: 32.

[9] „Naziv ustav za određeni tip ćirilskog pisma mogao je nastati tek onda kada se pored njega pojavio i drugi tip pisma – nazvani brzopis. Valjalo je dakle označiti posebnim nazivom onaj tradicionalni i jedini tip pisma kojim su se i dalje pisale osobito bogoslužbene knjige. Bogosluženje se vršilo po tipiku ili ustavu (to znači: zakon, odredba, propis), kojim se grčki naziv prevodio na staroslavenski jezik. Prema tome i ustavno pismo ili pismo po ustavu je ono koje propisuje crkveni ustav za pisanje bogoslužbenih ili crkvenih knjiga. Od izraza 'pisanje po ustavu' dobiven je izraz 'pisanje ustavom' i time je stari naziv **ustav** dobio novo, šire značenje." (Đorđić, 1971: 84)

[10] stsl. vѣnuk > stbos.unuk > bos.unuk. Glas *u* u staroslavenskim spomenicima pisao se na dva načina: оу i ѹ. (Đorđić, 1990: 87) U bosanskim epigrafskim natpisima, Humačka ploča, s kraja X stoljeća primjećujemo vokaliziran prijedlog *u* u invokaciji: U ime oca i sina i svetoga duha.

[11] „Paralelno sa ujednačavanjem oba poluglasnika i običnim pisanjem samo znaka ь, treba istaći da se umesto ы u srpskoj recenziji crkvenih spomenika pisalo samo i. Osem toga, i u glasovnom pogledu izvršeno je uprošćivanje izgovora ы u i. – Pre ove epohe razvitka srpskohrvatskog jezika ы se izgovaralo drugače nego i a za ovo ima dokaza. Kod stranih hroničara u rečima srpskohrvatskim ы se obično beležilo sa u, naprimer Nemislo (Немыslo). Prelaz ы u i izvršen je postepeno: prvo iza zadnjonepčanih suglasnika k, g, h, naprimer: paki (iz: pакы), vь vѣki (iz:vь vѣki). Tako je i u najstarijem ćirilskom crkvenom spomeniku sa osobinama našeg narodnog jezika, u Miroslavljevom jevanđelju. U ostalim slučajevima, pak, u srpskoj redakciji crkvenoslovenskog jezika, pisalo se ы a ne ъ. To ы i u drugim slučajevima od XIII veka zamenjuje se u pisanju sve češće sa i, a to je znak da se i u primerima bilo i sl. nije izgovorao stari glas ы već i. U XV veku znak ы se uspostavlja u prepisima

Treća palatalizacija

Pod trećom, progresivnom, palatizacijom podrazumijevamo promjenu glasova k, g, h u c, z/ꙁ, s u slučaju da se nađu iza samoglasnika i, ь, ę, u natpisu *oca*: N jd. otъkъ, G jd. otъka> otъca> o(t)ca.[12]

Do XII stoljeća talas jezičnih promjena kulminirat će prodorom narodnog govora u predloške staroslavenskih tekstova: diplomatskih, bogoslužbenih, epigrafskih. Staroslavenski jezik, ponajprije književni jezik Slavena, postaje kodificirana pisarska norma s postojećim fonološkim i morfofonološkim izmjenama koje se ogledaju u pisarskim grafijskim rješenjima. Fonološke i fonetske promjene u govoru osvjedočit će se i u glagoljičnom i ćiriličnom grafijskom sistemu, te međusoban utjecaj ovih grafija postavit će pravila razlikovanja staroslavenskog teksta pojedinog kraja, određenog naroda, svrhu u kojoj je pisan i čemu je namijenjen. Najvažnija fonološka izmjena jeste izjednačavanje, potom gubljenje poluglasnika u slabom, i vokalizacija u jakom položaju tako da od XII stoljeća uslijedit će tendencija nepisanja grafema bez odgovarajuće glasovne vrijednosti izuzev pisarskog osobitog htijenja po uzoru na bogoslužbene tekstove i vlastitu pisarsku naobrazbu. [13]

Resavske škole; ali to nema veze sa govornim jezikom: to je samo jedan znak vraćanja tradiciji, starijem načinu pisanja. Ovo je došlo otuda što je Konstantin Filozof, pisac XV veka, počeo 'ispravljati' knjige i način pisanja doterivati prema onome kako je to činjeno u bugarskoj prepisivačkoj školi arhiepiskopa Jeftimija.“ (Pavlović: 15) Pored Pavlovićevih izlaganja teze pedesetih godina prošlog stoljeća o smjeni y/i i bilježenju tog glasa u području jedne od postojećih staroslavenskih recenzija i redakcija, specifičan grafem za vokal y (ы) je grafijska pojava u epigrafici i poveljama srednjeg vijeka, a njegova zamjena s *i* dogodila se u južnoslavenskom sistemu današnjih standardnojezičnih oblika. „Pod *redakcijom* se u slavenskoj filologiji podrazumijeva prilagođavanje staroslavenskoga jezika i njegovih kategorija živome govoru piščeva kraja.(...) Za razliku od *recenzija*, koje predstavljaju svjesno nastojanje da se neki tekst (ili određeni tekstovi) poprave ili bilo kako prema nečemu izmijene, redakcije su obično nehotični refleksi, kao slučajne omaške ili slične pojave preko kojih se živo govorno tlo samo od sebe, spontano probijalo pod utjecajem govora pisca.Do toga je dolazilo uprkos njegovu nastojanju da ostane vjeran jeziku originala koji je prepisivao.“ (V.: Vojislav P. Nikčević, „Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i *Miroslavljevo jevanđelje*“, *Lingua Montenegrina*, broj 1, 53, 2008, Cetinje)

[12] Treću palatalaziciju razlikujemo po redoslijedu elemenata. Prvu i drugu palatalizaciju karakterizira regresivni karakter: prednjojezični samoglasnici nalaze se iza stražnjojezičnih suglasnika. U trećoj palatalizaciji samoglasnici se nalaze ispred suglasnika pa je riječ o progresivnom karakteru glasovne promjene. (Damjanović, 2005: 72)

[13] Npr.: stsl. dъnъ > dьnь > stbos.danь > bos. dan. Tvrdo jor se izjednačava u korist mekog jer i zamjenjuje postojećim ь. U jakom položaju, pod akcentom i ispred sloga s drugim poluglasnikom, jer (ь) se vokalizira u a pri čemu ovaj intenzitet i period razvoja fonološkog sistema jezika odgovara starobosanskom, starohrvatskom, starosrpskom, starocrnogorskom, a daljnja faza gubljenja poluglasnika u slabom položaju, na kraju riječi kao završnog vokala, bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom književnom jeziku.Zakon otvorenog sloga grafijski se više ne može uočiti gubitkom ovih poluvokala/poluglasnika, a ostaje

Poluglasi jer(ь) i jor(ъ)

U натпису застурљено је уједначавање тврдог полуглазника ъ у корист меког ь те у цијелом тексту наилазимо само на меко ь у различитим положајима:
– на крају ријеči: *vь*, *s(ve)tyhь*, *vъhovnihь*, *ap(osto)lь*, *b(o)žiôvь*, *je*piskopь , *neofitь*, *hramь*, *oblastь*, *bogomь*, *indiktiônь*;
– на крају слога: *sьdahь*, *drъžavnago*, *prъvovčnêčnago*.

Упрошћивање употребе јерова резултат је утјецаја народног говорног језика на старословенску графију у којој још од XII стољећа није било разлике у писању између тврдог јора ъ, полуглазника задњег реда, и меког јер ь, полуглазника предњег реда. У палеографским обиљежјима употреба танког јер јавила се прво у старој Зети. Полуглазници су изједначени на читавом подручју нашег језика, само у изговору постојала је разлика између самоглазника постали од тврдог и меког полуглазника. И прије XII стољећа и меки и тврди полуглазник се изговорао као е у Зети, а послије је услиједила и замјена самоглазником е. У правопису то је резултирало употребом само једног јера, а преовладало је танко јер под македонским утјецајем. Ђорђић наводи да се из Зете ортографска појава употребе танког јера проширила и на остала подручја српске ћирилице. (Ђорђић,1990: 71)

Глас јат(ѣ)

Јат (ѣ) је на свом етимолошком мјесту за чије вриједности изговора претпостављамо да је *е*: *stêfana*(2x), *l(ê)to*, *prъvovênčannago*. Старословенско јат по изговору било је најближе самоглазнику а, док у јужнословенским језицима самоглазнику е. Изговарао се с прејотацијом уколико се нашао на почетку ријеči, одн. ја: êсти = јасти, êсли = јасли. У језику се јат почео двојако изговарати: као ја и ј+јат: дубleти јасле и јести. Старословенска графија овакве позиције слога или почетак ријеči биљежила је јатом и јотованим графемом: êсти и *ja*сти. Послије се изговор овог глаза у источним јужнословенским језицима приближио у цијелости фонему е.[14]

важити у границама фонема гдје прouзрокује глазовне промјене – као што је непостојеће а. Повеља Кулина бана задржава полуглазнике као узор на постојеће канонске текстове, али без фонемске вриједности. Тако у једном старобосанском графијском систему јерови долазе као остатак старословенског, тачније црквенославенског писменог наслијеђа, при чему старословенски израз супостоји с леksемима новијих морфолоških варијанти настали под утјецајем морфофонолоških промјена у народном језику. Појаву овог типа саставног постојања двају облика графемских инаčица у писању једног административног документа, једног језичног садржаја, можемо окарактеризирати за графијско, леksičко супостојање. (V.: Damjanović, 2005: 52)

[14] Ђорђић, 1990: 70.

Prejotirani vokali ja (ѩ) i je(ѥ)

Jotovana slova (prejotirani vokali) nalazila su se u svim ćiriličnim spomenicima iz XI vijeka, s tim da njihova upotreba nije dosljedna. Tamo gdje se pisao jat u vrijednosti *ja* ili *je* govorimo o glagoljičnom prepisku ili predlošku koji ima vezu s glagoljičnom tradicijom jer u glagoljici nisu postojali grafemi za ligaturno *ja*(ѩ) i *je*(ѥ). Ukoliko su umjesto jata u vrijednosti *ja* i *je* dolazile ligature, često u obliku i proteze postojećim vokalima e, ę i a (Damjanović, 64), riječ je o ćirilskoj tradiciji pisanja ili varijanti spomenika koji je prepisan iz ćiriličnog teksta. (Đorđić, 1990: 70)[15]

Budući da se pojedini samoglasnici, u ovom slučaju e, nisu mogli naći na početku riječi, početnog sloga, dolazila je proteza – ligaturno *je* (ѥ) zabilježeno u leksemu *je*piskopъ.

Ligatura *ja* primjetna je na kraju sloga kral- iza vokalnog l u primjeru kral*ja*(2x). Natpisi bosanskohercegovačkih prostora jedninu imenice kralj bilježe *krala/kralu*.[16] Zamjenica za prvo lice jednine ja, nominativ, napisana je ligaturom *ja*.

Ligatura *jo* dolazi na kraju riječi iza vokala *i* u nastavku instrumentala jednine -i*ju*: m(i)l(os)ti*ju*.

Prva palatalizacija

Primjer prve palatalizacije pronaći ćemo u pridjevu b(o)žiovь u slučaju kad se suglasnik g nađe ispred samoglasnika i: stsl. b(o)giôvь > *b(o)žiôv*ь.[17]

5. Morfološke osobitosti

Imenice muškog roda

U genitivu jednine imenica muškog roda preovladava gramatički nastavak -a, a postojeće opće imenice ubrajamo u staroslavensku deklinaciju o-tipa: *d(u)ha*, *g(ospodin)a*, *s(y)na*, *vnuka*, kral*ja*. Od postojećih imenica istog deklinacionog tipa muškog spola izdvajaju se vlastite imenice: *mihaila*, *stefana*, *simeuna*.

---

[15] „Štaviše ima rukopisa u kojima uopšte nema slova ѩ. To znači da se u njima čuvalo pravopisno jedinstvo sa glagoljskim rukopisima. Naporedo sa slovom ѩ načinjeno je u ćirilici i jotovano slovo ѥ koje nije nikada imalo svoj pandan u glagoljici. Time je nastala još veća razlika u pravopisu među dvema slavenskim azbukama."

[16] Kočerinska ploča: „služi banu stipanu i **kralu** tv(rъt)ku". (Šimić, 2009)

[17] Pod prvom palatalizacijom podrazumijevamo promjenu stražnjojezičnih suglasnika k, g, h pred prednjojezičnim samoglasnicima (i, e, ь, ę, ê) u č, ž, š, tj. k>č, g>ž, h>š. (Damjanović, 2005: 71)

Imenica *ap(osto)l*ѣ опће врсте мушког рода исписана је у генитиву множине и својим граматичким наставком -ѣ и родом уврштавамо је у старославенску деклинацију о-типа мушког рода.[18]

Imenica o(t)ca мушког је рода у једнини и својим палаталним суглаcником *c* у завршном слогу испред ѣ сврстава се у именицу старославенске -јо деклинације мушког рода: N јд.:otѣcѣ ; G јд.: *o(t)ca*.[19] Такође, властита именица *уроша* у генитиву је једнине граматичког наставка -а, а у завршном слогу садржи палатални суглаcник ш те је сврстаvамо у именицу -јо деклинације мушког спола.

Од именица о-деклинације мушког рода заступљени су и номинативни облици: опћа именица с прејотираном вокалом у почетном слогу као протезом и завршним граматичким наставком за овај деклинациони тип -ѣ - *je*piskopѣ; опћа именица *indiktion*ѣ, те властита именица мушког спола *Neofit*ѣ.

У акузативу једнине граматичког наставка -ѣ о-деклинације мушког рода присутна је именица *hram*ѣ.

Именица *b(o)g**om***ѣ мушког је рода у инструменталу једнине с граматичким наставком -omѣ за инструментал именица о-деклинације мушког рода.

Акузатив множине примјећујемо у именици *dѣni* на основу граматичког наставка -i при чему уviђамо i-деклинациони тип именица мушког рода.[20]

Властита именица мушког спола у генитиву једнине, singularia tantum, јесте *Nemane* која се деклинира по а-деклинацији женскога рода будући да у номинативу једнине завршава на -а. Генитивним наставком -е, умјесто старославенског -у, именица упућује на морфолошке измјене старославенског деклинационог система под утјецајем народног језика, па уviђамо генитивни наставак -е умјесто старославенског -у: ријеч је о гласовном, ако промatramo гласовну околину именице, те морфолошком križањи при чему граматички наставак -е (sufiks) из народног језика долази на творбену основу именице Неман-а.[21]

---

[18] Imenice muškog roda koje u nominativu jednine imaju dočetni -ъ/ь (ovisno jesu li se izjendačili poluglasi ili sistem pisanja slijedi korist mekog jera) dekliniraju se po o-deklinaciji muškoga roda:bogъ, gradъ, gladъ, drugъ. (Damjanović, Slovo iskona: 124)

[19] Imenice muškog roda koje u nominativu jednine imaju dočetno -ь, a ispred njega palatalni suglasnik dekliniraju se po -jo deklinaciji muškog roda:vračь, nožь, konь. (Damjanović, 2004: 125)

[20] Imenice muškog roda koje ispred nominativnog dočetka -ь imaju tvrdi suglasnik mijenjaju se po i-deklinaciji muškoga roda: gvozdь, gostь, nogъtь.

[21] Na istom jezičnom sadržaju preklapaju se jezični izrazi iz različitih sustava:odn. narodnom leksičkom morfemu dodavao se staroslavenski gramatički morfem i obrnuto. Npr.: komparativi pridjeva mlad -êi > mladêi. (Damjanović, 2005: 52). U slučaju imenice Nemana u pitanju je obrnut proces tvorbe:staroslavenskoj osnovi dodaju se nastavci iz narodnog jezika: *Neman* -e.

Imenice srednjeg roda

Imenica srednjeg roda koja se završava na -o u nominativu i akuzativu je *l(ê)to* i predstavlja o-deklinacioni tip srednjeg roda.[22]

U akuzativu jednine srednjeg roda imenica konsonantske -en- promjene dolazi imenica *ime*.

Imenice ženskog roda

Imenica *b(ogorodi)ce* je u genitivu jednine, ženskog je roda, opće vrste, gramatičkog narodnog genitivnog nastavka -e umjesto staroslavenskog -ę po kojem je i svrstavamo u ja-deklinaciju ženskog roda imenica.Osim genitivnog nastavka imenica bogorodica u nominativu jednine ima nastavak -a, a sve imenice ženskog roda koje se završavaju na -ica i -ьnica u staroslavenskome jeziku svrstane su u ovaj deklinacioni tip.[23]

Imenica ženskog roda m(i)l(os)ti*ju* u instrumentalu je jednine i gramatičkog nastavka -i*ju* umjesto staroslavenskog -ьjǫ.Iako postoji križanje staroslavenskog i narodnog jezičnog sustava u tvorbi imenice, imenicu po staroslavenskoj deklinacijskoj logici svrstavamo u i-deklinacioni tip ženskog roda imenica.[24]

Imenica ženskog roda *oblast*ь također je i-deklinacije gramatičkog nastavka -ь za akuzativ jednine.

Zamjenice

Zamjenica za prvo lice nominativa jednine *ja* posebne deklinacije za ovu vrstu zamjenica predstavljena je ligaturno ѩ različito od povijesnojezičnih natpisa s grafijskim jatom(ѣ) u položaju postojeće zamjenice.[25]

Zamjenica *sïi* (сии) pokazna je zamjenica *ovaj* zamjeničke deklinacije meke varijante akuzativa jednine muškog roda.[26]

---

[22] Imenice srednjeg roda na -o:selo, igo, bogatьstvo, mêsto i dr. (Damjanović, 2004: 124)

[23] Po ja-deklinaciji ženskog roda mijenjaju se imenice ženskog roda na -a kad ispred toga dočetka imaju palatalni suglasnik:duša, mrêža, pritьča, nǫžda.Pridodaju se imenice ženskog roda na -i(bogyni, rabyni), i muškog spola (junoša, prêdьteča). Po ovoj deklinaciji idu i imenice na -ica i -ьnica:cêsarica, dêvica, žitьnica, rizьnica. (Damjanović, 2004: 126).

[24] Sve imenice ženskog roda na -ь u nominativu jednine mijenjaju se po i-deklinaciji ženskog roda: kostь, rêčь, krêpostь, junostь. Iznimka je samo imenica krъvь koja pripada -ъv- deklinaciji. (Damjanović: 126)
Imenica bogorodica već je bosanskog, crnogorskog i srpskog književnog narodnog oblika svojim staroslavenskim oblikom богородица, a imenica milost (milostь) u natpisu je križani oblik staroslavenske osnove milost- i genitivnog nastavka -i*ju* - stsl. milostь > stbos. milostь: I jd. milosti*ju* > bos.milost: I jd.milostju: milosću>milošću.

[25] Povaljski natpis (Tomović; 1974): ćirilična transliteracija – drugi red: ѣ [съ]здаχ҃ъ съѣ в(ра)та [в(о)]-
Latinična transliteracija – drugi red: *ja* [sъ]zdahъ sъê v(ra)ta [b(o)]-

[26] Damjanović: 98: *Po mekoj varijanti sklanjale su se zamjenice:s*ь - *sja(si), se, moi - moê -*

Pridjevi

U natpisu zetskog episkopa Neofita nalaze se pridjevi određenog vida složene pridjevske deklinacije[27] tvrde deklinacijske varijante:

s(ve)tago [d(u)ha] – u genitivu jednine muškog roda;
s(ve)tye [b(ogorodi)ce] – u genitivu jednine ženskog roda;
s(ve)t(a)go [(s)imeôna] – u genitivu jednine muškog roda (singularia tantum);
s(ve)tyhь [ap(osto)lь] – u genitivu množine muškog roda;
vrьhovnihь [ap(osto)lь] – u genitivu množine muškog roda;
zetskiï [*je*p(isko)pь] – u nominativu množine muškog roda;
svetago [m(i)haila] – u genitivu jednine muškog roda(singularia tantum);
b(o)goč(ь)stivago [d(ь)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
drьžavnago [d(ь)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
s(ve)torodnago [d(ь)ni] – u akuzativu množine muškog roda;
prьvovênčannago[28] (kral*ja*) – u genitivu jednine muškog roda.[29]

moe, tvoi - tvoê - tvoe, svoi - svoê - svoe, našь - naša - naše, vašь - vaša - vaše, čii - čija - čije... Nikolić; 120: *Pokazna zamjenica* **сь** *„ovaj" slična je u svojoj promeni mekoj varijanti zameničke deklinacije, ali se od nje razlikuje u pojedinim oblicima koji se grade od osnove *sь/jo...* Ovaj oblik pokazne zamjenice sь u nominativu i akuzativu jednine muškog roda ispisan je s *i* i ižicom: siï.Negdje u N jd. m. r. pored sь susrećemo *sii* (Supr.), *si* (Supr.), *sьi* (Mis.) i *sei* (Euh.).

27 Nikolić: 127: U određenom vidu pridjevi se mijenjaju po složenoj pridjevskoj deklinaciji. Složena pridjevska deklinacija spoj je imeničke i zamjeničke deklinacije:srastanje imeničkih oblika pridjeva i odgovarajućih oblika anaforske zamjenice *jь, *ja, *je.Prvobitno je veza između imeničkog oblika i anaforske zamjenice bila raščlanjiva: nom. jed. ž.r. nova + *ja*; s.r. novo + *je*.Uslijed glasovnih i morfoloških promjena stvoren je i treći tip deklinacije.

28 Pridjevi drьžavnago, s(ve)torodnago, prьvovênčannago, kao i vrьhovnihь ne bilježe poluglase između suglasnika: v i n, d i n, n i n, te v i n. Iako su po praslavenskom zakonu otvorenog sloga, i staroslavenskoj grafiji, u jakom položaju, nisu napisani – svjedočimo staronarodnim leksemama i redakcijskim izmjenama. Osim promjene fonološkog stanja glasovne okoline leksema na morfološkom planu uočljive su inovacije u prednosti kraćih nastavaka nad dužim oblicima nastavaka u kontraktiranim leksemama: s(ve)tye < stsl. svętyję (ne piše se ligatura nego glas e), s(ve)tyhь< stsl. svętyihь (sažimanje nastavka u jedno y s vrijednošću i u morfemu -yihь), potom i vrьhovnihь< vrьhovnyihь (sažimanje u i). (V.: Nikolić: 128)

29 U svim oblicima pridjeva koji su svrstani ispred imenice na koju se odnose postoji kongruencija u sintagmi koju čine: slaganje u kagorijama roda, broja i padeža.U tekstu pridjevi u ulozi atributa nalaze se iza imenice na koju se odnose.Oblici pridjeva s nastavkom -ago narodnog su oblika nastalog procesom ujednačavanja nastavaka:stsl. svętь > stbos/sthrv/stsrp/stcrn. svetь: G jd. sveta + jego = svetajego >svetago > bos/hrv/srp/crn. svetoga.U starocrnogorskome, kao i u ostalim navedenim povijesnim razdobljima današnjih standardnih jezičnih oblika, došlo je do razvitka nazalnog vokala ę u fonološko e:pęt>pet; svętь>svetь. Kraći oblici genitivnih (i akuzativnih) nastavaka složene promjene -ago preovladavaju u narodnom izrazu umjesto -ajego da bi poslije bili zamijenjeni zamjeničkim nastavcima iz govornog jezika (v.: Brozović: 26): umjesto svetajego, drьžavnajego, svetorodnajego

Pridjev neodređenog vida ženskog roda imeničke a-deklinacije *b(o) žiôvъ* nema staroslavenski nastavak za instrumental -o*jǫ* kao ni imenica na koju se odnosi -i*ju* umjesto -ьjǫ; već nastavak -ovъ:
b(o)žiôvъ [m(i)l(os)ti*ju*] – u instrumentalu jednine ženskog roda.

Brojevi

Natpis zetskog episkopa Neofita demonstrira jedan od načina pisanja brojeva u grafijskim sustavima staroslavenskog i starobosanskog jezika: slovnim grafemima upotrebljavanim za označavanje brojne vrijednosti.[30] Brojevi u natpisu episkopa Neofita ispisani su brojnim vrijednostima u obliku slova pod titlom:ѕ, ѱ, ѕ; вı. To su glavni brojevi po prirodi: godina 1269 (ѕ, ѱ, ѕ) ; indikcija 12 (вı).

Glagoli

Primjećujemo oblik sigmatskog aorista u 1.l.jd. – *sъzdahъ*.[31]

Nepromjenjive vrste riječi

Od nepromjenjivih vrsta riječi najčešći je veznik *i* te prvotni prijedlog[32] vъ s akuzativnim imenicama:*vъ oblast*, *vъ l(ê)to*, *vъ d(ь)ni*.

6. Sintaksičke osobitosti

Natpis episkopa Neofita počinje invokacijom:
+ *Vъ ime ô(t)ca i s(y)na i s(ve)tago d(u)ha i s(ve)tye b(ogorodi)ce. i s(ve)tyhъ i vrъhovnihъ ap(osto)lъ*.
U sastavu ove invokacije zastupljeni su:

pisano je svetago, drьžavnago, svetorodnago, a dolaze oblici svetog/svetoga, državnog/državnoga, svetorodnog/svetorodnoga s naveskom ili bez. Savremeni jezik bilježi genitivni nastavk -og/-oga u pridjevima određenog vida koji se javlja nešto kasnije u kontinuiranoj povijesti jezika.

30 Titla kao nadredni znak služi za obilježavanje skraćeno napisanih riječi i za upotrebu slova u vrijednosti broja. (Nikolić: 32)

31 Damjanović: 132: „Aorisna osnova je dobivena tako što se na infinitivnu osnovu dodavao morfem s. Glagolima kojima se infinitivna osnova završava na samoglasnički morfem dodavala se sigma i nastavci: ъ, o, o, ovê, ta, te, omь, te, ę: npr. glagola-h-ъ."

32 Staroslavenski prijedlozi u velikom broju stigli su iz praindoevropskoga, a manji broj iz praslavenskoga. Prvobitno su to bili morfemi s adverbijalnim značenjem u označavanju prostornih odnosa. Kasnije su se izdiferencirala značenja. Takve prijedloge koje pripadaju praindoevropskome i praslavenskome naslijeđu zovemo prvotnim. Prijedlog vь dolazi često s akuzativom: i pride vь hraminǫ; potom s lokativom:blagoslovena ty vь ženahь. (Damjanović: 152)

– dalji objekt u akuzativu s prijedlogom - *vъ ime*;
– posesivni genitivi: *oca*, *s(y)na*, *d(u)ha*, *b(ogorodi)ce*, *ap(osto)lъ*;
– kongruentni atributi:*s(ve)tago*, *s(ve)tye*, *s(ve)tyhъ*, *vrъhovnihъ*.

Pravi subjekti u natpisu su: *ja, Neôfitъ*. Subjekatski skup čine idući leksemi: *ja m(i)l(os)tiju b(o)žiôvъ jep(isko)pъ zetskiï neôfitъ*. U ovom subjekatskom skupu prisutan je instrumental sredstva: „m(i)l(os)ti*ju*“ *b(o)žiôvъ*. Prosti glagolski predikat *sъzdahъ* otvara mjesto pravom objektu u akuzativu bez prijedloga:*hramъ*. Objekatski skup čine dvije lekseme: imenica i kongruentna pokazna zamjenica ovaj: *hramъ siï*. Priložnu oznaku mjesta čine idući leksemi:*vъ ôblastъ s(ve)t(a)go m(i)haila*. Tvorena je od prijedložno-padežnog izraza *vъ ôblastъ* i od supstantivne imeničke sintagme idućih sintaksema: kongruentnog atributa *s(ve)tago* i imenice *m(i)haila*.

Priložnu oznaku vremena čine idući leksemi: *vъ d(ъ)ni b(o)goč(ъ)stivago i b(o)gomъ drъžavnago*. *i s(ve)torodnago g(ospodi)na kralja stêfana uroša*.

Tvori je složena slobodna sintagma sačinjena od tri kongruentne i tri nekongruentne imenske sintagme:

a) kongruentne imenske:*vъ d(ъ)ni b(o)goč(ъ)stivago*; *vъ d(ъ)ni b(o)gomъ drъžavnago*; *vъ d(ъ)ni svetorodnago*;
b) nekongruentne imenske:*vъ d(ъ)ni g(ospodi)na*; vъ d(ъ)ni kral*ja*; *vъ d(ъ) ni stefana uroša*.

U ovoj složenoj sintagmi[33] nalaze se dvije apozicije u genitivu jednine ispred imenske riječi na koju se odnose: gospodina (stьfana) i kral*ja* (stьfana).

Dalje slijede dva apozicijska skupa – prvi se odnosi na sintagmu kral*ja* stьfana, a drugi na *stьfana uroša*:

1. s(y)na prъvovênčannago;
2. vnuka s(ve)t(a)go (s)imeôna nemane.

U apozicijskim skupovima glavne apozicije su *s(y)na* i *vnuka* proširene kongruentnim atributima *prъvovênčannago* i *s(ve)tago*; i vlastitim imenima *stêfana*, *(s)imeôna*, *nemane*; potom nailazimo i na gramatički sporednu apoziciju opću imenicu kral*ja* koja se odnosi na imenicu *stêfana*.

Kraj natpisa sadrži datum pisan prijedložno-padežnim izrazom *u ljeto* i godinom nastanka (1269), potom brojem istočne indikcije[34] (12): vъ l(ê)to: ѕ҃ . ѱ҃(o) . ѕ҃ . indiktiônъ . BI.

Natpis je pisan u prosto-proširenoj rečenici s invokacijom na početku i datumom na kraju teksta.Sastoji se od subjekta (ja) *Neôfitъ*; prostog gla-

[33] Jahić, 2000: 343: „Složene sintagme obrazuju se na osnovi prostih sintagmi i predstavljaju različite kombinacije prostih sintagmi ili sintaksema i prostih sintagmi. Širenje sintagmi omogućeno je kategorijalnim svojstvima sintaksema.“

[34] „**Indïktïônъ** – m. grč., period vremena od 532 godine posle kojega krugovi sunca i meseca otpočinju zajedno, a Uskrs pada u isti mesečni dan kao i pre 532 godine.“ (Petković, 1935: 93)

golskog predikata *sъzdahъ*; izravnog objekta *hramъ*; priložne oznake mjesta *vъ ôblastь m(i)haila*; i priložne oznake vremena *vъ d(ь)ni stêfana* – sa svim mogućim navedenim prošircima ovih rečeničnih članova.

Red riječi u natpisu zetskog episkopa Neofita svjedoči sintaksičku postpoziciju:[35] zamjenice i pridjevi u sintaksičkoj funkciji kongruentnog atributa dolaze iza imenice od koje preuzimaju morfološka i sintaksička obilježja.

Sintaksičke postpozicije su:

1. m(i)l(os)ti*ju* b(o)žiôvъ
2. *je*p(isko)pь zetskiï
3. hramь siï
4. vъ d(ь)ni b(o)goč(ь)stivago
5. [vъ d(ь)ni] i b(o)gomь drъžavnago
6. [vъ d(ь)ni] s(ve)torodnago

7. Leksik

Najzastupljeniji je slavenski leksik i većinom je naslijeđen iz grčkog jezika.

Leksik u natpisu zetskog episkopa Neofita svrstamo morfološki u datim oblicima:

– imenice: *ô(t)ca*, *s(y)na*, *d(u)ha*, *b(ogorodi)ce*, *ap(osto)lъ*, *hramъ*, *ôblastь*, *d(ь)ni*, *b(o)gomь*, *g(ospodi)na*, kral*ja*, milosti*ju*, *indiktiônъ*;
– pridjevi: *b(o)žiôvъ*, *zetskiï*, *s(ve)tago*, *vrъhovnihъ*, *b(o)goč(ь)stivago*, *drъžavnago*, *s(ve)torodnago*;
– glagoli: *sъzdahъ*.

Antroponimiju[36] natpisa sačinjavaju iduća imena/vlastite imenice:*stêfana*, *stêfana uroša*, *(s)imeôna nemane*, *neôfitъ*, *m(i)haila*. Pridjev *zetskiï* izveden je od toponima[37] Zeta i predstavlja primjer toponimskog naziva.

Za pojedine lekseme priloženi su i isječci objašnjenja natuknica iz Rječnika[38]:

---

[35] Damjanović: 181: „U sva tri slučaja zamjenica je u postpoziciji i navedeni primjer dobro pokazuje ponašanje posvojnih i pokaznih zamjenica koje posve rijetko dolaze u antepoziciji. U primjeru 'tomu gospodu slava i hvala' pokazna je zamjenica ispred imenice, očito stoga što je naglasak na samoj zamjenici. Tako se ponašaju i posvojni pridjevi (selo iosifovo, vъ imę gospodьne), dok kvalitativni pridjevi samo nešto češće dolaze poslije nego prije imenice (dragaago i mǫdraago iosifa, pamętь svętuumu…“

[36] lingv. dio lingvistike koji se bavi proučavanjem antroponima/vlastitih imena. (Anić i Goldstein; 2007:32)

[37] *lingv.* vlastito ime naselja (grada, sela) i zemljopisnog objekta (mora, rijeke, planine itd.); topik. (Anić i Goldstein, 584)

[38] Skok, 1971.

1. **otac** – „**òtac,** gen. *òca* m (Vuk) = *otac,* gen. *Sca* (ŽK), pl. *oči, očevi* i *očevi,* sveslav. i praslav. deminutivna izvedenica na *-ьc* od korijena *ot-* (koji se očuvao u strus. pridjevu na *-ьn oiьnъ* »očev«), »pater«. Pridjevi na *-ev očev* pored *očev* (Vuk, 16. v.), raširen na *-ьn očevan,* koji nije ušao u jezik, poimeničen na *-ič očević* = *očić* (Srbija) »sin koji je naravi očine«, na *-ina očevina* (Vuk) »baština«, proširen na *-j očevlji* (Istra), na *-in ôčin* (13. v., Vuk, Ljubiša)…"

2. **apostol** – „gen. *-ola* m (Vuk, 13. v.) — *apostol* (Vuk), pridjevi *apoštolov, apostolski, apostolički* (prema lat. > tal. *apostolico),* apstrakti *àpostolstvo, àpostolje* n, prema lat. > tal. *-at apostolat,* gen. *-ata;* (sa sí > sí iz madž. prema Daničiću, što ne treba da stoji, upor. *štacun* prema *stačun,* v. oblike *apusto* prema *apusto) aposto,* gen. *-ola* = *apostol* (ŽK) s istim izvedenicama = (-o/ > *-úl') apóstul* (15. v.) = *apóstul* m (Lastrić) = (sa *o* > *u* u penultimi) *apusto,* gen. *-ola* (15. v., Vuk) = *apustol* (15. v.) (Upor. u prvotisku glagoljskog brevijara iz g. 1491. *oktaba Petra i Pavla apustolu* pored *apostolu), apùstolskì, àpustohtvo* = (sa sí > sí) *apusto* (Radnic) = *apustól* (Glavinić) = *apustul* (Belostenac). Crkveni termin od gr. > *lat. apaštalus* »poslanik«, prijevoj od αποστέλλω »šaljem«; lat. > tal. pridjev *apostolico.*

3. **hram** – gen. *hrama* m (Vuk), sveslav. i praslav. **noгmъ,* bez paralela u baltičkoj grupij »1° kao crkveni izraz: templům«, odatle po zakonu sinegdohe »2° crkvena slava, svetac, svetkovina (kod pravoslavaca), 3° domus (Istra), dvor (Zakon vinodolski)« = *kran* (Marulić) = *kram* (Dubrovnik, Marin Držić) = *kram* (Kosmet, čaršijski govor) = *hram,* gen. *hrama* (Vodice) »1° odijeljen dio u kući gdje se čuvaju različite sprave i suđe za hranu, 2° crkva«. Odatle deminutivna *-ьc: hrămac,* gen. *hràmca* (Krk, Istra) »pastirska koliba« = *krama* »drvarska koliba (Bosna)«. Augmentativ na *-ina: kramiņa* f (Istra) »dom, kuća«. U Istri postoji još deminutiv sa tal. deminutivnim sufiksom *-uccio* < lat. *-ūceus: hramuč.* Također toponim: *Ram* na Dunavu i *Hramina* u otočkoj Dalmaciji. Rumunji posudiše *hram* kao crkveni termni.Slog *hra-* nastao je po zakonu likvidne metateze: rus. *horom, horomina.* Ie. korijen nije utvrđen. Ako se uzme s Brücknerom da je *h* = ie. *sk,* onda je osnova **skormu, a* to je prijevoj od njem. **skerma* > *Schirm.* Prema Bruckneru ide etimologijski u isti red kao *hrana* »Schutz«, *сгепъ* »šator«, *krmiti.* Mladenov i ovo izvodi od *sker-* »režem«. Pretpostavlja se još ie. **sormos* od *ser-* (lat. *sero,* odatle internacionalna riječ *inserat* »oglas«). Matzenauer uspoređuje sa sanskr. *sarma,* awesta *fšarema* »maison, demeure«, Ma-

chek sa sanskr. *karmydm* »festes Gebäude,Burg, Wohnhaus«. Prema ovim uspoređenjima bilo bi prvobitno značenje »kuća od pruća, zaštita od neprijatelja.“

4. **gospod** – „gen. *-oda* m (Vuk, akcenat iz vokativa), deklinacija *o,* pripada sakralnom jeziku »1° bog, 2° (1395, Istra) feudalni gospodar «. Slov. *gospod* (u narječju *gospûd*)* nije sakralna riječ, nego *gospodin* m »1° monsieur,2° feudalni gospodar« = *gospodin* (Kosmet) »vladika« = *gospodin* (Cres) »župnik«. U stcslav. *gospodo,* gen. *-di* m, kao *gostb* po deklinaciji *i,* odatle sakralni vokativ *gospodi.* U značenju vancrkvenom dobio je već u stcslav. sufiks *-in* koji označuje individuum (tip *Srbin, kasapin).Gospodin* kao naslov krati se u brzom govoru ispuštanjem d (upor. *meu* < *među, ne mozi* < *nemoj, preo* < *preko),* u zapadnom govoru *gòspon* (17. v.) = *gospôn* (ŽK) »1° monsieur, 2° (kajkavski, tabu) vrag«. Sveslavenska i praslavenska riječ. PI. se pravi kolektivnim *-a: gospoda,* vokativ *gospodo,* prema ovom akcentu *gospoda* (ŽK), rus. *gospoda.* U stcslav. značilo je »πανδοχεῖον« kao u poljskom i češkom *hospoda* »1° Herr und Herrin, 2° Herberge, Wirtshaus«. Upor. za takav semantički razvitak *camerata.* Mocija se već u praslavenskom *izražava* u ž. r. sufiksom *-ía* (upor. *gošćo) : gospoda* (Vuk, akcenat iz vokatīva prema dubrovačkom *gospođa* = rus. *gospoža).*“

5. **dan** – „gen. *dana* m (Vuk, 12. v., Kosmet /gen. *dana* pored *danai* po deklinàcíji *-o,* sa ь > *a* generaliziranim u svim padežima da se izbjegne homonīmija s padežima od *dno,* v.), gen. *dne* (očuvan kao arhaizam u naznaci datuma, odatle pl. *dnevi),* gen. *dnêva* (analogija prema pl. *dnevi* s prijelazom u deklināciju *o) = dien,* gen. *dnăvo,* dat. *dnâvu* (Bednja, hrv.-kajk.) »1° dies = arb. dite, 2° u terminologiji svetkovina kao drugi element svetkovina: *Ivanj dan, Petrov dan, badnji dan, Vellg-dan* (Kosmet) »uskrs«, *Đurđev, Mltrov, Špásov dan* itd. odatle *dobar dan* = *blagdan* (složenica), 3° u nazivu dana trgovanja: *pazārnī dan* (Bosna, Kosmet), 4° u nazivu dijelova sedmice *prvi dan* (Žrnovo, Dalmacija) »ponedjeljak (upor. furl, *prindi* > *prímus dies), 5*°osvit (ŽK, Vodice)...“

6. **bog** – „Prema ovim podacima *bog,* gen. *bòga* (lokativ sing. *pò bozi,* ŽK) sveslavenska je imenica iz praslav. doba za koju nema paralela u baltičkoj grupi, ali ima u arijskoj (v. dalje).Značila je najprije: 1° sreća = 2° zemaljsko dobro > roba« (upor. crnogorski odgovor: *dobra ti sreća* kao odgovor na pozdrav *pomoz bog;* zatim češ. kolektiv *zboží* »roba« **szbožue* od **sъbogъ* = sanskr. *subhagu* »sretan« i slovenski

izričaj *zlega boga vživa* »ide mu rdjavo«, ali ovaj se može i drugačije tumačiti, v. dalje *zao bog).* Prvobitni pridjev **bogъ* postao je već u praslavensko doba radna imenica u značenju »božanstvo koje razdljeluje sreću i zemaljska dobra po svom nahođenju«. Ovaj semantički razvitak je paralelan u arijskim jezicima: sanskr. *bhagas* »1° djelitelj, gospodar, 2° bogatstvo « odgovara posvema sveslav. *bogt,* što znači da je već slavenska riječ imala oba značenja, apstraktno i radno. Tome tačno odgovara u Avesti *baya-* »gospodin > bog«, i nperz. samo »bog«. Upor. i Ζευς Βαγαῖος, ime frigijskog Zeusa kojega apoziciju Trombetti ispravno uspoređuje s iranskim *baya* »bog«. Ova je paralela tako uvjerljiva da su neki lingvisti (Jakobson) pomišljali da je *bog* posuđenica iz iranskoga koja je Slavenima došla preko skitskoga. Ali za to nema dokaza (Meillet). Paralelizam slavenskoiranski ide i u tom pravcu da se prema *izrazima iz* slavenske mitologije *beibog, crn(o)bog, daždbbogb > Dažbog, Dabog,Zao bog* (upor. Vukov izričaj *teško do zla boga,namučiti se do zla boga,* čemu odgovara slovenskiizričaj *zlega boga vživa* »ide mu rđavo«) može zaključiti da je već u praslavenskoj mitologiji postojao iranski dualizam: *dobar* i *zao bog.*"

7. **sin** – „m (12. v., Vuk), danas po deklinaciji *o* prema *otac,* upor. *kći,* gen. *kćeri* prema *mati,* nekada po deklinaciji *u* (stcslav. *synb,* gen. sg. *synu,* dat. sg. *synovi,* nom. pl. *synove,* odatle dvije osnove za izvođenje u današnjem jeziku *sin-* i *sinov-'),* ie., baltoslav., sveslav. i praslav. *synb* »filius«. Pridjevi: od osnove *sin-* na *-ov sinov* (Vuk, Kosmet), poimeničen *sinov* m »bratov ili sestrin sin« (tako i cslav., starije listine,, Domentijan, 13. i 14. v.), kasnije samo na *-ьc* > *-ac sinovac,* gen. *-ovca* = *sinovac* (Istra, 13. v.; tako i u stcslav. i u ostalim slavinama, osim u bugarskom jeziku)»fratruelis, bratan, bratanac, bratanic, nećak«,pridjev *sinôvčev,* deminutivi *sinovie,* gen. *-eta* n (Vuk) prema f *sinovčeva* = na *-ica sinovčica* f »sinovčeva kći«, na *-ič sinovčić* (Ljubiša) »l sinovčev sin, 2° prezime« = *sinovičič* »isto«; na *-ča, -ica, -ika, -ka sinòvica* (Vuk) = *sinovica,* s pridjevom *sinovičin* (Hrvatska) = *sinovca* (Bella) = *sinovika* (Stulić) = *sinōvka* (također slov. i rus.) = *sinovkinja* (Novi Vinodol). Pridjevi od osnove *sinov-* na *-ьn* > *-an sinovan* (stcslav., danas ne postoji), na *-j sinovalj,* f *-vlja* (~ *kruh), sin sinovalj* (Baraković), određeno *sinàvljî* (15. v., također stcslav., slov.), na *-ьn* + *-j sinovnji* (Bella), proširen na *-ev sinovljev* (ŽK), na *-en sinovljen* (Korizmenjak), na *-ski sinòvski* (tako slov., češ. i polj.) = *sinòvski* (Kosmet). Deminutivi se tvore samo od osnove *sin-* na -ьc > *-ee sinec* (Istra), na *-ii sinic* (1679, jedina potvrda), na *-tk* > *-ák sinak,* gen. *sinka* (lS.v., Vuk, u drugim

slavinama), vok. *síńko,* s pridjevom *sinkov* (Zoranie, Divković); *sinak* je hipokolistik koji govori mati za kćer ili žensko čeljade koje nije u srodstvu; na *-čio sinčić* (17. v.) = *sinčić* (Istra), na *-ček sinček,* gen. *-čeka*(hrv.-kajk., Zagreb).“

8. **indikcija** – „**indikat,** gen. *-kta* (14. v.) = *indiktą í* (18. v.) = *jendikat,* gen. *-kta* (14. v.), latinizam prema *indicium',* talijanizmi *indicija f* (14. v.) < *indizio, indicijon* m (18. v.) = *indicijom* (15. v.) < tal. *indizione',* latinizmi *indikcìja* f = *indikcijon* m = *indikcijona* f = *indikcijun* = *indikcijone,* grecizmi *indiktijon* m = *jendiktijon* (13. i 14. v.) < ενδικτιών uz ίνδικτιών »l ° hronologički period od 15 godina u dokumentima, 2° saziv koncila«. Od lat. apstraktuma *indictio,* gen. *-õms* > tal. *indizione.*”

ZAKLJUČAK

U ktitorskom natpisu zetskog episkopa Neofita prepoznaje se jednojerovni sistem: fonemi poluglasnika ѣ su ortografskog tipa nefonemskog sastava i služe za pravilno pisanje leksema po zakonu otvorenog sloga. Različito od bosanskih natpisa osnovne promjene u vokalskom sistemu nisu izvršene, a desile su se na ostalim područjima srednjojužnoslavenskog dijasistema: prijedlog vѣ nije vokalizirao u *u*, a jeri(y) se nije zamijenio u pismu s *i* kao što je to već izvršeno u ostalim južnoslavenskim područjima. Tekst natpisa pretpostavlja denazalizaciju ę>e u pridjevu svet/sveti/svete, potom jǫ>*ju* u imenici m(i)l(os)ti*ju*. Oblik slova *u* zapisan je istočnim tipom dvoslova оу, različito od učestalog ꙋ bosanske zastupljenosti.

Od najznačajnijih pokazatelja slijeđenja ćiriličke istočne kodifikacijske varijante jeste služenje ligaturama u slučaju proteze, *je*p(iskop)ѣ i u gramatičkim nastavcima: kral*ja*, m(i)l(os)ti*ju*. Bosanski natpisi bilježe završne morfeme bez prejotacije: *krala*. Poseban primjer izdvajamo upotrebu prejotiranog vokala ѩ za označavanje zamjenice prvog lica *ja* umjesto bosanskog jata na tom položaju. Nema đerva u pisanju vrijednosti glasova ć i đ kao ni pozicija za te glasove.

Grafemi dzelo(ѕ) upotrebljavaju se u slovnoj vrijednosti i grafemska su obilježja humskog tla općenito skupa s oznakom za đerv[39]. Pored dzela prisutna je i ižica u zamjeni jednog *i* gramatičkog nastavka pokazne zamjenice ovaj *sïi* kao i u ostalim primjerima tranliteracije. Glas jat je u vrijednosti glasa e. Pismo je ustavnog tipa humske stilizacije.

[39] V.: Vojislav P. Nikčević, „Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i *Miroslavljevo jevanđelje*“, *Lingua Montenegrina*, broj 1, 56, 2008, Cetinje.

U fonološkim osobitostima utvrđujemo slučaj izjednačavanja poluglasnika s prisustvom tankog jer (**ь**) obilježenim posebnom verzijom grafema y – **ы** u pismu i upotrebu prejotiranih vokala, a jat je etimološki i po fonemskom sastavu tačan i nijednom smijenjen s *e* kao što imamo priliku vidjeti to u spomenicima istočne varijante slavenskih jezika.

Fonološku bliskost s bosanskim poveljama XII stoljeća naći ćemo u glasu ot**ь** – (**ѡ**): primjeri *ôca*, *b(o)žiôv***ь**, *ôblast***ь** i dr.[40] Pojava ispuštanja poluglasnika bez apostrofskog obilježavanja između dva suglasnika specifična je u tome što su to počeci bilježenja riječi narodnog jezika; počeci oblikovanja narodnih oblika leksema u staroslavenskom tekstu: *pr***ъ***vovênča****nn****ago*.
Inovacije ćemo zateći i na planu morfologije:

a) izmijenjeni padežni nastavci imenica – križani oblici imenica staroslavenske tvorbene osnove s novojezičnim gramatičkim morfemima za odgovarajući padež: Neman**e** umjesto Nemany; milosti*ju*, oblik bliži milošću, umjesto milost**ь**jǫ;
b) prednost kraćih pridjevskih nastavaka u akuzativu i u genitivu naspram dužih u pridjeva složene pridjevske deklinacije:*svetago*, bliže svetog/svetoga, umjesto svetajego, *svetorodnago* umjesto svetorodnajego, *dr***ъ***žavnago* umjesto dr**ъ**žavnajego i dr.
c) drukčiji instrumentalni nastavak u pridjeva neodređenog vida imeničke deklinacije: *b(o)ži****ôv*****ъ** umjesto b(o)ži**ojǫ,** kao ostatak i usvajanje u narodni jezik instrumentalnog nastavka imenice *b(o)g****om*****ъ** – kasnije bogom.

Pomenuti sufiksi/nastavci susreću se i u starobosanskom jezičnom i grafijskom sustavu: -ov**ъ**, -ago, -om**ь.**[41]

Natpis čuva oblike staroslavenskog sigmatskog aorista u 1.l.jd.: *s***ъ***zdah***ъ**.

Sintaksički, natpis zetskog episkopa Neofita je ispisan prosto-proširenom rečenicom i bogat je sintagmama s postpozicijskim položajem zavisnih članova.

Utvrđeno je supostojanje leksema iz različitih grafijskih sistema, te križanje staroslavenizama gramatičkim nastavcima iz narodnog jezika: morfološko – korijen + nastavak: *b(o)ž-i-****ôv*****ъ**; tvorbeno - tvorbena osnova + sufiks: *Neman-****e***.

---

[40] Povelja Kulina bana prema peterburškom izvornom primjerku: ôca, ôsmdeset**ь,** iôvana i dr. Također: *ê ban***ъ** (trans. ja ban**ь**).

[41] Povelja Kulina bana: *povelov***ъ**; natpis sudije Gradiše: *velik(a)go*.

Izvor

– TOMOVIĆ, Gordana 1974. ***Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu***, Beograd: Istorijski institut.

Literatura

– ANIĆ, Vladimir i GOLDSTEIN, Ivo 2007. ***Rječnik stranih riječi***, Zagreb: Novi Liber; Jutarnji list.
– BROZOVIĆ, Dalibor & Ivić, Pavle 1988. ***Jezik srpskohrvatski/hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski***, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
– BARIĆ, Eugenija & LONČARIĆ, Mijo & MALIĆ, Dragica & PAVEŠIĆ, Slavko & PETI, Mirko & ZEČEVIĆ, Vesna & ZNINKA, Marija 1997. ***Hrvatska gramatika, II, promijenjeno izdanje***, Zagreb: Školska knjiga.
– DAMJANOVIĆ, Stjepan 2004. ***Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka***, Zagreb: Matica hrvatska.
– DAMJANOVIĆ, Stjepan 2005. ***Staroslavenski jezik***, Zagreb: Školska knjiga.
– DAMJANOVIĆ, Stjepan 2004. ***Mali staroslavensko-hrvatski rječnik***, Zagreb: Matica hrvatska.
– ĐORĐIĆ, Petar 1990. ***Istorija srpske ćirilice:paleografsko-filološki prilozi***, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
– GABRIĆ-BAGARIĆ Darija 2004. ***Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća: izbor, transkripcija, predgovor i rječnik***, Zagreb-Sarajevo: HKD Napredak.
– HAMM, Josip 1974. ***Staroslavenska gramatika***, Zagreb: Školska knjiga.
– JAHIĆ, Dževad & HALILOVIĆ, Senahid & PALIĆ, Ismail, 2000. ***Gramatika bosanskoga jezika***, Zenica:Dom štampe.
– KUNA, Herta 1974. ***Hrestomatija starije bosanske književnosti I***, Sarajevo: Svjetlost.
– ***Lingua Montenegrina*** (god. 1, br. 1): časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja/ urednik Adnan Čirgić 2008. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević".
– MOGUŠ, Milan 1971. ***Fonološki razvoj hrvatskoga jezika***, Zagreb: Matica hrvatska.
– MLADENOVIĆ, Aleksandar 2008. ***Istorija srpskog jezika: odabrani radovi***, Beograd: Čigoja štampa.
– MØNNESLAND, Svein 2005. ***Jezik u Bosni i Hercegovini***, Sarajevo: Institut za orijentalne jezike.

– MATASOVIĆ, Ranko 2008. ***Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika***, Zagreb: Matica hrvatska.
– MIHALJEVIĆ, Milan 2002. ***Slavenska poredbena gramatika 1***, Zagreb: Školska knjiga.
– NIKOLIĆ, Svetozar 2005. ***Staroslavenski jezik:pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom***, Verzal: Beograd;Banja Luka.
– NIKČEVIĆ, Vojislav 1991. ***Gramatika crnogorskoga jezika***, Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
– PETKOVIĆ, Sava 1935. ***Rečnik crkvenoslovenskoga jezika***, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija u Sremskim Karlovcima.
– PAVLOVIĆ, Milivoje 1956. ***Primeri istoriskog razvitka srpskohrvatskog jezika***, Beograd: Naučna knjiga.
– SKOK, Petar 1971. ***Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika***, Zagreb:JAZU.
– ŠIMIĆ, Marinka 2009. ***Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine***, Sarajevo: Matica hrvatska.
– VUKOVIĆ, Jovan 1974. ***Istorija srpskohrvatskog jezika: 1. dio.Uvod i fonetika***, Beograd:Naučna knjiga.
– VEGO, Marko 1962. ***Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I***, Sarajevo: Izdanje zemaljskog muzeja.

Dubravko JAKIĆ

LINGUISTIC FEATURES OF KTETOR'S INSCRIPTIONS OF BISHOP NEOFIT OF ZETA

Addressing the issue of Ktetor's Inscriptions of Bishop Neofit of Zeta, this paper will present the Old Slavonic and folk interweaving, Church Slavonic variants of Cyrillic inscriptions - Bosnia-Hum, Zeta-Hum, Cyrillic graphy and bosanic diplomatic and epigraphic graphy at the beginning of its development. In phonological terms, characteristics of vocalization in the early development stage of national language at the Hum soil of Bosnian and Montenegrin type, will be considered, as well as the behavior of semi-vowels in consonant groups and their possible equalization, and the appearance of prosthetic vowel at the beginning of the Old Slavic lexemes.

Key words: *Old Slavonic language redaction, Old Slavonic language, national language, codification, orthography, titles, two-line system*

UDK 811.163.42‘354
Izvorni naučni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
mlukic@ffos.hr

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
vblazevic1@ffos.hr

GLAGOLJANJE GRAFITA*
(Ili o fatičkoj i metajezičnoj funkciji u glagoljskim grafitima)

U radu se pristupa analizi sadržaja hrvatskoglagoljskih grafita s obzirom na fatičku i metajezičnu funkciju. Signali istaknutih jezičnih funkcija promatraju se kao sastavnice (osebujnosti) razgovornoga stila i književnoumjetničkoga stila. Najavljena su i otvorena neka nova istraživačka pitanja – ponajprije o mogućim uzročnicima*vanjskenepouzdanosti* jezično-pismovnoga materijala grafita (pogreške, retardacija slova, ispuštanje slova, eliptičnost iskaza i dr.). Rad funkcionira i kao svojevrstan esejistički *hommage* akademiku Branku Fučiću i njegovim *Glagoljskim natpisima* iz 1982. godine.

Ključne riječi: *natpisi*, *grafiti*, *glagoljica*, *Branko Fučić*, *jezične funkcije* i *funkcionalni stilovi*

0. *Fraške* uvodničarske

U živoj komunikaciji kroz stoljeća srednjovjekovni glagoljski grafiti, ali i oni iskazani drugim slavenskim pismima – ćirilicom i latinicom, pronalaze svoje sugovornike kao iskazi vizualne kulture bilo da su tekstualni, tj. zapisi, ili pikturalni. U očima modernog čovjeka, napose istraživača, njihov često posve banalan sadržaj i primitivan oblik postaju liturgija, istraživačko vrelo: prvorazredni povijesni izvor za takozvanu malu povijest, povijest ljudske svakodnevice, jednako tako i za književno-jezičnu povijest, povijest um-

* Prema naslovu istoimenog predavanja koje je Branko Fučić (1920–1999), u hrvatskoj filologiji poznat kao najbolji poznavatelj hrvatske glagoljske epigrafike, održao u ime Povijesnog društva otoka Krka 1973. na osnivačkoj skupštini *Ročkog bijenala Čakavskog sabora* (Galović 2006: 32).

jetnosti... Nekada najčešće anoniman čin *na rubu zakona*, *povišću pritrujen* postaje umjetnički snažna poruka koja više ne ovisi o sadržaju, jer je prekodirana vremenom od pismovnoga postala (s)likovni izraz i iskaz.

„Sakristan svih istarskih crkava“, kako je u šali jednom nazvan, i jedan od napoznatijih hrvatskih glagoljskih paleografa Branko Fučić za grafite kaže: *To su črčkarije, ugrebene oštrim šiljkom na zidu, pogotovo na obojenu zidu gdje se uparane crte bolje ističu, gdje one svojom bjelinom odskaču od tamnije pozadine. To su, po domaću rečeno, „škarabići“, to su „imena luda koja se nalaze svuda“, to su crteži i zapisi grafomana, kojih ima uvijek i svuda i koje zid ili bilo koja podloga neodoljivo izaziva da na njoj ostave trag, svoje ime, neku svoju poruku. Grafiti su, a što drugo, i ona urezana srca na kori stabala, i političke parole: živio ovaj, dolje onaj, smrt onomu kojemu se mrče zidovi? A zidovi su se mrčili oduvijek.* (1997: 157) Ljepota koju je Branko Fučić bio kadar vidjeti u tim *črčkarijama* po istarskim i kvarnerskim crkvicama bila je izvorom temeljnih studija o glagoljskim grafitima u hrvatskoj filologiji, studija koje svojim interdisciplinarnim pristupom hrane i druge znanstvene discipline, poput povijesti umjetnosti. Zahvatio je Fučić i u slavonske glagoljične i ćirilične grafite – od Rudinske opeke benediktinskoga samostana Sv. Mihovila do zapisa na zidovima crkvica Sv. Martina u Lovčiću i Sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu te Sv. Martina u Martinu kod Našica. Njime pročitana rečenica sa zida Sv. Dimitrija */S/e pisa ed(a)нь člov/ê/k* potaknula je nova istraživanja koja su svoj okvir zadobila u radovima Milice Lukić (1998), Matea Žagara i Milana Pauna (2004), a *bosančicom slavonskoga tipa* ispisano svjedočanstvo nekoga fratra u hodočasničkom pohodu našičkome Sv. Martinu koje je pročitao kao *pisa ia fra blaž ... baĵ ...* iniciralo je studiju o slavonskoj ćiriličnoj baštini M. Lukić i Vere Blažević Krezić (2014). Ono što je najvažnije, Fučićeva su istraživanja potvrdila premoć hrvatskoglagoljske pismovne kulture nad slavenskom u cjelini već samo kada je o tim usputnim glagoljskim zapisima riječ, a kamoli kada se u obzir uzmu i glagoljični epigrafi. Tu veliku glagoljsku kulturnu priču, posvjedočuje Fučić oksimoronski – posve emotivno i znanstveno vjerodostojno, sagradile su i poruke na brzinu i uglavnom u tajnosti sročene, autori kojih su u različitim prilikama najboljeg sugovornika vidjeli u kakvu crkvenom zidu.

1. O pristupu

Glagoljski grafiti jedinstveni su spomenici hrvatske srednjovjekovne (i novovjekovne) pismenosti. Proizvedeni u trenucima krajnje neopterećenosti, jezičnom i pismovnom izvedbom mogli su posvjedočiti o živim mijenama idioma nekoga mjesta ili širega područja. Grafiti, dobro nam je poznato ponajprije zahvaljujući već spomenutom Branku Fučiću, uzgredni su, ali vrijedni spomenici primarno hrvatske književno-jezične povijesti, a sekundarno i kvalitete života, naobraženosti, osebujnosti i dinamike međuljudskih odnosa srednjovjekovnoga čovjeka.

Jezik i pismo posredovani glagoljskim grafitima dugo su bili tek usputna postaja paleografskih i jezikoslovnih analiza upravo zbog činjenice da je riječ o neobremenjenu jeziku i pismu, proizvodima klesarskoga majstora u kojega je opismenjenost više iznimka nego pravilo (ili kakvoga *dijaka, žakna*). U skladu je s tim zaključeno najprije kako je riječ o spomenicima u kojih je narušenamorfologija slova te je teško suditi o evolucijskim etapama pisma prema linijskom formiranju, slovnom koordiniranju, učvršćivanju grafemičkih veza s govorenim dionicama jezika itd. (Fučić 1982, Žagar 2007). Također, dugo se izbjegavalo uscijecanje u raspored i karakter jezičnih dionica hrvatskoglagoljskih grafita (Mihaljević, Sudec 2011: 407–423), sve dok obuhvatnija analiza na svim jezičnim razinama – glasovnoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj – nije pokazala koliko taj korpus može biti zanimljiv i pouzdan izvor informacija za povijest hrvatskoga jezika.

I brižna je roditeljska ljubav, uz pustolovnu prirodu, akademika Branka Fučića upozoravala: *Natpisi su za paleografiju sekundarna materija, njih u pravilu ne kleše autor teksta. On piše predložak, a nepismen ili polupismen klesar ga kleše. Postupa s njime kao sa slikom. Zato su glagoljski epigrafski spomenici lijepi, ali slabo čitki* (1982: 7). Znanstvenom je trezvenošću i marom Fučić deducirao, zahvaljujući uvidu u stotine konkretnih spomenika, i druge otegotne okolnosti realizacije tih pismovnih spomenika, a te su: tvrdoća materijala, pisarske pogreške, deformacija slova, rasap duktusa iz mekopisna zapisa na kamenom materijalu itd.[2]

[2] Knjiga *Glagoljski natpisi* akademika Branka Fučića iz 1982. godine okuplja glagoljsku građu izvan knjiga, građu koja je uklesana u kamen, urezana u kovinu ili drvo (epigrafi, natpisi), odnosnu građu koja je uparana u zid (grafiti). U užem smislu natpisi imaju spomenički značaj, vezani su uz predmet na kojemu se nalaze, a grafiti su naknadno urezani ili uparani te s predmetom na kojemu se nalaze nisu u izravnoj vezi. U odnosu na *počinitelja*, grafit (o)daje više informacija jer *grafiter* je pismena osoba koja silom pritišće površinu za pisanje (zid), ostavljajući podatke o duktusu u oblikovanju slova i drugome (usp. Tandarić 1985: 172).

Zahvaljujući prekretnim studijama i novouspostavljenoj metodologiji izučavanja procesa *pisanja* (ne pisma) kao uskojezične kategorije, i to disciplinama grafetike i grafematike (Žagar 2007), te nadahnutom novom tumačenju (onome koje počiva na uvažavanju modernističkih i postmodernističkih jezičnofilozofskih načela) glagoljskih grafita kao jezičnostilskih kategorija[3], moguće je izučavanju glagoljskih grafitnih poruka pristupiti s dozom optimizma i znanstvenoga entuzijazma koji se nadahnjuje istaknutim stasalim perspektivama.

Riječ je o metodologiji koja uspostavlja nov odnos prema semantičkom planu poruka fiksiranih glagoljskim grafitima, a u odnosu na kanonsku distinkciju jezičnih funkcija Romana Jakobsona: referencijalne (denotativna, kognitivna – odnosi se na predmet poruke), emotivne (eksperesivna – označava govornikov subjektivan stav prema poruci), konativne (apelativna – usmjerena je na primatelja poruke), fatičke (usmjerena na kontakt, kanal, važna je za održavanje komunikacije), metajezične (usmjerenost poruke na kod, medij), poetske (estetska – usmjerenost poruke na samu sebe). Jakobson je svojom teorijom postulirao kontrast između poetske funkcije jezika i njegove komunikacijske funkcije. Posljedak je navedenoga dihotomijskog odnosa u sprezi s problemom referencije i to na sljedeći način: dok je u slučaju jezičnih sustava okrenutih komunikaciji jezik usmjeren na izvanjezični kontekst te uspostavlja referencijalan odnos prema stvarnosti i istini, u slučaju poezije jezik se okreće samom sebi pa se, u određenome smislu, može tvrditi da uspostavlja autoreferencijalan odnos. Jakobson je to stanje ovako definirao: *Usmjerenost (Einstellung) na PORUKU kao takvu, usredotočenost na poruku radi nje same, predstavlja POETSKU funkciju jezika* (1978: 23). Na tom je tragu i teza Andree Zlatar koja, govoreći o odnosu književnoga teksta i njegove referencijalne učinkovitosti, naglašava: *U običnom čitanju ne dolazi do postavljanja pitanja kako je moguće da nam jedan tekst znači, iako ne označava neku izvanjezičnu zbilju. Nemogućnost uspostavljanja referencije književnog teksta ne nameće nam se kao problem jer pri čitanju uopće ne pokrećemo proceduru verifikacije; nama nije važno da li je priča istinita ili lažna, u onom smislu u kojem istinitost ili lažnost znači referenciju ili nereferenciju u 'realnom' svijetu* (Zlatar 1989: 14). Za fikciju je, dakle, pitanje referencijalne verifikacije irelevantno jer fikcionalni iskazi operiraju kao *pseudoiskazi* koji, za razliku od opisnih i izjavnih iskaza, ne teže biti istinitima. Na sličan bismo način mogli

[3] Izlaganje *Hrvatskoglagoljski grafiti* Sanje Zubčić na simpoziju *Glagoljska tradicija u povijesti slavenske pismenosti* (21–27. listopada 2013) u organizaciji Staroslavenskoga instituta iz Zagreba, Instituta za slavistiku Ruske akademije znanosti iz Moskve te Odsjeka za kroatistiku i Odsjeka za istočnoslavenske jezike i književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

odrediti odnos između fikcije i fakcije (ukoliko pod fakcijom podrazumijevamo određene tipove iskaza koji imaju referencijalan odnos prema stvarnosti, tj. opisuju činjenična stanja kao što su npr. opisi raznih povijesnih događaja) jer i na ovoj razini možemo pretpostaviti kontrast između jezika koji ne referira, ne upućuje na neku izvanjezičnu stvarnost, i jezika koji to čini.

Sanja Zubčić sadržaju glagoljskih grafita pristupa s obzirom na referencijalnu i apelativnu jezičnu funkciju i uspostavlja recepcijsku razinu istraživanja razlikujući tipove grafita (pošiljatelj > primatelj, pošiljatelj >slikarski majstor, pošiljatelj > lik s freske, pošiljatelj > Bog/sveci), a s obzirom na sadržajnu razinu razlikuje ove tipove grafita: identifikacijski, datacijski, komentatorski i reakcijski, notacijski, biblijski (parafraza), edukacijski (abecedariji).

Potaknute uspostavljenom metodologijom, smatramo kako je moguće proširiti razredbeni sustav (tipova grafita) s obzirom na fatičku funkciju (svodi se na odnos između poruke i kanala: zadatak koji jezik ispunjava s obzirom na ovu funkciju jest da jednim dijelom njime oblikovanih iskaza omogući kontakt između pošiljatelja i primatelja poruke, interakciju u svrhu komunikacije koja se najprije očituje započinjanjem, održavanjem i završavanjem komunikacijskoga procesa) i metajezičnu funkciju (usmjerenost na kod poruke – to su signali koji, sudimo, mogu biti u vezi s fatičkom funkcijom i željom da se pospješi komunikacija). Shvaćanje uposlenosti signala metajezične funkcije temelji se na pristupu Marije-Ane Düriggl (2007, usp. Fališevac 2008: 358–360) koja novim generičkim i kulturnoantropološkim pristupom i metodologijom (koja se uvelike iscrpljuje markiranjem signala metajezične funkcije)korak po korak rekonstruira moguću izvedbenu situaciju i performativan kontekst nekih srednjovjekovnih narativnih djela, i to na temelju raznovrsnih tekstualnih signala. Pojam *paratekstualnosti* bio je poticaj Mariji-Ani Dürrigl za istraživanjem modusa egzistencije srednjovjekovnog teksta, za rubne zone teksta koje svojevrsnom autoreferencijalnošću postavljaju okvir za razumijevanje teksta i njegovu interpretaciju.

Istražujemo upravo zastupljenost signala dviju istaknutih funkcija jer nas osobito zanima mogućnost tumačenja glagoljskih grafita kao hibridnih žanrova koji nose više karakteristika razgovornoga funkcionalnog stila (dakako srednjovjekovne, matične, sredine skriptora: žakana i vjernika) nego književnoumjetničkoga.

Marina Katnić-Bakaršić (1999) ističe kako je poznato da razgovorni stil obuvaća one (uglavnom usmene) iskaze koji su obilježeni neposrednošću i spontanošću, a s obzirom na otvorenost dijaloškim formama nerijetko služe kao podloga dramskom podstilu književnoumjetničkoga stila (jasno nam je da i grafiti s obzirom na signale apelativne funkcije, prema istraživanju Sanje Zubčić, svjedoče o otvorenosti dijaloškim pismovnim formama: usp. ko-

mentatorske/reakcijske grafite). U temeljima su razgovornoga stila vrijednosti antropocentrizma, konkretnosti, slikovitosti (ponekad proširene metaforičnošću). Nadalje, odlikuje senepripremljenošću i spontanošću jer se realizirau neformalnim situacijama, a zahtijeva brzo reagiranje (*brzo pisanje* kao još jedan, dosada nedovoljno istaknut, uzročnik retardacije glagoljičnih slova u grafitima i natpisima, uz nepismenost, tvrdoću materijala i druge uzročnike koje je identificirao Fučić), smjenu govornika/pisara koji izmjenjuju replike, ponekad i prekidaju iskaze te upadaju u riječ/pismo jedni drugima i sl. Karakteristika je toga stila i naglo mijenjanje tema (započeta tema prekida se novom da bi se nastavila neka treća itd.). Zbog spontanosti i nepripremljenosti česte su pauze, zvuci oklijevanja (*hm, mm, a...*), poštapalice (*ovaj, onaj, razumiješ/razumijete...*), ponavljanje dijela iskaza, te druge "greške" u performanciji. Osim toga, važan element razgovornoga stila svakako je realizacija fatičke funkcije koja se prepoznajena nekoliko načina. Prije svega, fatička je funkcija zastupljena umetnutim neleksičkim elementima u šutnju (*e, da..; i tako..., jah...*). Bez obzira na formu, oni nemaju leksičko značenje, većznačenje uspostavljanja i produžavanja kontakta. Drugi aspekt može se vidjeti u komunikaciji bliskih ljudi, u obitelji, kada postoje situacije koje prizivaju ponavljanje istih ili sličnih verbalnih obrazaca(npr. prepričavanje istih događaja), specifične fraze i „privatne šale“. Treba imati na umu da fatička funkcija nije nimalo jednostavna: poznavanje/nepoznavanje njezinih nepisanih pravila bitno određuje status pojedinca u nekoj zajednici. Istovremeno, i ustaljene formule pozdravljanja, oslovljavanja i predstavljanja mogu se promatrati kao zasebni govorni akti. Fatičku funkciju imaju i specifična sredstva u svakodnevnoj komunikaciji koja se mogu tumačiti kao okvirna (*čuj, slušaj, vidiš, razumiješ, znaš...*). Ukoliko se promotri brojnost takvih sredstava u svakodnevnoj komunikaciji, nije neobičan zaključak da *ljudi jedni drugima malo kažu*, te da se prilikom susreta *uglavnom dogovaraju kako da uopće govore* (Katnić-Bakaršić 1999: 34).

Nadalje, razgovornom je stilu prirodan nepotpun stil izgovora/pisma– redukcija (ne bilježe se i ne izgovaraju neki glasovi/slova koji bi bili neophodni u "potpunom" stilu). Na leksikostilističkom planu svojstvena mu je upotreba emocionalno-ekspresivnoga leksika, uzprisutnost riječi subjektivne ocjene (hipokoristici, pejorativi i sl.). U kolokvijalnoj upotrebi bilježe se i vulgarizmi i žargonizmi. U morfostilistici razgovornoga stila ističe se frekventnost glagola – ovaj je stil suprotstavljen znanstvenom i administrativnom stilu kao imenskim stilovima. U imenskim sintagmama briše se „noseća“ imenica, a pridjev, tj. atribut općenito, supstantivizira se: Osim toga, razgovorni stil karakterizira prisutnost uzvika, partikula, anaforičkih i kataforičkihelemenata. S tim u vezi, na sintaktostilističkom planu dominiraju nepotpune, eliptične rečenice, rečenice u kojima izostaje sročnost i sl. Kolo-

kvijalni dijalog također je „neeksplicitan“, a kontekst omogućava jasnoću i preciznost značenja.

U razradi teme koja slijedi istaknute će se karakteristike razgovornoga stila, posredovane jezičnim signalima fatičke i metajezične funkcije, pokušati identificirati u odabranim glagoljskim grafitima (i natpisima) istarskoga područjaradi aktualizacije načela prigodnosti te isticanja važnosti jezičnoga materijala glagoljskih grafita za povijest hrvatskoga jezika i *lijepe riječi* njime posredovane, a sve uposlenjem i promoviranjem novih pristupa glagoljskom književnojezičnom ostvaraju.

Najveći doprinos očekuje se u određivanju čimbenika vanjske *nepouzdanosti* jezično-pismovnoga materijala grafita (pogreške, retardacija slova, ispuštanje slova, eliptičnost iskaza) koji su uzrokovani osebujnostima stila analiziranih iskaza (razgovorni stil) i jezičnim funkcijama kojima su te vrijednosti posredovane (fatička, metajezična).

2. O glagoljskim zapisima

Glagoljski grafitizapisi su uparani/urezani na freskama ili u žbuci srednjovjekovnih crkava. Razlikuju se od natpisa uklesanih na kamen ili od zapisa na stranicama rukopisnih kodeksa ili tiskanih knjiga. Djela su različitih putnika, pismenih ljudi, popova, žakana i notara koji su pisanom porukom zasvjedočili da su bili u nekoj crkvi ili da se nešto znamenito dogodilo u svijetu ili njihovoj sredini. Često se miješaju zapisi na latinskom jeziku *(hic fuit)* i na hrvatskom – glagoljicom *(to pisa)*. Najviše je glagoljskih grafita u Istri uparano na freskama u crkvi Majke Božje na Škrilinah u Bermu (oko 130), o čemu svjedoči i poznata Fučićeva monografija o Vincentu iz Kastva (1992), a zatim u Draguću, Svetvinčentu, Gračišću, Pazinu. Najvažniji su oni grafiti koji pokazuju razvitak glagoljskoga pisma: *Humski grafit,Ročki abecedarij*i sl. Iz sadržaja grafita doznaje se o nesrećama, ratovima, požarima, kugama i gladi u Istri, stoga su oni vrijedni izvori za proučavanje srednjovjekovne svakodnevice. Definirajući (glagoljske) grafite, Branko je Fučić u predgovoru svoje knjige *Fraške* (1998, 2000) iste nazvao, kao i nju samu, *fraškama*(*fraške glagoljaške* – sitne ugrebotine koje su uzvici, komentari prizora s fresaka, opisivanje ili jednostavno bilježenje prisustva mjesta i događaja), potaknut glagoljskim grafitom sa zida crkve u Pazinu, gdje se potpisao jedan čovjek iz Lindara:

Ja Jivan Fraščičić pridoh u Pazin i se zapisah

A drugi jedan Lindarac, cakavac, podrugljivo je dopisao u nastavku, poigravši se prezimenom Fraščičić:

... da sam jedna bestija i jedna fraska.

Izraz *fraška*, prema Fučićevu tumačenju, preuzet je iz mletačkoga dijalekta u kojem figurativno ukazuje na nesmotrenu, nerazboritu, nevrijednu i prevrtljivu osobu.

Navedeni izraz glagoljaši su često upotrebljavali, i to uvijek s negativnim prizvukom i u *posprdnom* tonu. Fraške su i *trice, kučine, zafrkavanja*, *bezvrijedne stvari, brbljanja, ludorije*.

U senjskom *Korizmenjaku* stoji kakva treba biti ispovijed: *Spovid ima biti priprošća, a ne s fraškami ali s štrbami*, a fra Šimun Klimantović 1505. godine opisujući veliku glad i njezine uzroke, a ne držeći sebe dostojnim kroničarom, kaže: *Te fraške zapisah...*

Od nekoliko stotina zapisa po oslikanim istarskim crkvama Fučića je najviše impresionirao onaj najjednostavniji – također iz Pazina – na kojem je nesigurnom rukom netko zapisao prva tri slova glagoljske azbuke: *az, buki, vede*. On simbolizira čovjekovu primarnu potrebu za izražavanjem – sricanjem.

Knjiga *Glagoljski natpisi* kao 57. svezak Akademijinih *Djela* rezultat je četrdesetgodišnjih Fučićevih istraživačkih nastojanja u okviru hrvatskoglagoljske baštine, osobito u polju epigrafike. Da je riječ o paleoslavističkom biseru, zna se već prema tome što je u trenutku završavanja knjige Fučić posvjedočio kako je već 13 do 14% tada poznatih i opisanih grafita nestalo, a čak 58% otkrio je nakon Drugoga svjetskog rata sâm autor (usp. Damjanović 2014: 235). S druge strane, katalog spomenika zajedno s indeksima osobnih imena, prezimena, nadimaka, titula, epiteta, časti i zanimanja te toponima, ktetika, etnika i dr. Fučićevo izdanje i danas čine autoritetnim izvorom za jezičnu, paleografsku, književnu, kulturološku, povijesnu (osobito već istaknutu povijest svakodnevice) znanstvenu analizu te poligonom za primjenu novih teorijskih modela i metodoloških pristupa u lingvistici i šire. I posljednja knjiga akademika Stjepana Damjanovića *Novi filološki prinosi* posvećuje Fučićevim *Natpisima* cijelo jedno poglavlje. Koliko je poticajnim to štivo i danas, svjedoče nepatvorenim ganućem obojene rečenice akademika Damjanovića: *Čitajući ih svaki čitatelj odlazi u svoju šetnju i svaki obavlja svoju berbu, svaki gradi svoju sliku hrvatskoga glagoljaštva i njegova mjesta u povijesti hrvatske kulture* (2014: 237).

U skladu s istaknutim pošle smo u vlastitu *filološku šetnju* tragajući za glagoljskim zapisima koji nose signale fatičke i metajezične funkcije.

3.1 Fatička funkcija – primjeri

Dobro je poznata činjenica da sakralni stil uz druge jezične funkcije posjeduje i fatičku (poznavanje ustaljenih formula kaonačina izražavanja pripadnosti jednoj vjerskoj zajednici) te magijsku funkciju. Zbog naglašavanja važnosti te magijske funkcije mnoge religije čuvaju poseban jezik za sakralnu komunikaciju, jezik koji nije i jezik kojim se ta religijska zajednica koristi u ostalim područjima komunikacije. Takav jeprimjer uporabe latinskoga jezika u katolika (ali i hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju i novovjekovlju), crkvenoslavenskoga jezika u pravoslavaca i grkokatolika ili posebne inačice arapskoga jezika koji se razlikuje od govornoga arapskog jezika (u islamu).

TO PISA N, V IME BOŽJE … LT GODNH[4]
BOŽE, BOŽE MOJ (Hrastovlje, grafit 20)

TO PISA ŽAKAN' ST(I)PAN KADA IDE NEGA SESTRA NA RÊKU
B(OG)' MU POMOZI AMEN (XV. st., Barban, Crkva Sv. Antuna opata)

Ovoj skupini primjera pripadaju i izravni prijevodi molitava poput latinske sentencije *Si cor non orat, invanum lingua laborat:*

AKO SRCE NE MOLI; ZAMAN JEZIK FLAFOLI[5]
(XVI. st., Barban, Sv. Jakov, grafit)

Zanimljivi su i egzorcistički zapisi poput ovoga:

ZLAMENIE
SVETOGA
KRIŽA OD
NEPRIÊTEL
NAŠIH IZ
BAVI NAS
BOŽE NAŠ
Č.H.K.A

[4] Obratiti pažnju na ispuštanje slova: moglo bi biti motivirano brzinom pisanja pisara kojoj je uzrok *zabranjena radnja*, a takva se radnja mora požuriti, nauštrb pisma i jezika. Okrnjen, pokraćen, eliptičan izraz kao karakteristika neopterećenosti razgovornoga stila.

[5] Onomatopeja, dijalektna živost – odlike razgovornoga stila. Molitvena osnova – dio fatičke funkcije.

Latinski: *Crux vera salus mea* (Boljun, Župna crkva Sv. Jurja).

O ISUSE KRUH
ANJ(E)LSKI O
DNAMI OD NA
S VSAKI GREH TEŠKI
(XVI. st., Sv. Marija na Škrilinama)

S obzirom na ustaljene izraze, fraze, konektore koji ukazuju nacitate i parafraze Biblije – istaknuti su primjeri potvrda intertekstualnosti i intermedijalnosti. To znači, među ostalima, da imaju dijaloški potencijal (podržavanje komunikacijskoga procesa i njegove uspješnosti, čak i u transkodovnoj komunikaciji: vizualni medij freske/slike s biblijskim motivima i pismovni medij grafita; vidi: Fučić 1992):

LAŽNI OĆETE VI S BOGOM KUNTREŠTAT
(Grafit komentira *procesije križi* na prosne dane koje su se u starini obavljale kroz cijeli tjedan uoči Spasova, XVI. st., Sv. Marija na Škrilinama)

PRIDOŠE SEMO DVA KRIŽA V NEDELU KRIŽNU V SOBOTU

Dijalošku formu potvrđuju *grafiti dopisivanja*:

Č.F.M (?) (156?) TO PISA KI VOLI PRI MIZI SIDEĆ VINO PITI NEGO KOPATI I KI VOLI VINO NEGO KROP KI TO PISA BOG MU POMOZI I SVETA MARIJA AMEN. VSAKI RECI KI TO ŠTAL BUDE BOG MU POMOZI I CETERA.
Dopisano:
VRAGU NA RAME
(Hrastovlje, Crkva Sv. Trojstva, XVI. st.)

Č.F.I.G. KADA BEH
TU Ê ŽAKAN TUDAR
Dopisano (pogrdno: OSAL LOTAR)
(Prijevod: 1524, kada bjeh tu ja žakan Tudar. Dopisano: osal, lotar)

Č.F.I.B
TO PISA FRA BRNE
BAIČIĆ
Dopisano: POČTOVANI (OČE)

MINISTRE NEGA
UDRITE TIH
TRISTA KR
TI MOLIMO VA
ŠU MILOST
(Glavotok, samostanska Crkva Sv. Marije, 1522)

Šala mladoga klerika franjevca trećoredca koji je na zapis fra Brne Bajčića nastavio svoju molbu, upućenu provincijalu, da dosudi Brni tristo udaraca za kaznu.

Nadalje, i podrugljiv izraz prema kojemu oblikuje naziv – *fraška* – primjer je dopisivanja:

Ja Jivan Fraščičić pridoh u Pazin i se zapisah
Dopisano u nastavku *da sam jedna bestija i jedna fraska.*

Usklici, odobrenja, umetnuti neleksički elementi u šutnju (*e, da..; i tako..., jah...*) također potvrđuju fatičku funkciju:

TO GOVORE MRTVI ŽIVOMUČA ME
GLEDAŠ ALE ČA SE
ČUDIŠ ALE NE ZNAŠ DA SAM BIL
I ÊS' VČERA
KAKO SI TI DANAS A TI OĆEŠ BIT
ZUTRA (K)AKO SAM ÊS' DANAS
ČFKZ TO PISA ŽAKAN MARKO
(Lovran, Župna crkva Sv. Jurja, XVI. st. – 1549.)

Ponavljanje istih verbalnih obrazaca (prepričavanje istih događaja, svima već dobro poznato), specifične fraze i „privatne osobe i šale“ (organski idiom, primjeri razumljivi samo iz konteksta, npr. mikrotoponimi – mikroregija, poznati su uskom krugu ljudi koji žive u blizini imenovanoga mikroobjekta ili su na neki način vezani uza nj). Nalazimo ih zapisane u katastarskim dokumentima, ali i u neslužbenoj komunikaciji (Frančić 2009: 226–234). Funkcioniraju kaosredstva razgovornoga stila i kaosignali fatičke funkcije.

OVO E SLIPICIJA Z TRABE
(XVI. st., Crkva Sv. Marije na Škrilinama)

Fučić svjedoči da je Slipicija (*slijepac, varalica*) nadimak blizu Berma, a osobu glagoljaš, prema fizičkoj sličnosti, uspoređuje s bradatim pismoznancem na zidnoj slici (1982: 91).

3.2 Metajezična funkcija – primjeri

Primjeri koji potvrđuju usmjerenost na kod (podržava se i fatička funkcija, u smislu održavanja komunikacije, a tematizira se i ovladavanje pismom):

TOPIS(A...)
TO P(ISA...)
TI PI(SA...)
SIE PISA ŽAKAN...
SIE PISA ŽAKAN...
TO PISA LOVRE
(XVI. st., Sv. Marija na Škrilinama)

TO GOVORE MRTVI ŽIVOMU...
(Lovran, Župna crkva Sv. Jurja, XVI. st.)

SIE PISA ŽAKAN
EROLIM TRANPIĆ
(XVII. st., Sv. Marija na Škrilinama)

TO PISA TOM(AŠ) ŽAKAN / ISTRIAN (Z PA)VLINIĆI,
SE PISA TO(MAŠ),
TO PISA IVAN,
TO PISA …./1494,

TO PISA ŽAKAN
IVAN ŠPAKA KADA SE
UČIH PISAT
(XVI. st., Sveta Marija na Škrilinama)

Elementi prekodiranja (pretpostavljeni govorni čin):
VSAKI RECI KI TO ŠTAL BUDE BOG MU POMOZI I CETERA
(Hrastovlje, XVI. st.)

ČFME KADA Ê POP JURAI
BADOVINIĆ REK(OH) MOJU

MLADU MISU
(1566, Crkva Sv. Marije na Škrilinama)

SE GOTOVO
(Hum, Crkva Sv. Jeronima na groblju, komentira se slika skidanja s križa)

Tu pripadaju i abecedariji:
A B V
TO PISA IVE ANAC'
(XIV-XV.st., Hum, Crkva Sv. Jeronima na groblju)

Ročki glagoljski abecedarij (Crkva Sv. Antuna opata, 1200. godina)

Provjeravanje značenja pojedinih rečenica i značenja slike:
TO E KUGA...
U SMRTI
KADA Ž...
SIE PISA
(XVI. st., Crkva Sv. Marije na Škrilinama – Uz glavu psalmističkog lude-bezbožnika, gledatelji su ga interpretirali kao personifikaciju kuge)

Primjeri citata i ukazivanja na citatnost:
IDI SOTONO KAKO PISANO JE
(Crkva Sv. Marije na Škrilinama, Kristove riječi iz evanđelja, XVI. st.)

OTIDI SOTONO ÊKO PI(SANO EST)
(Crkva Sv. Marije na Škrilinama, XVI. st.)

V ONO VRÊME REČE ISUS
UČENIKOM SVOIM
(XV. st., Barban, Crkva Sv. Antuna opata)

I druge se osobitosti glagoljskih zapisa dadu podvesti pod odabrani pristup – primjerice fonološke redukcije (slučajna ispuštanja slova zbog brzine pisanja), glagolske anafore, ekspresivan leksik (subjektivne ocjene, pejorativi, vulgarizmi): *Vraže neč(a)stivi.... Deri slipče nori, pijani osal, usrali se*(Beram, Crkva Sv. Marije na Škrilinama, XV. st.) i dr. Gordana Čupković (2013: 123–141) proučavala je i kategorizirala tipove uvredljivih iskaza s glagoljskih grafita kojima su u XVI. st. parane freske u beramskoj crkvi Svete Marije na Škrilinah. Autorica razlikuje pogrdnice (uvrede upućene Židovima, uvrede

upućene susjedima i predstavnicima vlasti te šaljive uvrede kojima komuniciraju žakni međusobno) i interaktivne ikonografske ekspresive (freska pretpostavlja reakciju gledatelja/slušatelja, a reakcija je, osim verbalnoga dopisivanja, i likovno poružnjivanje paranjem lica oslikanih).

Znakovima razgovornoga stila mogu se držati i eliptične rečenice: npr. *od duš veselje* (Komentar rajskoga blaženstva duše, prikazanoga malim aktovima nakon odvaganih dobrih djela, Crkva Sv. Marije na Škrilinama, XVI. st.). U perspektivi zanimljivi mogu biti i grafetički pokazatelji metajezične, fatičke i drugih funkcija – zagrade (za pojašnjenje značenja, prekidanje kontinuiteta teksta), točkice, prekinuti slijedovi, novi redovi (kod elipse) – osobito kod novijih grafita.

4. Completorium

Zaodjenuti u novije metodološke postupke (razina jezičnostilske raslojenosti starohrvatskoga jezika), poslužívši kao jezični materijal u kojemu se traže i potvrđuju znakovi aktivnih jezičnih funkcija (fatička, metajezična), glagoljski grafiti danas pouzdano svjedoče o svjetonazorskom kontekstu hrvatskih glagoljaša, a posredno potvrđuju i ovo – Branko Fučić nezaboravni je hrvatski medievist, *dobri duh* hrvatskoglagoljske starine koji nije propustio za svaku*fraška* objasniti *TKO piše*, *ŠTO piše* i *ZAŠTO piše* (kako u srednjovjekovnoj tako i u novovjekovnoj glagoljskoj pismovnoj povijesti). Odajući priznanje, pokušali smo otvoriti i neka nova istraživačka pitanja – ponajprije o mogućim uzročnicima vanjske *nepouzdanosti* jezično-pismovnoga materijala grafita (pogreške, retardacija slova, ispuštanje slova, eliptičnost iskaza). *Vanjska nepouzdanost* grafita kao pismovno-jezičnoga materijala u tom slučaju ne bi bila tek potvrda neosviještenostii/ili neznanja srednjovjekovnih grafitera. Naprotiv, svjedočila bi o osebujnostima biranoga stila analiziranih iskaza (razgovorni stil, književnoumjetnički stil) koje se mogu potvrditi preko signala aktivnih jezičnih funkcija (kojima su te vrijednosti posredovane; fatička, metajezična). Može se zaključiti da te radnje (učinjene i najavljene), novi pristupi i osvježene šetnje *Glagoljskim natpisima*zasigurno nisu *Sizifov posao*, ali su daleko od *deističke* prirode Fučićeva rada koji spaja jezik, pismo, umjetnost i vjeru u priču istinitiju izačudniju od ishodišta samoga – srednjovjekovne fakcije.

Marko Grčić o Fučiću je slično zaključio (2009: 76): *On u naoko mrtvim tragovima zaboravljene pismenosti uvijek uspijeva prodrijeti do društvene potrebe koja ju je proizvela: u njega ne samo da ti pisani dokumenti daju dostojanstvo životu toga podneblja, nego nanovo otkriven život toga podneblja daje i dostojanstvo njima. Život i kultura međusobno se osvjetljavaju*.

Prilog 1. Primjer glagoljskoga grafita
(http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1054)

Humski grafit, 12. st. – grafit uparan u romaničkobizantske zidne slike u crkvi Sv. Jeronima u Humu koji govori o gregorijanskim (celebriranim) misama; nakon svake odslužene mise pop glagoljaš je tijekom trideset dana šiljkom uparao u zid po jedan rovaš te glagoljicom zapisao da je za dušu pokojnoga kovača Martina odslužio gregorijanski niz misa i povrh toga još jednu: *Kovača Martina je sve 30; je vzeta ino ošće jedna* (usp. Nazor 2002-3: 131).

Literatura

- Čupković, Gordana. 2013. Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafita. *Fluminensia* 25 (2): 123–141.
- Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dürrigl, Marija-Ana. 2007. *Čti razumno i lipo. Ogledi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Fališevac, Dunja. 2008. Marija-Ana Dürrigl,Čti razumno i lipo. Ogledi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti. Zagreb 2007. *Slovo* (50): 258–260.
- Frančić, Anđela. 2009. Onomastička svjedočenja o hrvatskome jeziku. U *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 1, Srednji vijek*. Ante Bićanić, Stjepan Damjanović (ur.). Zagreb: CROATICA, 211–259.
- Fučić, Branko. 1973. Glagoljanje grafita. *Dometi* 7–8: 1–26.
- Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi – Djela JAZU, knjiga 57*. Zagreb: JAZU.
- Fučić, Branko. 1992. *Vincent iz Kastva*. Pazin: Kršćanska sadašnjost, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila.
- Fučić, Branko. 1997. *Terra incognita*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Fučić, Branko. 2000. *Fraške*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Galović, Tomislav. 2006. *Krčki zbornik 50. jubilarni svezak. Pregled rada Povijesnog društva otoka Krka i bibliografija Krčkog zbornika.* Krk: Povijesno društvo otoka Krka – Liber d.o.o. Rijeka.
- Grčić, Marko. 2009. Branko Fučić: 'In tempore senectutis'. U *Slova na dar Branku Fučiću*. Josip Bratulić (ur.). Zagreb: Ex libris.
- Jakobson, Roman. 1978. *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta.
- Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Tragom hrvatske ćirilične baštine u Slavoniji. *Filologija* (63): 151–171.
- Mihaljević, Milan, Sudec, Sandra. 2011. „Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita". U*Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*. Tomislav Galović (ur.). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, Malinska – Rijeka – Zagreb, 407–422.
- Nazor, Anica. 2004. In memoriam – Branko Fučić (8. rujna 1920 – 31. siječnja 1999). *Slovo* (52/53): 127–136.
- Tandarić, Josip Leonard. 1985. Branko Fučić. Glagoljski natpisi. Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982, str. VI-XII+1-420. *Slovo* (35): 172–178.

– Zlatar, Andrea. 1989. *Istinito, lažno, izmišljeno*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
– Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova.* Zagreb: Matica hrvatska.

Mrežni izvori

– Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*, http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001017/01/18.pdf (posjet: 1. prosinca 2015)
– Mirčev, Andrej, *Genološke kušnje*, http://www.matica.hr/kolo/309/Genolo%C5%A1ke%20ku%C5%A1nje/ (posjet: 1. prosinca 2015)
– Istarska enciklopedija http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1054 (posjet: 18. 4. 2016)

Milica LUKIĆ & Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ

GLAGOLJANJE GRAFITA
(Or on Phatic and Metalanguage Function in Glagolitic Graffiti)

The authors of this paper analyze the content of Croatian Glagolitic graffiti in respect of their phatic and metalinguistic function. The signals of prominent language functions are observed as components (distinctive features) of the conversational style and literary-artistic style. Furthermore, some new research questions are opened and announced – especially about the possible causes of *external uncertainty* of graffiti linguistic material (errors, retardation of letters, skipping letters, ellipticity of statements, etc.). The paper is also a kind of essayistic homage to academician Branko Fučić and his *Glagoljski natpisi* from 1982.

Key words: *graffiti, Glagolitic script, Branko Fučić, language functions and functional styles*

UDK 811.163.4‘342
Izvorni naučni rad

Silvija ĆURAK (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
scurak@ffos.hr

IMA LI NEZAMIJENJENOGA JATA U DANAŠNJIM GOVORIMA NAŠIČKOGA KRAJA?

U radu se na temelju istraživanja i literature opisuje možemo li u današnjim govorima našičkoga kraja još čuti izgovor nezamijenjenoga jata. Najprije se daje pregled dosadašnjih proučavanja govora s nezamijenjenim jatom našičke okolice, a potom se iznose rezultati istraživanja govora našičke okolice. Istraživanjem su obuhvaćena ova sela: Podgorač, Šaptinovci, Bokšić, Feričanci i Stara Jošava. Prvi je cjeloviti prikaz govora dvaju sela našičkoga kraja dao Stjepan Ivšić objelodanivši 1907. godine rad o govoru Bokšića i Šaptinovaca, a Stjepan je Sekereš 1982. opisao nezamijenjeni jat u navedenim selima u našičkoj okolici. Dva su razloga zašto su izabrana baš navedena sela. Prvi je razlog što ih Sekereš navodi kao najstarija sela našičkoga kraja u kojima se javlja nezamijenjeni jat, a i u govorima je tih sela, prema Sekerešu, očuvano staro stanje u naglasnom sustavu i morfologiji. (V. Sekereš, 1966) Drugi je razlog što nakon Ivšićeva opisa govora Šaptinovaca i Bokšića (Ivšić, 1907) nemamo cjelovitog suvremenog opisa govora tih dvaju sela. U dosadašnjoj se znanstvenoj dijalektološkoj literaturi slavonski dijalekt prema odrazu jata dijeli na: 1. ikavski, 2. ikavsko-jekavski, 3. ekavski, 4. ikavsko-ekavske i 5. govori s nezamijenjenim jatom. Niti jedan govor slavonskoga dijalekta nije ijekavski. U literaturi se govori našičkoga kraja obično nalaze u skupini s ekavskim govorima slavonskoga dijalekta.

Ključne riječi: *dijalektologija*, *slavonski dijalekt*, *odraz jata*, *nezamijenjeni jat*.

1. Uvod

Znamo da se u znanstvenoj dijalektološkoj literaturi slavonski dijalekt prema odrazu jata dijeli na ikavske, ikavsko-jekavske, ekavske, ikavsko-ekavske i govore s tzv. „nezamijenjenim" jatom.

Ikavski govori rasprostiru se u zapadnoj i istočnoj slavonskoj Posavini, od Velike do Antina, jugoistočno od Vinkovaca, Batini i Podolju u Baranji. U tim govorima kratki i dugi jat daju *i: mlíko, díte, zàpovid, tísto, dȉca, sȉdit.*

Ikavsko-jekavski se govori u središnjoj slavonskoj Posavini (od Banovaca i Bebrine na zapadu preko govora u okolici Slavonskoga Broda, oko Vrpolja i Đakova te oko Županje). U tim govorima dugi jat daje *i*, kratki *je*: *díte – djèteta, lîp, pjèsma.*

Ekavski govori slavonskoga dijalekta prostiru se u slavonskoj Podravini (područje zapadno od Osijeka, od Petrijevaca i Brođanaca do iznad Virovitice). Ti se govori javljaju i južno i zapadno od Vinkovaca. U tim se govorima svaki jat zamjenjuje s *e*: *déte – dèteta, lêp, pèsma*. (prema: Berbić-Kolar, Kolenić 2014)

Ikavsko-ekavski govori rasprostiru se u hrvatskom dijelu Baranje, u baranjskom Podunavlju (Draž, Duboševica, Topolje, Gajić, Luč, Branjin Vrh, Šumarina, Kađad, Torjanci). Odraz jata je po pravilu da dugi jat daje i, kratki e: *díte – dȅteta, lîp, pèsma.*

Govori su **s nezamijenjenim jatom** u slavonskom dijalektu, prema dosadašnjoj literaturi, zabilježeni u dijelu Gradišta (Finka, Šojat 1975) i u nekoliko sela našičke okolice (Sekereš 1982). Jat se u tim govorima izgovara kao zatvoreno *e* (*ę*), no u izgovoru se čuje i prizvuk glasa *i*: *brȇg*, *mẹšat*, *sręda*, *dēitȅ*, *crêip*. U znanstvenoj se literaturi govori s nezamijenjenim jatom obično nalaze u skupini s podravskim ekavskim govorima slavonskoga dijalekta (Kolenić 1997).

Istraživanjem je obuhvaćeno nekoliko sela našičke okolice: Podgorač, Šaptinovci, Bokšić, Feričanci, Stara Jošava. Dva su razloga zašto su izabrana baš navedena sela. Prvi je razlog što ih Sekereš navodi kao najstarija sela našičkoga kraja u kojima se javlja nezamijenjeni jat (Sekereš 1966). Drugi je razlog što nakon Ivšićeva opisa govora Šaptinovaca i Bokšića (Ivšić 1907) nemamo cjelovitog suvremenog opisa govora tih dvaju sela.

2. Dosadašnja istraživanja

Prvi je cjeloviti prikaz govora dvaju sela našičkoga kraja dao Stjepan Ivšić objelodanivši 1907. godine rad o govoru Bokšića i Šaptinovaca. U poglavlju je o glasovima naveo da se glas jat odrazio u šaptinovačkom govoru

kao *e* „koje je jednako sa svakijem drugijem e, a nije onako otvoreno kao gdješto u istočnom (ekavskom) govoru, na pr. sêno, vèra (ili vêra), lepóta, gúsenica (t. j. gùsjenica) it. d.“ (Ivšić 1907:8). Ivšić u Šaptinovcima tada nije zabilježio izgovor nezamijenjenoga jata, iako naglašava da je izgovor glasa *e* zatvoreniji nego u ostalim ekavskim govorima.

Osim Stjepana Ivšića, govore je našičkoga kraja opisao i Stjepan Sekereš. Na temelju dugogodišnjega istraživanja govora u okolici Našica 1966. godine objavljuje *Govor našičkog kraja*[1] koji do tada nije bio temeljito obrađen, a koliko znamo niti poslije Stjepana Sekereša. U radu je obradio govor starijega stanovništva tridesetak sela u našičkoj okolici. Prema odrazu jata govor u okolici Našica Sekereš dijeli na ekavski i jekavski. Prema njegovim su podatcima ekavska sela ova: Bokšić, Šaptinovci, Stara Jošava, Feričanci, Donja Motičina, Podgorač i Kršinci. U navedenim se selima i u dugim i u kratkim slogovima jat odrazio kao *e*: *Ȍsek*, *dȅca*, *bèžat*, *lêp*, *proménit*, *iznẽti*. Već se prema podjeli govora u našičkoj okolici na ekavske i jekavske uočava da Sekereš nije izrijekom rekao da se u tim govorima radi o nezamijenjenom jatu, iako zapaža neobičan izgovor jata: „U najstarijim selima našičkoga kraja (Podgorač, Feričanci, Stara Jošava, Bokšić, Šaptinovci) opazio sam kod najstarijeg svijeta naročiti izgovor starog jata. Taj se glas u tim selima izgovara kao e, ali se u tom e malo osjeća prizvuk glasa i. To je zapravo neka kombinacija glasa e i glasa i, ali se ipak ne može reći da bi to bio dvoglas ei.“ (Sekereš 1966:235). Upravo ga je neobičan izgovor jata u tim govorima potaknuo na detaljnije proučavanje te pojave u govorima u našičkoj okolici. Jedan je od razloga vjerojatno bio i taj što su Finka i Šojat 1973. otkrili nezamijenjeni jat u govoru Gradišta. Sve su to razlozi za objavljivanje rada *Govori s nezamijenjenim jatom u našičkom kraju* 1982. godine.[2] U tom je radu opisao izgovor jata u šest sela našičke okolice: „U šest starih naselja našičkoga kraja (Podgorač, Donja Motičina, Feričanci, Stara Jošava, Bokšić i Šaptinovci) kod starijeg svijeta samoglasnik ě izgovara se kao malo zatvoreno e. U izgovoru jata čuje se malo prizvuk glasa i, tako da kod površnijeg slušanja nećemo ni zamijetiti razliku između ě i e. U vezi s takvim izgovorom toga glasa došlo je kod mlađeg svijeta do zamjene jata glasom e“ (Sekereš 1982:498). Građu je za svoj rad prikupljao 1976. godine.

Sekereš naglašava da se u svim navedenim selima dugi naglašeni jat izgovara kao *ẹ*: *bẹ̑l*, *lẹ̑p*, *snẹ̑g*, dok se nenaglašeni dugi jat izgovara kao *e*: *pònēt*, *kòren*, *ìznēt*. Također ističe da se u svim selima u pojedinim riječima umjesto

[1] Sekereš, Stjepan. 1966. *Govor našičkog kraja*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 2, Zagreb, 209–301

[2] Sekereš, Stjepan. 1982. *Govori s nezamijenjenim jatom u našičkom kraju*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6, Zagreb, 497–501

dugog naglašenog jata može čuti glas *e*, što je pokazatelj napuštanja izgovora glasa *ẹ*: *lêp*, *ménjat*, *rẽka*. Najviše je takvih riječi u Feričancima i Staroj Jošavi jer je u tim mjestima najjači utjecaj novoštokavskih govora.

U Feričancima i Staroj Jošavi se i kratki naglašeni jat izgovara kao *e*, iako se prije izgovarao kao *ẹ*, ali se takav izgovor izgubio pod jakim utjecajem govora susjednih sela i govora doseljenika u samim selima: *bèlilo*, *lèpši*, *bèžat*. Za razliku od takvoga govora, u Podgoraču, Donjoj Motičini, Bokšiću i Šaptinovcima kratki se naglašeni jat izgovara kao *ẹ*: *lẹpši*, *zagorẹti*, *vẹverica*, iako se i u govoru navedenih sela kratki naglašeni jat ponekad izgovara kao *e* „što je u vezi s tedencijom za napuštanjem toga glasa. Budući da je taj proces u toku, ne može se točno ustanoviti do koje je mjere napredovao kod pojedinih osoba.“ (Sekereš 1982:500)

Sasvim je razumljiva, stoga, i činjenica da se nenaglašeni kratki jat u svim selima izgovara kao *e*: *ìsterat*, *nèdelja*, *pòseć*, *mèdved*, *pròmena*.

Na kraju rada Sekereš zaključuje da će vjerojatno vremenom potpuno nestati govora s nezamijenjenim jatom u navedenim selima: „Današnja seoska omladina provodi u školama osam do deset godina, tako da poslije završetka školovanja uglavnom usvoji ijekavski govor. Pod jakim utjecajem škola, knjiga, štampe, radija i televizije taj proces će se nastavljati i dalje, tako da će za pola stoljeća u tim selima posve nestati govora s nezamijenjenim jatom (odnosno ekavskoga govora).“ (Sekereš 1982:501) Upravo je ta njegova opaska bila poticaj na istraživanje govora navedenih sela jer iako još nije prošlo pedeset godina od Sekereševog posljednjeg istraživanja, pretpostavka je da su se dogodile znatne promjene u govoru navedenih sela, osobito u odnosu na izgovor jata.[3]

Cilj je, dakle, istraživanja bio uočiti postoji li u današnjim govorima navedenih sela nezamijenjeni jat, odnosno kako se danas u tim selima izgovara jat.

[3] Pri snimanju su govora izabrani ovi govornici: Podgorač: Ana Šimić, 1926. godište, pismena; Marija Tomašević, 1927. godište, pismena; Katica Lovoković, 1947. godište, pismena; Šaptinovci i Bokšić: Marija Filipović, 1938. godište, pismena; Mirko Pritišanac, 1938. godište, pismen; Ruža Lukačević, 1944. godište, pismena; Marica Korotaj, 1950. godište, pismena; Feričanci i Stara Jošava: Stjepan Vidaković, 1919. godište, pismen; Jela Fanta, 1919. godište, pismena; Božica Tomić, 1922. godište, pismena; Marica Jutriša, 1932. godište, pismena.

Karta 1: Našička okolica sa zaokruženim mjestima proučavanih govora

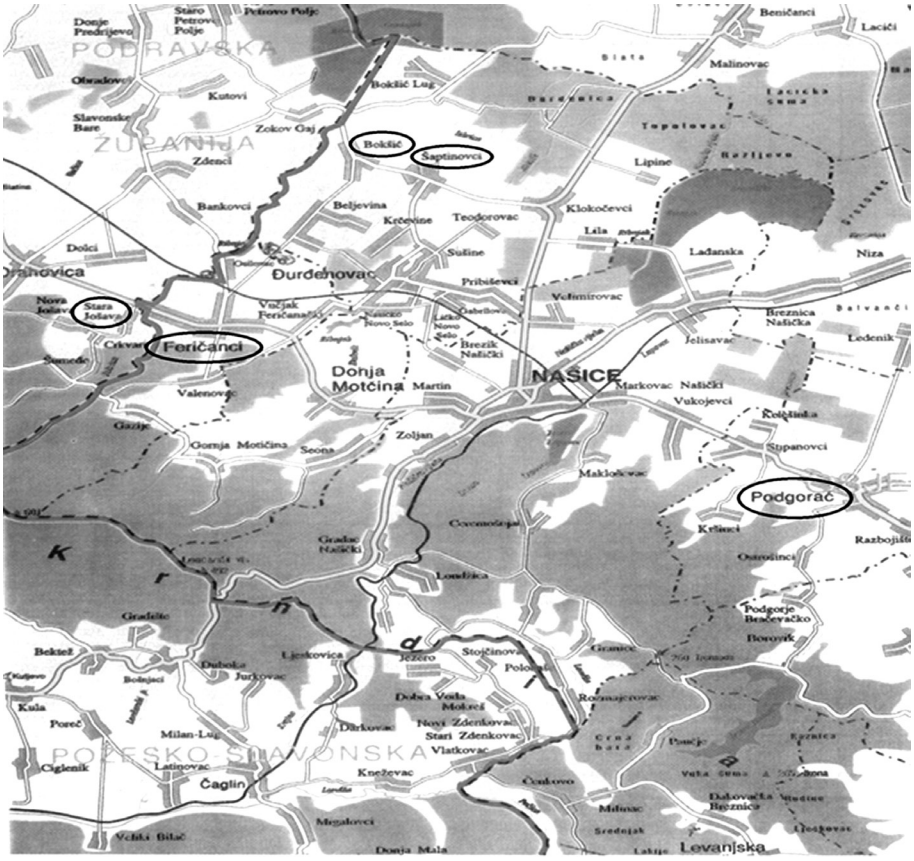

3. Rezultati istraživanja današnjih govora našičke okolice

Najprije se krenulo od podgoračkoga govora jer je Podgorač smješten najbliže ostalim podravskim govorima slavonskoga dijalekta, a i Sekereš ga u svom opisu navodi kao najstarije naselje. (Sekereš 1982) Istraživanje je pokazalo početnu pretpostavku, a i Sekereševo predviđanje da će se vremenom potpuno izgubiti nezamijenjeni izgovor jata, odnosno *ę*, a da će i u naglašenim slogovima prevladati ekavski izgovor glasa *ě*. To potvrđuju i ovi primjeri:

– izgovor *ě* u naglašenim slogovima: *lẽto*, *pẽvaju*, *ùvek*, *vènčat se*, *céle*, *zaprẽti*, *lêp*.
– izgovor *ě* u nenaglašenim slogovima: *pòseč*, *zàpeva*, *závet*, *ìspoved*, *prȉpovetka*.

Samo se kod jedne sugovornice, Ane Šimić, čuo izgovor zatvorenoga *e* (*ę*), i to u vrlo malo oblika: (po) *kijęrima*, *rękli*. U oba je slučaja nezamijenjeni jat naglašen. Vjerojatno se još u izoliranim slučajevima može čuti izgovor *ę* u naglašenim slogovima, iako je takav izgovor jata u nestajanju.

Zanimljivo je da se navedeno pravilo odnosi uglavnom na govor starijih ljudi, dok je kod srednje generacije primijećen velik utjecaj novoštokavskih govora. U njihovom se govoru miješa ekavski izgovor jata s (i)jekavskim, na primjer: *ȕvijek*, *pjȅvali*, *zamijésila*[4], *djèca*, *odsijéće*, *sréda*, *ponèdeljak*, *dvȉje*. Tako se i imenica *nèdjelja* javlja u dvojakom obliku, a različit je i naglasak: *nèdelja* i *nedȅlja*. Sekereš je u svojim radovima naveo samo oblik *nedȅlja*. (Sekereš 1966, 1982) Isto je i s prijedlogom/prilogom *pòslije* koji se javlja u čak tri oblika: *pòsle, pȍtle, pȍtli.*

U govoru se Podgorača mogu čuti i ikavizmi, ali takvi su slučajevi rijetki: *ȕvik*, *vòlila*, *tȉla* (htjela), *ponȅdiljak*, *prȉd* (*zãdnje*), *prožívila*, *smìli*, *sìkira*.

Zaključke o izgovoru jata u današnjim govorima Bokšiča i Šaptinovaca donose se zajedno jer ih i Stjepan Ivšić opisuje kao „šaptinovačko narječje“ (Ivšić 1907). Već je navedeno da je Stjepan Ivšić uočio u šaptinovačkom govoru zatvoreniji izgovor jata, no ne spominje da se radi o nezamijenjenom jatu. (Ivšić 1907:8) Stjepan Sekereš govor Bokšića i Šaptinovaca svrstava u govore s nezamijenjenim jatom, kao i govor Podgorača, pa za govore tih dvaju mjesta navodi ista pravila o nezamijenjenom jatu. (Sekereš 1982:498)

U istraživanju je uočeno da se izgovor nezamijenjenoga jata u govoru Bokšića i Šaptinovaca potpuno izgubio. Uglavnom je u govoru ekavski izgovor jata, i u kratkim i u dugim slogovima: *ìspoved*, *nȅdjelja*, *pȅvalo cêli*, *béljiti*. Osobito je to izraženo kod starijih ljudi. Ponekad se u govoru *e* još uvijek izgovara malo zatvorenije u naglašenim slogovima, ali ne onako kako je to opisao Stjepan Sekereš (Sekereš 1982).

Osim ekavskoga odraza jata rijetko se mogu čuti ikavizmi: *prožívila*, *smȉla*, *dȉci*, *dȍli*. Ivšić također navodi najčešće ikavizme u govoru: *pripȁst se*, *prid*, *di*, *trpit*, *divôjka.* (Ivšić, 1907:114)

Ponekad se u govoru pojavljuje i jekavski odraz jata, osobito kod mlađih ljudi, što je pod utjecajem standardnoga jezika: *zvijézda*, *djèca*, *bijéle*.

Od svih proučavanih govora najveći je utjecaj suvremenoga književnoga jezika u Feričancima i Staroj Jošavi, vjerojatno zbog samoga prometnoga položaja selā. Nezamijenjeni je jat potpuno nestao iz govora, ali je i ekavski izgovor jata rjeđi, primjerice: *lêpo, prétila, Ȍsek, cêli*. Kazivači obično mije-

[4] Kod dvoglasnika se bilježi dugouzlazni naglasak samo na glasu *e* jer se iz tehničkih razloga nije mogao staviti taj naglasak iznad cijelog dvoglasnika (*ije*).

šaju ekavski i jekavski izgovor, pa tako kod istog sugovornika možemo čuti primjerice: *cvéće, svéće, ménjo, čövjek, cijêv, djèce*.

Osim ekavskoga i jekavskoga odraza jata u govoru se Feričanaca i Stare Jošave pojavljuju i neki tipični ikavizmi, primjerice: *sȉkira*, *nȅdilja*, *vȉdit*, *žívit*.

4. Zaključak

Odraz je jata u proučavanim govorima uglavnom ekavski, kao i u ostalim podravskim govorima slavonskoga dijalekta. Istraživanje je pokazalo da se u svim govorima dogodilo ono što je i Sekereš predvidio, a to je da će se vremenom potpuno izgubiti izgovor nezamijenjenoga jata, odnosno *ẹ*, u naglašenim i nenaglašenim slogovima. (V. Sekereš 1982:501) Izgovor je *ẹ* zabilježen samo u dva primjera: (po) *kijẹrima*, *rẹkli* u podgoračkom govoru. U nekim je mjestima čak i ekavski govor u postupnom nestajanju, a zamjenjuje ga (i)jekavski izgovor, primjerice: *cijêpa*, *pjȅvam* u Feričancima i Staroj Jošavi, što je vjerojatno nastalo pod utjecajem bolje prometne povezanosti s većim gradovima, neposredna blizina Orahovice u kojoj prevladava novoštokavski dijalekt, školovanje, sredstva javne komunikacije. Šaptinovački je govor također podlegao utjecaju suvremenoga hrvatskoga književnoga jezika. Naime, sugovornice su se gotovo u svakoj rečenici ispravljale prisjećajući se izgovora pojedinih riječi u njihovoj mladosti. Tako imamo primjere: *ljêpo/lêpo*, *ljȅto/lȅto*. U svim se govorima pojavljuju i tipični slavonski ikavizmi: *vȉdit*, *žívit*, *òstarit*. Nažalost, tonski zapisi Stjepana Sekereša nisu pronađeni pa je nemoguće provjeriti kako se točno nezamijenjeni jat izgovarao u navedenim selima.

SUMMARY: The paper is based on our own research and literature which describes in today's speeches of Našice area we can still hear the pronunciation non-replaced jat. First, a review of previous studies of speech with non-replaced jat in Našice area, and then presents the results of own research speech Našice surroundings. The survey included the following villages: Podgorač, Šaptinovci, Bokšić, Feričanci and Stara Jošava. The first complete review of the speech of two villages in Našice area was given in 1907. by Stjepan Ivšić who published the paper on speeches of the villages Bokšić and Šaptinovci and Stjepan Sekereš in 1982. described non-replaced jat in these villages in Našice area. There are two reasons why I chose the aforementioned villages for my research. The first reason is that Sekereš considers these villages to be the oldest villages in Našice area with non-replaced jat. In addition, according to Sekereš, speeches of these villages have preserved the old system of accents and morphology. (V. Sekereš 1966) Another reason is that after Ivšić's description of speeches in Šaptinovci and Bokšić (Ivšić 1907) we do not have any

complete and contemporary description of speeches of these two villages. So far the scientific dialectological literature of Slavonian dialect by reflection jat divided into: 1. ikavian , 2. ikavianjekavic, 3. ekavian, 4. jekavic and 5. speaks with non-replaced jat . No single speech Slavonic dialect is not ijekavic. The literature says Našice area commonly found in the group with ekavian speeches Slavonic dialect.

Key words: *Dialectology, Slavonian dialect, reflection jat, non-replaced jat*

Literatura:

- Berbić Kolar, Emina i Kolenić, Ljiljana. 2014. *Sičanske riči*, Osijek
- Finka, Božidar i Šojat, Antun. 1973. *O slavonskom dijalektu ekavskog izgovora u okolici Vinkovaca*, Rasprave Instituta za jezik 2, Zagreb, 1–19.
- Finka, Božidar i Šojat, Antun. 1975. *Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca*, Radovi centra za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 5–130.
- Ivšić, Stjepan. 1907. *Šaptinovačko narječje*, Rad JAZU 168, Zagreb, 113–162.
- Kolenić, Ljiljana. 1996. *Proučavanje slavonskoga dijalekta danas*, Riječki filološki dani – zbornik radova, I, Rijeka, 201–209.
- Lisac, Josip. 1999. *Izoglose refleksa jata u hrvatskim organskim idiomima*, Hrvatski dijalektološki zbornik 11, Zagreb, 21–28.
- Sekereš, Stjepan. 1966. *Govor našičkog kraja*, Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb, 209–301.
- Sekereš, Stjepan. 1982. *Govori s nezamijenjenim jatom u našičkom kraju*, Hrvatski dijalektološki zbornik, 6, Zagreb, 497–501.
- Sekereš, Stjepan. 1989. *Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskog govora u slavonskom dijalektu*, Hrvatski dijalektološki zbornik 8, Zagreb, 135–144.

Silvija ĆURAK

IS THERE NON-SUBSTITUTED YAT IN TODAY'S SPEECH PATTERNS OF NAŠICE REGION?

Based on research and literature, the author of the present paper examines whether today's speech patterns of the Našice region still use the pronunciation of non-substituted yat. Firstly, the current studies of speech patterns with non-substituted yat in the Našice surroundings are summarised, which is then followed by the results of analysis of Našice surroundings speech pattern. The survey covered these villages: Podgorač, Šaptinovci, Bokšić, Feričanci and Stara Jošava, with two reasons for selecting them. The first reason is that Sekereš, who described the non-substituted yat in these villages in 1982, listed them as the oldest villages in Našice region in which non-substituted yat occurs, whereas the second reason is that after Ivšić's description of speech patterns of Šaptinovci and Bokšić (Ivšić, 1907), there were no complete descriptions of the contemporary speech of the two villages.

Key words: *dialectology, Slavonic dialect, yat reflection, non-substituted yat*

UDK 821.163.09:398
Izvorni naučni rad

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.coguric@fcjk.me

ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA – SPJEV KAO DIO EPSKOGA NASLJEĐA

Spjev Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha* posmatraćemo kao reprezentativno epsko ikulturno nasljeđe orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori. To je kulturni kapital koji različite kulturne elemente harmonično prilagođava sopstvenome kulturnome identitetu i senzibilitetu. Epska pjesma se može uzeti kao paradigma oblikovanja kulturnih sadržaja i primjer kako mehanizmi kulture čuvaju njezin kontinuitet dok traje kulturni ili politički sistem koji je formira i pod kojim se razvija. Tumačeći pomenuti spjev zapazili smo da društvena zajednica izgrađuje kulturni sistem unoseći kulturne artefakte koje prepozna kao najvrednije i odgovarajuće svojim potrebama. Međedović je, slijedeći svoje pjesničko iskustvo, društveni, istorijski i kulturni kontinuitet, dao veliki doprinos epskoj usmenosti orijentalno-islamske kulture crnogorskoga prostora.

Ovđe ćemo istaći jedan, u Međedovićevu dobu, formiran kulturni proizvod – pjevanje uz Ramazan. To je primjer kako izmijenjene društvene i političke okolnosti kreiraju i oblikuju nove kulturne sadržaje pod pritiskom izmijenjenoga konteksta društvenih prilika, što govori o stalnosti procesa njihova stvaranja. Pojedinac ili zajednica, koliko god bili za ili protiv kulturnih novina, nemaju snagu da ih zaustave ili uspore.

Ključne riječi: *epska pjesma, kulturni sadržaj, Avdo Međedović, ŽenidbaSmailagićMeha, orijentalno-islamska kultura, pjevanje uz Ramazan.*

Društvena zajednica izgrađuje svoj kulturni sistem sabirajući sličnosti i različitosti s drugim kulturama. Svaka kultura skuplja, stvara i prenosi kulturne artefakte koje prepozna kao najvrednije i odgovarajuće svojim potrebama. Naslijeđeni artefakt oblikuje se i dopunjava zadržavajući svoju prvobitnost. Kulturni rezultat svake kulturne produkcije jeste materijalno ili nematerijalno stvaralaštvo, na osnovu kojega ocjenjujemo karakter i domete kulturnoga po-

lja kojemu pripada. Primjer kulturnoga proizvoda, kojiu svome nastajanjuslijedi društveni, istorijski, materijalni i duhovni kontinuitet, jeste spjev *Ženidba Smailagić Meha*. Umjetnik-stvaralac je u spjevu homogenizovao kulturne različitosti i višeslojnost ne odstupajući od epske tradicije.

Orijentalno-islamska epika sandžačkih prostora Crne Gore i Srbije značajno se bila zadržala do sredine XX vijeka. Epsko stvaralaštvo orijentalno-islamske kulture na prostoru Crne Gore koje jenastalo u vremenu Osmanskoga carstva, zaokruženo je pjesničkim opusom Avda Međedovića. Međedović je, slijedeći svoje pjesničko iskustvo, društveni, istorijski i kulturni kontinuitet, dao veliki doprinos epskoj usmenosti orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori. Ne bi bilo dobro epsku usmenost pomenute kulture vezivati isključivo za Avda Međedovića, bilo je i drugih značajnih stvaralaca. Međedović je u prvome planu jer je njegova poezija prešla granice u kojima je nastala.

Međedovićev spjev kao odraz orijentalno-islamskoga epskoga nasljeđa u Crnoj Gori

Orijentalno-islamska kultura u Crnoj Gori, u svome stvaralačkome naponu proizvela je kulturne sadržaje neprolazne vrijednosti. Jedan od njezinih produkata jeste epsko nasljeđe i u zenitu njegovu spjev Avda Međedovića *Ženidba Smailagić Meha*.[1] Međedovićeva pjesnička pojava i istraživački zahvati harvardskih profesora povodom nje promovisali su i iznijeli pred kulturnu, književnu i laičku javnost bogatu epsku zaostavštinu stvorenu u prostoru orijentalno-islamske kulture. Svi produkti te kulture koji su opsluživali čovjekovu svakodnevicu našli su mjesto u epskoj pjesmi, zahvaljujući čemu je zajednica prepoznala i usvojila kao svoj proizvod.

Usmena epika orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori, iako zakašnjelo, pokazala je da, mitologija stvaralaštva, veruje da umetnički genije, originalan talenat, ili moćan intelekt može da iskoči izvan granica sopstvenog vremena i prostora kako bi izneo pred svet novo delo".[2] Taj umjetnički genije jeste Avdo Međedović, stvaralac, čija pojava potvrđuje da u jednoj kulturi, mogućnosti za veliki i originalan duh nikad nisu ograničene, baš kao što je istina da veliki talenat ima veoma zdravo poštovanje prema onome što su uradili drugi pre njega i što to polje već sadrži".[3] Međedović se kao kulturno stvaralačko biće oslonio na kulturno nasljeđe i suprotstavio društvenim i istorij-

[1] Viđeti Novak Kilibarda, „Ženidba Smailagić Meha, kasni ali pravi epos", u knjizi Usmena književnost Crne Gore, CID, Podgorica, 2009, str. 349–353.

[2] Edvard Said, *Orijentalizam*, Čigoja, Beograd, 2008, str. 271.

[3] Edvard Said, Ibid. , str. 271.

skim nedaćama s kojima se borio. O Međedovićevoj pjesničkoj pojavi Novak Kilibarda je rekao: „Avdo Međedović (…) je ideološki poravnat sa socijalnom konfesijom kojoj građanski pripada. Kreativno vlada čitavijem instrumentarijem tematike, stilske i poetološke tehnike bošnjačke, odnosno muslimanske, junačke usmene poezije koju je upoznao kad i maternji jezik kojim govori".[4] Svojom pjesničkom pojavom potvrdio je validnost usmene epike koja se ne može dovesti u pitanje činjenicom da dugo nije bila poznata i priznata, jer je postojala u obliku u kome je u datome vremenu preuzeta i iznesena na pijedestal kulturnoga nasljeđa orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori.

Međedović je nastojao da nekadašnji epski koncept orijentalno-islamske kulture predstavi u spjevu onako kako ga je pamtio. Međutim, nije uspio da ličnu, društvenu i kulturnu dramu svoga vremena potpuno ostavi po strani spjeva, ali nije ni prećerao s njezinom prisutnošću. Vještim pjesničkim rješenjem najprije je kroz glavnoga junaka, Smailagić Meha, opjevao slavnu prošlost. Nakon toga na scenu je izveo Tala od Orašca dajući mu u drugome dijelu spjeva ulogu glavnoga junaka i ostavio kroz njegov lik svoju refleksiju o vremenu poslije propasti Carstva.

Pojedinac i kolektiv čuvali su kulturni kontinuitet orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori do političkoga sloma Osmanskoga carstva. Do toga momenta, taj je prostor bio stabilan i otporan na spoljne kulturne uticaje, koje je superiornošću svojom ugrađivala u svoj sistem ili ih odbacivala, čuvajući tako homogenost. Onaj koncept orijentalno-islamske kulture koji je ustanovljen u vremenu Osmanskoga carstva nastavio je da traje i nakon nestanka Carstva, iako modifikovan i razaran pod naletomistorijskih i političkih dešavanja prvih decenija XX vijeka. Pjesnik je bio sudionik toga istorijskoga procesa i njegovih posljedica na društveni i politički život zajednice kojoj je pripadao. U tako dramatičnome vremenu Međedović zaokružuje epsku usmenost orijentalno-islamske kulture i sticajem viših okolnosti predaje je javnosti na uvid i korišćenje. On je od onih stvaralaca koje je vrijeme predodredilo za veliki kulturni poduhvat. U Međedovićevu stvaralaštvu nalazimo dva različita kulturna koncepta: jedan koji je predmet pjesničkoga nadahnuća i drugi u kojemu pjesnik živi i stvara. Pjesnik je svjedok rastakanja staroga kulturnoga poretka, njegova vrijednosnoga sistema i dešavanja novoga. On razgraničava nekadašnji svijet, koji opjevava od onoga u kojemu živi i stvara, ne krijući unutrašnju dramu koja izbija kroz mnoge momente stvaralačkoga impulsa. Snagom svoga pjesničkoga talenta imao je potencijala da odgovori tome poslu.

Usmena epika je primjer na kojemu vidimo da mehanizmi kulture čuvaju njezin kontinuitet dok traje sistem, kulturni ili politički, koji je formira i pod

[4] Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, str. 351.

kojim se razvija. Međedovićevu epiku, kao i cjelokupnu epiku crnogorskoga orijentalno-islamskoga kruga, možemo posmatrati kao svojevrstan kulturni fenomen, jer je nastajala, trajala i razmjenjivana unutar zajednice koja ju je stvarala. Pjesnik-pjevač i publika ravnopravni su segmenti kulturnoga polja i među njima vlada interaktivan odnos. Razmjena epskoga sadržaja kao kulturnoga proizvoda stalna je unutar kolektiva. Veza između tvorca i konzumenta dio je procesa koji uobličava i produkuje epski materijal. Govoreći o procesima razmjene kulturnoga sadržaja Piter Berk ističe: „Proces prenošenja kulture na novu generaciju neminovno je proces rekonstrukcije (…) Tim procesom delimično upravlja potreba da se stare ideje prilagode novim okolnostima, delom to čine tenzije između tradicionalnih formi i novih poruka, delom ono što se naziva *unutrašnji sukob tradicije*“.[5] Posmatrajući ulogu pojedinca-stvaraoca u kulturnim tokovima, tj. razmjeni kulturnih sadržaja, zaključujemo da on ne preusmjerava tokove, već ih u manjoj ili većoj mjeri kreira. To znači da Međedović slijedi ustanovljenu epsku matricu ili barem tako misli, ali je bogati osobenošću svoga stvaralačkoga impulsa.

Epskapjesma išla je svojim književnoistorijskim tokom, koji je u kulturnome prostoru dinamičan zato što je njezin sadržaj pod stalnim naletom novina koje, manje ili više, razaraju prethodno epsko tkivo. Možemo reći da se epska pjesma kao ustanovljeni kulturni kapital nalazi u stalnome procesu kulturnoga oplođavanja. U prilog navedenoj tvrdnji stoji jedan Međedovićev pjesnički postupak, kićenje pjesme, koji možemo označiti kao način oplođavanja kulturnoga kapitala. Situacija je takva: stvaralac u ranije formiran epski sadržaj unosi svoj sadržaj koji nastaje u procesu tvorbe. Takav proces moguć je zato što kulturni sistem nije zatvoren i uvijek, ostaje jedan otvor: igra sličnosti izlaže se opasnosti da kroz njega pobjegne sama od sebe ili da ostane u tami ako neka nova figura sličnosti ne bi dovršila krug“.[6] Kroz taj *otvor* pjesnik snagom svoga stvaralačkoga bića, kroz spontano pjesničko iskazivanje, dodaje kulturnome proizvodu, epskoj pjesmi, sadržaje ne razarajući njezinu tradicionalnu šematsku strukturu.

Proučavanje Međedovićeva stvaralaštva potvrđuje da proces usmenoga stvaranja, čiji korijeni sežu u prošlost do vremena starogrčke usmenosti, dopire do XX vijeka, i hipotetički možemo ustvrditi da tu prestaje. Radosav Medenica podvlači da je Crna Gora„ostala epski snažno aktivna najduže od svih sličnih zona dinarskog patrijarhaliteta, čak i u prvim decenijama ovoga stoleća (XX vijek – prim. A. Č.), kad je u ostalim krajevima naše jugoslovenske zajednice epska pesma, pod uticajem pismenosti i škole, postala opšte

[5] Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, CLIO, Beograd, 2010, str. 127.
[6] Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 93.

kulturno dobro i rasplinula u jedva osetne talase nekadanje epske nastrojenosti i tradicije".[7]Baveći se Međedovićevim djelom otvaramo nove vidike u sagledavanju usmenosti orijentalno-islamske kulture i izučavajući pojedine njezine segmente otkrivamo kulturološke i umjetničke slojeve koje je ova kultura nataložila u svome trajanju. Međedovićevo djelo možemo posmatrati kao proizvod, „zakasnele epske atmosfere"[8] i pristupiti mu kao epskome kanonu ustanovljenome na zakonitostima epskoga i kulturnoga stvaralačkog toka.

Međedovićev odnos prema epskome nasljeđu

Avdo Međedović od onih je pjesnika-pjevača koji su izrastali iz bogatoga epskoga nasljeđa i lične privrženosti epskoj pjesmi i čije je stvaralaštvo[9] proizašlo iz usmene epike kojoj je bio posvećen cijelim svojim bićem. Rastao je i stasavao uz nju, volio dobre i istinite pjesme i pjevače, koji su, po njegovu viđenju, slijedili taj put. Smatrao je da dobra pjesma i dobar pjevač događaje i junake prikazuju istinito, nalazeći uporište za takav pristup u *Kur'anu*, đe stoji da je istina najviša vrijednost i obaveza svakoga pojedinca, a laž grijeh. Nije se osvrtao na poetička načela i proklamovane pjesničke slobode. On ne pjeva o onome„što se moglo dogoditi, i što je moguće po zakonima vjerovatnosti i nužnosti",[10] već slijedi svoj put istinitoga opjevavanja događaja i ličnosti. Neistinite pjesme nije želio pjevati, to je smatrao nepoštovanjem publike. Pjesničko preuveličavanje nazivao je *kićenjem* pjesme i tu nalazio prostor za svoje pjesničke uzlete, ostvarujući originalne epske sadržaje. Govorio je da bi potpuno novu pjesmu mogao ispjevati jedino ako bi gledao neki događaj, koji bi„predstavljao sebi u svoj njegovoj živosti".[11] Građu za pjesme preuzimao je iz bogatoga epskog nasljeđa, ali i iz bogatoga ličnoga ratničkoga iskustva.

Međedović je poznavao mnoge tvorce usmene epike, od najboljih učio, slušao njihove pjesme, samo dobre i istinite pamtio i na osnovu njih stvarao svoje. Po njegovu viđenju, završenu pjesmu ili kako bi govorio *okićenu*, nije pjevao, niti slušao, jer je nije mogao dorađivati po svome. To govori da takav odnos ima samo istinski stvaralac. Možemo pretpostaviti da je od najboljih, po njegovu viđenju, učio način tvorbe, a od dobre poetske osnove gradio ne-

7 Radosav Medenica, *Našanarodnaepika i njenitvorci*, Obod, Cetinje, 1975, str. 14.

8 Radosav Medenica, Ibid. , str. 14.

9 Književni opus Avda Međedovića jeste odraz orijentalno-islamske usmenosti u Crnoj Gori. Djelo su zapisali i sabrali Milman Peri, Nikola Vujnović, Albert Bejts Lord i Ilja Goleniščev Kutuzov 1935. Godine, kao i Albert B. Lord 1950. i 1951. godine. Jedan dio stihova je zapisan, a drugi snimljen na gramofonskim trakama. Sve se to čuva na univerzitetu Harvard u zbirci Milmana Perija.

10 Aristotel, *O pjesničkoj umjetnosti*, Dereta, Beograd, 2002, str. 71.

11 Aristotel, Ibid. , str. 84.

dostižna epska ostvarenja. U vremenima kad se stvarala ili dovršavala epska usmenost, pjesnik-pjevač je mogao poticati iz bilo koje društvene grupe, uslov je bio dobro vladanje pjesničkim formulama, načinom tvorbe i temama, kao i izravnjenje, u socijalnoj i obrazovnoj ravni, s društvenom sredinom čiji je svakodnevni govorni iskaz književno oneobičavao i pretvarao u književni, koji je prihvatan od zajednice i trajao u njoj u mjeri koliko ga je ona prihvatala svojim sadržajem. Odnosom prema fenomenu epskoga, pjesnička pojava Avda Međedovića nije odstupala od opisanoga.

Pojava Avda Međedovića jeste potvrda da se kulturne vrijednosti ne mogu„realizovati bez pojedinca, bez stvaralačke ličnosti“,[12] kao i da„nije kultura samo ono što sa sobom dobijamo po nasleđu, po poreklu, po prirodi, po krvi, već je kultura i ono što smo u stanju da učinimo od dispozicija koje nasleđujemo“.[13]Ne samo Međedovićeva, nego i pojave drugih epskih stvaralaca, utvrdile su stanovište da pojedinacstvara djela, kolektiv u mjeri koliko stvoreni sadržaj prihvati kao svoj i konzumira kao takvoga. Pjesnik-stvaralac ne dopušta svome talentu da se zaustavi u prostoru, već na naslijeđenim činjenicama stvara novi sadržaj. Može se iz pjesnikovih kazivanja o usmenoj epici uočiti da je stvaralačko umijeće smatrao darom, nikako naučenom vještinom.

Međedovićev način stvaranja epske pjesme

Epska poezija kulturni je sadržaj koji se može uzeti kao paradigma oblikovanja bilo kojega drugog kulturnog sadržaja. Epski sadržaj oblikuje pjesnik koji„događaj uzima iz predanja, tj. iz već uobličenoga epskoga oblika i uzdiže ga na nivo poezije. Polazeći od toga, on u sadržaj unosi neka svoja shvatanja života, koja su u saglasju s kolektivnom sviješću ili sviješću istaknutih pojedinaca, kao i onih kojima je epska pjesma namijenjena, slušaoci koji primaju u sebe utisak njegovih stihova“.[14] Međedovićev odnos prema stvaralačkome procesu i pjesničkoj istini saglasan je sa shvatanjem da je poezija„prikazivanje i izraz života“.[15] Koliko god Međedović vjerovao da istinito opjevava događaje i ličnosti, usput ih kiteći, njegova pjesma produkt je pjesničke fantazije koja je „suština duševnih procesa u kojima se obrazuje pesnički svet. Temelj tih duševnih procesa su uvek doživljaji i njima stvorena osnova razumevanja. Životni odnosi ovladavaju pesničkom fantazijom i u njoj dolaze do izražaja, kao što su već uticali na obrazovanje opažanja kod pesnika. (…) Pesnički svet je tu pre nego što se pesniku iz nekog događaja rodi koncepcija dela, i pre nego što

[12] Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 31.
[13] Milan Damnjanović, *Istorija kulture*, Gradina, Niš, 1977, str. 137.
[14] Vilhelm Diltaj, *Doživljaj i pesničko delo*, Orpheus, Novi Sad, 2004, str. 231.
[15] Aristotel, *O pjesničkoj umjetnosti*, Dereta, Beograd, 2002, str. 231.

napiše ma i jedan njegov redak. Proces u kome posredstvom tih duševnih procesa nastaje poetski svet i obrazuje se pojedinačna pesnička dela, prima svoj zakon iz odnosa prema životnoj stvarnosti, koji se sasvim razlikuje od odnosa iskustvenih elemenata prema povezanosti saznanja".[16] Pjesnička fantazija izlazi iz stvaraočeva iskustva i mogućnosti opažanja činjenica iz iskustvenoga svijeta. Iz nje pjesnik jezičkim sredstvima gradi jedan novi stvarnosni svijet u formi pjesničkoga djela. Međedović ne razmišlja o tim procesima i ne usmjerava ih, oni se, u njegovu slučaju, neometano zbivaju. On smatra prirodnim da u pjesničko djelo unese sopstvena životna iskustva, doživljaje, iskustva drugih, događaje u kojima je učestvovao ili slušao o njima. Najvrednijim iskustvom je smatrao ako je pjevač imao priliku biti učesnikom nekoga događaja. Nije slučajno kad pjesnik u razgovorima s harvardskim istraživačima ističe da bi potpuno novu pjesmu mogao ispjevati samo ako bi posmatrao događaj koji bi bio predmet pjesničke obrade. Taj susret pjesnika i stvarnosnoga svijeta od kojega stvara pjesmu, Međedović je smatrao najvrednijim iskustvom.

Najdominantnija odlika Međedovićeva pjesničkoga postupka jeste duženje pjesama koje on naziva kićenjem, ne dodavanjem. To je osoben pjesnički postupak koji zavređuje da o njemu kažemo nešto više. Kićenjem se pjesma širi. Međedović pod tim podrazumijeva detaljisanje u opisu spoljašnjosti junaka ili eksterijera i enterijera kuće. Da bi objasnio taj postupak Milmanu Periju i Nikoli Vujnoviću, plastično opisuje kako bi *okitio, opremio, obukao* profesora Perija. Taj pjesnički postupak više je odlika Međedovićeva stila nego što je preuzet iz tradicije, iako joj nije stran. Koliko god da ga je preuzeo iz tradicije, on mu je dao prepoznatljiv lični pečat. To zaključujemo iz njegova opisa samoga procesa, ali je uočljivo i na osnovu uporedne analize takvih mjesta u drugim pjesmama. Momenat kićenja on smatra procesom koji se sam od sebe dešava i nije autorski imperativ, sredstvo jeste. To vidimo kad po narudžbi širi pjesmu. Kićenje nije smatrao odstupanjem od epske ili istorijske istine i ogrešenjem o istinitost kao pjesničko načelo. Isticao je da istinite moraju biti činjenice – događaji, učesnici, prostor i vrijeme. Tvrdio je da bi u svakoj pjesmi mogao označiti dio koji je dodao. Drugi način širenja pjesme, razvijanje dijaloga, nije smatrao kićenjem, već ga je nazivao sohbetom; pravio je jasnu distinkciju između sohbeta i kićenja.

On nije razmišljao o sebi kao tvorcu pjesme – aedu, već više kao dobrome prenosiocu – rapsodu. Siguran je da njegova kićenja nemaju premca i kaže da je njegov Meho Smailagić *duplo*[17] boljiod onoga iz pjesmarice upravo zbog toga što ga je okitio po svome. Međedović je u razgovorima u Bijelome

[16] Vilhelm Diltaj, *Doživljaj i pesničko delo*, Orpheus, Novi Sad, 2004, str. 147.

[17] Riječ duplo označava obim koji je mnogo veći od postojećega.

Polju uporno tvrdio da je postojala zbirka pjesama iz koje je slušao pjesmu o Smailagić Mehu. Milman Peri tu tvrdnju nije smatrao tačnom.

Međedović ima nekoliko dugih pjesama. Isticao je da pjevač nema pravo kratiti pjesmu, ali dobar pjevač ima pravo dužiti pjesmu, po narudžbi je kratio i dužio pjesme. Kraćenje ili duženje pjesme smatrao je potrebom, nikako pjesničkim hirom. Govorio je da sastavljanje dvije pjesme u jednu čini samo loš pjevač i da *od njega nema pesmača,*[18] jer svaka pjesma *ima put.*[19] O tome kako je Međedović tvorio epsku pjesmu najbolje svjedoči rukopis *Pitanja u Bijelom Polju*.[20] To je zabilješka razgovora s pjesnikom o pitanjima usmene epike. Kroz razgovor s pjesnikom istraživačirasvjetljavaju mnoge probleme procesa epskoga stvaranja i uobličavanja pjesme. Razgovori s Međedovićemnude materijal za tumačenja tvorčeva intelektualnoga, emocionalnoga i misaonoga sklopa. Pitanja fenomenološki zalaze u prostore književnoga stvaranja otvarajući put k najdubljim saznanjima o fenomenu epskoga. Međedovićeva kazivanja o pjesmama i pjevačima predstavljaju građu neprocjenljive vrijednosti, jer nude saznanja opjesnikovu viđenju epske priče, doživljaju uloge pjesnika-pjevača, istorijatu i nastanku pjesama, i što je najvažnije, o pjesnikovu odnosu prema gotovoj građi i načinu na koji je umjetnički oneobičava. Kroz razgovore s Avdom Međedovićemistraživači su pokušali ući u samu bit tvorbe epskoga pjesnika-pjevača koji u prvoj polovini XX vijeka, daleko od Homera više od 2500 godina, stvara djela najvećega opsega.

Međedovićeva tehnika učenja pjesme i guslarsko umijeće

U dobrim i mirnim vremenima u kuću Međedovićeva oca dolazili su begovi, age, trgovci i drugi uglednici da im pjeva, jer niko bolje i ljepše od njega nije umio pjevati. Mladi Međedović nije prisustvovao tim situacijama, jer dječaci nijesu mogli biti u društvu starijih, a ukućanima u svakodnevnim situacijama otac nije htio pjevati. Iz tih razloga oca je slušao tek u ranoj mladosti, a do osamnaeste godine pred ocem i rođacima nije smio pjevati. Po kazivanju Avda Međedovića, jednom prilikom, njegovdalji rođak zamolio je staroga Međedovića da dopušti sinu da otpjeva pjesmu. Saslušavši ga, očev komentar bio je da će ga u pjevanju nadmašiti. Možemo reći da je iskusni

[18] Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 413.

[19] Zlatan Čolaković, Ibid. , str. 413.

[20] Rukopis, koji je nastao na osnovu snimaka urađenih 31. jula i 1. avgusta 1935. godine, prvi je put objavljen u knjizi *Epika Avda Međedovića*. Sastoji se od tri bilježnice ispisanoga teksta (prva – 38, druga – 8 i treća – 44 strane). Sadrže razgovore s pjesnicima-pjevačima o pjesmama, epskome repertoaru i tvorbenoj tehnici. Razgovore je vodio Nikola Vujnović i iste kasnije transkribovao u Dubrovniku, avgusta 1937. godine.

poznavalac epske usmenosti prepoznao pjesnički dar svoga sina, što će se posvjedočiti mnogo godina kasnije. Novak Kilibarda, portretišući lik epskoga pjesnika, kao da je mislio na Avda Međedovića. Njegove riječi: „tipični usmeni pjesnik ili pripadnik društvene koncesije kojoj je dorastao do epskog nivoa, ili je *za pjesmu stvoren* zato što se nekom svojom mogućnošću razlikuje od prosječnog svijeta kome socijalno pripada“,[21] sažimaju sve što bi se moglo pripisati Međedoviću.

Međedović je u razgovoru s Milmanom Perijem i Nikolom Vujnovićem kazivao da je gusle, dobre guslare i stare pjesme zavolio dok je služio u Bijelome Polju kao petnaestogodišnjak. Guslare i njihove pjesme slušao je u hanovima, kasnije kafanama, đe su se okupljali pazarnim danom. Tu je, po više dana ne odlazeći kući, slušao Avdagu Šahovića, Osmanagu Kučevića, Barjaktara Talevića i Sada Hadžovića. Opčinjenost pjesmama uz gusle ilustruje njegov iskaz da je išao je i po konak hoda da bi slušao dobroga guslara. Na primjer, odlazio je kod Mustaj-bega Ćorovića u Razinu s petnaest godina, da bi uveče slušao guslare. Ostajao bi više dana, a boravak bi domaćinima nadoknađivao pomažući im preko dana oko kućnih poslova. Od svih pjesnika-pjevača najboljim je smatrao Ćor Husa. Kao zreo pjesnik-pjevač s izgrađenim repertoarom žalio je što kao zreliji nije imao prilike slušati takvoga pjesnika-pjevača. Imao je samo desetak godina kada ga je slušao, pa nije razumijevao mnoge stvari, jer mu je pažnju s pjesme odvlačila đečija radoznalost. Kao oformljen epski tvorac shvatao je koliku bi korist imao da ga je slušao, jer nijednu interpretaciju Ćor Husova sadržaja nije smatrao dovoljno dobrom, ni u jednome pjesniku-pjevaču nije vidio dostojnoga sljedbenika velikoga, a po njegovu mišljenju, i najboljega stvaraoca. Međedović je slušao Ćor Husa tri ili četiri puta u kući Sijarića i smatrao je da Ćor Husa nikad ne bi mogao dostići. Takav Međedovićev odnos može biti i prećeran, jer su velike pjesme ispjevane po Ćor Husovu obrascu.

Međedovićeva posvećenost pjesmi bila je stalna. I u vojničkim danima, a sedam godina je bio uratu daleko od zavičaja, pjevao je vojsci na frontu. Njegovu su pjesmu voljeli i vojnici koji nijesu poznavali jezik na kojemu je pjevao. Koliko im je pjesma bila bliska potvrđuje pjesnikovo kazivanje da su ga rado slušali i zvali Abdulah. Smatrao je da je pjesmu najlakše primiti od petnaeste do četrdeset pete godine dok je pjevač u punoj snazi, nije to nemoguće i u poznim godinama, ali je znatno teže. U mladosti istinski pjesnik-pjevač misli samo na pjesmu, a kasnije ga mnoge brige odvraćaju od nje, a pjesma traži potpunu posvećenost, slušanje i ponavljanje dok se ne zapamti. Kulturne vrijednosti stvaraju se iz potrebe da se„sadržaji kažu u što ljepšoj

[21] Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, str. 229.

i neobičnijoj formi, kako bi lakše bili zapamćeni i sačuvani od zaborava".[22] Neki stvaraoci vjerno prenose stvorene kulturne sadržaje, dok drugi, kakav je Avdo Međedović, zatečeni sadržaj preoblikuju po svome viđenju i doživljaju, ugrađujući u njega svoju stvaralačku kreativnost i pjesničku individualnost. Hipotetički možemo ustvrditi da se granica oko četrdeset pet godina poklapa s momentom u Međedovićevu životu od kojega se sve preokrenulo usred krupnih događaja – naglo je prezrio i ostario, došlo je vrijeme u kojemu je često pjevao iz moranja, vrijeme u kojemu je na ličnome i društvenome planu u njegovu životu sve bilo drugačije.

Međedovićevo stvaralačko umijeće, njegovu originalnost i neponovljivost tvorbe, Milman Perii Nikola Vujnović[23] pokazali su jednim eksperimentom. Doveli suiz Pljevalja pjesnika-pjevača Mumina Ramadanovića Vlahovljaka, koji je pjesme učio od dvojice pjevača: svoga oca i nadaleko glasovitoga pjevača, Ćor Husa. Mumin u prisustvu Međedovićevu kazuje Ćor Husovu pjesmu od 2010 stihova pod naslovom *Ženidba Šahinpašića Meha.* Izvodi je u tradicionalnome duhu, pazeći da se ne ogriješi o njezinu istinitost, trudeći se da je prenese onako kako je Ćor Huso kazivao. Perijev eksperiment se nastavlja Međedovićevim izvođenjem iste, po onome što je čuo. Nastaje verzija*Bećiragić Meho* u dužini 6313 stihova.[24] Mumin je ljut i bijesan na Međedovića zato što nije poštovao Ćor Husov sadržaj, već je pjevao po svome. Što zaključujemo? Odnos dvojice pjesnika-pjevača prema epskoj tradiciji različit je: Mumin je čvrsto na terenu tradicije – prenijeti onako kako je čuo, Međedović izlazi iz stega tradicionalnoga i ulazi u široki epski prostor nove tvorbe.

Međedović je pjesmu učio samo od jednoga pjevača, dobroga ili boljega od sebe, nikada od slabijega. Na primjer, on kaže da je pjesma Kasuma Rebronje loša, jer je loš pjevač, pa iako je slušao od Ćor Husa. Međedović jepamtio sve o pjesmama i pjevačima, kad je i đe koga od njih sreo, odakle su porijeklom, koju su mu pjesmu saopštili, kako su pjevali i kakvi su pjevači bili, koje pjesme su pjevali, za koga i kojim povodom, ko je od njih živio od pjevanja a ko nije, kakav su odnos imali prema kićenju pjesme, kakve su naravi i imovnoga stanja bili, govorio je i o njihovim porodicama, o tome ko je prvi započeo pjevanje uz Ramazan. Na taj način opisao je pedeset četiri pjesme.[25] Nabrojaćemo ih radi

[22] Husein Bašić, „Umjetnički dometi usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije", *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005, str. 82.

[23] Nikola Vujnović bio je asistent Milmanu Periju dok je istraživao usmenu epiku prostora Balkana.

[24] Ovaj primjer Albert B. Lord pominje u svojoj knjizi *Pjevač priča*, jer je bio svjedokom toga kazivanja. Lord je imao priliku da i 1951. godine, od staroga i iznemogloga Međedovića, ponovo zabilježi istu pjesmu koje se pjesnik i dalje dobro sećao.

[25] **Husein Međedović** – otac Avdov *Osman-beg Delibegović i Pavićević Luka, Paša Atlagić ženi sina iz Bišća, Beg Mustajbeg u robiju u Janoku, Pjesma o Hrničić Omeru, kad je*

uvida u obimnost Međedovićeva pjevanja. Rijetke suone za koje od prve nije bio siguran od koga ih je čuo.[26] Neke su mu čitali iz pjesmarice,[27] ali nijednu nije imao sačuvanu. Od pjevača najviše je cijenio: Sada Hadžovića – dobro kitio pjesme, Avdagu Šahovića – bio najbolji pjevač, Latifa Zekovića – dobro kitio pjesmu i prvi uveo pjevanje uz Ramazan. Pjesme Kasuma Rebronje, iako su bile Ćor Husove, kako je već rečeno, nije cijenio.

izbav'ljo oca i amidžu iz Maltije, Luka od Kotora, kad je ukr'o đogata Orlanovića Muja, Mujo i Halil kad su ufatili Kostreš Harambašu, Kara-Omeraga u zindanu u Lenđeru, Sultan Sulejman izbav'ljo šćeri iz Kandije, Robovanje carske sultanije u Koltuku, Ženidba Lalića Ahmeta iz Udbine Ajkunom Babahmetovića, udaranje Muja Hrnjice na katune Šimun kapetana u Pižutsko, Zajim Alibegova ženidba u Budimu, Novo bulju'baštvo Bojičić Alije; **Kasum Rebronja** – *Kad je sultan Selim uzim'o Bagdat;***Sado Hadžović** – *Kosovska bitka, Sjajni Sulejman, kad je prosijo đevojku u kralja u Timoku, Zarobljenje Glamočkoga Rama u Francesku, Hrnjica Halil i sedam barjaktara begovije kad su išli u Beč da izbave Kozlića Mejrušu, Ženidba Vlahinić Alije Zlatom Alajbega iz Klise,* **Avdaga Šahović** *– Ograšić serdar kad je podiz'o Bosnu na Diklić serdara;***Hamid Nišić Ferizović** *–Kad je sultan Ahmetovu šćer zastavijo Crni Arapine te ga je Marko posjek'o, Sultan Bajazit kak je isk'o onu šćer Jug Bogdana, Bojičić Alija prosi Begzadu begovu;* **Osman Orle Kaljić** *– Osmanbega Šestokrilovića šćer zastavio bijo Savo đeneral, Mejdan Janković Stojana i Mujina Halila na Zečevu;* **Hasan Nišić Ferizović** – *Pogibija bega Ličkoga, Dolazak vezira u Travnik, Serdar Mujo osvetio bega Ličkoga, Kralj iz Ašara ište glavu Đerzelezovu u cara, Robovanje Alagić Alije i Begzadić Rizvana u Zadru, Kad je Bosnić Mehmed izbavlj'o Fatimu onu iz Aršama;***Mihailo Božović** – *Bolovanje cara Dušana u Prizrenu;* **Latif Zeković** *– Robija Tala Oraškoga u Ozimu, Kad je Pinjo iz Beča napad'o na sultana Os'jek da otme, Vrljičkog ajana Fatima zarobljena u Braun te izbavlj'o Babahmetović, Mujin Halilil i Ćirko od Đirita;* **Nezir Neko Kaljić** – *Robija Mujove Ajkune u Obiliću kad je izbavijo Halil;* **Rešo Alihodžić** – *Nakić Husein zaručijo curu u Janoku;* **Rade Đurđić** – *Ženidba Maksima Crnojevića, Marko Kraljević i Musa Kesedžija;***Milonja Božović** – *Kralj Vukašin i vojvoda Momčilo, Ženidba Zmaj ognjenog Vuka iz Budima šćeri budimskoga kralja;* **Islam Radoglavac** – *Ženidba Mujova Halila iz Budima;* **Barjaktar Talević** – *Robovanje Đerzeleza sa trin'es krajišnika u Lengeru.*

Pjesme iz pjesmarice: *Zadarci kad su ukrali bega Ličkoga ispred kule sa sofe, Boj na Temišvaru, Hajdar Alajbeg vodi svatove u Stambol, Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin, Đerzelez Alija i Sibinjanin Janko, Bolovanje Đerzelez Alije, Boj na Osijeku.*

[26] To su: *Robija Fatime Rama Glamočkoga u Sinje, Kad je Filip Madžarin ugrabijo Begzadu, Mujo Hrnjica okreće vojsku na Timok i dobija Timok*.

[27] Prenošenje pjesama kroz pjesmaricu nije bila rijetkost. Međedović je pominjao veliku pjesmaricu, a Peri je tvrdio da takva nije postojala. Međedović je bio spreman i da se zakune da je pjesmarica iz koje je slušao *Ženidbu Smailagić Meha* imala sto četrdeset štampanih lista i da je u njoj bila samo jedna pjesma. Uz tu pjesmu uvijek je pominjao pjesmaricu i tvrdio da je postojala jedna za omladinu muslimansku koju je izdao neki *Gajret* iz Sarajeva, te da su prikupljane pjesme za pjevanje uz Ramazan i bajramske dane. Kaže da je njegovih trideset šest pjesama bilo u toj pjesmarici. Koštala je stotinu dinara, nije je kupio. Obećavalisu mu je neki mladići, no nijesu skupili pare. Kaže da je pjesmu *Bojna Os'jeku* slušao iz *švapske* pjesmarice koja je bila štampana latinicom i da mu je pjesmu čitao jedan austrijski žandar. U jednoj bjelopoljskoj radnji bilo je puno pjesmarica.

Kvalitet pjesme i pjevanja procjenjivali su sami pjevači i drugi muškarci, dobri poznavaoci epske pjesme. Slušaoci su otvoreno saopštavali što misle o pjesmi. Sud autoritativnoga pojedinca i kolektiva bio je važan svakome pjesniku-pjevaču. Povodom starine epskih pjesama Međedović je smatrao da su pjesme nastajale u staro vrijeme kad su ljudi dobijali ratove i da su njihovi tvorci bili učesnici događaja, a kad su se ustalile, otišle su na gusle i prešle u istorijsku istinu. Jednom stvorene pjesme prenosile su se kroz generacije, njihovi tvorci su umirali, a nastavljači ih čuvali onakvim kakvim su ih slušali i pamtili, iako takva tvrdnja kod velikih pjsnika ne odgovara stvarnome stanju. Sam Međedović nije vjerno prenosio epsko nasljeđe, značajno ga je oblikovao po svome.

Međedovićevim opusom dominiraju duge pjesme, ali nema ih previše. Za Perija tvori pjesmu *Ženidba Smailagić Meha*dužeći je do granice mogućega. Periju je to dragocjen momenat, jer pokazuje da jedan čovjek može ispjevati pjesmu dužine *Odiseje.* Duge pjesme Međedović nije mogao izvesti pred publikom odjednom u komadu, osim u nastavcima, što je i činio u ramazanskim noćima. U kazivanju Albertu Lordu, petnaestak godina kasnije, ista će biti kraća za nepune četiri hiljade stihova. U tome trenutku možemo samo hipotetički ustvrditi da je, možda, ova potonja bila ona verzija koju je Međedović kazivao u potrebnim prilikama, a da je prva ispjevana samo za *profesora.*

Milman Peri nije imao namjerudasabira i zapisuje usmenu epiku, već daotkrijenačin tvorbe i kazivanja pjesme, daprouči odnos pjevača prema tekstu i posebno odnos pjevača i epske tradicije. Njegova otkrića olakšala su pristup Homeru i doprinijela razumijevanju suštine procesa nastajanja i uobličavanja usmene poezije. Peri, a kasnije i Albert B. Lord, iznijeli su pred naučnu, književnu i čitalačku javnost sve bogatstvo orijentalno-islamske usmene epike. Perijevo istraživanje potvrdilo je da„usmeni pjesnici mogu proizvesti djelo značajne suptilnosti i sofisticiranosti (...) da je pjesnik Homerova genija mogao proizvesti pjesme poput njegovih u usmenom okružju“.[28] Perijevi motivi izučavanja bošnjačke epike ne umanjuju ni u jednome segmentu poetske domete Međedovićeve epike.

[28] Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 29.

Međedovićevo pjevanje uz Ramazan

Dva dominantna prostora u kojima se stvarala i oblikovala usmena epska pjesma u vrijeme Osmanskoga carstva bila su bogataške – begovske, aginske i trgovačke kuće i hanovi. U prvome prostoru epska pjesma je bila namijenjena probranoj publici koja je pratila s interesovanjem i istančanim ošećajem u ocjeni njezine vrijednosti. Međedović je posebno volio i cijenio tu publiku, jer je ona znala da poštuje pjesnika-pjevača i njegovu pjevanu riječ. U begovskim i trgovačkim kućama publika je bila pažljiva, pratila pjesmu, uživljavajući se u njezino bilo, što je podsticajno djelovalo na pjesnika-pjevača. Drugi prostor u kojemu je nastajala i bila dijelom dešavanja u njemu bili su hanovi. Tu je publika bila raznolika, nestalna, u stalnome pokretu, različitoga interesovanja za pjesmu. Kroz njih je strujala publika, smjenjivala se, vremenski različito bila prisutna, pjesma joj je bila uzgredni sadržaj koji je pratila, s manjom ili višom pažnjom. Mnogi trenuci i nijesu bili pogodni za pjesmu, te je nerijetko i prekidano njezino izvođenje. Taj prostor ispunjavaju pośetioci koji nijesu tu zbog pjesme, već sačekuju i prate karavane, sklapaju trgovačke poslove, prave pauzu od dugoga puta. Hanovi, a kasnije kafane, bili su otvoreni prostori u kojima je nastajala pjesma. Riječ je o nestalnoj publici, različitoga interesovanja, pažnje i posvećenosti pjesmi. U takvim okolnostima pjesniku je bilo teško da stvara. Često je prekidao svoje izlaganje, pa čak i neplanirano završavao pjevanje. O tome odnosu pjesnika-pjevača i publike govori Albert Lord[29] koji kaže: „Pevač mora da se nametne slušaocima koji dolaze i odlaze, pozdravljaju novodošavše i opraštaju se od onih koji rano idu; pridošlica koji donosi naročite novosti ili glasine može da omete pevanje na neko vreme, možda čak i da potpuno prekine“.[30] Iz datoga vidimo da pjesma ne zavisi samo od pjevača, već i od publike koja daje ili oduzima impuls pjevaču. Samo sadejstvo pjevačeva i slušaočeva uzbuđenja daju pjesmu koja postaje izbrušeni kulturni entitet.

U vremenima poslije Osmanskoga Carstva pojavljuje se novi prostor u kojemu epska pjesma nalazi svoje mjesto. To su kafane. Razlikuju se značajno od hanova: u hanovima je pjesma bila usputni sadržaj koji se odvijao, u kafanama je ona epicentar dešavanja – mislimo, prvjenstveno, na ramazanske noći. To je bila nova kulturna pojava Međedovićeva doba, koju je on nazivao pjevanje uz Ramazan. Tu pojavu i svoje pjesničko iskustvo u njoj, on nije volio i cijenio. Poštovao je publiku, ali je žalio za onom nekadašnjom – agama, begovima i bogatim trgovcima. To pjevanje je bilo kulturni produkt novoga

[29] Albert Bejts Lord bio je harvardski profesor koji je nastavio istraživanja Milmana Perija i zabilježio oko 500 novih pjesama koje je pripojio Perijevim pjesmama.

[30] Albert Bejts Lord, *Pevač priča (1)Teorija*, IDEA, Beograd, 1990, str. 40.

doba i, najčešće, iz nužde. Vrijednost te novine bila je u činjenici da je ta pojava iznijela dobru i najbolju pjesmu pred najširi slušalački auditorijum i omogućila pjesmi približavanje masi, jer je ranije izvođena u znatno zatvorenijemu prostoru i s ograničenim brojem slušalaca. Izlaskom iz toga prostora, ona se primakla širemu auditorijumu, nije više bila isključivo privilegija bogataša i uglednika kao u vremenu Osmanskoga Carstva i dobila je jednu omasovljenu publiku. Kafanska publika u ramazanskim noćima bila je posvećena pjesmi, jer se zbog nje okupljala, poštovala je dobroga pjesnika-pjevača i dobru pjesmu. Kafana u kojoj se pjevalo uz Ramazan predstavljala je stabilniji i pjevaču naklonjeniji prostor. Publika je dolazila s namjerom da, između ostaloga, sluša pjesmu, znala je koji pjevač pjeva i kakav repertoar da očekuje. Ramazanska noć pogodovala je nastanku dužih pjesama iz više razloga: publika je ciljano dolazila, imala izgrađen odnos prema pjesniku-pjevaču koji pjeva, poštovala njegov repertoar, manje ili više ga od ranije poznavala. Dužina ramazanske noći je prekraćivana uz pjesmu. Ramazansko pjevanje pjesniku-pjevaču pomagalo je i da ovlada repertoarom.

Pjevanje uz Ramazan jeste primjer kako izmijenjene društvene i političke okolnosti kreiraju novi kulturni koncept i oblikuju nove kulturne sadržaje. Vidimo da su materijalne prilike uslovile novi kulturni fenomen – pjevanje u kafani i novoga konzumenta – novu publiku. Kroz Međedovićev odnos prema kulturnim novinama pratimo proces nestajanja i nastajanja kulturnih sadržaja. Nekadašnji konzumenti kulturnoga sadržaja – age, begovi, bogati trgovci – zamijenjeni su novom, omasovljenom publikom koja učestvuje u novostvorenoj kulturnoj procesiji. Kulturni konzument staroga kulturnoga modela prihvata novi što mora, a ispod ostaje žal za vremenom koje je istorijski minulo, u kojemu je sebe smatrao ostvarenim pojedincem, na ličnome i kolektivnome planu. Opisane okolnosti dragocjen su materijal, jer „usmena epika zahtijeva od svoga pjevača bol poraza ili žal za nestalom slavom. Sitost i rahatluk mogu da stvore epsku pjesmu, ali bez unutrašnjeg sjaja koji emituje tragika".[31] Međedoviću su životne prilike pokazale raspon između slave i poraza i širinu lične i porodične nemaštine. Pet godina, uz Ramazan, pjevao je u istoj kafani, za platu, koja je bila hiljadu i dvjesta dinara, najčešće svih trideset dana, istim intenzitetom i bio je malo vredniji u pjevanju nego inače. Rijetko je zbog umora uzimao noć pauze. Tada bi malo pošeđeli, pa otišli svako svojoj kući, đe ih je čekalo jelo i piće.

Ramazanska noć imala je jasno strukturiran tok. Nakon klanjanja u džamiji dolazili bi u kafanu. Kad bi odmakla noć i bilo posluženo piće, Međedović bi zauzimao svoje stalno mjesto i počinjao pjesmu. Sam je birao repertoar i

[31] Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, str. 351.

redosljed izvođenja. Publika je s posebnom pažnjom slušala pjesmu i pjevanje koje je trajalo s pauzama po devet sati. Prvih dana je pjevao kraće pjesme – po dvije za noć, zatim bi prelazio na duže – jednu za noć i na kraju bi pjevao duge pjesme (*Ženidba Smailagić Meha*, *Pavićević Luka*). Dugu pjesmu je trebalo bez pauze pjevati deset sati, zato ih je razdvajao u dvije noći. Publika je željno iščekivala nastavak, koji je slijedio od mjesta na kojemu je prve noći stao. Pretežno su bili uvijek isti slušaoci, samo pazarnim danom novi.

Pauze u pjevanju ispunjavali su razgovori, odnosno sohbeti, na različite teme. U pauzama su ga čašćavali kavom, čajem, duvanom. Vlasnik kafane je prema njemu bio izuzetno pažljiv davao mu je jelo, piće, čuvao od nazeba. Ramazansko pjevanje Međedoviću je ostalo u dragoj uspomeni, iako ga je nevolja tome dovela. To je bio izlazak njegova repertoara pred širi auditorijum. O ulozi primaoca kulturnoga proizvoda, umjetničkoga djela, Roman Ingarden kaže: „Umetničko delo zahteva prisustvo jednog novog faktora što egzistira izvan njega, i to posmatrača, koji (...)konkretizuje delo. To pre svega znači da posmatrač uz pomoć svoje stvaralačke delatnosti u poimanju dela, nastoji da ga, pre svega, kako se to često kaže, pročita (...). Čineći to, on dopunjava, dovršava njegovu shematsku strukturu (…) delimično odstranjuje praznine u njegovom određenju i istovremeno aktualizuje one momente koje su u samom delu samo potencijalni“.[32] Međedovićeva slušalačka publika s najvišom je pažnjom primala i pratila pjesmu, a on se trudio da pjesmom slušaocu priredi uzbuđenje, da ga zavede magijom epskoga svijeta. Publika je to prepoznavala i poštovala, pa je on bio najslušaniji ramazanski pjesnik. Koliko je njegova pjesma pažljivo slušana govori podatak da su slušaoci nepogrešivo pamtili dokle je u pjesmi stigao, pa čak i kad je riječ o pjesmi koja se nastavlja od prethodne noći. Auri koja se stvarala oko pjesnika doprinosilo je to što je on bio umjetnik-improvizator, koji je improvizaciju doživljavao kao svoju osvojenu umjetničku slobodu.

Pjevanje uz Ramazan jeste novi kulturni proizvod u orijentalno-islamskoj kulturi. Nastao je pod pritiskom izmijenjenoga konteksta društvenih prilika, što govori o stalnosti procesa stvaranja novih kulturnih sadržaja. Pojedinac ili zajednica, koliko god bili za ili protiv kulturnih novina, nemaju snagu da ih zaustave ili uspore. Međedovićeva pojava potvrđuje da pojedinac-stvaralac jeste dio „šireg kulturološkog tkanja koje je podložno stalnim promenama“,[33] bez obzira na to što kulturna novina nije voljna tekovina. Pojedinac, u našemu slučaju Međedović, prihvata je i učestvuje u njoj svojim razlozima.

---

[32] Roman Ingarden, *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*, Nolit, Beograd, 1975, str. 188.

[33] Porter Abot, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 169.

Književno i kulturološko značenje spjeva *Ženidba Smailagić Meha*

Spjev *Ženidba Smailagić Meha*,[34] kao umjetničko djelo orijentalno-islamske kulture, sadrži u sebi raznovrsne kulturne supstance, objedinjujući ih u jedinstven kulturni materijal. Spjev je potvrda da je umjetnost tvorevina, sposobna da se „kao artistička vrednost i kao artefakt udaljava od prirode kao datosti da bi postala bliska samoj sebi i individualnoj viziji umetnika“.[35] Zahvaljujući tome, spjev je kao umjetničko djelo izrastao u samostalan kulturni proizvod koji poštuje„fundamentalni kodeks jedne kulture – onaj koji upravlja njenim jezikom, njenim perceptivnim shemama, njenom razmjenom, vrijednostima, hijerarhijom njene prakse“.[36] U procesu nastajanja epskoga djela dolazi do homogenizacije različitih kulturnih supstanci u kulturni proizvod koji pośeduje samostalnost i prepoznatljivost. Slijedeći taj put, spjev je upio u sebe raznolik životni, duhovni, religijski, istorijski, politički i praktični sadržaj.

Spjev *Ženidba Smailagić Meha* kruna je Međedovićeva stvaralačkoga umijeća. On je saopštio da je pjesmu prvi put čuo 1927. ili 1928, a možda i 1929. godine iz pjesmarice, te da je ranije nije pjevao. Pjevao ju je samo uz Ramazan; koliko je bila dugačka i teška„uvijao se od nje“,[37]u drugim prilikama rijetko, samo na veliko insistiranje. Spjev je široka epska slika događaja i junaka od Bosne do Budima koja u sebi sažima raznoliko epsko i kulturno nasljeđe. Osnovnu epsku nit – bojevi, junaci, čast, slava, bogatstvo, ženidba – bogati različitim elementima orijentalno-islamskoga duhovnoga nasljeđa. Duhovni prostor u spjevu seže dokle i granice Carstva, njime dominira islam i njegovi produkti. Fizički prostor je značajno ograničeniji: to su Bosna i Budim, kroz priču Bagdad i Carigrad. Prostor Bosne je šire obuhvaćen, s akcentom na Krajinu i Kanidžu. Svi prostori su detaljno opisani i podjednako, po važnosti, zastupljeni. Pjesnik umješno pozicionira ličnosti u događajima po ulozi i značenju, što upućuje na zaključak da besprijekorno poznaje prirodni tok događaja na osnovu neposrednoga iskustva.

---

[34] Vezano za naslov treba dodati da u indeksu Perijeve zbirke stoji*Ženidba Smailagina sina*, a kod Enesa Kujundžića *Ženidba Smailagića Mehe.* Koristeći sva tri izvora, priređivač potonjega izdanja upoređivao jeikorigovao određena rješenja nastojeći da ne odstupi od oblika koji je smatrao utemeljenim. Jasno su u napomenama date izmjene učinjene u odnosu na Kujundžićev tekst, koji je po svome viđenju spjev podijelio na dvanaestpjevanja. Taj postupak, kako smatra Čolaković, treba uzeti s rezervom, jer pjevačeva zaustavljanja prilikom tvorbe nijesu na mjestima đe se završava jedna kompoziciona cjelina, već su pauze pravljene radi odmora. Isto je tvrdio i Međedović u razgovorima.

[35] Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 47.

[36] Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 64.

[37] Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 390.

Spjev ima razgranatu tematsku strukturu: okupljanje prvaka na londži, povratak s londže, pripreme i odlazak u Budim, konaci na putu u Budim, oslobađanje Fatime iz kočija, dolazak i dešavanja u Budimu pred Fatiminim dvorom, odlazak k veziru – susretMeha i vezira, Mehov odlazak kod kadije, povratak u Fatimin dvor i zvanična proševina, povratak u Kanidžu, priprema za čestitanje i slanje poziva svim prvacima da dođu u svatove, odlazak Huseinov da zove Tala u svatove, okupljanje i doček vojske-svatova, Talev dolazak na okup vojske, pokret vojske, dolazak svatova u Budim i svadbovanje, odlazak paša kod vezira i zaustavljanje svatova na tri dana, pokret svatova, Taleva ljutnja na paše, Taleva priprema strategije za bitku kraj Klime, poziv i obraćanje fidahlijama, bitka dvije vojske, Taleva molitva, bojno polje, okupljanje vojske oko barjaka, Mehov dolazak sa zarobljenim Petrom Dženeralom, kažnjavanje vezira i Petra Dženerala, povratak u Kanidžu i svadbovanje.

Radnja spjeva smještena je u XVII vijek. Pjesnik nastupa s duhovnih pozicija, da odgovore na sve životne dileme i probleme treba tražiti u prostoru religije, a pripadnost religiji se ogleda u odanosti Bogu, istini i pravdi. Međedovićev odnos prema istini u pjesmi podrazumijeva da se „umetnik ne meša u događaj kao njegov neposredni učesnik već on zauzima suštinsku poziciju izvan događaja kao neko ko estetski opaža, ko je nezainteresovan, ali razume vrednosni smisao onoga što se zbiva, i to ne tako što ga doživljava već tako što ga sadoživljava“.38 Slijedeći tu nit pjesnik sliku događaja, zasnovanu na već stvorenoj formuli, upotpunjuje svojim dopunama – ukrasima i slikama kiti pjesmu, ne remeteći epski idejni obrazac, na čijim osnovama razrađuje tematiku pjesme. Spjev *Ženidba Smailagić Meha* možemo posmatrati kao *veliku priču*, zato što je prešao lokalne okvire i razriješio jedno od velikih pitanja istorije književnosti, tzv. *homersko pitanje*.

Epska pjesma i kulturna granica

Možemo postaviti pitanja: Što odlikuje kulturni prostor u kojemu je nastajala epska pjesma orijentalno-islamske kulture? Na kojim je zakonitostima formiran taj prostora? Kako je integrisao različite kulturne sadržaje u jedinstven sadržaj?

Epska pjesma orijentalno-islamske kulture nastajala je u njezinu središtu, ali pod snažnim uticajem kulturne granice. Taj kulturni proizvod nije bio osobenost pomenutekulture, ali je formirajući se u njoj to postao. Značajni slojevi epske pjesme došli su iz njoj sušedne patrijarhalno-plemenske kulture. S kulturološkoga aspekta dešavanja oko kulturne granice su izuzetno

38 Mihail Bahtin, *Rani spisi*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 65.

zanimljiva, a epska pjesma jeste primjer zahvalan za razmatranje situacije na kulturnoj granici. Orijentalno-islamska kultura u Crnoj Gori jeste višeslojan kulturni prostor, što je rezultat njegove otvorenosti i nemogućnosti da se hermetizuje. U prostor opjevan u spjevu neometano su ulazilimnogi strani kulturni produkti, koje on, u najvećemu dijelu, uspješno prilagođavao sopstvenim kulturnim potrebama. Epska pjesma pokazuje da se ne može granicom zaštiti jedan kulturni prostor, mada „ideja o kulturnoj granici je privlačna. Moglo bi se, čak, reći da je previše privlačna, jer mami one koji je koriste da, ne primetivši, skliznu sa doslovne na metaforičku upotrebu termina, ne razlikujući geografske granice od granica između društvenih klasa. (...) Spolja gledano, granice se često čine objektivnim i čak pomislimo da bismo ih mogli staviti na mapu".[39] Ne možemo poreći postojanje kulturne granice, ali ne kao zaštitne linije od spolja, nego više kao liniju koja označava prostor ukrštanja susednih kulturnih elemenata.

U predstavljenome kontekstu granicu možemo posmatrati kao zonu susreta različitih kultura čiji sadržaji u tome prostoru ne mogu biti imuni jedan na drugoga. Jedan od proizvoda koji je nastajao na kulturnoj granici u orijentalno-islamskoj kulturi u Crnoj Gori bila je tzv. krajiška epska pjesma. Atmosfera na granici, kulturnoj i političkoj, darivala je junačku pjesmu bogatom tematikom. Zbivanja oko granice bila su stalna i dinamična – sukobi, prebjezi, upadi, pljenidba imovine. Na granici su se sudarali kulturni sadržaji koji su oblikovani na različitim stranama iza kulturnih granica uzimajući ponešto od njih i na svoj način oblikujući *zajednički* sadržaj. Postojanje kulturne granice nije isključeno čak ni unutar jedne kulture, na primjer, granicu mogu praviti jezik ili religija ili običaj. Od izuzetnoga značaja za kulturologa jeste dešavanje na granici. I u tome kontekstu posmatramo epsku pjesmu koja je mnoge granične kulturne sadržaje unijela u svoje tkivo. Mjesto u pjesmi je našao sohbet ili razgovor kao osobena kulturna tekovina orijentalno-islamske kulture i primjer sadržaja karakterističnoga za kulturnu granicu. Kroz sohbet struje različitosti, doživljene kao prirodna pojava zato što pojedinac slobodno iznosi produkte svoga duhovnoga, kulturnoga, religijskoga, nacionalnoga identiteta. U sohbetu se sudaraju identitetske posebnosti i različiti sistemi vrijednosti. Sohbet stvara takvu predstavu da učesnici u njemu ne zapažaju dešavanja na granici. Prateći Mehov i Vukašinov razgovor uočavamo da dva, u međusobnome saglasju, kulturna modela, komuniciraju jedan s drugim. Kulturološka vrijednost razgovora jeste u tome što je „razgovor osobina visoke kulture, (…) odbiti razgovor sa drugim kulturama znači odbiti mogućnost da se obogati i

[39] Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, CLIO, Beograd, 2010, str. 149.

vlastita kultura, da se duhovno raste".[40] Orijentalno-islamska kultura u Crnoj Gori imala je bogatu kulturnu razmjenu s okruženjem. Proizvodi nastajali na kulturnoj granici nadilazili su posebnosti početnoga sadržaja i postajali univerzalnim kulturnim vrijednostima. Sohbet je, u onome smislu kakvog mu pripisuje pjesnik, univerzalna kulturna vrijednost.

O izgrađenoj predstavi pojedinca o granici govori i ovaj primjer. To je prizor u kojemu Klima nosi *šapke* i *kalpake* (10567). Posmatrači s različitih strana granice prate i kvalifikuju pojavu iz svoje perspektive. Takav odnos situira kulturnu granicu, iako ona fizički ne postoji – ista voda nosi i jedne i druge. U doživljaju kulturnoga konzumenta granica postoji, ali je nema u realnome svijetu. Zapažamo da jedinstveni prizor pojedinac gleda iz svoga kulturnoga ugla, kao usmjereni posmatrač svoga kulturnoga proizvoda.

Koncept otvorenoga kulturnoga prostora

Zboreći o kulturnoj granici naglasili smo da je nijesmo posmatrali kao liniju koja zatvara jedan prostor, već mnogo više kao mjesto stvoreno za kulturna strujanja i ukrštanja različitosti. Postojanje drugačijih kulturnih modela unutar istoga kulturnoga obrasca ne proizvodi unutrašnje kulturne granice. Takav jedan proces moguć je zato što je prostor orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori počivao na konceptu otvorenoga prostora. U prilog rečenome navešćemo jedan primjer: Smailagin odnos prema kneževima Marijanu i Mališi – prepušta im svu organizaciju oko dočeka i ispraćaja svatova. Takvo postupanje ukazuje da je ova kultura imala kondiciju da nađe mjesto svakoj različitosti. Kako se to konkretizuje govori ovaj postupak: vino im poslužuje iz čaša, a sebi iz fildžana. Međutim, kulturni modeli se često izmiješaju, te zato imamo đe Vukašin Mehu služi piće iz čaša, a Vujadin iz fildžana. To, s kulturološkoga aspekta, kazuje da ne postoji istovjetnost kulturnoga koncepta čak i u istome korpusu. U kulturni prostor, na primjer, ulaze i elementi istoga religijskoga porijekla, ali različite teritorije što „nije retkost da granica bude regija sa svojom sopstvenom hibridnom kulturom".[41] To uočavamo iz Mehova razgovora s Fatimom kod kočija, đe se sudaraju dva kulturna modela, istoga religijskoga i društveno-političkoga sistema. Proces integracije pojedinca u drugačiji kulturni prostor nije lak i brz. Potvrdu tome nalazimo u ovome primjeru: staroga Smailagu zanima kako je mladi Meho doživio Budim, tj. kako reaguje na drugačije kulturno polje, pa ga pita:

---

[40] Đuro Šušnjić, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 395.

[41] Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, CLIO, Beograd, 2010, str. 151.

Ti nijesi prije silazijo
Jesi li se čemu začudijo? (5417–5419)

Citirani stihovi ukazuju na postojanje različitosti koje ne narušavaju jedinstvenost kulturnoga prostora, niti drugačije čitalačke doživljaje. To je primjer da i unutar orijentalno-islamske kulture postoje različiti, ali ne i suprotstavljeni kulturni modeli. Ti modeli međusobno korespondiraju tvoreći jedinstven kulturni koncept. Kulturni sadržaji struje kroz različite kulturne prostore, a „ono što privlači ljude iz jedne kulture drugoj često je ideja ili praksa analogna njihovoj sopstvenoj, te istovremeno tako poznata i tako strana".[42] Da bi se prožimali kulturni sadržaji potrebno je da postoje sličnosti u nekim tačkama dviju kultura, proces je mnogo jači i brži ako kulture liče jedna drugoj.

Postoji nepisana zakonitost da „svaki kulturni sistem koji realizuje neku radnju, njome ostvaruje neku zajedničku vrednost za sve one koji su usmereni na nju. Ono što mu je potrebno, a niko ga ne može ostvariti, pojedinac dobija radnjom celine – zajednički stvorene obuhvatne vrednosti, u kojoj on može učestvovati".[43] Zakonitosti međukulturne komunikacije uočava i razumije pojedinac koji se nagledao različitosti, prepoznao i shvatio bilo drugačijih prostora. Iskusni Smailaga razumije posebnosti i sadejstva različitih kulturnih modela, te način njihova prožimanja u jedinstven kulturni koncept. Od takvoga gledanja pojava nije daleko ni pjesnik Međedović, pa u spjevu prati procese i produkte međukulturnoga prožimanja. To može biti tako jer je riječ o pjesniku koji je imao prilike nagledati se toliko različitih mikro svjetova koje je objedinio u jedno u svome spjevu.

Međedovićeva poezija pod lupom homerologa XX vijeka

Bavljenje poezijom Avda Međedovića nameće poređenje s Homerom, jer je Međedovićeva poezija po načinu nastanka, umjetničkoj vrijednosti i odnosu prema tradiciji bliska Homerovoj. O načinu oblikovanja usmenoga nasljeđa, Miloš Đurić je rekao:„Sav materijal koji je stolećima stvaran i razvijan, a opevan i prerađivan u ranijem epskom pesništvu, Homer je humanizovao i spojio ga sa stvarnošću svoga vremena".[44] Proces, sličan opisanome, dešavao se i kad je u pitanju epika orijentalno-islamske kulture koju je Međedović snagom pjesničkoga talenta i odnosom prema usmenosti zaokružio i iznio pred

[42] Piter Berk, Ibid. , str. 53.
[43] Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 231.
[44] Miloš Đurić, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982, str. 37.

auditorijum. Iz toga slijedi da je podudarnost dešavanja s epskim nasljeđem Homerova i Međedovićeva vremena očigledna.

Slijedeći pravac homerologa ranijih vjekova,[45] homerolozi XX vijeka su istražujući tzv. *homersko pitanje*, stigli i do Balkana. Svoja su istraživanja, između ostaloga, vezali dijelom i za orijentalno-islamsku epiku. To je i rezultiralo i susretom s poezijom Avda Međedovića, što je dalo, posmatrano s aspekta homerologije, izuzetne rezultate. I ne samo s pomenutoga aspekta, nego i s aspekta otkrivanja jednoga čitavoga epskoga korpusa, koji je očuvan dospio do XX vijeka. Rezultat se ogledao, ne samo u novim saznanjima i otkrićima, nego i u otvaranju novih naučnih hipoteza. Takav pristup čini živim i naučno aktuelnim Homerove spjevove, djela koja su utemeljila književnost evropskoga kruga. Pitanjima Međedovićeve poezije bavili su se, između ostalih, Milman Peri, Albert Bejts Lord, Robert Fouler[46], Georg Danek[47], Zlatan Čolaković[48]. U našemu radu ćemo iznijeti mišljenja Milmana Perija, Roberta Foulera, Georga Daneka i Zlatana Čolakovića.

Milman Peri

Hardvarski profesor Milman Peri tridesetih godina XX vijeka stigao je na Balkan s namjerom da proučava usmenu epiku. Istraživački put ga je doveo i u Crnu Goru, u Bijelo Polje, đe je imao priliku da od više usmenih pjesnika-pjevača zabilježi opsežne epske tvorevine, kao i njihova razmišljanja o njima. Najznačajniji dio njegova rada jeste susret s Avdom Međedovićem, pjesnikom-pjevačem iz bjelopoljskoga sela Obrova, od kojega je zabilježio oko 80 hiljada stihova. Čitav posao radio je s ciljem da uđe u suštinu tvorbe kompozicije epskoga djela. Građa koju je prikupio za vrijeme boravka na Balkanu takve je prirode da je postala nezaobilazna prilikom proučavanja Homerova djela, onoga međaša evropske književnosti *od kojega je ona krenula*

[45] *Rasprava o Ilijadi,* napisana je 1644. godine, aobjavljena 1715. godine autora Fransoa Hedelina; *Esej o porijeklu Homerova genija* (1769. godina) Roberta Goda; *Homer, tvrdim, nikada nije postojao* i *priča o trojanskom ratu* – Ignjata Đurđevića(početak osamnaestoga vijeka);Fridrih A. Volf, *Prolegomenaad Homerum* (*Uvod u Homera*) 1795. godine.

[46] Robert Fauler profesor je grčkoga jezika i književnosti na univerzitetu Bristol. Poznati je homerolog i poznavalac starogrčkoga lirskoga pjesništva.

[47] Georg Danek profesor je klasične filologije na Bečkome univerzitetu. Istaknuti je homerolog. Prevodio je bošnjačku usmenu epiku na njemački jezik, između ostalih pjesama i spjev *Ženidba Vlahinjić Alije*.

[48] Zlatan Čolaković (1955–2008), kao Fulbrajtov stipendista, sarađivao je s Albertom Lordom na Harvardu đe je transkribovao oko 80 hiljada stihova iz Perijeve harvardske zbirke bošnjačke usmene epike. Objavio je ove knjige: *Tri orla tragičkog svijeta*, *Mrtva glava jezik progovara* i *Epika Avda Međedovića*.

sasvim drugim putem. Potpun odgovor na pitanje u kojoj mjeri je Perijevo istraživanje doprinijelo razrješenju ovih pitanja, daće vrijeme koje dolazi, ali jedno je sigurno –prikupljena građa nezaobilazna je u daljim proučavanjima.

Robert Fauler

Homerolog Robert Fauler u radu*Homersko pitanje* ukazuje na povezanost Avda Međedovića i Homera. On smatra da su Perijeva istraživanja pokazala da usmeni pjesnici-pjevači mogu proizvesti vrlo duge pjesme, koje je teško recitovati u cjelini, čak i kad bi bile fiksirane; da je Međedovićevo djelo nezaobilazna građa u razumijevanju i proučavanju Homera; da homerolozii u južnoslovenskoj epici mogu tragati za *idejom kompozicije-u-izvedbi*.[49] Fauler, dijelom i na osnovu Međedovićeve epike, pretpostavlja da je neko poput Homera mogao ispjevati *Ilijadu* i *Odiseju*; da nijesu zapisane u vrijeme svoga nastanka; da su i nakon fiksiranja bile, u usmenome izvođenju, podložne izmjenama usljed pilagođavanja potrebama publike, mjesta i povoda kazivanja; da zabilježeni tekst ne zamjenjuje pjevanu verziju, jer pri ponovnome izvođenju pjesnik-pjevač ne primjećuje novine koje unosi, već pjesmu i dalje doživljava kao istu.

Fauler smatra da tradicionalni pjevač nije primjećivao izmjene i dopune kojima je pjesma bila podložna, kao i da ne postoji sigurnost da će zapisanu pjesmu kao takvu pjevač naučiti i dalje prenositi. Faulerova tumačenja ukazuju da Međedovićevo djelo ima neprocjenljiv značaj u razumijevanju i proučavanju Homera, te da Čolaković uspijeva na primjeru kompozicione tehnike uspijeva dokazati da se Međedović odvaja od drugih pjevača. Fauler Perijeva istraživanja povodom Međedovićeva djela vidi kaodopunu nauci o Homeru, dajući im mjesto koje nijedan homerolog neće moći zaobići.

Fauler pravi razliku između tradicionalnoga i posttradicionalnoga pjesnika-pjevača. Smatra da tradicionalni pjevačostaje dosljedan svome stilu i da u novo izvođenje pjesme unosi određene varijacije, koje ne predstavljaju odstupanje od osnovnoga sadržaja. Pjevač kad čuje pjesmu uči jei bez teškoća dalje prenosi, jer mu je način oblikovanja sadržaja poznat. Drugačiji odnos prema građi koju preuzima iz tradicije ima post-tradicionalni pjesnik-pjevač. On je nestalan u stilu, načinu izvedbe, odnosu prema primljenome sadržaju, kao iprema onome koji je sam prethodno stvorio. U svoju tvorbu unosi neologizme, elemente drugih pjesama, novela, legendi, elemente iz drugih religija.[50] Takav odnos ga čini pjesnikom-stvaraocem, a ne onim koji reprodukuje

[49] ZlatanČolaković, *EpikaAvdaMeđedovića*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 19.
[50] ZlatanČolaković, Ibid. ,str. 21.

već stvoreni sadržaj. Pošto u Međedovićevu spjevu ima elemenata koje Fauler pripisuje posttradicionalnome pjesniku zaključićemo da Čolaković ima pravo kad Međedovića smatra posttradicionalnim pjesnikom-pjevačem.

Fauler ne dijeli s Čolakovićem poglede po pitanju odnosa tradicionalno i posttradicionalno, bez obzira na to što se pjesma svaki put izvodi na drugačiji način,[51] iakosmatra da Čolaković dokazujeda se Međedović kompozicionom tehnikom odvaja od drugih pjevača. Fauler kao pretpostavku saopštava da njegov odnos prema tradiciji može poslužiti homerolozima kao dokaz da je sličan odnos imao i Homer. Fauler veli da tradicionalni pjevač, kakvim smatra Međedovića, neznatno mijenja pjesmu u stilu ili sadržaju. Rezultat toga mogu biti samo varijante pjesme i ništa dalje od toga, jerpjevač koji ih čuje, uči ih i bez teškoća dalje prenosi. Fauler usmeno pjesništvo vidi samo u prostoru tradicije, iako postoje primjeri izvođenja pjesama na način koji Čolaković naziva posttradicionalnim. Fauler poštuje Čolakovićevu teoriju o postojanju dva pola usmenoga pjesništva – tradicionalni i posttradicionalni, ali je vrlo obazriv u prihvatanju iste. Nesporno je da postoje oni pjevači koji prenose pjesmu onako kako je čuju i oni koji imaju isto takav pristup, ali u konačnome tvore djelo koje značajno nosi pečat njihova autorskoga ja. Međedović je jedna od takvih pjesničkih pojava, ali ne i jedina.

Fauler pretpostavlja da su Homerova djela fiksirana u izvedbi, ukoliko je on posttradicionalni pjesnik, te da su postojala djela i prije i poslije njih. Čolakovićevu tvrdnju da je i prije Homera bilo zapisanih djela Fauler smatra izuzetno hrabrom, bez obzira na Čolakovićeve uvjerljive dokaze. Korisno je istaći da snimljena verzija pjesme ne mora biti garant očuvanja njezina integralnoga oblika. Fauler opovrgava tvrdnju nekih proučavalaca da spjevovi poput Homerovih zbog dužine nijesu mogli biti zapisani u vremenu nastanka, i za primjer uzima Hesiodovu*Teogoniju* i starogrčku liriku. Da fiksiran tekst nije zaštićen, navodi primjer Herodota koji je svoje tekstove fiksirao, ali ih je u svojemu usmenome izvođenju mijenjao prilagođavajući ih potrebama publike, mjesta i povoda kazivanja. Po analogiji, isto je mogao činiti i Homer, mada nema potvrda da je on, dvjesta pedeset godina ranije, razmišljao kao Herodot.

Robert Fauler vjeruje u mogućnost uspostavljanja prvobitnoga teksta Homerovih djela i nadilaženje svega do sada otkrivenoga. Onima koji krenu tim putem preporučuje moderne edicije poput M. L. Vestov *Ilijada* i H. Van Thiel *Odiseja.* Savjetuje daHomera ne treba čitati kao Vergilija ili Šekspira. Da bi razumio dato razmišljanje, čitaocu-istraživaču daje*Upute za dalje čitanje* Homerai predlaže petnaestak autorahomerologa[52] druge polovine XX vijeka.

[51] ZlatanČolaković, Ibid. ,str. 23.

[52] Danison, Ruterford, Milman Peri, Albert Lord, Kirk, Adam Peri, Janko, Lloyd-Jones, Gregori Nagya, Džon Miles Folej, Dowden, Burges, Graziosi, Powel, Wright, Jones.

Georg Danek

Georg Danek ukazuje na značaj i doprinos Međedovićeva djela kao nezaobilaznoga štiva prilikom proučavanja Homera. Ističe posebnost njegova kazivanja stihova i kaže da Međedoviću pripada posebno mjesto u bošnjačkoj epici. Kao osobitu vrijednost naglašava njegov izvanredan pripovjedački dar i upućuje da, pri istraživanju usmene poezije, njemu treba pristupati s posebnom pažnjom. Smatra da je ep *Vlahinjić Alija* kruna usmenoga stvaralaštva orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori i da je nepravedno u sjenci *Ženidbe Smailagić Meha,* jer je u njemu dostigao vrhove stvaralačkoga umijeća ističući odličnu strukturu, dobru radnju, kompleksnost i harmoničnost. Smatra da Međedovića treba proučavati prvjenstveno u korpusu bošnjačke usmenosti, pa nakon toga istraživati veze s Homerom.

Danek zapaža da Međedović jeste u okvirima tradicije, ali da istu transcedentuje, tj. da prelazi granice tradicionalnoga iskustva, što bi mogli tumačiti kao primicanje Čolakovićevoj tezi o njegovoj posttradicionalnosti. Danek kao osnovno sredstvo Međedovićeva pjesničkoga postupka ističe tzv. ekfraze, opise ili kako ih pjesnik naziva kićenje pjesme. Primjenom toga postupka, Međedović se udaljava od rapsoda, pokazuje pjesničko umijeće i primiče aedu. Danek kaže da ekfraze nijesu proste deskripcije, već opisi junaka na osnovu kojih oni kasnije bivaju propoznavani u karakterističnim situacijama. Na primjer, Fatima na prvome neočekivanome susretu prepoznaje Meha na osnovu ranije stvorene slike iz priča o njemu. Međedovićeve ekfraze toliko su uvjerljive da su potpuno u saglasju sa stvarnim likom. One su potvrda da je riječ o zaokruženoj stvaralačkoj ličnosti.

Zlatan Čolaković

Zlatan Čolaković, kao istaknuti proučavalac i priređivač djela Avda Međedovića, pokrenuo je pitanja: *Da li Međedović pripada tradicionalnoj ili posttradicionalnoj epici?* i *Koliko Međedovićevo djelo doprinosi rasvjetljavanju homerskoga pitanja?* Dajući odgovore, autor kaže da se ne može zaobići poredba dva pjesnika, pozicionirajući na taj način Međedovića u kontekst da proučavanje Homera podrazumijeva i bavljenje njegovim djelom.

Čolaković je na Univerzitetu Harvard tokom posljednje decenije XX i prve decenije XXI vijeka dao značajan doprinos objavljujući iz zaostavštine Milmana Perija Međedovićeva djela, radove povodom njih i značajnu dokumentarnu građu poput Međedovićevih kazivanja. Ništa manje za istraživače nijesu važni ni podaci o materijalima Perijeve zbirke, kao i bibliografski podaci kako o Međedovićevu djelu, tako i o homerskome pitanju. Možemo istaći da

je homerologija XXI vijeka nastavila započeto u XX vijeku, što je za naučno istraživanje od izuzetne važnosti. Čolaković kaže da postoje savremeni homerolozi koji Homera dobro poznaju, ali bošnjačku usmenu epiku slabo (Gregori Nagi, Ričard Janko), oni koji je poznaju dobro, ali Homera slabo (Albert Bates Lord), oni koji podjednako dobro poznaju i Homera i bošnjačku epiku (Georg Danek), i oni koji površno poznaju i jedno i drugo (Džon Majls Foll).

U tekstu*Post-tradicionalna epika Avda Međedovića* Čolaković poredi Međedovića s Homerom i zaključuje da oba pjesnika pripadaju posttradicionalnoj epici, koja se na idejnome i tvorbenome planu razlikuje od tradicionalne. To objašnjava ovako:posttradicionalni pjesnici razvijaju kazivanje i recepciju u ubrzanoj izvedbi, olako s muzičkoga izvođenja prelaze na recitovanje sadržaja, u procesu stvaranja grade muzikalan jezik, tekstbogate i ukrašavaju neologizmima, opisima, govorom i poređenjima. Sdrugestrane, tradicionalnipjevači ne sliče pjesnicima-umjetnicima, pošeduju vještinu re-kreiranja, ne improvizuju, znaju mnogo pjesama i istorijsku prošlost, kroz pjesmu oživljavaju istinite događaje, pjesmu nastoje da prenesu na načinkako su je naučili, pjevaju uz instrument kojim odlično vladaju.[53]

Čolaković tvrdi da su Perijevi i Lordovi stavovi o Homerovoj tradicionalnosti netačni, da usmenost i tradicionalnost ne treba poistovjećivati, iako tradicionalnost jeste u neposrednoj vezi s usmenošću. Stoji na stanovištu da su oba pjesnika poznavala usmenu epiku i njene tvorce, da su proizašli iz nje i stvorili opsežne pjesme koje se nijesu mogle naučiti u tradiciji slušanjem, već samo učenjem napamet iz zapisa. Dijeli s Perijem gledanje da je Međedović stvarao slično Homeru.

U istome tekstu saopštava dva stava:*Avdo Međedović – bošnjački Homer?* i *Homer – starogrčki Avdo Međedović?*Autor kaže da se dva pjesnika mogu porediti samo u prostoru posttradicionalnosti, te da je lakše dokazati Međedovićevu nego Homerovu posttradicionalnost. Razrješavajući prvo problemsko pitanje, autor polazi od Perijeve ocjene vrijednosti i doprinosa Međedovićeva djela potrebama homerologije, bez dvoumljenja smatrajući da je njegova umjetnost snagom izraza poput Homerove.

Odgovarajući na drugo problemsko pitanje (*Homer – starogrčki Avdo Međedović?*), autor se bavi tehnikom Međedovićeve tvorbe istražujući njezine dodire s Homerovom. Zaključuje da Međedović ne poštuje utvrđeni način tvorbe, već u pjesmu unosi nove sadržaje, prećerano je duži gradeći svoju poetsku istinu. Tvrdnju da tradicionalni pjevači slušanjem ne bi mogli naučiti Homerove epove potpomaže primjerom iz dijaloga Avda Međedovića i Nikole Vujnovića u kojemuMeđedović, na Vujnovićevu opasku da bi mogao

[53] Viđeti Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića*, Almanah, Podgorica, 2007, str. 49 i 50.

naučiti njegovu pjesmu, kaže:*Nikada ti moju pjesmu nećeš ispjevati kao ja, ni da je učiš sav svoj život.*[54] Kao potporu tome daje iiskaz pjevača Ašir-bega Ćorovića da Međedovićeve pjesme nije umio ponoviti onako kako ih je on sastavio, kao i svjedočanstvo da nije bilo pjevača koji bi umio ponoviti Ćor Husove pjesme, mada je Kasum Rebronja vjerovao da to čini. S druge strane, pjesme tradicionalnih pjevača (homerida) nije trebalo zapisivati, jer su ih oni slušanjem učili i re-kreirali, trudeći se da ih što vjernije prenesu.

Međedovićeva poezija je pokazala da je Homer mogao stvoriti *Ilijadu* i *Odiseju*, što daje za pravo Čolakoviću da iznese pretpostavku da je oba djela ispjevao isti pjesnik, da je prvo djelo diktirao, a drugo sam pisao. Muslimanski pjesnici u tvorbi su slični Homeru, jer probijaju okvire tradicionalne tvorbe, što poređenje dva epska prostora čini valjanim i utemeljenim, te da proučavanje Međedovićeva stvaralaštva neizostavno nameće poređenje s Homerom, kao i činjenicu da proučavaoci Homera, s kojega god aspekta mu prilazili, neće moći zaobići epiku Avda Međedovića.

Čolakovićevo pozicioniranje Međedovićeve poezije u posttradiciju, inspirativno je saznanje o usmenoj epici, nakon čega se potvrđuje da je ona proizvod tvorbe nadahnutoga pojedinca, a ne kolektiva, i da doprinosi prevazilaženju stereotipa o kolektivu kao tvorcu sveukupne usmenosti. Čitalac razumije da daroviti pojedinac stvara i oblikuje kolektivna zapažanja, iskustva i saznanja. Međedovićeva pojava je dokaz o postojanju toga genijalnoga pojedinca stvaraoca i kreatora. Čitalac formira doživljaj da Međedović, iako zakašnjelo, pripada homerskome svijetu i nije ni nova ni usamljena pojava, jer je XIX vijek u crnogorskoj usmenoj epici već bio dao same književne vrhove u djelima Starca Milije, Tešana Podrugovića i drugih. Nakon nastanka, „umetničko delo doživljava različite epohe svoga uspeha, stiče mnoge, i smislene estetske konkretizacije. Pored ovih, nastupaju periodi slabljenja njegovog uticaja, pa čak i periodi u kojima konkretizacija uopšte nema. Umetničko delo prestaje za čitaoca da bude čitljivo ili nailazi na posmatrače koji sasvim drugačije emocionalno reaguju i koji su neosetljivi prema izvesnim njegovim vrednostima, ili se čak ponašaju neprijateljski prema njima“.[55] Putevi umjetničkoga stvaralaštva, usmenoga ili pisanoga, određeni su spletom različitih umjetničkih i društvenih okolnosti. Slična situacija pratila je i Međedovićevo pjesništvo.

Takvome zanimanju homerologaobrovski pjesnik može zahvaliti, prvo potrebama homerologije da pomoću bošnjačke usmene epike osvijetli starogrčkoga pjesnika Homera, a nakon toga potrebama da se bošnjačka usmena epika protumači i iznese pred sveukupnu javnost. Iznoseći stavove homerolo-

[54] Zlatan Čolaković, Ibid. ,str. 389.

[55] Roman Ingarden, *Doživljaj i umetničko delo*, Nolit, Beograd, 1975, str. 191.

ga i proučavaoca Međedovićeva djela, isto smo situirali u književnonaučni i književnoistorijski kontekst.

Literatura

- Abot, Porter. H. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Aristotel. (2002). *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Dereta.
- Bahtin, Mihail. (2010). *Rani spisi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bašić, Husein. (2005). Avdo Međedović – pjevač priča". *Almanah, br. 31–32*, str. 255–266.
- Benjamin, Valter. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Berk, Piter. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: CLIO.
- Božović, Ratko. (2006). *Leksikon kulturilogije*. Beograd: Agencija Matić.
- Čolaković, Zlatan. (2007). *Epika Avda Međedovića (The epics of Avdo Međedović)1* i *2.* Podgorica: Almanah.
- Čolaković, Zlatan i Čolaković-Rojc, Marina. (2004). *Mrtva glava jezik progovara.* Podgorica: Almanah.
- Damnjanović, Milan. (1977). *Istorija kulture*. Niš: Gradina.
- Diltaj, Vilhelm. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ.
- Diltaj, Vilhelm. (2004). *Doživljaj i pesništvo*. Novi Sad: Orpheus.
- Đurić, Vojislav. (1989). *Antologija narodnih junačkih pesama*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Đurić, Miloš. (1982). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ejhenbaum, Boris. (1972). *Književnost*. Beograd: Nolit
- Fuko, Mišel. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Ingarden, Roman. (1975). *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Beograd: Nolit.
- Karadžić, Stefanović Vuk I–IV. (1969). *Srpske narodne pjesme*. Beograd: Prosveta.
- Kilibarda, Novak. (1982). *O usmenoj književnosti*. Titigrad:NIO Pobjeda.
- Kilibarda, Novak. (2009). *Usmena književnost Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Kilibarda, Novak. (2012). *Usmena književnost* (*Istorija crnogorske književnosti* – knjiga 1). Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kilibarda, Novak. (2012). *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kuba, Li i Koking, Džon. (2003). *Metodologija izrade naučnog teksta*. Podgorica: CID.
- Lečner, Dž. Frenk i Boli, Džon. (2006). *Kulturasveta*. Beograd: CLIO.
- Lord, Albert Bejts. (1990). *Pevač priča (1) Teorija*. Beograd: IDEA.

– Lord, Albert Bejts. (1990). *Pevač priča (2) Primena*. Beograd: IDEA.
– Medenica, Radosav. (1975). *Naša narodna epika i njeni tvorci*. Cetinje: Obod.
– Meletinski, Mojsijevič Eleazar. (1975). *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
– Said, Edvard. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Čigoja.
– Sironić, Milivoj. (1987). *Homer i grčka herojska epopeja* (Homer *Odiseja* – pogovor). Zagreb: Matica hrvatska.
– Šušnjić, Đuro. (2009). *Religija I.* Beograd: Čigoja.
– Šušnjić, Đuro. (2009). *ReligijaII.* Beograd: Čigoja.
– Šušnjić, Đuro. (2009). *Metodologija.* Beograd: Čigoja.
– Zamarovski, Vojteh. (1987). *OHomeru i Homerskome pitanju* (Homer *Odiseja* – pogovor). Zagreb: Matica hrvatska.

Aleksandar ČOGURIĆ

THE WEDDING OF SMAILAGIĆ MEHO – A POEM AS PART OF EPIC HERITAGE

The author of this paper interprets Avdo Međedović's poem *The Wedding of Smailagić Meho* as a representative epic and cultural heritage of Oriental-Islamic culture in Montenegro. The epic poem can be taken as a paradigm of creating cultural content and an example of how the mechanisms of culture keep its continuity during the existence of cultural or political system that forms it. Interpreting the poem, the author notes that community builds a cultural system by bringing cultural artifacts recognized as the most valuable and relevant to its needs. Following his poetic experience, social, historical and cultural continuity, Međedović greatly contributed to epic oral Oriental-Islamic culture in Montenegro.

Key words: *epic poem, cultural content, Avdo Međedović, The Wedding of Smailagić Meho, Oriental –Islamic culture*

UDK 821.163.4(091)
Izvorni naučni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

LUKRECIJA ILI TROJO I KOTORSKA SVAKODNEVICA RANOGA NOVOVJEKOVLJA

U ovome radu autor analizira pojedine probleme vezane za ranonovovjekovnu komediju *Lukrecija ili Trojo*. Nastala po svemu sudeći u drugoj polovini XVII stoljeća, nepoznatoga autora i imena koje duguje potonjim istoričarima književnosti, *Lukrecija* pripada onoj dramskoj formi što je iznikla iz temelja renesansne eruditne i komedije *dell'arte*, u zemlji nastanka nazvanoj komedija *ridiculosa*. S jasnim oznakama bokeških govora i s tekstualnim elementima koji upućuju da je zaista napisana, a sasvim vjerovatno i igrana, na Crnogorskome primorju, ili još preciznije u Kotoru, *Lukrecija* je dragocjen tekstualni trag teatarske i dramske baštine zatomljene šutnjom arhivskih izvora.

Ključne riječi: *Lukrecija ili Trojo*, komedija, žanr, Kotor, rano novovjekovlje

1. Uvod

Istorija teatra u Crnoj Gori tokom ranoga novovjekovlja još nije u dovoljnoj mjeri istražena. Istina, o crkvenoj drami pisano je dosta i taj se segment pozorišnoga života, posebno na osnovu ispitivanja Radoslava Rotkovića, danas može uspješno rekonstruisati.[1] No za rekonstrukciju svjetovnoga, pučkoga teatra, dostupni izvori ne daju dovoljno materijala. Riječ je, zapravo, o fragmentarnim navodima koji tek posredno svjedoče postojanje pozorišnoga života, u prvome redu povezanoga s viteškim igrama i pučkim karnevalskim svečanostima.

Humanističko-renesansni talas zapljusnuo je crnogorsku obalu već od kraja XV vijeka. Svega pedesetak godina od Gutenbergova pronalaska štamparske prese zaslugom Đurđa Crnojevića, potonjega srednjovjekovnog

[1] Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotroskih prikazanja*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

zetskog gospodara, na Cetinju se 1493. godine štampaju prve knjige. Duh renesansne arhitekture prepoznatljiv je i na cetinjskome Dvoru i Manastiru, koje je sagradio Đurđev otac Ivan Crnojević. No ti nagovještaji zapadnoevropskih uticaja i na zaleđe bivaju u zametku prekinuti padom Crne Gore pod osmansku vlast 1496. godine. Drugačiji ambijent vlada u primorskome dijelu zemlje, koji je pod mletačkom vlašću, đe je intenzitet veza sa zapadnom obalom Jadrana neuporedivo veći. U XVI vijeku Kotor postaje snažno privredno i kulturno središte. Već od ranije u njemu djeluje gramatikalna škola, apoteka, cvjetaju brojni zanati, trgovina i pomorstvo, a đeca iz bogatijih plemićkih porodica otiskuju se u Italiju i onđe okončavaju studije na prestižnim univerzitetima onoga doba. U takvim okolnostima rađa se i književnost u duhu renesansne poetike. Već krajem XV vijeka kotorski pjesnik Bernard Pima oglašen je u Rimu kao *poeta laureato*, a u XVI vijeku u Kotoru djeluje nekoliko značajnih pjesnika – Ljudevit Pasković, Đorđe Bizanti, Ivan Bona Boliris... Za razliku od renesansne književnosti Dubrovnika, kotorski pjesnici ne pišu na narodnome jeziku, već na latinskome i talijanskome, neki od njih ipak u poslanicama prijateljima slaveći „dalmatinsku muzu“ i „ilirske glasove“.

Svjedočanstvo o svečanostima karnevalskoga tipa u epohi ranoga novovjekovlja nalazimo u knjizi bokeškoga benediktinca Timoteja Cizile *Bove d'oro* još 1624. godine. U drugoj knjizi toga djela, posvećenoga slavnoj kotorskoj plemićkoj familiji Bolica, opisane su viteške igre koje su se u vrijeme karnevala održavale na Benovu ispred Kotora.[2] Iz jednoga dokumenta generalnoga providura iz 1691. godine u kojem se povodom crkvenoga jubileja zabranjuje maskiranje građanstva „što se drugih godina običava u ovo doba“[3], jasno je da su kotorske karnevalske svečanosti bile praćene defilovanjem maski, makar o tome ne bilo drugih arhivskih dokaza. Nešto pozniji je opis karnevalskih svečanosti u Perastu iz pera glasovitoga pomorca i pisca Marka Martinovića, nastao 1715. godine. Iz toga prilično preciznoga nacrta karnevala uočljivo je da je riječ o dobro pripremljenoj manifestaciji sa složenim scenarijem i velikim brojem lica i radnji. Središnji dio karnevala činile su brojne šale te likovi (Pantalone, Doktor, Pajac...) i radnja karakteristični za talijansku komediju *dell'arte*. Scenski nastup upotpunjuju igranje kola i pjevanje po mjesnome običaju uz čitav niz muzičkih instrumenata, a vrhunac predstavlja spaljivanje karnevalske lutke.[4] Nedovoljno komentarisano, a još starije svjedočanstvo o pozorišnom životu u Kotoru sredinom XVI vijeka,

[2] *Proza baroka*, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, str. 100−101.

[3] *Proza baroka*, str. 229.

[4] *Analisti, hroničari, biografi*, priredio Miloš Milošević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996, str. 283−286.

nalazimo u Držićevoj komediji *Tripče de Utolče*, koja je ne samo „prvo dramsko djelo izvanjca sa temom iz crnogorskog prostora“[5], već i važan tekstualni trag koji svjedoči o teatarskim aktivnostima u Kotoru i prisustvu gostujuće dubrovačke pozorišne trupe. Imajući u vidu Držićev dokumentovani manir uklapanja izvanknjiževnih činjenica u tekst, njegovo pisanje o prisustvu dubrovačke pozorišne trupe Gardzarija u Kotoru svakako bi valjalo razumjeti kao vjerodostojnu potvrdu specifične kulturne i teatarske razmjene između dva grada u ranome novovjekovlju. U tome svijetlu, u literaturi pominjani uticaj talijanskoga pozorišnog života i mogućnost da je kotorska omladina osnivala plemićke i pučke predstavljačke grupe koje su davale svjetovne priredbe karnevalskoga tipa sasvim su vjerovatna pretpostavka.[6] Te su družine mogle nastajati u okviru bratovština u razvijenim gradskim sredinama toga vremena – Kotoru, Perastu, Dobroti i Budvi, bilo da je riječ o cehovskim bratovštinama, poput Bratovštine kotorskih pomoraca (Bratovštine Sv. Nikole mornara), čije je postojanje dokumentovano sredinom XV vijeka, a vezuje se još za IX vijek, ili Bratovštine krojača, kojoj statut potiče iz 1528, bilo religiozno-humanitarne bratovštine, kao Bratovština Sv. Krsta, ustanovljene 1298. godine, ili Bratovština Svetoga Duha iz sredine XIV vijeka. U susednome Dubrovniku, po riječima Antona Kolendića, bratovštine su „i tokom XVII vijeka na svojim godišnjim skupštinama izabirale ili utvrđivale družine, tj. pojedinačno izabrane članove ili članove njihovih porodica, čija je dužnost bila da se brinu o organizovanju i pripremanju te izvođenju raznih pozorišnih predstava i priredbi.“[7] Zanimljiva je i pretpostavka koju je pišući o prvim izvedbama Držićevih komada *Arkulin* i *Tripče de Utolče* formulisao Milovan Tatarin da je lik Kotoranina iz te dvije komedije mogao u Držićevo vrijeme igrati upravo glumac Kotoranin.[8]

Ne treba, također, smetnuti s uma da su pored uticaja zapadnoevropske kulture između ostaloga i posredstvom velikoga broja Kotorana koji studiraju na talijanskim univerzitetima, osobito u Padovi, te susednih sredina iz kojih su u Kotor stizale putujuće pozorišne družine, na razvoj pozorišnoga života mogli uticaji i podsticaji iznutra. U prvome redu djelatnost Kotorske gramatikalne škole. Osnovana još krajem XIII vijeka, ta će ustanova tokom XV i XVI stoljeća djelovati kao puna srednja škola, gramatikalno-humanističkoga

---

5 Ratko Đurović, „Pozorište – građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima (I)“, *Stvaranje*, br. 7, Titograd, 1980, str. 924.

6 Ratko Đurović, isto, str. 923.

7 Anton Kolendić, „Dramaturgija i režija XVII vijeka“, *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 4, no. 1, Književni krug, Split, 1977, str. 43.

8 V. Milovan Tatarin, *Čudan ti je animao čovjek. Rasprave o Marinu Držiću*, HAZU & Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2011, str. 73.

usmjerenja (viša gimnazija) i u njoj će se, pored ostalih predmeta, izučavati poetika i retorika.[9] Hipoteza da se u u Kotorskoj gramatikalnoj školi mogao izučavati Plautov komediografski opus, kao što je bio slučaj u Dubrovniku – što svjedoči Držić u predgovoru *Skupa* kad veli da Plauta i đeci „na skuli legaju" – nudi nove mogućnosti rekonstrukcije pretpostavki svjetovnoga teatarskog života u renesansnome Kotoru, pogotovo kad se ima u vidu uticaj koji je Plautovo djelo imalo na konstituisanje komediografije sušednoga Dubrovnika.

Na osnovu pomenutih svjedočanstava i po analogiji s drugim, razvijenijim kulturnim sredinama toga doba, kakvim pripada i Dubrovnik, pozorišni život Kotora može se vezati za pokladne svečanosti i otvorenu scenu gradskih trgova, ambijenta u kojem se odvijao kako sam život grada tako i dramska zbilja pokladnih komedija, bilo da je riječ o komediji *dell'arte*, slobodnijoj dramskoj formi oslonjenoj na tipične uloge/maske i improvizacije predstavljača, bez čvrstoga dramskog teksta, bilo o kakvoj drugoj komediografskoj formi popularnoj u eri renesanse i baroka, poput komedije *erudite* ili komedije *ridiculose*. Pored pokladnih svečanosti i otvorene scene gradskih trgova, komedije su se u ranonovovjekovnome Kotoru mogle izvoditi i u ambijentu salona plemićkih palata[10], u vrijeme poklada ili pirnih svetkovina kotorske vlastele. Što crnogorska teatrologija tome vidu svjetovnoga teatra nije poklanjala gotovo nikakve pažnje možda i ne treba da čudi, s obzirom na nedovoljnu proučenost arhivskih izvora ili još prije njihovu šutnju o tome dijelu kotorskoga kulturnog života. Kad se tome doda i tradicionalna orijentacija domaće humanistike ka događajnoj i političkoj istoriji, biva jasnije zašto taj segment naše kulturne istorije u nauci dosad nije ozbiljnije ni razmatran.

No ako se na osnovu postojećih svjedočanstava može nesumnjivo govoriti o postojanju svjetovnih teatarskih formi u Boki u epohi od XV do XVIII stoljeća, problem postojanja svjetovne drame na narodnome jeziku u stručnoj literaturi još uvijek nije dovoljno osvijetljen. Tek u novije vrijeme radovima Antona Kolendića i Radoslava Rotkovića ponuđena je argumentacija koja ide u prilog tezi da je teatarski život u Boki tokom ranonovovjekovne epohe pratila i dramska produkcija domaćih autora. Najprije je Anton Kolendić u predgovoru vlastite prerade komedije *Lukrecija* izvorni dramski tekst te komedije

[9] Risto Kovijanić, *Kotorski medaljoni*, Književne novine & Udruženje „Veljko Vlahović", Beograd, 1980, str. 73. Opširnije o Kotorskoj gramatikalnoj školi u: Risto Kovijanić & Ivo Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora*, Istoriski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1957, str. 5–89.

[10] Anton Milošević, „Kazalište (pozorište) u Kotoru", *Glasnik Narodnog univerziteta*, br. 1–4, Kotor, 1940, str. 45; Jagoš Jovanović, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori", *Stvaranje*, godina IX, br. 7–8, Cetinje, 1954, str. 417; Niko Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Biskupski ordinarijat u Kotoru, Kotor, 1965, str. 22.

pripisao nepoznatome Kotoraninu[11], a potom je Radoslav Rotković, nadovezujući se na Kolendićeve uvide, u bokešku svjetovnu dramsku baštinu uključio Peraštanina Đura Bana i njegovu komediju *Ilija Kuljaš* (1751).[12] Doda li se tome podatak da je Ban preveo Metastazijeva *Temistokla*, i to otprilike u isto vrijeme kad jedan drugi Peraštanin, Ivan Antun Nenadić, prevodi Metastazijeva *Isaka* i piše pobožnu tragediju *Bogoljubno prikazanje muke Gospodina našeg Jezukrsta*, slika dramskoga stvaralaštva tokom XVII i XVIII vijeka u Boki Kotorskoj pokazaće se znatno bogatijom nego što se mislilo. Pa čak i da je *Ilija Kuljaš* tek prerada Molijerova *Građanina plemića*, kako se tvrdi u dijelu kritičke literature, njegova pojava u Perastu sredinom XVIII vijeka dokaz je postojanja živoga interesovanja za dramsko stvaralaštvo i upućuje na mogućnost da je dramskih tekstova na narodnome jeziku, originalnih ili prevedenih – svejedno, u toj sredini moglo biti znatno više no što danas slutimo.

2. Književna istorija o *Lukreciji*

Komediju *Lukrecija* prvi je pomenuo književni istoričar Franjo Fancev. Uvrstivši je u korpus dubrovačkih komedija i tragikomedija nastalih u posljednjoj četvrtini XVII vijeka, on za *Lukreciju* veli da se nalazi „u prijepisima iz kraja 18. ili početka 19. stoljeća“.[13] Fancev je po svemu sudeći decenijama radio na pripremi prvoga izdanja te komedije pritom ne navodeći preciznije podatke o porijeklu prijepisā do kojih je došao, no svoj rad nije okončao pa će posao priređivanja *Lukrecije* preuzeti i uspješno finalizovati Miroslav Pantić više od 30 godina nakon što je o njezinu postojanju informisana naučna javnost. Slijedeći Fancevljev trag i proučivši njegovu ostavštinu, Pantić je locirao i opisao dva prijepisa komedije.

Prvi, stariji rukopis pripada čuvenoj Rešetarovoj zbirci Raguziana i danas se nalazi u Pragu. Taj je rukopis upravo prijepis koji je Fancev prvobitno pomenuo, nastao krajem XVIII ili na početku XIX vijeka, a, kako primjećuje Pantić, po pravopisu i pojedinim jezičkim oblicima, njegov pisar je „najvjerovatnije odnekud iz Boke Kotorske“.[14] Drugi prijepis s nepoznatoga predloška načinio je dubrovački sveštenik Stijepo Tomašević u Grudi 1866. godine. U

[11] Dr Anton Kolendić, „Lično o *Lukreciji*“, u knjizi: Nepoznati Kotoranin, *Lukrecija iliti Ždero*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000, str. 5−19.

[12] Radoslav Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, *Istorija crnogorske književnosti*, tom II, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 281.

[13] Franjo Fancev, „Dva dubrovačka komediografa iz kraja 18. stoljeća“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, VIII, Beograd, 1928, str. 160.

[14] Miroslav Pantić, „'Lukrecija ili Trojo' – dubrovačka komedija iz XVII veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 19, sv. 2, Matica srpska, Novi Sad, 1971, str. 188.

odnosu na stariji prijepis koji je djelimično oštećen a nedostaje mu i naslov i kraj, u Tomaševićevu prijepisu tekst komedije doveden je do kraja, a pośeduje i naslov *Trojo komedija*. Nažalost, Tomaševićevu prijepisu gubi se svaki trag i danas je poznat samo na osnovu Fancevljevih bilježaka unešenih u tekst komedije koji je pripremao za štampu.

Priređujući kritičko izdanje teksta Miroslav Pantić je za osnovu uzeo jedini dotad poznati sačuvani rukopis, onaj iz Rešetarove zbirke, ali je pojedine uočljive pogreške ili nedostajuće djelove ispravljao i dopunjao na osnovu Fancevljevih bilješki iz Tomaševićeva rukopisa, uredno u fusnotama bilježeći sve razlike između dva prijepisa. Pantićev priređivački postupak omogućio je uvid u precizne razlike između ta dva prijepisa a njih je na tekstu skromnoga obima čak 878. Istina, riječ je u prvome redu o sitnijim leksičkim razlikama koje ne utiču na strukturu teksta, već odaju, sva je prilika, prijepise nastale u različitim sredinama. Tako se u starijemu tekstu redovno srijeću oblici bez fonema *h* u inicijalnom položaju *oću*, *ćet*, *odmo, od* i sl. namjesto oblika s očuvanim *h* iz Tomaševićeva prijepisa *hoću*, *hoṭjet*, *hodmo, hod*... Kad se ima u vidu opaska Vuka Karadžića da je glas *h* u Dubrovniku dobro očuvan u svim pozicijama u riječi, a da je u sušednoj Boki njegovo prisustvo neujednačeno[15], Pantićeva ocjena da je Rešetarov prijepis djelo bokeškoga prepisivača dobija i jezičku potvrdu. No tih je potvrda i mimo toga primjera zaista mnogo. Tako, na primjer, u Rešetarovu rukopisu redovno nailazimo na miješanje akuzativa i lokativa, koje je u predgovoru *Srpskih narodnih poslovica* u Boki zabilježio još Vuk Karadžić[16], a za koje Pero Budmani opisujući dubrovački govor veli: „Dubrovčani se posve dobro čuvaju one crnogorske pogreške, po kojoj se s predlozima *na*, *o*, *u* upotrebljava akuzativ i lokal, a s predlozima *među*, *nad*, *pod*, *pred* akuzativ i instrumental bez obzira, jeli micaće ili stańe. ako ko takovu pogrešku čuje od Dubrovčanina, neka slobodno promisli, da ovomu mati nije Dubrovkińa.“[17] Različito su bilježeni i imperativ jednine (*uda'* naspram *udaj*, *poglada'* naspram *pogledaj*, *destrega'* naspram *destrigaj* i sl.), ali i brojni drugi oblici (*viđu* naspram *vidim*, *ći* naspram *kći*, *putah* naspram *puta*, *sveđ* naspram *svej*, *ko* naspram *tko*, *niđe* naspram *nigdje*, *nevjesta* naspram *vjerenica*, *zapovijeda* naspram *zapovidi*, *pred* naspram *prid*, *bićeš* naspram *biti ćeš*, *da su 100 djetića* naspram *da je*

[15] *Srpske narodne poslovice*, priredio Miroslav Pantić, Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. IX, Prosveta, Beograd, 1965, str. 21 i 26–27. Da se u navedenim primjerima *h* ne izgovara ni u Perastu svjedoči istraživanje Toma Brajkovića. V. Tomo Brajković, „Peraški dijalekat“, *Programm des Gymnasiumus von Cattaro* 1892/93, Zagreb, 1893, str. 6.

[16] Isto, str. 34.

[17] Pero Budmani, „Dubrovački dijalekat, kako se sada govori“, *Rad JAZU*, knj. LXV, Zagreb, 1883, str. 179.

100 djetića, *libertad* naspram *libertat*[18] i dr.). Čak i površna jezička analiza bi lako dokazala da je najstariji poznati prijepis *Lukrecije* ili nastao u Boki ili bio načinjen od nekoga bokeškog pisara. Danas kad se Tomaševićev prijepis zagubio a ne raspolažemo ni rukopisom s kojega je prepisan, teško je utvrditi da li su razlike između dva rukopisa posljedica Tomaševićevih intervencija, a sudeći po Pantićevoj ocjeni njegova skrupuloznog prepisivačkoga rada to ne bi bio slučaj, ili je komedija naprosto opstajala u različitim jezičkim varijantama, pri čemu bi na osnovu dostupnih rukopisa bokeška varijanta bila starija, a dubrovačka mlađa.

No bez obzira na to što je stariji rukopis komedije nesumnjivo bokeški, raniji istoričari književnosti (Fancev, Kombol, Pantić) redovno su *Lukreciju* označavali dubrovačkom komedijom i smještali je u kontekst dubrovačke komediografije XVII stoljeća. Nedugo nakon što je Pantić objavio tekst komedije u *Zborniku Matice srpske za književnost i jezik* 1971. godine, Narodno kazalište „Ivan Zajc" iz Rijeke 1974. godine na scenu je postavilo djelo „nepoznatog kotorskog pisca" pod nazivom *Lukrecija iliti Ždero*, u preradbi Antona Kolendića. Ta prekrojena verzija komedije biće igrana u sezoni 1979/1980. na sceni Crnogorskoga narodnog pozorišta, a potom i više puta postavljana na raznim scenama u regionu (Pozorište na Terazijama (Beograd) sezona 1994/1995, Hrvatska drama HNK „Ivan Pl. Zajc" (Rijeka) 2007, Gradsko pozorište (Podgorica) 2011/2012). Tako je zahvaljujući Kolendićevoj savremenoj adaptaciji komada *Lukrecija* zaživjela na pozornici kao djelo nepoznatoga Kotoranina. To je vjerovatno opredijelilo i sastavljače zbornika *Hrvatska drama do Narodnog preporoda* Slobodana Prosperova Novaka i Josipa Lisca da uz *Lukreciju* kao mjesto nastanka oprezno upišu „Dubrovnik i Kotor".[19] Anton Kolendić će pak 2000. godine u predgovoru izdanja svoje prerade *Lukrecije* detaljnije obrazložiti zašto je autora izvornoga komada označio kao Kotoranina.[20] Polemišući s autorima koji su *Lukreciju* smatrali dubrovačkom komedijom, po njegovu mišljenju ponajviše se rukovodeći činjenicom da je Dubrovnik najvažniji književni i kulturni centar južnoslovenske renesanse, Anton Kolendić iznosi nepoznat i za ovu problematiku izuzetno vrijedan podatak da je njegov otac Petar Kolendić, jedan od najznačajnijih proučavalaca južnoslovenske ra-

[18] „Romanski govor u Kotoru razlikovao se, po Skoku, čak i od romanskog govora u susednom Dubrovniku, i po tome što je, npr., ozvučavao labijale i dentale koji su se u Dubrovniku muklo izgovarali." (Srđan Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet, Beograd, 1972, str. 36)

[19] Slobodan Prosperov Novak i Josip Lisac, *Hrvatska drama do Narodnog preporoda*, II dio, Logos, Split, 1984, str. 135.

[20] Dr Anton Kolendić, „Lično o *Lukreciji*", u: *Lukrecija iliti Ždero. Komedija neznana pisca, sačuvana u starim hartijama u gradu Kotoru*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000, str. 5–19.

nonovovjekovne književnosti, u Kotoru pronašao i prepisao dotad nepoznati rukopis *Lukrecije*. Polazeći od toga prijepisa Petra Kolendića Anton Kolendić je uradio savremenu adaptaciju teksta. Taj Kolendićev prijepis, koji se koliko je poznato nalazi u vlasništvu porodice Kolendić,[21] nikad nije publikovan, a njegovo bi objavljivanje van svake sumnje otklonilo brojne dileme vezane za sam spis. Na osnovu opisa Antona Kolendića izgleda da je kotorski rukopis koji je koristio njegov otac, smatrajući ga najstarijom verzijom *Lukrecije*, bio jezički blizak Rešetarevu prijepisu (s tom razlikom što su mu nedostajale korice i prvi list). Jezik toga prijepisa bi stoga išao u prilog kotorskome porijeklu izvornoga teksta komedije.

Tragajući za novim dokazima o kotorskome porijeklu komada, nasuprot dubrovačkim toponimima koji se u njemu javljaju (Placa, Kolorinj), Anton Kolendić iznio je i dva nova argumenta, nejednake vrijednosti. Prvi od njih skreće pažnju na lik Antonia Mlečića koji se javlja u komediji (u Tomaševićevu prijepisu preimenovan je u Antuna) kao imućan i ugledan čovjek. Kolendić primjećuje da je takav lik u Dubrovniku XVII vijeka zapravo teško zamisliv: „Dubrovačke vlasti i dobro organizovana 'bratstva' zanatlija i trgovaca su, već od početka XV stoljeća, vrlo sistematski onemogućavale prodor talijanskih, a u prvom redu mletačkih trgovaca i 'bankira' na bogato i unosno dubrovačko tržište. Ova smišljena politika onemogućavanja prodora nepoželjne konkurencije Venecije, rezultirala je činjenicom, da u kasnijim vjekovima u gradu više nije bilo 'Mlečića', ni trgovaca ni 'bogatuna', nasuprot Kotoru i drugim gradovima Dalmacije.“[22] Dodajmo tome Kolendićevu zapažanju u prilog i izraz koji za Mlečane u Kotoru u Držićevoj komediji *Tripče de Utolče* u izrazito pejorativnom značenju upotrebljava mladi Dubrovčanin – krepadure. Za razliku od Dubrovnika koji se još 1358. oslobodio mletačke vlasti i potom stoljećima opstajao kao samostalna republika, Kotor je od 1420. pa sve do njezina nestanka 1797. dio Mletačke Republike. Drugi Kolendićev argument u prilog kotorskome porijeklu komada manje je ubjedljiv. On, naime, uočava da lika/maske Skapina koji se javlja u *Lukreciji*, a koji vodi porijeklo iz talijanske komedije *dell'arte*, nema ni u jednoj dubrovačkoj komediji toga vremena. To što Skapina nema u dubrovačkim komedijama toga doba *Lukreciju* svakako ne čini ekskluzivno kotorskim komadom, no ranije iznešeni jezički argumenti kojima je potvrđeno da dva od tri poznata rukopisa potiču iz Boke, odnosno Kotora, te da je jedan od likova u komadu Mlečić nastanjen i poštovan u sredini u kojoj se radnja odvija, što je u Dubrovniku toga vremena malo vjerovatna

[21] Moguće je, takođe, da se rukopis nalazi u legatu Petra Kolendića koji se čuva u Narodnoj biblioteci Srbije.

[22] Isto, str. 9.

mogućnost[23], ubjedljiva su svjedočanstva da je komedija *Lukrecija* nastala, a vrlo vjerovatno i izvođena u Kotoru, po svemu sudeći krajem XVII vijeka.

3. Žanr, stil, autorstvo

Za korpus dubrovačkih komedija s kraja XVII stoljeća kojima je *Lukrecija* po svojim žanrovskim i stilskim karakteristikama s pravom pribrajana, u hrvatskoj književnoj istoriografiji skovan je termin „smješnice", obrazložen time da su sami autori komedija koristili tu žanrovsku oznaku.[24] Riječ je zapravo o „domaćoj" verziji onoga tipa poznorenesansne komedije koji je u zemlji postanka, Italiji, nazivan komedija *ridiculosa*. Što bi, u najkraćem, bile osobine komedije *ridiculose* i kakav je njen odnos prema komediji *dell'arte* s jedne i komediji *eruditi* s druge strane? Po mišljenju Slobodana Prosperova Novaka, koji je u hrvatsku književnu istoriogafiju i uveo termin „smješnice", riječ je o kompromisnome pozorišnom projektu: „Našle su se *ridiculose* iliti smješnice na pola puta. Bile su one s jedne strane posljednji iskaz starog eruditnog teatra, svih onih napisanih i propisanih komedija koje su svoj apogej doživjele u renesansi, dok su s druge strane hrvatske smješnice bile reakcija na iskustva modernije i novije komedije *dell'arte* i na njezinu nenapisanost."[25] Talijanska komedija *rediculosa* tip je pučkoga teatra popularnoga tokom XVII stoljeća, koji je, za razliku od komedije *dell'arte* što se oslanjala na improvizaciju glumaca temeljenoj samo na nacrtu ili scenariju, raspolagao napisanim tekstom i bio izvođen od diletanata. Tematsko-motivske sličnosti s komedijom *erudite* nesumnjive su, no za razliku od komedije *erudite* koja vrhuni Držićevim kompleksnim dramaturškim prosedeom, komediografsko nasljeđe druge polovine XVII vijeka karakteriše izvjesna simplifikacija – kondenzacija radnje svedene na 3 čina, niži stilski registar, bliskost svakodnevnom životu i znatno više lakrdijaških elemenata.[26] Od komedije *dell'arte ridiculose* su preu-

[23] „U stvari, broj je pripadnika drugih etničkih skupina na prostoru Dubrovačke Republike, izuzevši Židove, zanemariv. Pravoslavni i muslimani nisu smjeli boraviti u Gradu, pa ni prenoćiti. Druge etničke skupine, katoličke, koje se spominju u raznim izvorima – a to su najčešće Talijani, Dalmatinci, Kotorani, Hrvati iz Bosne – bile su vrlo malobrojne." (Dunja Fališevac, „Dubrovnik – otvoreni i zatvoreni Grad", u: *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, Disput, Zagreb, 2006, str. 185).

[24] O smiješnicama viđi opširnije u: Zlata Šundalić & Ivana Pepić, *O smješnicama & smješnice*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, Osijek, 2011, str. 9–195.

[25] Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva „poroda od tmine" do Kačićevog „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga" iz 1756*, III knjiga, Antibarbarus, Zagreb, 1999, str. 564.

[26] Up. Franjo Švelec, „Nasljeđe u dubrovačkim komedijama XVII stoljeća", *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 4, no.1, Književni krug, Split, 1977, str. 7.

zele tipične maske (sluge, starci, smiješni ljubavnici, zavodnik i zavodnica...), tri čina i model izgradnje humora na karakterističnim dośetkama, lazijama.

Pozivajući se na mišljenje Petra Kolendića, Anton Kolendić za *Lukreciju* veli da je pirna/svadbena komedija ranobaroknoga stila. Sama fabula komada zaista se izgrađuje oko pitanja za koga će se udati šćer bogatuna Troja, Lukrecija, no stilski registar komedije (niski stil očituje se, između ostaloga, i u upotrebi animalne metafore „beco futuo", karakteristične i za neke Držićeve komedije) ili lik Džanove majke Elene koja ne preza ni od čega, uključujući i vradžbine, da spriječi njegov brak s Lukrecijom, čine nam se neprikladnim za jednu pirnu komediju, a opšta atmosfera – u prvome redu motiv mađija i situacija u kojoj đetić Skapin stiče naklonost zamađijane Lukrecije – upućuju na to da je komedija mogla biti prikazana baš povodom pokladnih svečanosti te da je namijenjena širokome puku a ne uskome krugu vlasteoske ili građanske elite. Na to asocira i svršetak teksta u kojem se Doktur oprašta od publike označivši kraj komedije uz riječi „Imate znat da je komedija dospjela; i budući dospjela, nije je već; i kad je već nije, nema se česa ni govorit; a kad nema česa govorit, mučat ćemo; a kad izmučemo, poćićemo ća; a kad pođemo ća, rijet ćemo: dobra noć svijem!" Uostalom, i dramsko vrijeme odvija se u vrijeme poklada, što potvrđuje Džanova replika iz treće šene prvoga ata („Budući se do sada dogovarao s mojom materom za vjerit me ovijeh poklada, i ona nastoji da me vjeriš za ćer Džampovu, ja suponjam da si za tu svrhu izišo iz kuće za poć tratat."). Valja tome dodati da i neka specifična scenografska rješenja navješćuju da je komedija igrana na otvorenome prostoru gradskoga trga.[27] Ako je to zaista bio Kotor onda pomišljamo na trg pred kolegijalnom Crkvom Sv. Marije đe se inače okupljao puk, ili pak Trg od oružja, đe su se pred glavnim gradskim vratima okupljali svi, i patricijat i građani i pučani. Treći veći trg u Kotoru, onaj ispred Katedrale Sv. Tripuna, isključujemo kao mogućnost jer je on tradicionalno važio kako stjecište patricijata.[28] Izvođena u vrijeme poklada, u onih nekoliko neđelja januara, februara i marta između Bogojavljenja i početka korizme, ova je komedija zapravo mogla biti samo jedan od vidova obredno-predstavljačkih formi narodne smjehovne kulture, kojom se ukidala i izvrtala svakodnevica, njena službena pravila i uzusi, i otvarao prostor za upliv drugačijih modela ljudskih odnosa i svjetonazora, makar ambijentalno ograničenih javnim prostorom gradskih trgova i vremenski oročenih 6. januarom i početkom uskršnjega posta.[29] Osnovno karnevalsko jezgro te kulture, kako

[27] V. o tome: Miroslav Pantić, isto, str. 190.

[28] V. Miloš Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*, CID, Podgorica, 2008, str. 308.

[29] „Nasuprot službenom prazniku, karneval je slavio reklo bi se privremeno oslobođenje od vladajuće istine i postojećeg poretka, privremeno ukidanje svih hijerarhijskih odnosa,

veli Bahtin, „nije čisto *umetnička* pozorišno-predstavljačka forma i uopšte ne pripada oblasti umetnosti. To jezgro se nalazi na granici umetnosti i samog života. U suštini, to je – sam život, ali uobličen na poseban način igrovnom slikom.“[30] U Kotoru je proslava patrona grada Sv. Tripuna padala 3. februara, dakle u vrijeme poklada, i odlikovala se i formalnim elementima ukidanja oficijelnoga poretka, budući da je po ceremonijalu utvrđenom još 1417. godine, proslava označavala trodnevno preuzimanje vlasti od strane Bratovštine Sv. Nikole mornara, potom oslobađanje jednoga osuđenika te veliku narodnu svetkovinu tokom koje se vino dijelilo narodu. Tokom svetkovine gradska su se vrata otvarala i za stanovništvo kotorskoga zaleđa, čime su se brisale socijalne, staleške i ine razlike, posve u duhu karnevalskih svečanosti. Povremeni pokušaji mletačkih vlasti da ukinu običaje vezane za proslavu Sv. Tripuna nijesu dali rezultata, pa se običaj nakon kratkotrajnih prekida nastavljao upražnjavati tokom XVI i XVII stoljeća.[31]

S Kolendićem se ne bismo mogli saglasiti ni kad je riječ o stilskome određenju komada. Ukoliko barok sagledavamo kao epohu, kako su, bar kad je riječ o crnogorskoj ranonovovjekovnoj književnosti, književni istoričari i činili, onda bi se s obzirom na pretpostavljeno vrijeme nastanka o *Lukreciji* zaista moglo govoriti kao o baroknoj komediji. No ukoliko pod pojmom baroka podrazumijevamo stil, a Kolendić upravo i podvlači pojam stila, naš komad sigurno ne bismo mogli označiti baroknim. Naprotiv, s obzirom na jasne veze s renesansnom komedijom *eruditom* na tematsko-motivskome planu te komedijom *dell'arte* u odabiru likova/maski ali i u postupku kreiranja komičnih situacija đe ključnu ulogu igraju lazije a svakako i u opštoj, karnevalskoj atmosferi komada, *Lukrecija* je u stilskoj ravni nesumnjivo na tragu duha renesanse, makar joj zbog vremena nastanka morali nađenuti i preciznije određenje – poznorenesansna pokladna komedija.

Ako je vrijeme nastanka komada u kritičkoj literaturi s pravom, iako bez neposrednih indikacija u tekstu, redovno bilo smještano u drugu polovinu XVII vijeka, po analogiji s desetak tekstova sličnoga tipološkoga, žanrovskoga i stilskoga usmjerenja, pitanje autora komedije ostalo je otvoreno. Postoje i pokušaji da se autor prepozna u konkretnoj ličnosti i izvede iz zone anonimnosti, kao onaj Slobodana Prosperova Novaka kad je autorstvo cijeloga korpusa

privilegija, normi i zabrana. To je bio istinski praznik vremena, praznik nastajanja, smenjivanja i obnavljanja. On je bio protiv svakog ovekovečenja, završetka i kraja. Bio je okrenut budućnosti koja se ne završava.“ (Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978, str. 16–17)

30 Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978, str. 13.

31 Miloš Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Equilibrium & CID, Beograd & Podgorica, 2003, str. 236–239.

komedija o kojima je riječ pripisao korčulanskome pjesniku i dramatičaru Petru Kanaveliću.[32] Doduše, učinio je to izuzetno oprezno, više kao nagovještaj, najprije naslovom poglavlja fiksirajući tu hipotezu („Komediograf i njegove smješnice"), a potom je u samom tekstu relativizirajući: „Sačuvano je desetak komedija iz Kanavelićeva vremena i vrlo je teško pretpostaviti da ih je on baš sve napisao, ali je sigurno da im je bio u blizini dok su nastajale."[33] Već sljedećom tvrdnjom da su sve te komedije napisane u Dubrovniku, Novak indirektno opovrgava autorstvo korčulanskoga pjesnika. Uostalom, za takvu hipotezu ipak nije dovoljno uvjerljiv argument podatak da je Kanavelić bio savremenik nastanka komedija, već bi ona zahtijevala širu uporednu jezičko-stilsku analizu Kanavelićevih poznatih dramskih djela i korpusa komedija o kojemu je riječ. I površan uvid u poetičke, stilske i žanrovske osobine Kanavelićeva dramskoga opusa čini se da ne ide u prilog tezi o njegovu autorstvu spornih komedija. Ostaje, dakle, da autora *Lukrecije* i dalje prepoznajemo kao nepoznatoga Kotoranina, sve dok neki novi arhivski izvori ili jezičko-stilske analize ne ponude argumente za drugačije tumačenje.

4. Likovi *Lukrecije* i kotorska svakodnevica ranoga novovjekovlja

Renesansnu komediju *eruditu* karakterisao je mali broj likova. Ti su likovi u različitim komedijama, razumije se, uzimali različita imena i bili različitoga porijekla, no riječ je tek o nekoliko karaktera-tipova koji se beskrajno ponavljaju. Naslanjajući se na tu tradiciju, komedija *dell'arte* pravi hrabar iskorak: „bezočno je dala na znanje da su njezini likovi uvijek isti. Ta joj je hrabrost proizašla iz vrlo jednostavne činjenice: bila je djelo glumaca a ne pisaca."[34]

Kao što je već rečeno, među likovima *Lukrecije* nailazimo na tipične likove/maske komedije *dell'arte*. Zapravo bi se moglo primijetiti da su najizrazitiji komični efekti ovoga komada upravo vezani za likove „posuđene" iz komedije *dell'arte*. To su u prvome redu sluge Skapin i Ždero. Par tzv. zanija (lakrdijaša) u ovoj su komediji podijelili tipične uloge svojih talijanskih uzora. Prvi od njih i imenom je u kotorsku sredinu stigao iz komedije *dell'arte*. Poznat iz talijanske tradicije i kao Brighele Skapin je makar u namjeri tip lukavoga sluge, pokretača radnje. Koristeći srdžbu i vradžbine gospođe Elene, koja pokušava spriječiti vjeridbu svoga sina Džona i đevojčice Lukreci-

[32] Tu su hipotezu s više ili manje sigurnosti zastupali brojni istraživači, poput Milana Rešetara, Petra Kolendića, Zlate Bojović...

[33] Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Raspeta domovina*, svezak I, Marjan tisak, Split, 2004, str. 178.

[34] Silvio D'Amico, *Povijest dramskog teatra*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1972, str. 138.

je, Skapin postaje predmet žudnje mlade Lukrecije, dosegnuvši time status kakav nijedan sluga u komediografiji Dalmacije i Dubrovnika nije ni izbliza uživao. Istina, taj status skupo je plaćen, uvredama i batinama te konačnim razrješenjem koji će Skapinu donijeti razočarenje i povratak na mjeru stvari propisanu strogim staleškim i socijalnim uzusima. Istim onim uzusima koji ga kao slugu Mlečića ipak izdižu za stepenik više u odnosu na druge đetiće, zbog čega ga oslovljavaju sa „signor Skapin". Drugi zani u *Lukreciji* kao i brojna njegova braća u eruditnoj komediji prethodne epohe, ime je dobio sljedstveno onoj latinskoj: „Nomen est omen." Riječ je o Žderu, srodniku talijanskoga Arlekina (Arlekinom ga u komediji i naziva njegov suparnik Skapin), liku/maski za koju D'Amiko veli da je: „blesast, djetinje putenosti koja se često sva svodi na proždrvljivost, prost u govoru, lijenčina, izrugivan i batinan."[35] Već u prvoj šeni prvoga ata u razgovoru između gospodara Troja i đetića Ždera posredstvom komedije konverzacije, zasnovane na duhovitim Žderovim došetkama, očituje se puni komični potencijal našega komada: „Govoreći, po navici, zapleteno i okolišno, s gosparom, Ždero mu otkriva kako se svake večeri, dok ovoga nije kod kuće, neko prikrada 'na funjestru od medzana' i tu se potajno udvara Lukreciji, i kako tada on, kao verni sluga kome je stalo do gospodareve časti dolazi na ideju da nepoznatome uzvrati nekom neprijatnošću i tako ga udalji od kuće. Jednom je to noćni sud ('pitar'), koji pomišlja da tome nametljivcu nametne na glavu, potom je to veliki kotao ('kačuo'), pun vrele vode, kojom hoće da ga popari a najposle je to avan ('mortar'), 'u čem se loj tuče', koji uzima da ga odozgo poklopi, ali svaki put, i tek što se Trojo oduševi odlučnošću i dovitljivošću svoga 'djetića', ovaj iznese poneki besmisleni razlog što nikad nije realizovao ni tu, ni drugu, ni poslednju svoju zamisao i što, u samoj stvari, nije preduzeo baš ništa."[36] Žderova interpretacija „ljuvenijeh" razgovora možda u vremenu nastanka komedije više i nije mogla zvučati kao parodija petrarkističkoga postupka, postavši već u fazi eruditne komedije svojevrsni retorički komični rekvizit, no ni danas ne gubi od svoje komičke efektnosti: „Uzgovori jedan glasak, ko da mladi ovnić bleji: 'Dušo... srce... veselje... A kad će doći dan... ura... i čas... da se nađemo bliže... (Koji je beko futtuto učinio ove inferate ovako debele da se ne mogu prilomiti?!) I oće li doć vrijeme da ti dam ruku ko dragoj vjerenici?! (…) Odgovarala bi: 'Što hoćeš, dušo, srce, jetro, plućo?' i ostalo." I ostale Žderove „burle" i „furbarije", zahvaljujući kojima se komedija raspliće ka srećnome svršetku, a tako i njegova karakteristična opšednutost jelom i trbuhom, najefektniji su smjehovni elementi komedije. Žderov „hranidbeni diskurs" zapravo je dio ši-

[35] Isto, str. 140.

[36] Miroslav Pantić, isto, str. 192.

rega bestijalno-grotesknoga[37] u osnovi karnevalskoga prikaza ljudske prirode, a tome se kontekstu pribraja i veoma bogat životinjski imaginarij komedije. U šeni devetoj drugoga ata u Žderovoj viziji smisla života hrana zauzima centralno mjesto: „Tot se oćeš nazbilj ubit? Nu, vraže, gruba je smrt, takva smrt! Reci mi, dragi, nije li smrt najposljednja poraza. Zašto trude i uče toliko liječnici oko sirupa i medičina, nego za ne dat umrijet? Zašto se čini kruh, lozanje, makaruli i pastici, nego za živjet?“ No kad mu gospar Džano obeća da će ga darovati prije nego izvrši samoubistvo, Ždero napušta svoje humanističke nazore i priklanja se životnome relativizmu: „E kad me oćeš darovat, lijepo, ja ću ti rijet da ćeš dobro učinit umrijet. Er, veramente, što je bolje živjet na ovomu svijetu? Najbolje je umrijet, za ne patit tuge i nevolje. I to si najbolje namislio, er svakako imaš umrijeti, danas ti, šutra oni, drugi dan oni, a do sto godišta opeta ja, i niko neće skampat.“ U duhu karnevalske gastronomije, dijalog s gosparom Džanom Ždero prekraćuje riječima: „Via, hod'mo put komarde, hod'mo brzo, er pukoh od gladi.“ I Žderov antagonist Skapin glad pretpostavlja emocijama i prirodnim reakcijama kad u šeni trećoj trećega ata uzvikuje: „Kuku, ajme, ne mogu lačan plakat!“ Parafrazirajući sud Lade Čale-Feldman o Držićevu Pometu mogli bismo reći da je Žderov jedini gospodar i jedini referent jezika naše komedije „doslovna, fiziološka rupa, proždrvljivi bahtinovsko-karnevalski trbuh, koji je vječito prazan (...), vječito spreman progutati svijet i njegova sukobljena kulturna značenja.“[38] No motiv je hrane, kako povodom Nalješkovićevih komada primjećuje Leo Rafolt, u tekstu indikator i određenih socijalnih i političkih konotacija: „Taj motiv istodobno pridonosi iščitavanju političkih aluzija u *tkivu drame* ili, drugim riječima, raspoznavanju subjekata i objekata socijalne i političke (nad)moći. Jednostavnije rečeno, onaj tko posjeduje hranu (...) posjeduje i moć.“[39]

Druga tipična maska talijanske artističke komedije prisutna i u *Lukreciji* jeste Doktur, „tip glupava mudrijaša“.[40] Razmećući se učenošću i govoreći nekom čudnom mješavinom mletačkoga i naškoga, Doktur u *Lukreciji*, bez ikakve funkcije u fabuli komedije, tipizirani je lik nabijeđenoga učenjaka koji nije u stanju pravilno pročitati ni najobičniji spisak prćije. Naprotiv, njegovo krivo čitanje produkuje nove spojeve riječi i time nove komične efekte. Budući da je riječ o maski koja tradicionalno predstavlja nosioca vlasti ili čovjeka

[37] O naznačenome fenomenu viđi opširnije u: Leo Rafolt, „Držićeve koncepcije tijela i tjelesnosti i istraživanje seksualnih alteriteta u ranom novovjekovlju“, u: *Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije*, Disput, Zagreb, 2009, str. 69–102.

[38] Lada Čale Feldman, „Pomet Greenblattov Jago?“, u: *U kanonu: studije o svojništvu*, Disput, Zagreb, 2008, str. 80.

[39] Leo Rafolt, „Ludičko i političko u 'komedijama' Nikole Nalješkovića“, Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije, Disput, Zagreb, 2009, str. 50.

[40] Silvio D'Amico, isto, str. 139.

od nauke, u kontekstu smjehovne pučke kulture ranoga novovjekovlja, ne treba previđeti ni moguće subverzivnu funkciju ove maske, makar u onoj mjeri koju to diktira izokrenuti svijet karnevalskih svetkovina.[41]

Tom se krugu tipičnih maski koje su nosioci komike u *Lukreciji* pridružuju likovi ljubavnika, Džana i Lukrecije, njihovih roditelja, „gospodara" Troja i Antonija Mlečića te njegove supruge Elene. Iako koncipirana po shemi komediografske produkcije toga doba s ljubavnom intrigom u središtu radnje, *Lukrecija* je u ponečemu i sasvim osoben komediografski proizvod. Naime, galeriji škrtaca, pohlepnih, pohotnih, beskrupuloznih, krutih staraca kakvi defiluju komedijama XVII vijeka[42], i oko kojih se najčešće izgrađuje ljubavna intriga, svakako ne pripadaju likovi gospodara Troja i Antonija Mlečića. Upleteni u komični teatar samo u dodiru sa svojim lakrdijaškim đetićima a u ljubavnu intrigu samo kao porodični autoriteti, oba lika koncipirana su po modelu dostojanstvenih, imućnih i uglednih građana koji drže do riječi i udovoljavaju potrebama svoje đece. Lik Antonija Mlečića, pritom, kao što je već rečeno, čini se da ide na ruku pretpostavkama o kotorskome porijeklu komedije, jer onakav kakvim je prikazan teško da je moguć u onovremenome Dubrovniku.[43]

Likovi ljubavnika u šeni su intriga na koje svjesno ne mogu uticati a čiji su nosioci đetići, pa Lukreciju s jedne strane upoznajemo kao razboritu đevojku, prispjelu za udaju i posvećenu ljubavi prema Džanu, a s druge kao žrtvu opake vradžbine koja je baca u naručje Skapinu. Džano, sin mletačkoga bogatuna koji za razliku od svojega oca govori čistim „slovinskim" jezikom, prikazan je kao plemenit i dośetljiv mladić. Zahvaljujući njegovoj upornosti doznaju se uzroci Lukrecijine nagle promjene raspoloženja, a isto tako spretno nalazi način – makar s efektom koji trenutno priziva tragični rasplet – privoljeti majku da se mane upornoga nastojanja da spriječi njegov brak s Lukrecijom, čime komedija i dobija srećan rasplet.

Za shemu komediografskoga nasljeđa XVI i XVII vijeka posve je osoben lik Džanove majke Elene. Prikazana sasvim mimo konvencija toga vremena, Elena je tvrdoglava, beskrupulozna, posesivna žena, opśednuta mržnjom prema Lukreciji i ne bira sredstva da spriječi njenu udaju za Džana. Bez pandana je u kontekstu dubrovačko-dalmatinske komediografske tradicije i to

[41] O različitim tumačenjima pozicije autoriteta koja se nazire u pozadini karnevala viđi: Michael D. Bristol, *Carnival and Theater. Plebian Cultureand the Structure of Authority in Renaissance England*, Routledge Revivals, New York, 1985, str. 8–53.

[42] Viđi o tome: Franjo Švelec, „Dubrovačka komedija XVII stoljeća", *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol.1, no.1, Čakavski sabor, Split, 1975, str. 101–105.

[43] O surevnjivosti između Mletačke Republike i Dubrovnika tokom XVII vijeka viđi opširnije u: Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Prosveta, Beograd, 1962.

što ona kao pripadnica imućnoga građanskoga sloja poseže za vještičarenjem, što je aktivnost koja se u drugim komedijama iste vrste redovno pripisuje ženama koje dolaze iz ruralnih sredina (u dubrovačkome slučaju – iz Konavala). No suočena s (glumljenom) smrću sina, Elena se odriče svojih „stregarija" i prihvata ljubavni rasplet, što je puristički orijentisane književne istoričare naćeralo da lik označe nemotivisanim a i cijelu strukturu komedije slabo komponovanom.[44] No kao da se naš komediograf držao uputa Vladimira Propa da „komediju valja završiti u trenutku kada negativni junak postaje pozitivan",[45] pa *Lukrecija* okončava upravo transformacijom Elene iz žene čije bi strasti mogle postati pogubni porok (a to bi po Propu već bila materija tragedije) u pokajnicu koja bi se odrekla svega zarad sinovljeve sreće. Da motiv vještičarenja u kotorskoj sredini krajem XVII i početkom XVIII stoljeća sigurno nije mogao biti doživljen kao iznevjeravanje realističke motivacije, ponajbolje nam dokumentuju svjedočanstva izrečena pred mletačkim providurom u Kotoru 1708. godine u kojima se Rišnjanka Bojana Sredanova, nabijeđena da je vještica, i sama tako deklariše, opisujući slikovito detalje rituala zanata koji upražnjava.[46] Nešto manje od osam decenija kasnije, 1784. godine, u Dobroti će preminuti župnik Crkve Sv. Stasija, pjesnik i dramski pisac Ivan Antun Nenadić od posljedica srčanoga udara što ga je zadesio tokom propovijedi o vješticama u Gornjoj Lastvi, čime će se vještice na još jedan, svakako neobičan način upisati u povijest crnogorske dramske književnosti, ali i u svijet bokeške svakodnevice ranoga novovjekovlja. Na osnovu istraživanja antropologa Kita Tomasa dalo bi se zaključiti da je vjerovanje u vještičje moći imalo i specifičnu društvenu ulogu čuvara uvriježenih moralnih normi.[47]

Likovi ove komedije, s jedne strane, dio su literarnih konvencija čiji su okašnjeli odjeci, kao dio jedne šire obredno-predstavljačke narodne smjehovne kulture, „o pokladijeh" zaigrali na improvizovanim pozornicama kotorskih trgova, a s druge, obrazina kotorske svakodnevice ranoga novovjekovlja. Posmatrajući zgode proračunatih, šeprtljavih ili proždrvljivih đetića, oholih majki, imućnih staraca, svojeglavih i upornih mladića, „namuranih" đevojaka, kvaziučenih Doktora i sl. kao ljudi „gorih od stvarno postojećih", zapravo ljudi s preuveličanim osobinama, Kotorani ranoga novovjekovlja prepoznavali su i saživljavali se sa svijetom koji ih okružuje, sa svim njegovim vrlinama i manama. Tako su se u bar tih nekoliko neđelja poklada mogli prepuštiti živo-

[44] Miroslav Pantić, isto, str. 193.

[45] Vladimir Prop, *Problemi komike i smeha*, NIŠRO Dnevnik & Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1984, str. 126.

[46] Viđi o tome: Petar Šerović, „Nekoliko arhivskih podataka o vješticama", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 24, sv. 3–4, Beograd, 1958, str. 247–258.

[47] Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2010, str. 47.

tu i igri drugačije ustrojenim, izvan koordinata zadatih autoritetom vlasti ili crkvenih pravila. Na *Lukreciju* bi se mogla primjeniti i novija čitanja hrvatske renesansne komedije iz ugla analize dvaju pomoćnih strategija u dekodiranju izvanknjiževne aluzivnosti teksta, ludičke i političke. Pritom bi izvorište ludičke komponente bilo u svakodnevici iz koje autor crpi sadržaje za dramsko preoblikovanje, dok bi se politička komponenta prepoznavala upravo u Bahtinovoj koncepciji karnevalskoga čiji je cilj subverzija poretka.[48]

5. Zaključak

Nastala po svemu sudeći u drugoj polovini XVII stoljeća, nepoznatoga autora i imena koje duguje potonjim istoričarima književnosti, *Lukrecija* pripada onoj dramskoj formi što je iznikla iz temelja renesansne eruditne i komedije *dell'arte*, u zemlji nastanka nazvanoj komedija *ridiculosa*. S jasnim oznakama bokeških govora i s tekstualnim elementima koji upućuju da je zaista napisana, a sasvim vjerovatno i igrana, na Crnogorskome primorju, ili još preciznije u Kotoru, *Lukrecija* je dragocjen tekstualni trag teatarske i dramske baštine zatomljene šutnjom arhivskih izvora i nemarnim odnosom generacija Crnogoraca prema vlastitoj kulturnoj tradiciji.

Bibliografija

- Bahtin, Mihail: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Nolit, Beograd, 1978.
- Berk, Piter: *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2010.
- Brajković, Gracija & Milošević, Miloš (prir.): *Proza baroka*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
- Brajković, Tomo: „Peraški dijalekat“, *Programm des Gymnasiumus von Cattaro* 1892/93, Zagreb, 1893.
- Bristol, Michael D.: *Carnival and Theater. Plebian Cultureand the Structure of Authority in Renaissance England*, Routledge Revivals, New York, 1985.
- Budmani, Pero: „Dubrovački dijalekat, kako se sada govori“, *Rad JAZU*, knj. LXV, Zagreb, 1883.
- Čale Feldman, Lada: „Pomet Greenblattov Jago?“, u: *U kanonu: studije o dvojništvu*, Disput, Zagreb, 2008.

[48] Viđi o tome: Leo Rafolt, „Ludičko i političko u 'komedijama' Nikole Nalješkovića“, *Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije*, Disput, Zagreb, 2009, str. 33–55.

– D'Amico, Silvio: *Povijest dramskog teatra*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1972.
– Đurović, Ratko: „Pozorište – građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima (I)“, *Stvaranje*, br. 7, Titograd, 1980.
– Fališevac, Dunja: „Dubrovnik – otvoreni i zatvoreni Grad“, u: *Čovjek, prostor, vrijeme. Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, Disput, Zagreb, 2006
– Fancev, Franjo: „Dva dubrovačka komediografa iz kraja 18. stoljeća“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, VIII, Beograd, 1928.
– Jovanović, Jagoš: „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, godina IX, br. 7–8, Cetinje, 1954.
– Karadžić, Vuk: *Srpske narodne poslovice*, priredio Miroslav Pantić, Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. IX, Prosveta, Beograd, 1965.
– Kolendić, Anton: „Dramaturgija i režija XVII vijeka“, *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 4, no. 1, Književni krug, Split, 1977.
– Kovijanić, Risto & Stjepčević, Ivo: *Kulturni život staroga Kotora*, Istoriski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1957.
– Kovijanić, Risto: *Kotorski medaljoni*, Književne novine & Udruženje „Veljko Vlahović“, Beograd, 1980.
– Luković, Niko: *Blažena Ozana Kotorka*, Biskupski ordinarijat u Kotoru, Kotor, 1965.
– Milošević, Anton: „Kazalište (pozorište) u Kotoru“, *Glasnik Narodnog univerziteta*, br. 1–4, Kotor, 1940.
– Milošević, Miloš (prir.): *Analisti, hroničari, biografi*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996.
– Milošević, Miloš: *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*, CID, Podgorica, 2008.
– Milošević, Miloš: *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Equilibrium & CID, Beograd & Podgorica, 2003.
– Musić, Srđan: *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet, Beograd, 1972.
– Nepoznati Kotoranin: *Lukrecija iliti Ždero*, prepisao i prekrojio te za današnjicu pripremio dr Kolendić, Anton: Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.
– Novak, Slobodan Prosperov & Lisac, Josip: *Hrvatska drama do Narodnog preporoda*, II dio, Logos, Split, 1984.
– Novak, Slobodan Prosperov: *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva „poroda od tmine“ do Kačićevog „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756*, III knjiga, Antibarbarus, Zagreb, 1999.

– Novak, Slobodan Prosperov: *Povijest hrvatske književnosti. Raspeta domovina*, svezak I, Marjan tisak, Split, 2004.
– Pantić, Miroslav: „'Lukrecija ili Trojo' – dubrovačka komedija iz XVII veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 19, sv. 2, Matica srpska, Novi Sad, 1971.
– Prop, Vladimir: *Problemi komike i smeha*, NIŠRO Dnevnik & Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1984.
– Rafolt, Leo: „Držićeve koncepcije tijela i tjelesnosti i istraživanje seksualnih alteriteta u ranom novovjekovlju“, *Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije*, Disput, Zagreb, 2009.
– Rafolt, Leo: „Ludičko i političko u 'komedijama' Nikole Nalješkovića“, Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije, Disput, Zagreb, 2009.
– Rotković, Radoslav: *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, *Istorija crnogorske književnosti*, tom II, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
– Rotković, Radoslav: *Oblici i dometi bokokotroskih prikazanja*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.
– Samardžić, Radovan: *Veliki vek Dubrovnika*, Prosveta, Beograd, 1962.
– Šerović, Petar: „Nekoliko arhivskih podataka o vještacama“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 24, sv. 3–4, Beograd, 1958.
– Šundalić, Zlata & Pepić, Ivana: *O smješnicama & smješnice*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, Osijek, 2011.
– Švelec, Franjo: „Dubrovačka komedija XVII stoljeća“, *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol.1, no.1, Čakavski sabor, Split, 1975.
– Švelec, Franjo: „Nasljeđe u dubrovačkim komedijama XVII stoljeća“, *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, vol. 4, no.1, Književni krug, Split, 1977.
– Tatarin, Milovan: *Čudan ti je animao čovjek. Rasprave o Marinu Držiću*, HAZU & Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2011.

Aleksandar RADOMAN

LUKRECIJA ILI TROJO AND KOTOR'S EARLY MODERN PERIOD

In this paper, the author analyzes some of the problems associated with early modern comedy *Lukrecija ili Trojo*. Written in all likelihood in the second half of the seventeenth century, by an unknown author and title (the latter was awarded subsequently by historians of literature), Lukrecija belongs to the dramatic form that grew out of the foundations of the Renaissance erudite and comedy *dell'arte*, referred to as comedy *ridiculosa* in the country of origin. With clear features of Boka speech patterns and textual elements that indicate that it was indeed written, and quite probably played on the Montenegrin coast, or more precisely in Kotor, *Lukrecija* is a valuable trace of theatrical and dramatic heritage suppressed by the silence of archival sources and often careless attitude of generations towards their own cultural tradition.

Key words: *Lukrecija ili Trojo, comedy, genre, Kotor, early modern period*

UDK 821.163.4.09-31
Izvorni naučni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
ethem.mandic@fcjk.me

PRIČANJE I PRIPOVIJEDANJE KAO OPSESIJA U DJELIMA HUSEINA BAŠIĆA I ZUVDIJE HODŽIĆA
(Legenda i anegdota kao osnova za građenje narativnog svijeta)

Autor se u ovome radu bavi problemima pripovijedanja u južnoslovenskoj i svjetskoj književnosti, prije svega na primjerima proze Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića. U njemu se daje izvorno tumačenje porijekla pripovijedanja u crnogorskoj i bošnjačkoj književnosti kao istočnjačkog modela kazivanja te se analiziraju problemi intertekstualnosti i recepcije. Osim toga, autor rada nudi tipologiju likova pripovjedača baziranu na iskustvu južnoslovenske književnosti i djela koja su predmet rada. Autor koristi formalistički pristup kao i pristup baziran na američkoj teoriji proze Vejna Buta.

Ključne riječi: *pripovijedanje*, *Husein Bašić*, *Zuvdija Hodžić*, *Vejn But*, *intertekstualnost*, *teorija recepcije*, *likovi pripovjedači*, *roman*

Ostala je priča, jača i trajnija od tvrdih zdanja i silnih ordija od kojih je zemlja pištala kao vojničke trube. (Zuvdija Hodžić, *Davidova zvijezda*)

A u sebi je mislio: ja sam pomalo na mog amidžu, pokojnog Fra-Rafu, koji je svakog mogao da sluša i podnese, i u šali uvek govorio: 'Ja bih bez hljeba još i nekako mogao, ali bez razgovora, beli, ne mogu'.Čovek je pričao.
(Ivo Andrić, *Prokleta avlija*)

U ovome radu[1] bavićemo se jednom veoma bitnom, možda i najvažnijom, funkcijom u književnosti i umjetnosti – fatičkom funkcijom. Književnost i umjetnost prema Umbertu Eku ne moraju da postoje ni zbog čega drugog

[1] Ime za ovo poglavlje preuzeto je iz studije o Ljubišinu djelu dr Nova Vukovića *Pripovijedanje kao opsesija*, u kojoj autor iznosi središnju ideju i našega rada definišući *priču kao opštu slabost* (slušalaca) i *opštu opsesiju* (pričalaca), sve to bazirajući na novelističkome spajanju koje je prisutno u zborniku orijentalnih bajki *Hiljadu i jedna noć*.

osim za *uživanje i konzumiranje*, stoga ne moraju imati nikakvu drugu posebnu svrhu. Naravno, ta prividna redukcija umjetnosti kao zabavne umjetnosti samo je dio kompleksne prirode umjetničkoga djela. Ona svjedoči o iskonskoj čovjekovoj potrebi da priča i da u pričanju uživa. Tu potrebu ili *zadovoljstvo* u smislu sandžačkomuslimanskih (crnogorskih i bošnjačkih) pisaca nazvali smo ***opsesija***, a djela Bašića i Hodžića evociraju priče o neobičnim ljudima, događajima, pojavama zavičajnoga svijeta, često sa željom „da se pričom zabavi i razgovori" (Duraković 1995: 22).

Predmet ovoga rada je fenomen pričanja i želje za kazivanjem u romanima Bašića i Hodžića, ali i u pripovjedačkoj književnosti uopšte kao jedne osobine istočnjačkog modela kazivanja, odnosno jedne osobine koja je u vezi s porijeklom romana kakvim ga vidi Pjer Danijel-Ije, a to je na Istoku[2] i u potrebi čovjeka za pričanjem priča, koje je Ije izložio kao *Traktat o porijeklu romana* u predogovoru romanu *Zaida* (1670) autorice Madam de Lafajet.

S obzirom na to da se naše biće formira s jezikom i u jeziku, čovjek nalazi čulno uživanje pričajući ili slušajući (čitajući) priče drugih. U toj ljudskoj potrebi nalazi se nastanak umjetnosti i književnosti: potreba da se nešto kaže, da se putem umjetnosti misao artikuliše i uobliči. *Priče 1001 noći* najljepši su spomenik toj čovjekovoj potrebi da priča i da sluša.[3] Likovi najboljih južnoslovenskih pripovjedača Andrića, Selimovića, kao i crnogorsko-bošnjačkih Zuvdije Hodžića, Huseina Bašića, „čiji će književni rad nerijetko, posebno u pojedinim aspektima, u ovoj ili onoj mjeri korespondirati sa radom nekih od vodećih autora ovog vremena – Dizdara, Selimovića, Sušića, Kulenovića, odnosno Sijarića, Ibrišimovića te Sidrana" (Kodrić 2012: 179), opterećeni su pričom i željom da je kažu ili čuju.

U djelima Bašića i Hodžića akt pripovijedanja pretvara se u „svojevrsni ritual poistovjećivanja riječi i stvari", predočena zbilja, svijet granice i graničarskoga života, Gusinje i Plav i sudbine ljudi (likova) preobražavaju se u *imaginarni svijet legendi*. Djela dvojice autora oživljavaju *magijski smisao govora*, *magijski smisao književnosti*, u kojima se miješaju stvarno i snovid-

[2] Up.: „Ije na kraju daje neke vrlo zanimljive sudove o porijeklu romana koji pronalazi u ljudskoj potrebi za pričom: 'Ova sklonost pričama koja je zajednička svim ljudima ne dolazi ni razumski, ni podražavanjem, ni kao običaj: ona je ljudima prirodna', pojašnjavajući nakon toga kakvo zadovoljstvo roman pruža čitaocu i kakva je korist od takvoga dejstva. Pritom smatra da dva sasvim oprečna puta, neznanje i učenost, vode istom cilju-fikcijama, pričama i romanima. Otuda i najvarvarskiji narodi, kao i oni najcivilizovaniji vole romaneskne kreacije." (Marjana Đukić, *U potrazi za romanom*, ICJK, Podgorica, 2011, str. 229)

[3] Up.: „Uživanje koje priča donosi, iznenađenje koje nudi, uopšte njena unutrašnja tajna, sve to predstavlja iskušenje kom živi stvor ne može da se odupre, bez obzira na svoju fizičku, duhovnu i moralnu konstituciji. Dakle, priča je opšta slabost (i vrlina) i opšta opsesija." (Dr Novo Vuković: *Pripovijedanje kao opsesija*, str. 10)

no, a stvarnost i pamćenje premještaju se u estetsko (kao u okvirnoj priči *Davidove zvijezde*), a pričanje i pripovijedanje javlja se kao ***iracionalni poriv***, koji je u ovim djelima zasnovan na predanjima, legendama, mitovima. Njihov se „**Sandžak** u preplitanju i stapanju folklorno-regionalne prepoznatljivosti i simbolotvornog univerzaliziranja priče kao općeg iskustva preobražava (istakao E. M.)“ (Duraković 1995: 23) pretvara u **Makondo** južnoslovenske književnosti.

Gusinje je u djelima Zuvdije Hodžića prostor koji nastaje u predjelima mašte, prostor u kojemu se odvija drama smjenjivanja povijesti i drama čovjeka koji pokušava sačuvati sebe i druge od zla i uništenja, te Gusinje time prevazilazi „geografsko-asocijativna ograničenja koja književnosti nameće svaki precizno identifikovani prostor“, i postaje mjesto poznato po literaturi u kojoj se ispituje čovjek i njegova sudbina, kao što je Makondo u djelu *Sto godina samoće*.

U romanu *Gusinjska godina* Zuvdije Hodžića, u opisu Gusinja i njegovih mještana, od svih aspekata kao najkarakterističnija crta izdvaja se upravo ova: „Razgovaraju **živo**, pričaju **o svemu**, ali **lijepo** i **slikovito**, **kao da žive samo za priču** (istakao E. M.)“ (Hodžić 2009: 22). Ovaj opis vezan je za ono što Vejn But naziva *kvalitativnim tipom interesovanja*, na čijim je temeljima („sugestibilne snage pričanja i ljudske potrebe za pričom koja nosi mitsku punoću svijeta i postaje stvarnija i od same zbilje života“ (Duraković 1995: 23)) uveliko i građena forma čuvenih *Priča 1001 noći*. Osim toga, ovo će se poglavlje baviti fenomenima, i građeno je na činjenici, koju je istakao Umberto Eko, da „u priči uvijek postoji čitatelj, i taj je čitatelj temeljni sastojak ne samo procesa pripovijedanja nego i same pripovijesti“ (Eco 2005: 10).

U petoj glavi knjige *Retorika proze* Vejn But izlaže vrste literarnoga interesovanja i odstojanja i naziva ih *tehničkom manipulacijom u romanu*. On daje tri vrste interesovanja, od kojih smo jedno pomenuli:

1) *Intelektualno ili spoznajno* – „mi imamo, ili se može činiti da imamo, jaku intelektualnu radoznalnost u odnosu na ‘činjenice’, istinito tumačenje, prave razloge, pravo poreklo, prave pobude, ili istinu o samom životu“;

2) *Kvalitativno* – „mi imamo, ili se može učiniti da imamo, jaku želju da vidimo da se ma koja struktura ili forma dovrši, ili da iskusimo dalji razvoj kvaliteta ma koje vrste. Ovu vrstu mogli bismo nazvati ‘estetičkom’, kad to ne bi nagoveštavalo da književni oblik koji koristi ovo interesovanje nužno ima veću umetničku vrednost od onog zasnovanog na drugim interesovanjima“;

3) *Praktično* – „mi imamo, ili se može učiniti da imamo, jaku želju da uspeju, ili propadnu, oni koje volimo odnosno mrzimo, kojima se divimo i kojih se gnušamo“ (But 1976: 141).

Iako je jasno da se nijedno veliko književno djelo ne zasniva samo na jednome interesovanju, pa ni djela autora koji su predmetom ovoga rada, u ovome poglavlju istaći ćemo kvalitativno interesovanje kao posebnu vrijednost, odnosno ono što je, kako smo spomenuli u Uvodu, *differentia specifica* romana ovih pisaca unutar južnoslovenskoga konteksta, a ujedno je i osobina istočnjačkoga modela pripovijedanja, modela „sklonosti lažima“, i crta je razvoja muslimanske duhovnosti u njihovu pripovijedanju, pa su i likovi u romanima dvojice autora često skloni lažima (to je dobar motivacijski postupak koji daje pripovjedaču moć da zna ono što je teško saznati, sličan primjer možemo naći i u Andrićevoj *Prokletoj avliji* u liku npr. Zaima i Haima). Tako npr. u *Gusinjskoj godini* čitamo: „Cijelo je Gusinje pričom pokrio. Ubjeđuje svakoga. Sebe je, bogme, davno ubijedio“ (Hodžić 2009: 95). Ovu vrstu interesovanja, iako s rezervom, Vejn But naziva i *estetičkom* i predstavlja osnovu fabulativnosti romana i, kao i fabula, odgovara na pitanje: „Šta se dalje zbilo?“, ali je i u direktnoj vezi s onim što možemo nazvati *ljepotom kazivanja* – jer upućuje na estetičke vrijednosti književnosti kao umjetnosti, koje se prvenstveno zasnivaju na stilu, odnosno načinu pripovijedanja priče.

Ovo interesovanje vezano je i za mozaičku kompoziciju Hodžićevih romana, jer priče (legende i anegdote)[4] proizilaze jedna iz druge (kao uzrok i posljedica)[5] kao želja pripovjedača da završi priču koju je počeo, pa se na taj način i mijenjaju pripovjedačke perspektive unutar romana, to jest jedan lik priča što je pričao neki drugi lik (pa i on sam može bit lik u svojoj priči kao i Šeherezada u *Pričama 1001 noći* s kojim ova djela uspostavljaju metatekstualne veze)[6], pri čemu dolazi i do izmjene dijegetičkih nivoa. Npr: „To je naša omiljena priča – reče Muhatar-aga, vraćamo se na nju kao Dželjo Telal na svoje. On po nekoliko puta isto priča, a ako ga prekineš i kažeš da si to već od njega čuo, uvrijedićeš ga, ištetiš mu uživanje koje ne bi nizašto promijenio.“ (Hodžić 2009: 56) To je **uživanje** u Hodžićevim romanima Hasnija Muratagić u svojoj studiji posvećenoj njegovoj prozi i poeziji nazvala *ljepotom kazivanja*.

Kvalitativni tip interesovanja je strukturna osobina ovih romana, jer „struktura umetničkog teksta uglavnom je data samim unutrašnjim tokom zbi-

[4] Up.: „Stvaralačku iskru pisac je pronašao u pepelu narodnog kazivanja, legendama i pričama, ali je dubina simboličkih značenja, dubina ljudske istine o svetu i životu, mnogo više naglašena.” (Muratagić 1991: 8)

[5] Up.: „Kad vidimo da je uzročni lanac započet mi zahtevamo – i to zahtevamo na način na koji je samo posredno povezan sa pukom radoznalošću – da vidimo ishod.“ (But 1976: 142)

[6] Up.: „Ali, čim je David izvadio knjigu i prevrnuo list, Dragaš je, kao da je nešto šokljocnulo, otvorio oči i upiljio u koricu. Slovo po slovo, u sebi počeo je da čita naslov: Hiljadu i jedan dan... Ponovio je to, pa je pogledom prešao i po imenu pisca. Pročitao ga je lako, kao da je očekivao da ga tu ugleda. – Zuvdija Hodžić! Nije izdržao, obratio se saputniku.“ (Hodžić 2000: 96)

vanja ili pak ritmom kojim se smenjuju različiti motive – sadržaji“ (Muratagić 1991: 6). Važna je osobina ove vrste interesovanja kvalitativnoga i sâm način kako se priča, dakle sama ljepota kazivanja. Kod Hodžića, ali i Bašića, ovo kazivanje je obilježeno, prema riječima Muratagić, elementima koji se nazivaju *stilemi*, koji stoje u tijesnoj vezi s unutrašnjim svijetom književnoga djela, i služe za pojačavanje „estetskog doživljaja kod čitalaca ili slušalaca“, i također služe da se utvrde vrhunci radnje.

Porijeklo romana, kao što smo već spomenuli, koje Pjer-Danijel Ije vidi u „sklonosti lažima“ Arapa, ili ljudi s Istoka, ili kako kaže Z. Hodžić u *Davidovoj zvijezdi*, „Arapi pričaju, Grci zapisuju“.[7] Ova hipoteza može zazvučati rogobatno, no koja je to *vrsta* sklonosti, i kako je nastala, najbolje je opisao Safvet-beg Bašagić u eseju Omer Chajjam, što ćemo ovđe prenijeti ne bi li ilustrovali i bolje opisali tu *sklonost pričanju* koju pošeduju ljudi s Istoka, iz koje se razvila većina proznih žanrova (iz narodne, to jest usmene književnosti), dok se sklonost koja se na Zapadu, kroz „zapisivanje“, kroz pisanu kulturu razvila u roman, ili kako to navodi Enver Kazaz da Biti upozorava na dragocjenost Bahtinova zaključka da je roman, za razliku od ostalih proznih žanrova , „nastao i razvio se u kontekstu pisane kulture“:

Mi ćemo pustiti iz vida ostala djela Chajjamova i pozabaviti se samo rubaijama. O njihovu postanku i sudbini imade više mišljenja od Christensena i dr., ali duhu onoga vremena ni jedno ne odgovara. Ljudi sa Zapada, ako nijesu dugo boravili na Istoku i kretali se u raznim društvima, ne razumiju način života i uživanja istočnih pjesnika i učenjaka, koji su bili odani epikurejstvu. Po predaji i priči evo vam kratke slike toga života i uživanja:

Zamislite momenat: sunce plamti u rumenilu i zadnje zrake ustavlja na terasi, po kojim se stere bašča, gdje cvatu ruže i jasmini, pjevaju ptice pjevice i žubore bistri šedrvani. Na toj terasi sjedi pjesnik s nekoliko prijatelja, pred njima je vrč malvazije, nekolika suda biranih đakonija za mezeta. Saki stoji podviš ruke i pazi na svaki mig pojedinog gosta, da smjesta izvršuje zapovijedi. U takvom društvu obično se naređuje glave ili ruke, da se razgovor ne prekida.

Kad svagdanjim radom izmučenim gostima i domaćinu vino ulije energije i dade poleta, obično se jezik razveže učenim i neukim ljudima. Neuki pjevanjem narodnih pjesama daju oduška svome veselju, a učeni otvaraju razgovor o aktuelnim i znanstvenim pitanjima. Zamislite Chajjama u takvom društvu, pa će vam odmah sinuti pred očima: kako su nastale rubaije. Branio

[7] Up.: Sanjin Kodrić: *Istok i Zapad – Srce i um* (Procesi evropeizacije u novijoj bošnjačkoj književnosti i kulturalno poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici kao specifičnost njezinog kulturalnog identiteta), Sarajevski filološki dani, Zbornik radova, Bosansko filološko društvi, Sarajevo, 2014., str. 27

je živom riječi svoje nazore, dok je mogao da ne prekorači granice šerijata, a kada je došao u škripac, dozvao je muzu u pomoć i jednom rubaijom rekao što ne bi smio reći u nevezanom govoru. (Bašagić 1996: 25)

Bilo je neophodno prenijeti čitav odlomak ne bi li se dala precizna slika porijekla „inspiracije" za kazivanje priče. Kao što možemo primijetiti iz ovoga opisa, specifična forma nastala je kao spoj „pučke" pjesme, melodioznosti, „nevezanog govora", i *intelektualne vrste saznanja* koja je jedino mogla biti izrečena u nesvakidašnjem govoru, govoru koji odstupa od standarda, pa je taj govor morao uzeti neku pjesničku formu da bi kazao što ne smije reći.

Tako je i kod pisaca o kojima je riječ, koji uzimaju narodnu leksiku[8], dijalektizme, turcizme, uzimaju narodnu priču (anegdotu i legendu), ali je daju kroz specifičnu formu romana, formu „učenih ljudi", ili kako je naziva Lukač, formu *zrele muževnosti*, koja je dominantna forma XX i XXI stoljeća u kojem stvaraju. Husein Bašić i Zuvdija Hodžić su se po ugledu na svoje prethodnike Njegoša, Šenou, Mulabdića i njihove sljedbenike, u komponovanju priča prije svega obraćali narativnim oblicima folklorne, usmene književnosti, a s druge strane Bašić i Hodžić obraćali su se tzv. „istočnoj priči" i anegdoti.

Glavne osobine ovoga fenomena, koji se javlja u djelima dvojice autora, a jeste, kao što smo viđeli, nasljeđe istočnjačke duhovnosti, jesu bajoslovnost i maštovitost, koja je u samoj „osnovi neoromantičarske poetike koja je i u evropskim književnostima u to vrijeme dominantan stil epohe" (Duraković 1995: 6), i jeste crta u kojoj se očituje *specifični pjesnički senzibilitet* „što će se u dinamičkim procesima prožimanja s raznolikošću južnoslavenskih tradicija i evropskih književnih obzora uvijek zadržavati i obnavljati kao svojevrstan vid 'estetsko-idejne reverzije'" (Duraković 1995: 6).

Priča i želja za pričanjem je „transcendentirajuća disciplina", priča transcendentira književne forme i žanrove, ona je u njima, ali i izvan njih, priča je dio romana, ali je i izvan njega, kao što Horhe Luis Borhes smatra, u eseju *Kazivanje priče*, da se roman u XX stoljeću kao forma raspada, ali da postoji nešto „u vezi sa pričom što će stalno trajati", i da se ljudi nikad neće umoriti od kazivanja i slušanja priča. Osim toga on smatra da će se epika vratiti i da će pjesnik ponovo postati tvorac, „pričaće priču i pevaće je" (Borhes 2012: 58), kao što su radili Homer, Vergilije, ili Omer Chajjam. Lukač je u pravu kad tvrdi da „postoji nešto saopštivo, i umetnost je samo sredstvo tog izraza" (Lukač 1979: 55)

[8] „Posebno se to odnosi na leksiku kojom je strukturiran njegov jezik. Vešto pronalazi reči raspršene u narodnom govoru, ali je istovremeno i virtuoz u njihovom utkivanju u savremen izraz. Izvan standardne leksike upotrebljava dijalektizme i turcizme. Strana leksika ima stilističku vrednost jer evocira jedno prošlo vreme, **kolorizira jednu sredinu koja je do danas očuvala ostatke orijenta.** (Hasnija Muratagić-Tuna: *Lepota kazivanja*, str. 88)

Već opisani problem „opsesije za pričanjem“ pokazaćemo i kroz konkretne primjere iz djela dvojice autora, izlažući ovaj *književno-pripovjedački fenomen* kroz četiri njegove manifestacije u djelima. Naravno, treba napomenuti da su ove manifestacije uslovne, kao i sve vrste podjela (tipologija, klasifikacija) u književnosti.

1) Likovi (pripovjedači) u djelima južnoslovenskih pripovjedača često su obilježeni karakternom osobinom „pričljivosti“, ili nesvladivom željom za pričom i izmišljanjem. U Andrićevoj *Prokletoj avliji* to su, pored glavne pripovjedačke svijesti Fra-Petra – Zaim i Haim. Zaim je „manijak i neizlečivi falsifikator“, pa te likove u ovome uslovnom smislu možemo zvati ***neizlječivi falsifikatori***. U romanima Bašića i Hodžića *neizlječivi falsifikatori* su likovi poput Davida Šahana, Muhtar-age, Tonka M., Ibrahima Žioca, Zulfikara, Arapa, Kajmakama, Strahinje Dragaša, Tomaša Vučevića i drugih. Prototip ovoga lika u književnosti svakako je Šeherezada u *Pričama hiljadu i jedne noći*, djela koje je prototekst romana Hodžića i Bašića.

Ti neizlječivi falsifikatori autorima služe kao motivacija za pričanje priče, a i za opravdanje kao **pripovjedačevo znanje**. Takav jedan lik je i Haim u *Prokletoj avliji* koja u južnoslovenskoj književnosti predstavlja uzor pripovijedanja i „savršenstva kompozicije“, za kojeg autor kaže: „U svojoj strasti da sve kaže i objasni, da sve greške i sva zlodela ljudska otkrije i da zle izobliči a dobrima oda priznanje, on je išao mnogo dalje od onoga što običan, zdrav čovek može da vidi i sazna. Prizore koji su se odigrali između dvoje ljudi, bez svedoka, on je znao da ispriča do neverovatnih pojedinosti i sitnica. I nije samo opisivao ljude o kojima priča nego je ulazio u njihove pomisli i želje, i to često i u one kojih ni sami nisu bili svesni, a koje je on otkrivao. **On je govorio iz njih** (istakao E. M.).” (Andrić 2003: 52) Centralna pripovjedačka svijest kroz Haima daje priču o Ćamilu i Džem-sultanu, u kojoj Haim postaje fokalizator (falsifikator), „subjekt fokalizacije; vlasnik **tačke gledišta**, fokalna tačka koja upravlja fokalizacijom“ (Prins 2011: 56), koji opet bivajući **neizlječivi falsifikator** uspijeva prenijeti nam misli i priču **objekta fokalizacije**, Ćamil efendije, koji je „egzistent ili događaj predočen iz perspektive fokalizatora“ (Prins 2011: 56). Ovaj primjer predstavlja, kao što smo napomenuli, uzor ili par excellence primjer želje sa pripovijedanjem i kazivanjem priče i kompozicionim savršenstvom u južnoslovenskoj, ali i svjetskoj književnosti, uzor koji su slijedili mnogi autori, pa i oni o kojima je ovđe riječ.

U djelima Bašića i Hodžića nalazimo čitavu galeriju takvih likova, koji imaju nesavladivu želju za pripovijedanjem, kao što je to Haim u *Prokletoj avliji*. U *Davidovoj zvijezdi*, pored Davida, koji je glavni pripovjedač (narator, ali i narater u svojoj priči), to je svakako Zuvdija Hodžić, izvjesni autor knjige *Hiljadu i jedan dan*, koju David čita u vozu prema Ulcinju, koji se javlja u

pričanju Strahinje Dragaša, za kojega Strahinja kaže: „Sve je povezao, mozak mu je upijao svaku sitnicu, sve je razmrsio i sredio. Dok je bio dijete, znao je da izmišlja i tuđe doživljaje priča kao svoje. (A sad svoje priča kao tuđe!) Nijesu ga mogli uvjeriti da je drukčije (...) Kao da je svuda bio s nama i sve vidio, svima nam zavirio u dušu! Kako je to moguće?“ (Hodžić 2000: 100)

Osim toga, što predstavlja svojevrsnu mistifikaciju borhesovskoga tipa, u kojoj autor sebe podmeće u pričanju drugih ljudi, vidimo da je ovim postupkom motivisano znanje koje je pripovjedač imao o događajima, kao da im je *zavirio u dušu*, postupak kojim je Andrić opisao i motivisao Haima: „Haim je sve znao, i video ono što se nije moglo videti.“ (Andrić 2003: 103)

Ovaj postupak je često, osim znanja pripovjedača, i osobina *kvalitativnosti pripovijedanja*, to jest način da se priča nastavi samo radi priče i pričanja.

Na primjer, u *Gusinjskoj godini* lik po imenu Dželal-beg, odmetnik, koji je zapravo dijegetički nivo u priči lika po imenu Arap (koji u ovome romanu jedan od pripovjedača), u bijegu prerušen u skadarskoga trgovca razgovara o drugima i o sebi, pa predstavlja sjajan primjer *neizlječivog falsifikatora*: „Traže ga po pećinama i gorama, nalažu oganj da ga išćeraju, a on u hanu, prerušen u skadarskog trgovca, naručio kahvu, zapođenuo priču, hvali svoje mještane. Mudri su to ljudi, veli, ravnih na dunjaluku nema. (…) Okupio oko sebe dokone i znatiželjne, pa se razvezao, željan razgovora.“ (Hodžić 2009: 100).

Odličan primjer nalazimo i u *Tuđem gnijezdu*, kako se priča često prenosila putem karavana koji su putovali iz mjesta u mjesto, u kojem je putovao Ibrahim Žioc iz Plava za Stambol: „Znaće sve kako je što bilo, kao da su bili sa nama, pridaće i pogladiti kao što umiju, živjeće od toga dok drugi karavan ne donese svoju smiješnu priču o sebi.“ (Bašić 2000: 48).

Možda najljepši primjer ovoga fenomena pričanja, koji je uvršten i u *Antologiju bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, koji navodi i Enes Duraković, fenomena koji oslikava „imanentnu poetiku ljudske potrebe za govorom kojim se kao u simbolici **Hiljadu i jedne noći**, odgađa svijest o neminovnoj prolaznosti života nalazimo i u priči **Hasan, sin Huseinov**: *Na ovome svijetu je najvažnije da imamo jedan drugom nešto da ispričamo. Kad bi mrtvi mogli da se kajemo što živi nismo učinili, to bi bilo što nismo pričali... Hasan bi mi rekao da odem na groblje i vidim koliko se tamo šuti ...! Zato nek se ne gubi vrijeme dok je čovjek ovamo... Nije važno da li je priča istina – da pouči, ili izmišljeno – da zabavi, nego da se pričajući i slušajući dva puta živi.*“ (Duraković 1995: 23)

Autori ovih djela želju za pričom likova vide u njihovu porijeklu s prostora Gusinja i Plava, đe su ljudi skloni priči i izmišljanju, kao što su to ljudi sa Istoka, to jest Arapi. To se svakako može posmatrati kao „ostatak orijenta“, nasljeđe koje su na ovaj kulturno-povijesni prostor donijeli ljudi s Istoka, koje

ih prati kao biljeg, što im je glavna osobina, osim „njihove divlje prirode“, zbog blizine granice, o čemu će biti riječi u narednome poglavlju: „Ono je kao smrt, svima udari biljeg. Zato, bogme i većina njegovih žitelja ima nešto zajedničko, samo njihovo, gusinjsko.“

Na kraju, ta nesavladiva žeđ za pričom neizlječivih falsifikatora (pripovjedača i pisaca), bez obzira na posljedice koje ona ima po samog pripovjedača[9], ima za svoj cilj, kako je rekao i Andrić u govoru na dodjeli Nobelove nagrade, da služi čovjeku i čovječnosti, a najbolje je opisao kroz lik Haima u *Prokletoj avliji*: „A pri tom ne mislimo da ta ljudska, toliko ljudska i tako česta mana ima i svoje dobre strane. Jer, šta bismo mi znali o tuđim dušama i mislima, o drugim ljudima, pa prema tome i o sebi, o drugim sredinama, predelima koje nismo nikad videli niti ćemo imati prilike da ih vidimo, da nema takvih ljudi koji imaju potrebu da usmeno ili pismeno kazuju ono što su videli i čuli, i što su s tim u vezi doživeli ili mislili?“ (Andrić 2003: 53).

Tako je i roman *Davidova zvijezda*, pa i *Gusinjska godina* i *Tuđe gnijezdo*, „sva u službi čovečnosti, a autor kao da je pisao svoj roman po Andrićevom receptu“ (Bečanović 2009: 184)[10], Čitava skala narativnih postupaka koje ovi autori upotrebljavaju i njihova strukturalna povezanost i što treba da shvatimo jeste: da je „nesavladljiva želja za saopštavanjem, opšta vera da se stvarno željeno saopštilo u odnosno u sebi primilo, tu i tamo mutno užasavanje da su sva izražajna sredstva neprikladna i duboka čežnja da se premosti time nastala provalija – ili da se ona zaboravi“ (Lukač 1979:40).

Andrićevski recept jeste zapravo vjera u samu moć pričanja, u njenu moć, kao u pripovijeci *Aska i vuk*, da može da pobijedi čak i smrt (koja za prototekst ima *Priče hiljadu i jedne noći*), da se premosti provalija između čovjeka i smrti. Kako zaključuje Bečanović, „pričanje se modeluje kao suština i smisao egzistencije, jedina odbrana od smrti i prolaznosti, tako da se gubi granica između centralnog i fonskih narativnih nizova, a glavni junak postaje **priča** i njena mistična magijska moć“ (Bečanović 2009:172). Tako je i kompozicija ovih romana, kao što se dâ zaključiti, u neposrednoj vezi s fenomenom pripovijedanja književnosti, a i forma romana postaje ***izražajno sredstvo doživljaja***.

Magičnu moć priče koja može za trenutak da pobijedi i smrt, ili da je odloži kao što je u pripovijeci *Aska i vuk* donio Andrić, prikazao je i Zuvdija Hodžić u pripovijeci *Igra*, u kojoj je igra muzike (to jest pričanja i umjetnosti

[9] Up.: „Ali bi im oprez nenadno popustio i one bi se otvorile pred kim ne bi htjele, želja za pričom preplavila bi i strah od posljedica.“ (Zuvdija Hodžić: *Davidova zvijezda*, str. 155)

[10] Up.: „Sudbinski se vezati za svoje ljude, za zemlju svoju i njenu muku! Iz nje i korijena vući snagu za sebe i svoje djelo. I biti čovjek. Bez toga je sve uzaludno i pusto. Čovjek, eto to. Čovjek!“ (Zuvdija Hodžić: *Gusinjska godina*, str. 109)

prenošenja utisaka i emocije) vrhunska igra umjetnosti koja „daje čoveku mogućnost uslovne pobede nad nepobedivim (npr., nad smrću), ili veoma moćnim protivnikom. To određuje i njeno magijsko značenje“ (Lotman 1976: 101), pa se svirač u pripovijeci i glavni junak susreću u magijskoj zarobljenosti onoga koji svira i onoga koji sluša (onoga koji piše i onoga koji čita), koji znaju što se zbiva u duši onoga drugog jer putem umjetnosti dijele specifičnu poruku, nešto što je iza priče i muzike kao misterija neispričanoga, što se krije u specifičnome ustrojstvu riječi ili tonova: „Dirnut igrom, svirač je povlačio gudalo sve brže, kao da je znao što se zbiva u duši čovjeka koji se popeo na sto, okrećući se strasno, zanesen igrom kakvu on ne bješe vidio nigdje. Srećnom i tužnom u isti mah, učinilo mu se da je to ta igra, trenutak za koji vrijedi živjeti. I njegova muzika je imala nešto od te igre ustreptala i poletjela; nosila ga je, i on je znao da više nikad neće moći da odsvira kao te noći“ (Hodžić 2003: 121), a umjetnost se manifestuje kao neponovljiv događaj trenutka povezanosti onoga koji stvara i njezina recipijenta.

2) **Receptivnost** priče, odnosno komunikacijska priroda izraza i pričanja, važan je element fenomena pričanja i pripovijedanja. Izraz u književnosti uvijek je okrenut ka čitaocu, i književnost i pripovijedanje se u tome smislu uvijek posmatraju kao dijalog između autora i čitaoca. Roman Jakobson razvio je u svom sistemu jezičke komunikacije šest činilaca koji u njemu učestvuju: **pošiljalac**, **poruka**, **primalac**, **kontekst**, **kod** i **kontakt.** Pa je književnost, to jest književno djelo, postalo **kod,** *aktuelan događaj poput svakog drugog, gesta bez šutrašnjice*, u čijem aktiviranju podjednako učestvuju i pisac i čitalac. Ali i književno djelo postaje dio „širega konteksta“, koje uvijek komunicira s drugim djelima, na koje se naslanja, bilo u sinhronijskoj, bilo u dijahronijskoj ravni, ili kako to kaže Kundera, „svako je djelo odgovor na prethodna djela, svako djelo sadrži cijelo prethodno iskustvo romana.“ (Kundera 2002: 23)

U djelima pisaca Bašića i Hodžića možemo naći još jednu funkciju **likova (naratera)**. Tačnije nalazimo likove čija je funkcija u romanu da slušaju (a samim tim i prenose) priču onoga koji priča, pa se oni mogu, prema Žanu Ruseu, podijeliti na spoljašnje, ali i unutrašnje naratere.

Husein Bašić i Zuvdija Hodžić aktiviraju funkciju unutrašnjega naratera[11] ne bi li se postigao efekat **sugestivnosti** priče, ali i da bi pričalac, kao i narodni pjevač, mogao napraviti „standardne pripreme“[12] koje imaju funkciju

[11] „Čim je primalac predstavljen kao lik u pripovijesti, u naraciju su uključena oba pola komunikacije. Uočavam, da ovaj sistem nameće veliki broj tekstova.“ (Žan Ruse: *Intimni čitalac,* ICJK, Podgorica, 2012, str. 32)

[12] Up.: „Počeo bi lagano, svijajući cigaru, oblizujući je usnama, duboko uvlačeći dim.“ (Zuvdija Hodžić: *Davidova zvijezda*), ili „Razgovor bi počeo sam od sebe. A to su i najbolji razgovori. Najpre nešto kao pozdrav, retke neodređene reči koje se traže i u dodiru i ispituju.” (Ivo Andrić: *Prokleta avlija*, Vijesti, Podgorica, 2003, str. 45)

uvoda, ili pripreme za priču koju treba nekome ispričati. Prototip ovoga lika, koji je istovremeno i primalac u tekstu je Sultan iz *Hiljadu i jedne noći*.

U romanima dvojice autora glavni likovi često uzimaju poziciju i unutrašnjeg naratera, kao npr. David kad sluša priče Strahinje Dragaša. Rufina je u *Gusinjskoj godini* kao unutrašnji narater stalan, jer sve priče od Muhtar-agine, preko Kajmakamove, Arapove i drugih saznajemo preko nje. Ona sluša ili čita priče drugih, i najbolji je primjer unutrašnjega naratera, a njen lik je konstruiran (karakteriziran) tako da je njena radoznalost motiv za slušanje, odnosno za pričanje priče: „A tih priča Rufina se naslušala više za tri dana no za cijelog dotadašnjeg života. Ona kroz njih vidi čaršiju, i život u njoj i sve. Ne može a da se ne divi kako ih ljudi jednostavno i divno kazuju. I njoj se čini da se sve to moralo zbiti, baš tako, i da je ona svjedok, da je sve vidjela i doživjela. Zaklela bi se.“ (Hodžić 2004: 4)

Savršen primjer lika naratera u južnoslovenskoj književnosti svakako je Fra-Petar iz *Proklete avlije*, koji, osim uloge glavne pripovjedačke svijesti, predstavlja dio dijegeze i priča priču, ali se istovremeno ponaša i kao slušalac, odnosno primilac priča raznih zatvorenika, koje nam predočava kao narator. Sličan postupak **pojedinačnoga primaoca**, kao što smo već napomenuli, iskorišćen je i u *Davidovoj zvijezdi*, kao uostalom i u zborniku priča *Hiljadu i jedna noć.*

U *Gusinjskoj godini* javlja se **grupni primalac**: na sastanku kod Muhtar-age imamo više učesnika u razgovoru koji pričaju, ali i slušaju i priče drugih. Takav postupak ostvaren je na primjer u Bokačovu *Dekameronu,* u kojem je svaki učesnik redom i narator i slušalac, pa su pričanja likova, odnosno naratora data u pojedinačnim poglavljima u formi novela.[13] Ni u *Gusinjskoj godini*, ni u *Davidovoj zvijezdi* nijesu data prekidanja od strane drugih likova, ali i ne možemo viđeti reakcije slušalaca koji slušaju priču. Na novelističkoj osnovi, to jest ulančavanjem novela (priča) oko jednog događaja, prostora ili lika, nastali su i romani Zuvdije Hodžića. Osim ovog pomenutog primjera Bokačovih novela na razvoj novelistike uticale su i priče koje su u XVIII stoljeću u Evropu došle s Orijenta preko arapskih zbirki kakve su *Priče 1001 noći*, koje su Francuzi nazvali *conte oriental*.[14]

Zanimljivo je da **likovi narateri** (unutrašnji narateri), kao Rufina u *Gusinjskoj godini*, često predstavljaju neku vrstu središnje tačke između **implicitnoga autora** i **implicitnoga čitaoca**, jer su njene reakcije na priču uvijek onakve kakve bi bile „moguće“ reakcije implicitnoga čitaoca, koji je u stvari

[13] Up.: „To su imaginarne priče ograničene dužine, koje imaju za cilj da zabave i koje prikazuju neki događaj koji pobuđuje interes promjenom sudbine vodećih ličnosti ili njihovim karakternim ponašanjem: događaj koji se tiče stvarnih ljudi u stvarnom okruženju.” (Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 381)

[14] Up. Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2010., str. 382

„publika pretpostavljena tekstom“, ili „drugo ja stvarnog čitaoca“,[15] oblikovanoga u skladu s vrijednostima i kulturnim normama implicitnoga autora. Tako je Rufina, iako data kao narater, kao pripovjedačeva publika i kao takva je upisana u tekst, ipak u djelu opisana kao savršeni čitalac (slušalac) s odličnim zapažanjem i maksimalnim interesovanjem za priču. Rufina „odmah zapaža“, ona čita i izgovara riječi „kao da osluškuje i mjeri unutrašnje, samo njoj znane zvukove“, ona „nosi veliku strast i ljubav“ za poznavanje kulture i običaja, navika drukčijeg života, „sve joj je blisko i prepoznaje“, i pred njome se događaji (kao prema implicitnim čitaocima) odvijaju kao da se „otvara novi svijet, pun i velik“. Osim toga i kao „implicitni autor“ djela, koji nam prikazuje taj svijet, ona je „naslutila da sve čega ima u svijetu i velikim gradovima, živi i traje i u ovoj zabiti, za koju se i jedva čulo. I da tu ima nešto više, gusinjsko, što nigdje nije srela“ (Hodžić 2009: 21). Svakako, ovaj citat upućuje da u romanu koji čitamo ima svega što ima i svugđe, to jest da dešavanja u Gusinju o kojima čitamo ima svugđe, to jest da su univerzalni, a opet daje nam iluziju o stvarnosti (istinitosti) ispripovijedanih događaja. Ujedno je i primjer „ugodne i bezazlene zbrke“ koji navodi, kako bi rekao Umberto Eko, „da fikciju čitamo kao da je život, ali i život kao da je fikcija“ (Eco 2005: 145), i predstavlja neku vrstu tekstualnog (to jest unutarnjeg) signala fikcionalne „naravi teksta“ (Eco 2005: 145), kao što je formula „bilo jednom“ u bajkama.

Na primjer, Husein Bašić traži od čitaoca da vjeruje u uzaludnost pričanja i „pretvaranja života u priču“, traži od čitaoca na samome početku da vjeruje da je ta priča u stvari sam život, ili da je životna. Na samome početku, na prološkoj granici on stvara neki „model čitatelja“, ili implicitnoga čitaoca, koji predstavlja „neku vrstu idealnog čitatelja kojega tekst ne samo da predviđa kao suradnika nego ga štoviše nastoji stvoriti“ (Eco 2005: 19).[16] Bašić u *Tuđem gnijezdu* pokušava stvoriti saradnika koji je sumnjičav u odnosu na svrhu pričanja, ali vjeruje u njegovu istinitost, dok Zuvdija Hodžić pokušava stvoriti implicitnoga čitaoca, odnosno model čitaoca koji vjeruje da u njegovoj knjizi (zapravo u Gusinju) postoji sve što postoji i u stvarnome svijetu, te je samim time njegova priča univerzalna i sveprisutna.

---

[15] Up.: „Model čitatelja u priči ne odgovara empirijskom čitatelju. Empirijski čitatelj ste vi, ja, svatko onaj ko tko čita kakav tekst. Empirijski čitatelji mogu čitati na razne načine i ne postoji zakon koji bi im pripisivao kako valja čitati jer im tekst često služi kao spremnik za njihove vlastite strasti, kojima se izvor može nalaziti izvan teksta ili koje tekst može slučajno razjariti.” (Umberto Eco: *Šest šetnji pripovjednim šumama,* Algoritam, Zagreb, 2005, str 18)

[16] Up.: „U širokom rasponu djela posvećenih teoriji pripovijedanja, estetici recepcije i čitatelju usmjerenoj kritici, postoje različiti likovi poznati kao idealni čitatelji, implicitni čitatelji, virtualni čitatelji, metačitatelji, i tako dalje – a svakome od njih odgovara idealni ili implicitni ili virtualni autor.” (Eco 2005: 27)

Osim navedenih funkcija, **receptivnost književnoga djela** (komunikativnost djela) može se razložiti na dva intertekstualna fenomena u književnosti na koje možemo naići kod Hodžića i Bašića, ali i kod drugih raznih autora i pisaca u različitim oblicima, fenomeni koji su naizgled različiti, ali su po svojoj suštini isti i pripadaju „trenutku primanja, razumevanja znakova", to jest dekodiranju umjetničko-književnog djela, koje kao „svaka izražajna forma ispostavlja se sada kao nešto orijentisano na **sugestivnost**. Svako saopštavanje može u nama izazvati izvestan doživljaj; čisto **kvalitativne, subjektivno-neuporedive vrste** (istakao E. M.)" (Lukač 1979: 40), što znači da se čitalac uvijek projicira u pripovjedačevu tačku gledišta, a sâm se izraz doživljava kao težnja za djelovanjem na drugoga. Ti fenomeni su, vidimo i prema Lukaču i prema Butu, uvijek kvalitativne vrste. U djelima postmodernih pisaca ta dva fenomena predstavljaju mjesto sudaranja raznih tekstova kulture, koji se dekodiraju unutar iskustva čitalaca koji u sebi sadrže kulturno znanje potrebno za njihovo razumijevanje.

Naime, **jedan** je **fenomen** onaj koji je Bahtin formulisao kao *teoriju intertekstualne polivalencije*, što zapravo znači da se svako književno-umjetničko djelo, svaki tekst i diskurs, i svaka riječ uopšte naslanja i nastaje u odnosu, prema, paralelno i nasuprot nekoj drugoj riječi i djelu; ne postoji tekst koji je nezavisan od kulture (u geocentričnom smislu te riječi) u kojoj je nastao i nezavisan od drugih tekstova, jer „glasovi drugih" nastanjuju njegov diskurs koji najednom postaje „polivalentan", ili kao što kaže Borhes povodom Kafke, a o drugome fenomenu o kojem će ovđe biti riječi: „Najpre sam gledao na tog pisca kao na jedinstvenu pojavu poput feniksa iz besedničkih hvalospeva; posle dugog druženja sa njim, učinilo mi se da poznajem njegov glas, ili bar njegov način, u tekstovima iz različitih književnosti iz različitih epoha. Navešću ovde njih nekoliko hronološkim redom: Slede Zenon, Han Ju, Kjerkegor, Brauning, Bloa, i Lord Danseni."

Cvetan Todorov u *Poetici* napominje da smo važnost ove osobine jezika, taj „užas uticaja", počeli upoznavati upravo kroz rad ruskih formalista, jer su Bahtin i Šklovski prvi pisali o tome da pisac „napreduje u jednom svetu prepunom tuđih reči" i da pisac nalazi samo „reči u kojima obitavaju glasovi drugih", što svakako predstavlja jednu vrstu *interpretativne strategije,* i ne treba je posmatrati, kako tvrdi Kodrić, „kao čin anahronog 'esencijaliziranja' ili radikalno imanentnog 'formaliziranja' postupka književne historije" (Kodrić 2012: 42), već bi je trebalo posmatrati kao „pokušaj razrješenja one aporetičke situacije u koju je naročita vrsta i poststrukturalističkog redukcionizma dovela ne samo historiju književnosti kao takvu već i cjelinu književnoznanstvenih studija" (Kodrić 2012: 42)

Taj „užas uticaja“ je ono što su postmodernistički pisci i sandžačkomuslimanski (crnogorski i bošnjački) pisci učinili svojim postupkom najviše koristeći se **citatnošću** i **dokumentarnošću**, kao i raznim oblicima paraliterarne građe (hronike, fotografije, ispovijesti, dnevnici, memoari) kao sredstvom umjetničkoga oblikovanja fabule (pravljenja sižea), i najčešće razotkrivajući sam postupak – ogoljavajući ga, a taj *način tkanja* predstavlja traganje za *procesima kulturalnog zapamćivanja i zaboravljanja, odnosno za onim što su složeni putevi i načini tradiranja „kulturalnog smisla“*. Već smo istakli odnos koji ova djela uspostavljaju s istočnim kulturnim modelima na nivou fabule, ali i romana kao žanra (odnosno kompozicije romana), pa i na nivou metatekstualnih odnosa ovi romani uspostavljaju „orijentalne i književne kulturne modele, a komunikacija je najaktivnija sa zbornikom priča ***Hiljadu i jedna noć*** i spevom **Mahabharata**, čiji su stihovi, koji implicitno sadrže ključni lajtmotiv – zvezdu, uzeti kao moto romana“ (Bečanović 2009: 178).

Otud i promjena pripovjedačke pozicije u odnosu na pripovijedani diskurs (ili pripovijedano vrijeme), koja više nije „sveznajuća“ u maniru realističkih pisaca; ona napušta „božanski point of view“[17], koji ulazi u svijest i misli svojih junaka, nego je pripovjedač „primoran da se ponaša kao arhivar, kao zapisničar, koji samo prenosi psihološke reakcije svojih ličnosti onako kako o njima svedoče ‘drugi’, onako kako su ih sagledali drugi“, pa je to u postmodernističkom romanu rezultiralo i *odustajanjem od linearne priče*, a narativni tok to jest vrijeme, u tim romanima, kao *Davidovoj zvijezdi*, *Gusinjskoj godini*, ali i *Tuđem gnijezdu* „ne teče progresivno, već po izlomljenom cikličnom obrascu kružeći od narativne sadašnjosti do različitih slojeva narativne prošlosti, pri čemu obe vremenske dimenzije dobijaju naglašen mitski predznak“ (Bečanović 2009: 179).

Ovaj postupak bio je neminovan onda kad su postmodernistički pisci shvatili sav užas uticaja koji opsijeda njihovo djelo kao nekakav čudan demon upoređivanja, samim tim je i pripovijetka, novela, roman, književnost uopšte, postala jedna enciklopedija ideja, katalog autora, nesagledliva Vavilonska biblioteka nesvjesnih uticaja. Taj postupak je u romanu rezultirao dezintegracijom romana, koja se zasniva na „pojavi eseizacije i intelektualizacije romana, odnosno onog što se naziva ukrštanjem diskursa“ (Kazaz 2004: 72). U Kunderinoj tipologiji ta vrsta romana nazvana je *Zov misli* – „Musil i Broch uveli su na pozornicu romana suverenu i blistavu inteligenciju. Ne zato da pretvore

[17] Up.: „Na taj način razbija se iluzija neposrednosti i otvoreno ukazuje na posredovanost epskog toka i dominaciju dijegezisa, čime se ugrožavaju načela personalne pripovjedačke situacije i dramsko-mimetičke paradigme, tipične za modernističke narativne strukture.“ (Tatjana Bečanović: „Narativni mozaik **Davidove zvijezde”** *Naratološki i poetički ogledi,* str. 169)

roman u filozofiju, nego da na temelju priče pokrenu sva sredstva, racionalna i iracionalna, narativna i meditacijska, koja mogu rasvijetliti čovjekov bitak, da od romana naprave vrhunsku intelektualnu sintezu. Je li njihov pothvat kraj povijesti romana, ili je pak poziv na dugo putovanje?“ (Kundera 2002: 21)

Ti nesvjesni uticaji, o kojima govori i Rolan Bart, „ubica autora“ kao bitne instance u književnome djelu, ono su zbog čega je postalo neumjesno govoriti o izvornome autorstvu i individualnome stvaralaštvu, i otud lažna bibliografija kod npr. Rablea, Borhesa, Kiša, Babelja, ali i kod Bašića i Hodžića, „koja ukazuje ne toliko na izvore, koliko na nemogućnost uspostavljanja izvora, odatle ono u suštini parodijsko uvođenje u sopstveni opus poglavlja iz tuđih dela“. U tome je svjetlu apsolutno opravdana tvrdnja koju je iznio Enes Duraković u Predgovoru *Antologiji bošnjačke pripovijetke XX vijeka* da „sedamdesete godine su u bošnjačkoj prozi donijele ponovnu aktualizaciju historijske tematike i vraćanje korijenima nacionalne kulturne baštine, ali i osvojenje širih duhovnih obzora i ono svojevrsno otkriće Duha Bibilioteke – literarnog univerzuma oslobođeno kulturno-povijesnih zatočenja bića.“ (Duraković 1995: 26)

Tekstovi se spajaju po sličnosti stila i tema, po afinitetu, po sličnosti govora, teksta, a ne po epohama ili nacionalnim pripadnostima. *Božanski point of view* realističkoga romana naslijedio je *božanski duh književnosti*.

Istorija književnosti postala je istorija nekoliko metafora, jer je spisak djela postao nesagledliv, čime je „kolektivna svijest razorena“ i ona se sad nalazi u pisanim spomenicima naše civilizacije. Književni tekst postaje mjesto pamćenja i šećanja, koji nam otkriva „neki do tada nepoznat djelić postajanja“[18], a mitsko i magijsko pripovijedanje koje dominira u romanima u vezi je s arhetipskim i kolektivnim nesvjesnim. Književna djela autora kao što su Hodžić i Bašić predstavljaju oblike pamćenja književnosti ili pamćenja u književnosti.

Bart u svom eseju *Smrt autora* govori o tome da u etnografskim društvima odgovornost za pripovijedanje nikad ne preuzima neka osoba, nego neki posrednik, šaman ili prepričavalac čijoj se izvedbi – tj. vladanju narativnim kodom – možda dive, ali nikad ne njegovu geniju. Kako to veli Bart „autor je moderna pojava, koju je pozitivizam, taj sažetak i vrhunac kapitalističke ideologije“ do kraja spojio s djelom da se u jednome trenutku književne istorije oni nisu razlikovali jedan od drugog. Autor je bio emanacija svoga djela i *vice versa*.

Pojavom pozitivizma ukinuti su svi važni simbolički procesi u djelu, ukinuta je širina književnih uticaja jednih na druge koji u jednome djelu prave ono što Tomas Man naziva „čudnom pomiješanošću sfera“. Autor je postao

[18] Up.: „Ništa što je rekao car, objavili sveti ljudi, izmislili mudraci, ne može biti ni puteljak kroz pustinju prošlog, ni zraka u budućem, gdje, možda, samo nova priča ima nekog zaludnog smisla i opravdanja.“ (Bašić 2000: 8)

prosta suma uticaja pisaca koji su pisali prije njega, a njegovo djelo refleksija ili njegova ludila, poroka, gluvoće, nestrpljenja ili nekih drugih njegovih psiho-fizičkih osobina. Na taj način knjiga uvijek nastaje poslije autora i ona je njegova prošlost, njegov život u malom, a pisanje prestaje biti „multidimenzionalni prostor na kojem se raznovrsnost pisanja, od kojih nijedno nije izvorno, miješa i sukobljava“, a tekst prestaje biti „tkivo citata izvedenih iz neizmjernog broja središta kulture“.

Drugi fenomen, koji na neki način obuhvata prethodni fenomen o kome je bilo riječi, jeste ideja o književnosti kao homogenog i reverzibilnog prostora u kojem nemaju značaja individualna svojsta i hronološki redosljedi. Ideja s kojom se možemo sresti u *Davidovoj zvijezdi*[19], *Gusinjskoj godini*[20] i *Tuđem gnijezdu*[21] u Borhesovim tekstovima, između ostalih *Kolridžov cvijet*, *Tlen, Ukbar, Orbis Tertius*, *Pjer Menar, pisac Don Kihota*, ideja koju je Ženet obrađivao u tekstu *Književna utopija* govoreći povodom Borhesa i o tome kako je cjelokupna književnost anonimno ostvarenje u kojem je „svaki autor samo slučajno ovaploćenje jednog vanvremenog i bezličnog Duha“, ili već pomenutog Duha Biblioteke.

S toga je aspekta tek neumjesno govoriti o nekom izvornom individualnom autorstvu. Ova ideja, kao što ćemo viđeti, daje malo drugačiju perspektivu i pogled na uticaje u književnosti i razbija iluziju linearnog evolutivnog razvoja književnih pojava koji je uvriježen u književnoj kritici i istoriji.

Prvi fenomen, ti susreti i paralelizmi u književnosti na kojima se temelji poetika Horhea Luisa Borhesa, logična je posljedica te „dublje ideje“ o književnosti, kao „homogenog i reverzibilnog prostora u kojem nemaju značaja individualna svojsta i hronološki redosljedi“.

Prema tom ekumenskom ošećanju književnosti sva djela jesu i moraju biti povezana, ne samo direktno citatima, parodijama, erudicijom, nego jedno

[19] Up.: „Na njenom početku zapisao je: Kad pogledaš u ogledalo šta vidiš? Svoje lice! ali je tu rečenicu i precrtao. (...) Znao je da će mu se, za kratko, podsmijehivati, ali nije mario. Na njihovo iznenađenje, nagrađen je i ubrzo otputovao, kako je rekao, da ponovi, san.“ (Zuvdija Hodžić: *Davidova zvijezda,* str. 25)

[20] Up.: „Moj je narod najveći pjesnik – klicao je Arif Hikmet. I ja to često ponavaljam. Čitao sam u Stambolu priču o grčkom junaku što čim bos takne zemlju – dobije veliku snagu. Tek sam ovdje razumio. Sudbinski se vezat za svoje ljude, za zemlju svoju i muku njenu. Iz nje i korijena svoga naroda vući snagu za sebe i svoje djelo.” (Zuvdija Hodžić: *Gusinjska godina,* str. 109)

[21] UP.: „Mislio sam da je pjesma trenutak, slika koja kresne pred očima i nestane. Prevario sam se: rijeka je ponornica; dere, nosi i zasipa našu golu dušu. Nema joj kraja ni početka. Ne može iz nas, ali ni sa nama dugo. Ostavlja nas prazne, odnosi svoje nerečene stvari na drugi svijet, odakle se više nikad neće vratiti. Tako je to oduvijek, samo se nama čini novom i našom, vezujemo o vrat krhku besmrtnost, nada da se nama neće desiti što se dogodilo drugima.“ (Husein Bašić: *Tuđe gnijezdo,* str. 95)

djelo u najširem smislu, i bez vidljivih konotacija, može biti odjek nekog drugog djela, zato što su sva djela jedno djelo, jedna Sveta knjiga, a svi pisci su jedan pisac, jedan autor koji je nevremenski i bezimen, jedan Božanski duh koji tu knjigu piše. U *Davidovoj zvijezdi*, taj Božanski duh može se reći dat je u pripovjedačkoj instanci nazvanoj Rama Beriša, koji je derviš, i kao mitsko biće, koje živi u svijesti autora (pisca), i „činile su da mu pripisujemo sve što smo čuli o drugim dervišima i njihovima moćima“, a mitsko mjesto kolektivnog šećanja u romanu đe živi taj mitski pripovjedač, koji progovara iz dubine kolektivne svijesti je u romanu *Davidova zvijezda* mjesto zvano Kodra-Alijina.

U takvoj književnosti ukidaju se granice korica, autora, stilova i stilskih formacija, žanrova, razdoblja i epoha. Nastaje sveopšta poetika ideja, poetika teksta. Dati jednom djelu autora znači „nametnuti tom tekstu granicu, opskrbiti ga konačnim označenim, zatvoriti to pisanje“ (Bart 1986: 179), kako veli Bart.

To panteističko poimanje književnosti dozvoljava ideju po kojoj se svijet i Univerzum izjednačuju sa svijetom knjiga. Malarmeova misao da sve postoji da bi se napisalo postaje još „ambicioznija formula“ – sve je Spis.

To je ideja Vavilonske biblioteke, ideja Don Kihotove biblioteke, biblioteke koja ne samo da ocrtava sav svijet oko sebe, već ga i obuhvata, biblioteke u kojoj se, po riječima Umberta Eka, nalaze nevjerovatne priče koje se dešavaju u mogućim svjetovima, u kojima čitalac gubi ošećaj granica između realnosti i fikcije, između fikcije i istorije (kao u djelima Bašića i Hodžića), kao što ga je izgubio i Don Kihot i iz svoje biblioteke pošao da živi svoj književni život, da bi ga u drugome dijelu romana sâm i čitao. Dakle, čovjek je u takvome svijetu samo „rukopisna stranica“. Tako je Don Kihot ubijeđen, bolje reći svjestan, da je čovjek dio te božanske knjige, zato on živi svoj život da bi mogao čitati. To da „junak drugog dijela Don Kihota može da bude čitalac prvog, a Hamlet gledalac Hamleta“, a David Šahan lik u sopstvenoj priči, što nas dovodi do *vrtoglavoga zaključka* da se “može desiti da smo mi, njihovi čitaoci ili gledaoci, ne znajući to izmišljena lica, i da u trenutku dok čitamo *Hamleta* ili *Don Kihota*, neko baš nas čita, ili nas piše, ili nas briše.“ (Borhes 2008: 43)

Ideja reverzibilnog književnog prostora je ustvari i ideja reverzibilnog čitanja, „tehnike čitanja koju je uveo Pjer Menar: tehnike svjesnog anahronizma i pogrešnih nadležnosti“. Tom tehnikom pogrešnih nadležnosti dozvoljeno nam je da recimo *Grobnicu za Borisa Davidoviča* pripišemo Borhesu, a Borhesovu *Sveopštu istoriju beščašća* Danilu Kišu, ili da na primjer pretpostavimo da *Ilijada i Odiseja* nijesu djelo istog pisca, ili još smjelije da povjerujemo u Unamunovu pretpostavku da je pisac Don Kihota sâm Don Kihot prerušen u navodnoga pisca Sid Hameta Benengelija izdiktirao Servantesu, i „u tom

slučaju vidljivi autor je samo sekretar, možda čista izmišljotina“, isto kao što se Zuvdija Hodžić u *Davidovoj zvijezdi* javlja kao pisac knjige *Hiljadu i jedan dan*, ali i svoju priču podmeće liku Davidu Šahanu kao svojevrsnome alteregu, oslobađajući svoj rukopis tereta autorstva.[22]

Tehnika svjesnih anahronizma otkriva da je pomalo ograničavajuće posmatrati Lorda Dansenija, Kjerkegora kao preteče ili anticipacije Franca Kafke. Ova tehnika, tako bliska Borhesu, otkriva nam da svaki pisac stvara svoje prethodnike u onoj mjeri u kojoj oni njega stvaraju.

Kafka je tačka susreta tih pisaca i njihova veza u ovome nizu – Zenon, Han Ju, Kjerkegor, Brauning, Bloa i Lord Danseni. Taj niz postoji zato što postoji Kafka. Zato se Žerar Ženet pita: „Zašto svi Kafkini prethodnici podsjećaju na Kafku a da između sebe nisu slični? Jer je jedina tačka u kojoj se oni sustiču to buduće delo koje će retrospektivno dati njihovom susretu određen red i smisao“; isto kao što su Husein Bašić i Zuvdija Hodžić, ali i autori koji pripadaju generaciji koja je reafirmisala žanr istorijskoga romana, tačka u kojoj se susrijeću njihovi prethodnici od Njegoša, Mulabdića, Bašagića, Šenoe, neznanoga autora zbornika priča *Hiljadu i jedna noć*, Andrića, Selimovića, i generacija pisaca ratne književnosti (Tvrtka Kulenovića, Irfana Horozovića, Alme Lazarevske)[23], kojoj su dvojica autora prethodili i predstavljaju vezu između folklorno-romantičarskoga i postmodernoga poetičkog sistema, a njihovi romani, odnosno žanr istorijskoga romana, predstavljaju *fiksiranje književnih pojava*, stvaranje prividne linearnosti razvoja uprkos njenoj izlomljenosti, to jest *izlomljenoj linearnosti*, i djela su koja će njihovu susretu retrospektivno dati određeni red i smisao, a ideja intertekstualnosti postaje upravo „pokušaj da se nađe izlaz iz strukturalističke tekstualne autarhije ka vantekstovnom okruženju s kojim tekst od nastanka permanentno održava i stvara nove odnose“ (Kodrić 2012: 47).

To je pisanje uticaja i unaprijed i unazad, mijenjanje našeg shvatanja prošlosti i budućnosti i linearne evolucije književnih pojava. Realizam nije samo opozicija romantizmu, nego je i romantizam opozicija realizmu, a *Servantes i Kafka su naši savremenici*.

---

[22] Up.: “U pomnijoj analizi Ibrišimovićevog književnog svijeta lahko bi se, makar ovlašno, uz silinu domaće književno-jezične izvornosti, iscrtala i ona **prozračna mapa njegovih duhovnih saobraženja u širokom rasponu i bogatom spektru iskustva** što su ih donosili Kamijev **Stranac**, Sartrova **Mučnina**, ili, kasnije, Borhesove **Maštarije** ili Markesovih **Sto godina samoće**. Ali i pred imenima i pred pojmovima što se u književno-kritičkim interpretacijama nerijetko javljaju iz kompleksa inferiornosti kulture malih naroda, nadmena kritičarska zluradost koja u svemu traži epigonsko ostaje nemoća u susretu sa sugestivnošću Ibrišimovićeve umjetnosti pripovijedanja.” (Enes Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1995., str. 26)

[23] p.: Enver Kazaz: *Bošnjački roman XX vijeka* (Psihološki novohistorijski roman), Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2004.

To stanovište razbija konvenciju da je jedno djelo determinisano od strane svog autora i autor nema nikakva prava nad njim, jer djelo piše njega u onoj mjeri u kojoj autor piše djelo. Djelo je svojim nastankom svačije i pripada „bezgraničnom prostoru lektire". Djelo je „ogledalo u kojem se prepoznaju čitaočeve crte".

Upravo je čitanje ona radnje koja „doprinosi rađanju knjige", a čitalac je mjesto đe tekst sa svojim značenjima „nalazi svoje žarište". Čitalac je kutija – moderni kenotaf, u kojoj su zapisani svi citati. Jedinstvo teksta, po Rolanu Bartu, ne leži u njegovu porijeklu (autoru) nego u njegovu odredištu (čitaocu).

U djelu postoji ono što mu mi kao čitaoci dodajemo ili oduzimamo, a ne ono što mu je autor navodno htio dati. „Svaka knjiga se iznova rađa pri svakom čitanju i istorija književnosti je bar u jednakoj meri istorija načina i razloga čitanja, i istorija načina pisanja ili predmeta pisanja", a idealno tumačenje jednog djela je njegovo ponovno čitanje. Djelo se piše svaki put kada se nanovo čita – „jedna književnost se razlikuje od druge ne po tekstu nego po načinu na koji se čita". Pjer Menar je zato pokušao da „iznova izmisli svojim sopstvenim sredstvima, i bez anahronizama misli, dva dela Don Kihota, i započeo je da ostvaruje svoju nameru sa čudesnom tačnošću", slično kao i što David Šahan, kazuje priču koju je već preživio u snu „sve mu je bilo poznato kao da lista pročitanu knjigu" (Hodžić 2000: 24).

Rolan Bart je ovaj fenomen jasno precizirao definicijom čitaoca kao nekoga ko „sadrži na jednom mjestu sve tragove od kojih se pisanje sastoji". Tako za Isera čitalac „postiže da tekst otkrije potencijalnu višestrukost svojih sveza. Te su sveze proizvod rada čitateljevog uma na sirovom materijalu teksta, ali one nisu sam tekst – jer se on samo sastoji od rečenica, iskaza, podataka, itd." Onaj koji čita, to jest sluša, onaj je koji piše i nakon romantizma u kojem je pisac-autor od krvi i mesa doživio apoteozu došlo je vrijeme kada su pisci poput Borhesa i Valerija prezreli figuru autora i slavili djelo koje ne želi da pripada nikome posebno, i svoja djela pripisivali drugima. Da bi se pisanju dala budućnost, kako Bart maestralno zaključuje, moramo odbiti mit autorstva: *rođenje čitaoca mora se dogoditi uz cijenu smrti autora*.

3) I konačno treći element fenomena pričanja i pripovijedanja predstavlja **atmosferičnost,** odnosno **prostor** u kojem se razgovor odvija, koji utiče na raspoloženja i naratora i naratera.

Učesnici u razgovoru, dakle i naratori i narateri, svi moraju biti u zajedničkome prostoru, koji je u nekim djelima samo prostorna odrednica bez većih simboličkih konotacija, a u nekim djelima ima simbolički karakter u odnosu na samo pričanje. U pričama je veče, odnosno noć obično vrijeme kad se naracije odvijaju, kao u *Pričama hiljadu i jedne noći*, ali što je često slučaj u nekim trivijalnim žanrovima književnosti i filmske umjetnosti. Prostor i vrije-

me za priču imaju simbolički i magijski karakter, a noć kao vrijeme u kojem se odigravaju događaji kao prototip ima Šeherezadine priče i govori o „svemoći noćne mudrosti postavljene u inverznu poziciju u odnosu na danju pragmu“ (Duraković 1996: 405). Vremenski odnos između sekvenci pričanja također je važan element u samoj percepciji priče kod čitalaca: u *Davidovoj zvijezdi* teško je odrediti vrijeme pripovijedanja, jer glavna pripovjedačka svijest nije vremenski ni prostorno jasno određena, već se nalazi u mitskom, fantastičkom prostoru i vremenu (hronotopu) na granicama romana, ono je svakako između početka putovanja pripovjedača za Bagdad i zajedničkoga odlaska iz Bagdada dvojice pripovjedača, Davida Šahana i Zuvdije Hodžića, ali i treće narativne instance zvane Rama Beriša.[24]

Pričanja koja se odvijaju u realnome hronotopu, to jest događaji u pripovijedanom vremenu dominantno su dati retrospektivnom tačkom gledišta pa je centralni dio romana, odnosno prostor u kojemu se odvijaju priče, smješten u vozu Beograd – Bar na putu za Ulcinj, u kojemu se srijeću David Šahan i Strahinja Dragaš: „Sami u kupeu za nepušače, zavaljeni u udobna sjedišta presvučena žanilijom, samo su se s početka prepustili svojim mislima i šutnji.” (Hodžić 2000: 94).

Realno vrijeme pripovijedanja moguće je također odrediti kao veoma kratko, koliko traje samo putovanje od nekoliko sati. No u tome vremenu „radnja teče najčešće retrospektivno pri čemu se zahvata više različitih vremenskih slojeva, sa različitih pripovedačkih pozicija“ (Bečanović 2009: 171), ali i gradova i prostora (najčešće Gusinje, zatim Istanbul, Ulcinj, prostor granice kao simboličko mjesto sudara civilizacija). Na ovim prostorima se odigrava priča o porodičnoj tragediji i Kalmijevoj smrti, te priče o drugim ljudima sudbinski povezane s Kalmijevom, koje pokušavaju da „razotkriju mehanizme političke tiranije i nasilja vlasti nad nedužnim pojedincem“ (Kazaz 2004: 335). Na ovaj postupak izmjene pripovjedačkih situacija i stavljanja centralne priče u mitske i fantastičke okvire s kojom ona uspostavlja semantičke veze pa Kalmijeva smrt predstavlja parabolu o ljudskoj nesreći i istorijskom zlu koje guta pojedince i pojedinačne sudbine, gradeći cikličnu strukturu, Hodžić se, kao što smo već napomenuli u prvom poglavlju, nadovezuje, ali i „sintetizira bogatu tradiciju epskog pripovjedanja i **istočnjačkog modela pričanja** (istakao E. M.) prevodeći ih u *postmoderni narativni model tekstualnog tkanja* romana“ (Kazaz 2006: 336).

Gusinjska godina, za razliku od romana *Davidova zvijezda* i *Tuđe gnijezdo*, prostorno je homogena pa se čitav mogući svijet smješta u Gusinje.

[24] Up.: „Boravak glavnog junaka u Bagdadu vrlo kratko traje, ali budi sećanja i aktivira različite slojeve narativne prošlosti, pri čemu se uspostavljaju naglašene hronotopske paralele, između dva udaljena prostora – Bagdada i Gusinja.“ (Bečanović 2009: 171)

Ovaj je roman u tome smislu romaneskni par *Travničkoj hronici*, koja uzima jedan odsječak istorije i *ispituje ga u sinhronoj ravni*, ali i jedan prostor, koristeći se dokumentarnošću koju pretvara u priču. Uz to, kao i *Na drini ćuprija,* koristi legende i anegdote, „koje dekonstruira", a Gusinje kao i Travnik i Višegrad aktiviraju *topos susreta civilizacija i kultura*, i *topos granice i mjesta na granici*.

Roman *Gusinjska godina* aktivira hroničarski tip pripovijedanja na granicama knjige (koji je samo okvir za simbolički utemeljenu priču), a Tonko M. čita i priśeća se događaja provedenih u Gusinju i smrti njegove ćerke Rufine, koji kao vrijeme pripovijedanja mogu trajati veoma kratko, koliko može trajati śećanje, kao što je to primjera radi u *Prokletoj avliji*, u kojoj se vrijeme o kojem se pripovijeda razvija kao śećanje od svega nekoliko trenutaka: „Tako izgleda mladiću pored prozora, kog su za trenutak zanela sećanja na priču i osenila misao o smrti. Ali samo za trenutak" (Andrić 2003: 126).

Hodžićev roman mogao bi se zvati *Gusinjska hronika*, kada to ne bi ukinulo priču o doživljajnom aspektu povijesti, u kojem vrijeme jedne gusinjske godine *postaje simbolom svevremenosti*, pa i naziv *Gusinjska godina* pored zvučnog sloja nosi i visok nivo simboličnosti. Stoga je autorov izbor naziva veoma sretan, kao što je to i *Davidova zvijezda*, koja uspostavlja simobličke veze s pričom o Šabetaju Cviju, ali i veoma složeni starozavjetni simbol zvijezdu „biblijskog junaka Davida, koji unosi niz arhetipskih obrazaca u semantički sistem romana" (Bečanović 2009: 170)

Centralni događaj je okupljanje u kući Muhtar-age, prostor u kojemu se odvija najveći dio smjenjivanja pripovjedačkih situacija i centralna priča o događajima nakon Berlinskoga kongresa, koja je „njihova omiljena priča" na koju se vraćaju, kako kaže Muhtar-aga „kao Dželjo Telal na svoje. On po nekoliko puta isto priča, a ako ga prekineš i kažeš da si to već od njega čuo – uvrijedićeš ga, ištetiš mu uživanje koje ne bi nizašto promijenio" (Hodžić 2009: 56). Prostor u kojemu se događa pričanje okupljenih gostiju oko jednoga događaja kao u Mopasanovoj *Krpačici stolica*: „Sve je odisalo ozbiljnošću i otmenošću, ali i prisnošću, prirodnošću, domaćim dahom i toplinom. Kao da se to odražavalo na prijatan i ugodan razgovor između njih" (Hodžić 2009: 50). Realno vrijeme pripovijedanja sekundarne priče, dakle, traje koliko može trajati jedna noć, pri čemu *dolazi do prevlasti doživljajnog nad događajnim aspektom priče*.

Drugi dio priče koji je vremenski veoma udaljen od sekundarne priče, ali svakako bliži vremenskoj poziciji Tonka M., odnosno glavne pripovjedačke svijesti koja se nalazi na granicama knjige, odvija se „proljeća 1914.", nakon *ratnog vihora* i Balkanskoga rata kad se Tonko M. ponovo obreo u Gusinju, nakon čega saznaje o smrti Muhtar-aginoj i drugih ljudi, o korjeni-

tim promjenama što ga je doživjelo pogranično mjesto smjenom dominantnih političkih i religijskih sistema, pa se cjelokupna sekundarna pripovijest (pripovijedano vrijeme)[25] unutar granica romana događa u rasponu od dvadeset godina, između 1896. i 1914., đe staju dva velika rata i dva mira, „a unutar njega razmnoženo i kao zaraza raširenо hiljade malih, pogubnih, upornih i nepriznatih ratova".

U romanu *Tuđe gnijezdo* priča je data kroz pripovijedanje u prvome licu, pa je pripovjedač Ibrahim Žioc istovremeno i lik u pripovjednim situacijama i događajima, ili prema Štanclovoj podjeli roman je čitav dat u Ich-formi. Prostor u kome počinje pripovijedanje glavnoga lika, u kojem su vrijeme pripovijedanja i pripovijedano vrijeme izjednačeni, jeste Carski arhiv, simbolički prostor zarobljeništva ironijskoga junaka (junaka negativnog iskustva), pa su i njegove misli i pripovijedanje veoma zgusnuti, puni retoričkih pitanja i izazivaju u čitaocu „ošećaj frustracije i zarobljenosti", a to je karakteristika ironijskoga modusa kazivanja priče.

Prostor u kojemu se odigravaju događaji romana opisan je ovako: „U stvari, bili smo na istom **bunjištu, pred otvorenom jamom** u koju su svakodnevno padale hiljade spisa i pisama koje su dolazile na dvor, kao da neko tamo u bijelom svijetu nema drugog posla do li da piše i šalje ta pisma, koje ni Durmiš ne može više oživjeti, već ih slaže kao lišće, kao paperje i kao mrtve duše, **u taj ogromni grob što se zove Carski arhiv**" (Bašić 2000: 10).

Opisani prostor u romanu predstavlja mikrosvijet onog velikog Osmanskog Carstva, čije se sve rijeke u njega slivaju, pa se glavni lik i njegovo pričanje daju retrospektivno, kao rijeka odvijaju se unazad, idu nizvodno prema Zapadu, prema svome porijeklu. Roman *Tuđe gnijezdo* je priča o odlasku u tuđinu i napuštanju kao neminovnosti sudbine – koje naziva metaforom *tuđe gnijezdo*, „koja istovremeno na simboličkom planu teksta, pokriva i kolektivnu sudbinu i potragu za identitetom, ali i tragičnu poziciju bošnjačkog naroda, koji trpi povijest bez mogućnosti njenog stvaranja" (Kazaz 2004: 151), ali je i priča o povratku. Tako da se reminscencije na Plav dešavaju u doživljajnoj sferi pripovjedačkoga Ja, dok se ono nalazi u Carigradu, koji se modeluje kao *metafora džehenemskog kotla*: „Carigrad je svačiji grad, i ničiji. Bez duše i srca, hrani se ljudi koje rađa. I živi. Noć mu donese ono što uzme dan. Gubi i dobija, a ne poznaje mu se ništa. Mlađi je od ljudi, stariji od gradova" (Bašić 2000: 85).

Zato prostor u kojem se odvija odisejevski povratak junaka iz rata (nakon odsluživanja njegove bedelske dužnosti) aktivira biblijske arhetipove,

[25] Up.: „Pripovedano (narrated) – skup situacija i događaja ispričanih u pripovesti; priča" (Prins 2003: 154)

starozavjetnu priču o Nojevoj barci, koja vraća Ibrahima Žioca iz „groba“, „jame“ u koju je bio zarobljen. Prevozi ga izvjesni Nuh ili Noje, rodom iz Mostara; prevozi ga barkom, koju junak naziva „kovčeg“, pa se tu i završava „smrću“ i scenama „krvi“: „Ispratih pogledom njegove krvave kundre iza kojih ostajaše crvene stope na podu“ (Bašić 2000: 264).[26]

U svom djelu *Umjetnost romana* u poglavlju „Cervantesovo podcijenjeno naslijeđe“ Milan Kundera dao je četiri zova unutar Povijesti evropskog romana, četiri njegova glavna duhovna oblika, i to:

Zov igre. – *Tristram Šendi* i *Žak Fatalist* čine se danas najvećim djelima osamnaestoga stoljeća, romanima zamišljenim poput veličanstvene igre. To su dva vrhunca lakoće koja nijesu dosegnuta ni prije, ni poslije. Poslije je roman bio sputan imperativom vjerodostojnosti, realističkim dekorom, hronološkom strogošću. Napustio je mogućnosti sadržane u navedena dva remek-djela koja su mogla zasnovati evoluciju romana drukčiju od ove koju poznajemo.

Zov sna. – Uspavanu maštu devetnaestog stoljeća iznenada je probudio Franc Kafka, koji je uspio ostvariti ono što su nadrealisti nakon njega zagovarali, a da to zapravo nijesu postigli: spoj sna i zbilje. Roman je mjesto na kojem se mašta može razbuktati kao u snu, te se roman može osloboditi imperativa vjerodostojnosti.

Zov misli. – Muzil i Broh uveli su na pozornicu romana suverenu i blistavu inteligenciju. Ne zato da pretvore roman u filozofiju nego da na temelju priče pokrenu sva sredstva, racionalna i iracionalna, narativna i meditacijska, koja mogu rasvijetliti čovjekov bitak – od romana da naprave vrhunsku intelektualnu sintezu.

Zov vremena. – Razdoblje završnih paradoksa potiče romanopisca da više ne ograničava pitanje vremena na prustovski problem ličnog sećanja, nego da ga proširi na zagonetku kolektivnog vremena, vremena Evrope koja se osvrće ne bi li promotrila vlastitu prošlost, izradila bilans, obuhvatila svoju povijest, poput starca koji jednim pogledom obuhvata cijeli život. Otuda želja da se prekorače vremenske granice pojedinačnoga života u koje je do tada roman bio saćeran, i da se u njegov prostor propusti više povijesnih razdoblja (Aragon i Fuentes su to već pokušali).

Romani Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića zasnivaju evoluciju romana kakvu je Milan Kundera mogao zamisliti i pripadaju zovu romana kao veličanstvenoj igri, i to specifičnom zovu igre, zovu pripovijedanja. U njima se odvija veličanstvena igra pripovijedanja, igra literature kojoj je sinonim priča i želja za pričanjem, pa možemo reći da se evolucija romana kao igre nastavila

[26] Up.: „Vidjeli smo da za nama, u pijesku, ne ostaju četiri već dvije stope!“ (Zuvdija Hodžić: *Davidova zvijezda,* str. 272)

u okviru povijesti evropskoga romana, ali unutar južnoslovenskoga literarnog konteksta u kojem su dominantni poetičko-stvaralački uticaj ostvarile one literarne strukture koje je Kundera možda previdio, a koje dolaze s Istoka i čiji je najznačajni predstavnik zbornik *Priče hiljadu i jedne noći*.

Možemo reći da se ta linija evolucije evropskoga romana prenijela s evropskoga Zapada na evropski Istok, ali i na latinoamerički kontinent, dakle izvan onog vidokruga zapadnoevropske, i srednjoevropske kulture i prostora na kojima je roman kao žanr dao svoja najveća i reprezentativna ostvarenja. Unutar latinoameričkog kulturnopovijesnog prostora roman koji je nastavio tu liniju evolucije romana u vidu igre svakako je roman *Školice* od Hulija Kortasara. Sâm naslov romana *Školice* sugeriše da je roman **igra**. Pojam „igre školica" je u ovome romanu višeznačan. Roman bi se mogao svrstati, prema Kunderinoj podjeli romana na četiri posebna zova unutar mogućih formi i spoznajnih oblika romana, u *Zov igre*, u kojem bi on bio potomak romana Tristrama Šendija i Žaka Fatalista. Upravo, roman *Školice* preuzima načela konstrukcije, odnosno organizacije fabule započeta sa ova dva romana i nastavlja *evoluciju evropskoga romana* koju je mogao zamisliti Milan Kundera, napuštajući imperativ vjerodostojnosti i hronološku strogost u korist novoga otkrivanja staroga duha improvizacije na kojoj je roman kao forma i izrastao. U ovome objašnjenju nastavka zaustavljene evolucije romana započete u XVIII vijeku romanima čija je forma, prema Kunderi, *veličanstvena igra*, krije se objašnjenje zašto je danas Kortasar možda manje interpretiran i čitan od drugih latinoameričkih pisaca koji su pripadali pokretu latinoameričkoga buma, kao što su Gabrijel Garsija Markes, Mario Vargas Ljosa, Horhe Luis Borhes i drugi. Hulio Kortasar pokušao je vratiti u roman veličanstvenu igru koja ga je u toku dva vijeka bila napustila, kao što su to uostalom uradili i neki pisci južnoslovenske književnosti.

Zaključak

Pripovjedački modus prisutan u djelima Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića ovđe je opisan kao *differentia specifica* sandžačkih autora unutar crnogorske i bošnjačke književnosti. Njegova specifičnost je upravo pokazani pripovjedački modus čija se razlikovnost otkriva u njihovu senzibilitetu i emocionalnosti pripovjedačke duhovnosti u kojima se zrcali osobena, individualna i prepoznatljiva sandžačka emocionalnost, psihologija i mentalitet čovjeka i njegova podneblja, u kojima se spaja duhovna prošlost i sadašnjost, a rezultat toga spajanja je specifičan Duh romana, u kojemu je igra pripovijedanja (umjetnosti) dominantno ošećanje literature i života, to jest priča koja se ponavlja i traje kao nepresušni izvor. Taj nepresušni izvor priča za pisce crnogorsko-sandžačkobošnjačke provenijencije je prostor zavičaja koji je prostor

magije, kao kod latinoameričkih pisaca, dok su se u pripovjedačkome maniru priključili tradiciji južnoslovenskih i svjetskih pisaca. Time je bošnjačka i crnogorska literatura *uspjela preskočiti onaj vremenski jaz i uklopiti se i savremenu misao i postupak*.

Postmodernizam joj je dao mogućnost da *ranija iskustva ukomponuje u jednu drugačiju formu*, od tradicije zadržavajući magiju pričanja i pripovijedanja, to jest suštinu priče, a od modernih pripovjedačkih strujanja uzima narativne strategije i postupke zadržavajući onu specifičnu *ambijentalno-tematsku* izvornost koja je crta razvoja muslimanske duhovnosti u njihovim djelima.

Izvori i literatura:

- Andrić, Ivo, *Prokleta avlija*, Vijesti, Podgorica, 2003.
- Andrić, Ivo, *Travnička hronika*, Svjetlost Sarajevo, Mladost Zagreb, Sarajevo, 1977.
- Bašić, Husein, *Tuđe gnijezdo*, Almanah, Podgorica, 2000.
- Bečanović, Tatjana, *Naratološki i poetički ogledi*, CID, Podgorica, 2009.
- But, Vejn, *Retorika proze*, Nolit, Beograd, 1976.
- Dr Vuković, Novo, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1980.
- Duraković, Esad, *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1995.
- Đukić, Marjana, *U potrazi za romanom*, ICJK, Podgorica, 2011.
- Eko, Umberto, *Ispovesti mladog romanopisca*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- Eko, Umberto, *Kako se piše diplomski rad*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000.
- Eco, Umberto, *Šest šetnji pripovjednim šumama*, Algoritam, Zagreb, 2006.
- Hodžić, Zuvdija, *Gusinjska godina*, Almanah, Podgorica, 2009.
- Hodžić, Zuvdija, *Davidova zvijezda*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2000.
- Hodžić, Zuvdija, *To je to*, Cekum, Podgorica, 2013.
- Hodžić, Zuvdija, *Neko zove*, Almanah, Podgorica, 2003.
- Isaković, Alija, *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996.
- Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, 2004.
- Kiš, Danilo, *Život, literatura*, Prosveta, Beograd, 2007.
- Kiš, Danilo, *Čas anatomije*, Prosveta, Beograd, 2005.
- Kiš, Danilo, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Dani, Sarajevo, 2004.
- Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti,* Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

– Kundera, Milan, *Iznevjerene oporuke*, Meandar, Zagreb, 2007.
– Kundera, Milan, *Umjetnost romana*, Meandar, Zagreb, 2002.
– Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
– Lukač, Đerđ, *Estetičke ideje*, BIGZ, Beograd, 1979.
– Lukacs, Georg, *Teorija romana*, Veselin Masleša-Svjetlost, Sarajevo, 1990.
– Luis Borhes, Horhe, *Umeće stiha*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
– Luis Borhes, Horhe, *Nova istraživanja*, Paidea, Beograd,2008.
– Muratagić, Hasnija-Tuna, *Lepota kazivanja*, Obod, Cetinje, 1991.
– Peleš, Gajo, *Tumačenje romana*, Artesor naklada, Zagreb, 1999.
– Prins, Džerald, *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
– Radulović, Dragan, *Parabole o zlu*, Monitor, Podgorica, 2003.
– Ruse, Žan, *Intimni čitalac*, ICJK, Podgorica, 2012.
– Sabljić, Jakov, *Hrvatski i crnogorski roman*, ICJK, Podgorica, 2010.
– Servantes, Migel, *Don Kihot*, Vijesti, Podgorica, 2004.
– Solar, Milivoj, *Moderna teorija romana*, Nolit, Beograd, 1970.
– Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, ICJK, Podgorica, 2012.
– Tinjanovi, Jurij, *Pitanja književne povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
– Tomaševski, Boris, *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
– Todorov, Cvetan, *Poetika*, Filip Višnjič, Beograd, 1986.
– Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

Ethem MANDIĆ

NARRATION AND STORYTELLING AS OBSESSION IN THE WORKS OF HUSEIN BAŠIĆ AND ZUVDIJA HODŽIĆ

(Legend and Anecdotes as a Basis for Construction of the Narrative World)

The author of this paper deals with the problems of narration in South Slavic and world literature, primarily on the examples of prose of Husein Bašić and Zuvdija Hodžić. The author gives the original interpretation of the origin of storytelling in Montenegrin and Bosniak literature as an eastern model of narration, analyzing the problems of intertextuality and reception. In addition, the paper provides a typology of characters as narrators based on the experience of South Slavic literature and the analyzed works. The author uses a formalistic approach and the approach based on the theory of Wayne Booth.

Key words: *narration, Husein Bašić, Zuvdija Hodžić, Wayne Booth, intertextuality, reception theory, novel*

UDK 821.163.4.09-31
Pregledni rad

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost − Cetinje
pgstudio@t-com.me

SVJEDOČANSTVA O POBUNI
(Romani Borislava Jovanovića)

U radu *Svjedočanstva o pobuni* autorka Sofija Kalezić-Đuričković čitateljskoj publici kritički i analitički približava romane crnogorskog književnika Borislava Jovanovića. Borislav Jovanović (1941, Danilovgrad) je veoma raznovrstan i plodan stvaralac, čiji bogati kreativni razvojni luk predstavljaju romani i zbirke poezije, književna kritika i publicistika, kao i knjige za djecu. Tokom 1990-ih i kasnije on je, kao književni kolumnista u kulturnoj rubrici *Pobjede* i *Crnogorskog književnog lista*, afirmisao plejadu mlađih crnogorskih pisaca. Smatra se najznačajnijim tumačem savremenih tokova crnogorske literarature, a njegova zbirka eseja *Crnogorski književni urbanitet*, predstavlja najviše citirani književno-kritički pogled na crnogorsku modernu književnost.

Jovanović se bavi i temama iz crnogorske kulturne istorije. Njegovi radovi o toj problematici su objedinjeni u knjigama *Libroskopija*, 2002. i *Crnogorski književni urbanitet*, 2005. godine. Kao pjesnik, Jovanović je dobitnik *Ratkovićeve nagrade*, najvećeg crnogorskog priznanja iz oblasti poezije za zbirku pjesama Kenotaf (2006). Objavio je zbirke poezije: *Starac i zvijezde* (1979), *Staze* (1983), *Amputacije* (2001), *Okivanje Thanatosa* (2005) i *Vidimo se u poeziji* (2015). Ostvarenja iz njegovog bogatog književnokritičkog opusa nose nazive: *Libroskopija: Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije* (2002), *Crnogorski književni urbanitet: Nacionalna literatura na prelazu Milenija* (2005), *Svemoderna Montenegrina – Od tradicionalizma do postmodernizma* (2005), *Nova crnogorska književnost* (zbornik) i *Biblion: Crnogorska poezija devedesetih* (2006). Objavio je izbor iz poezije Radovana Zogovića povodom stogodišnjice rođenja ovog pjesnika *Spornik* (2009).

Ključne riječi: *crnogorska književnost, Borislav Jovanović, roman, istorija, tradicija*

Borislav Jovanović (1941, Danilovgrad) veoma je raznovrstan i plodan stvaralac, čiji bogati kreativni razvojni luk predstavljaju romani i zbirke poezije, književna kritika i publicistika, kao i knjige za djecu. Tokom 90-ih i kasnije on je, kao književni kolumnista u kulturnoj rubrici *Pobjede* i *Crnogorskog književnog lista*, afirmisao plejadu mlađih crnogorskih pisaca. Smatra se najznačajnijim tumačem savremenih tokova crnogorske literarature,a njegova zbirka eseja *Crnogorski književni urbanitet,* predstavlja najviše citirani književno-kritički pogled na crnogorsku modernuknjiževnost.

Jovanović se bavi i temama iz crnogorske kulturne istorije. Njegovi radovi o toj problematici su objedinjeni u knjigama *Libroskopija*, 2002. i *Crnogorski književni urbanitet*, 2005. godine. Kao pjesnik, Jovanović je dobitnik *Ratkovićeve nagrade*, najvećeg crnogorskog priznanja iz oblasti poezije za zbirku pjesama *Kenotaf* (2006). Objavio je zbirke poezije: *Starac i zvijezde* (1979), *Staze* (1983), *Amputacije* (2001), *Okivanje Thanatosa* (2005)i *Vidimo se u poeziji* (2015). Ostvarenja iz njegovog bogatog književnokritičkog opusa nose nazive: *Libroskopija: Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije* (2002), *Crnogorski književni urbanitet: Nacionalna literatura na prelazu Milenija* (2005), *Svemoderna Montenegrina – Od tradicionalizma do postmodernizma* (2005), *Nova crnogorska književnost* (zbornik) i *Biblion: Crnogorska poezija devedesetih* (2006). Objavio je izbor iz poezije Radovana Zogovića povodom stogodišnjice rođenja ovog pjesnika *Spornik* (2009).

Autor je i nekoliko zbirki pjesama za djecu: *Rječnik djetinjstva*, *Kad vam kažem*, *Tata ti si fantastičan*, *Dva sunca*, *Priče sa sedmog sprata* i *Ja, trotinet i internet*, za koju je dobio nagradu za najkvalitetniju knjigu u Crnoj Gori 2014. godine. Jovanović jedobitnik nagrade *Boško Pušonjić* za najbolju reportažu, *Sedmi januar* SO Mojkovac, novinske nagrade za životno djelo – *Crnogorac* i nagrade Crnogorskog društva za ukupan doprinos crnogorskoj književnosti za najmlađe.

Iz naslova Jovanovićevih romana: *Mala Moskva, Bijeli gavran, Platonov plač, Homerov arhipelag* i najnovijeg romansijerskog djela – *Laureta*, mogu se naslutiti autorova osnovna inspirativna vrela i stvaralački podsticaji. Tematsko-motivski spektar Jovanovićevih romana veoma je razuđen i kreće se od okrenutosti starini i promišljanja doba starostavnih, do traganja za nacionalnim identitetom.Već iz samog navođenja elementarnih bio-bibliografskih podataka vezanih za ličnost i djela Borislava Jovanovića, nije teško zaključiti da je ovaj književnik sudbinu crnogorske književnosti uzeo u svoje ruke, upustivši se u poduhvat jednog revolucionisanja s više aspekata − kao hroničar, tumač, pjesnik i romanopisac.

U uvodnom segmentu svog djela *Crnogorski književni urbanitet,* Jovanović citira misao T. S. Eliota: „Sposobnost svake književnosti da se obnavlja,

da stremi novoj stvaralačkoj aktivnosti, da otkriva nove spojeve riječi, zavisi od dvije stvari. Prvo, od spremnosti da primi ili asimiluje uticaje sa strane. I drugo, od spremnosti da se vraća i napaja sa sopstvenih izvora. Kada je riječ o drugom, svaka književnost mora imati sopstvene izvore, duboko ukorijenjene u njenu istoriju −***Tomas Eliot***. Moje traganje za literaturom je traganje za estetskim. I to je primarno polazište mog pogleda na ono što je u crnogorskoj književnosti nastajalo u posljednjoj deceniji prošlog i prvim godinama ovog vijeka" (Jovanović 2005: 13).

Prvi Jovanovićev roman − *Mala Moskva* (Dignitas, Cetinje, 1998), može se tretirati kao zbirka pripovjedaka istovjetnog motivskog opusa ili kao roman mozaičkog karaktera, čime se pridružuje korpusu razuđene literature u okvirima domaće književnosti posvećene fenomenu Informbiroa i Rezolucije, te golootočkog iskustva u njegovom zaleđu. Ostvarenja *Noć prije i poslije pisanja ove knjige ili glas Svetlane Alilujeve Staljin, Ikona na nebu, Konjski ujed, Zvonar rogljičke crkve, Posljednje Abramovo bjekstvo, Slučaj Čokete kamenoresca, Crveno nebo, Pljuvaonica, Čuvar fotografija, Brijest, Neotvoreni dosije, Kraj, Noć prije i poslije pisanja ove knjige ili glas Tiodora Ristova* − čine kompaktan problemski i značenjski korpus *Male Moskve.* U njegovim okvirima i motivskim dijapazonima autor u raznorodnim umjetničkim varijetetima piše o traumama i nesporazumima, dubokim nelogičnostima i izdajama burnog poslijeratnog vremena, ali i rijetkim proplamsajima čovječnosti koja je vrijedjela da bude zabilježena i očuvana u formi ove neobične i živopisnim jezikom ispripovijedane storije.

Piščev razgovor s pocijepanim i svojom rukom spaljenim rukopisom, napisanim na istu temu deceniju ranije, krajem osamdesetih, Jovanović je zamijenio odlomkom iz *Memoara* Svetlane Alilujeve Staljin, nadjenuvši priči ime *Noć prije i poslije pisanja ove knjige ili glas Svetlane Alilujeve Staljin.* „A tokom moje mladosti", kazaće glavna junakinja ove pripovijesti, „on (Staljin) je za mene bio apsolutni autoritet. Sve me je učilo i tjeralo da vjerujem u taj autoritet iako je oko nas bilo toliko nesreće. Mogla sam jedino da zaključim da je za to neko drugi kriv. Dvadeset sedam godina bila sam svjedok duhovne propasti sopstvenog oca, gledajući iz dana u dan kako sve ljudsko u njemu nestaje i kako se postepeno pretvara u sumorni spomenik samome sebi. Ali moja generacija je učena da misli da je taj spomenik otjelovljenje najljepših ideala komunizma, njegova živa personifikacija. Malo po malo, postalo je jasno ne samo da je moj otac bio tiranin i 'vođa svih naroda i vremena', da je sproveo krvavi teror koji je uništio milione nedužnih ljudi, već i da je cio sistem koji je to omogućio u korijenu bio truo" (Jovanović 1998: 9).

Josif Visarionovič Džugašvili Staljin (1878−1953) bio je prvi Generalni sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza od

1922. do smrti 1953. Staljin je preuzeo vodeću ulogu u sovjetskoj politici nakon smrti Vladimira Iljiča Lenjina 1924. godine, postepeno marginalizujući svoje političke protivnike sve dok nije postao neprikosnoveni lider Sovjetskog Saveza. Cijelo zdanje koje je on napravio i na čijem čelu se nalazio gotovo tri decenije pogubne za ruski i ostale narode, na poslijetku se srušilo iz temelja, a njegovi akteri nijesu uspjeli izbjeći moralnu i ljudsku odgovornost za živote miliona nedužnih ljudi.

Svetlana Alilujeva svog oca opisuje kao ćutljivu i kontradiktornu ličnost, na koju ni njegova porodica nije imala nikakvog uticaja, a unuke čije su slike krasile zidove njegove rezidencije nije ni viđao. Svetlana dugo nije bila u stanju da shvati kakav se pakao odigrava u njenoj zemlji, a svirepe tragedije nijesu poštedjele ni njenu porodicu. Staljinova tajna policija uhapsila je njegovog šuraka, starog gruzijskog boljševika Švandizea, njegovu ženu Mariju i sestru Mariku, a nakon toga i njegovog pašenoga, poljskog komunistu Stanislava Redensa. Oni umiru u zatvoru, a Svetlana kao trinaestogodišnja djevojčica zaključuje da je sve to rezultat neke strašne zbrke i nesporazuma.

Staljinova svastika duševno je oboljela u zatvoru, dok je Jevgenija Alilujev, udovica njegovog šuraka izdržala, potpisujući sve optužbe, od špijunaže i trovanja muža do izdaje zemlje i kontakta sa strancima. Provela je šest godina u samici, da bi tek 1954. optužbe protiv nje bile povučene. Svetlanina majka ne mogavši sve to da izdrži, izvršava samoubistvo u trideset i prvoj godini, ophrvana dubokim očajem i nemogućnošću da bilo šta promijeni. Nakon ovih događaja, Svetlana ide u katolički manastir u Švajcarskoj, gdje se pred kraj života zamonašuje, želeći da iskupi grijehe svog oca.

„Maja 1962. godine krstila sam se u pravoslavnoj crkvi. Moje krštenje je bilo važan simbolični događaj u mom životu. Meni nijesu bile važne hrišćanske dogme, već vječni život, vječno dobro, sveta tajna krštenja koja se sastoji u odbijanju zla i laži. Vjerovala sam u zapovijest 'ne ubij'. Vjerovala sam u istinu bez nasilja i krvoprolića. Vjerovala sam da svevišnji um, a ne tašti čovjek upravlja svijetom. Vjerovala sam da je Duh istine snažniji od svih materijalnih vrijednosti. I kad je sve ovo moje srce primilo, djelići marksizma i lenjinizma koje sam učila od djetinjstva nestali su kao dim“ (Jovanović 1998: 12). Reklo bi se da je predmetna inovantnost ovog ostvarenja u čijim se okvirima tretira Staljinov odnos prema sopstvenoj užoj i široj porodici, s obzirom da se u dosadašnjoj literaturi o ovoj tragičnoj temi neuporedivo više pisalo sa aspekta njegove torture prema ruskom narodu − bila dostojna građe romana neorealističke profilacije.

U drugim pripovijetkama *Male Moskve* autor piše o selu Rogljici i njegovim stanovnicima, što neodoljivo podsjeća na sliku Rusije u malom i na sve ono protiv čega se politika poslijeratne Jugoslavije nastojala boriti, bez

svijesti da zapravo oponaša upravo staljinistički režim vladavine. Zbog njenih žitelja koji teže komunističkoj ideologiji i slijepo je slijede, ova oblast Crne Gore dobija epitet Moskve u malom. Na žalost, i u njoj vrlo brzo počinju da se odigravaju paradoksalnosti i „zastranjivanja" specifična za veliku Moskvu. Tako jedan njen mještanin po tajnom partijskom zadatku još tridesetih godina XX vijeka odlazi u Sovjetski Savez, gdje radi na izgradnji hidrocentrale ironično nazvane „Novo vremja". On tamo predano usavršava istoriju komunističke boljševičke partije, kao što je nekada znao *Očenaš*, zbog čega svako pismo potpisuje sa „Vaš i Staljinov Arsenije". Stanovnici Rogljice, mjestu koje samim nazivom asocira da se nalazi na „rogu svijeta" zbunjeno i uplašeno gledaju u usplamtjelo nebo, dok im se čini da ih odatle posmatra i smješka im se Staljinov lik.

I brojne druge umjetničke slike u *Maloj Moskvi* hiperbolizovane su ili su prikazane kroz fantazmagorijske ili ironično intonirane predstave, kao kada junak Erak Eterović iz pripovijetke *Neotvoreni dosije* s nepoznatom ženom na podu svoje kancelarije vodi ljubav, uvjeren da ga sa slike posmatra Veliki Vođa: „Noć je bila ljetnja, puna nekih lijenih i pospanih zrikavaca. Oči, i bluza iskočila iz tijesne i svilenkasto zavrnute haljine, govorili su sve. Njene obline počele su dvostruko da se uvećavaju. Svijet je mirisao na poludjelo žensko tijelo. Ona je počela da skida njega, on je počeo da skida nju. Slatki bol je ispunjavao njihova tijela. Grlili su se spolja i iznutra. Zaboravljali su na život i na smrt. Dva gola tijela bili su kao jedno zakovano za pod kancelarije. Razdvajali su se i spajali, nastajali i nestajali. Snažni i tvrdi kao kost, meki i vlažni kao nepoznato tkivo. Ona je osjećala njegovu muškost, on je mjerio njenu ženskost. Ulazili su jedno u drugo. Erak je zaboravio i na Sliku i na tapacirana vrata. Na sve špijunske šapate koji su ispunjavali kancelarije i kao utvare razdirale mu dušu. Njih dvoje su odlazili do neba. Svlačila se i oblačila kosmička ljepota" (Jovanović 1998: 118). U završinici pripovijetke Erak ne psuje samo Vođu i njegov sistem vladavine, nego i svijest naroda koja je stvarnost pretvorila u veliku špijunku.

Poetski intonirani prizori u Jovanovićevoj prozi intenzivno se i naglo smjenjuju sa onim animalnim i obezličenim, kao u priči kada glavni junak Branko Bunar shvata da mora da ide na robiju zato što je napisao pjesmu *Crveno nebo*, u kojoj je zapravo asocirao na sliku prirode koja se budi i nestaje, a ne na komunizam ili zato što je čitao roman *Braća Karamazovi*, ne sluteći da su komšije koje su kod njega dolazile zapravo doušnici tajne policije − njenog krila sarkastično nazvanog *Odjeljenje za zaštitu naroda*: „Na banderi, koja se nalazila desno od njega", nastavlja svoje kazivanje pisac, „nalazio se uhapšenik koji je bio isljednik u ženskom logoru. Tu ga je dovela ljubav prema jednoj od osuđenica. Zvala se Zorka. U zatvor je stigla zbog svojih

ljubavnih veza sa ljudima koji su kasnije hapšeni. Njenu ljepotu nije moglo da sakrije ni robijaško odijelo, ni zatvorski život. Očima joj se vrzmala boja priobalnog mora koja se nije mogla ničim zarobiti. Ista radost dolazila je i od njenog visokog čela i uvijek nabubrelih usana. Za njega je Zorka bila Boginja. Isplivala iz mora posutog ljetnjom mjesečinim. Umotana u nevidljivi svileni svlak svjetlosti". Međutim, prilikom smotre obnaženih tijela kažnjenica, stražari uviđaju da Zorka jedina nema modrice i isljednika kažnjavaju gledanjem u sunce (Jovanović 1998: 74).

Branko Bunar nije stigao da otpjeva pjesmu koja se morala pjevati po povratku iz zatvora: „Evo mene, idem iz daleka, izgrađenog novoga čovjeka" jer ne mogavši da izdrži robijaške muke, iz kamenoloma uzima svoj veliki malj i odlazi na obližnju hrid: „Skinuo je dršku i kroz gvozdeni otvor alatke provukao žicu vežući je u omču i stavljajući sebi oko vrata. Onda je sa maljem, kojeg je pridržavao niz grudi, skočio u more. Padao je visoko podignutih ruku. Tamo gdje je probio vodu, uskipjela je i boja soli. U logoru je ubrzo oglašen nestanak jednog malja. Branka Bunara više niko nije tražio" (Jovanović 1998: 78).

Borislav Jovanović u neorealističkom i modernističkom maniru odslikava traumatično vrijeme sredine XX stoljeća u Crnoj Gori, bogateći ga i „začinjavajući" magičnim umjetničkim predstavama kao u ostvarenju kada se djevojka iz pripovijetke *Konjski ujed* kupa, dok je žitelji Rogljice iz prikrajka posmatraju: „Krili smo se jedni od drugih, zaboravljali na ubitačno sunce i sve što je postojalo. Zamišljala sam kasnije kako se u njihovim očima, po raspamećenom žaropeku bjelasa i poigrava moje tijelo. Kako su im nabrekle zenice. Tom čudu nije mogao da odoli ni slijepi starac, Đikan... Vjerovao je da će tako jednog dana i progledati" (Jovanović 1998: 24).

U tekstu *Između Male Moskve i crnogorskog Makonda* Zuvdija Hodžić zaključuje: „A onda dolazi do preloma, razbijanja sna i iluzija, raskida i skukoba sa bratskom Rusijom, što do temelja potresa Rogljicu. Jedni pjevaju: 'Oj, Rusijo, majko mila/ Vazda si nam mila bila/ Nema toga ko nas smije/ Odvojiti od Rusije', a drugi: 'Oj, Staljine, stara bako/ Ne vara se Tito lako' i 'Ne vara se Tito dika/ Ni partija od čelika'. Širi se strah, sumnje, javljaju se doušnici, udbaši, podvale. Mala Rogljica postaje zaista mala Moskva, ona iz strahovlade Staljina... Na kraju knjige, Tiodor Ristov na samrtnom času saopštava piscu (čitaocu) svoje viđenje života i ljudi, vremena, prolaznosti, ali i nekih vječitih istina, neizbježnosti i nepredvidljivosti (ili predvidljivosti) ljudskih sudbina i događaja. Pisana po autorovoj zabilješci 'osamdesetih godina do kraja 1989.', dakle punu deceniju, knjiga *Mala Moskva* je vrijedno umjetničko djelo, originalno, koje se čita 'u dahu', mada je čitalac svakog trenutka svjestan da pred sobom ima knjigu kojoj će se ponovo vraćati, jer ona to zaslužuje" (Hodžić 2000: 6).

Junak Radonja Jovanov jedan je od rijetkih u ovom selu koji je video Moskvu i posjetio Lenjinov mauzolej, govoreći da u njemu ne počiva tijelo vođe Boljševičke partije, već nekog anonimnog seljaka. Čak ni kip Lenjinov zapravo predstavlja kopiju njegovog dvojnika, koji je nakon što je kip napravljen − ubijen. Stanovnicima Rogljice on govori da bi na vrh Spuške glavice ili Garča trebalo postaviti spomenik Staljinu ili Lenjinu, toliko velik da im se glava vidi i kad padne najveća magla, što je za njega značilo prikazati ih u prirodnoj veličini!

U romanu *Mala Moskva*, posvećenom naličju i deformitetima komunističke ideologije, Borislav Jovanović ispisuje jedne od umjetnički najvrjednijih stranica savremene crnogorske književnosti, podsjećajući nas da ne zaboravimo vlastite zablude, odanosti i strahove, odnosno da ih shvatimo kao putokaz koji nas u terapeutskom pogledu i smislu može vratiti korijenima naše ljudske suštine. Tako posmatrano, lično i kolektivno iskustvo prestaje da bude zbir naših pogrešnih predstava i razočarenja i izrasta u konstruktivistički princip koji nam pomaže da obnovimo rasute komadiće sopstvenog kolektivnog i individualnog, svjesnog i nesvjesnog.

Živopisan i svjež crnogorski jezik, arhaično profilisan, obojen kako prefinjenim spektrom stilsko-izražajnih sredstava, tako i piščevom senzibilnošću i specifičnom emocionalnošću − predstavljaju posebnu vrijednost ove knjige.

Drugo po redu narativno ostvarenje Borislava Jovanovića *Bijeli gavran* (*Roman o imaginarnoj biblioteciu nekoliko čitanja ili Dnevnik Đurđa Crnojevića*), Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2011), predstavlja zreo i veoma slojevit roman, koncipiran iz više pripovjedačkih nukleusa i na više semantičkih nivoa. Ovo se djelo može tumačiti i kroz opsjednutost zavičajem, njegovom zadivljujućom ljepotom, slojevima istoričnosti i kulture, čineći sveobuhvatnu sintezu istoriografskog, dokumentarnog i intimnog autorskog pečata. Pisac predstavlja traganje za slojevima crnogorske duhovnosti od iskona do savremenosti, te preispitivanje istorijske prošlosti u čijem središtu projektuje *Dnevnik Đurđa Crnojevića,Slovo* i *Knjigu* kao istorijsku i metafizičku ideju-vodilju crnogorske duhovnosti identiteta i jezika.

U pogledu spoljašnje kompozicije roman se sastoji od dvanaest poglavlja objedinjenih kroz fikciju koja je „drevna ljetopisnica, a knjigotvorstvo je estetska inverzija svijeta“, kako je u prološkoj pjesmi iskazano. Na taj način pisac sugeriše najbitnije odrednice ovog djela: sudbinsku povezanost Crnogoraca sa Knjigom i Zavičajem, odnosno sa vlastitom kulturom i istorijom. Svi slojevi ovog proznog diskursa odnose se na piščevo sjećanje i njegovu vezanost za knjigu i zavičaj samo je takva sudbinska veza i mogla da stvori ovu knjigu.

Motiv biblioteke je jedan od nadređenih u ovom romanu, oslanjajući se na Borhesovsko i Kišovsko traganje za civilizacijskim korijenima. Kako precizno primjećuje Pavle Goranović u recenziji *San o biblioteci,* „Vjerovatno presudni momenat u razumijevanju romana *Bijeli gavran* jeste poimanje književnosti kao (duhovnog) zavičaja. Isto tako, jasno je da se zavičaj razumijeva kao metafora, štaviše kao 'dvojna metafora'. Ta neprestana potraga za samim sobom odvija se pod okriljem dvojnika u različitim razdobljima i u plaštu nekog od junaka (Đurđe i rasute njegove familije, rasutog potomstva), sebe, bližnjih... Ona je katkad izazvana nostalgija. Tek, usud *Bijelog gavrana* je usud zavičaja“. Posebno estetičan i vrijedan sloj romana predstavlja piščevo sjećanje na djetinjstvo i crnogorski kamen, školovanje, prvu ljubav, studentski Beograd, te duhovno i intelektualno sazrijevanje (Goranović 2011: 250).

Svako se poglavlje ovog djela može posmatrati u mreži različitih odnosa dinamično organizovane umjetničke strukture. Jovanović suvereno vlada modelovanjem materije određujući odnose među njihovim djelovima u činu estetske artikulacije, uspostavljaući funkcionalne korelacije između čitaoca i djela. Piščeva eruditnost predstavlja tek polazište za sopstveno preispitivanje i kritičko prevrednovanje istorije i mita, te arhetipskih slojeva. Upravo Jovanovićev umjetnički postupak mogu se odnositi riječi Iva Andrića: „Razmišljao sam o drevnim danima i sećao se godina večnosti“.

U kontekstu spominjanja upotrebe istorijsko-antropološke građe impresionira činjenica koliko obimnu i kvalitetnu literaturu je autor koristio za koncipiranje ovog romana; građa i citati su konsultovani iz ostvarenja, kao što je zabilježeno u *Književnoj naznaci−Oktoih prvoglasnik,Hrisovulja Ivana Crnojevića, Njegoševa bilježnica, Testament Đurđa Crnojevića* dr Miloša Miloševića, *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića* Boška Mijanovića*, Antropomorfološke osobine Petra II Petrovića Njegoša* dr Božine M. Ivanovića*, Prenos i sahrana posmrtnih ostataka Nikole Prvog Petrovića Njegoša* Svetislava Vujovića, *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva Matice crnogorske*, *Mediteranski brevijar* dr Predraga Matvejevića, kao i iz knjige *Mitološki simboli*“ (Jovanović 2011: 259). Naravno, to je samo jedan dio literature, a ono što predstavlja stvaralački duh ovog pisca jeste nezaobilazni fond svjetske i jugoslovenske književnosti ugrađen u njegovo estetsko biće. Literatura koju je pisac konsultovao u pripremi za nastajanje svog djela dovoljno govori o Jovanovićevoj stvaralačkoj radionici i njegovoj spisateljskoj odgovornosti.

Kažu da je pisac najbolji i najkreativniji u onim elementima strukture svog djela koji se odnose na zavičaj i zavičajnost, što je slučaj i sa Borislavom Jovanovićem koji na jedinstven i neponovljiv način snagom svoje ljubavi i divljenja zavičaju oplemenjuje svaki kamen i travku svoje uže i šire postojbi-

ne. Andrićevski snažno je opisao vezanost crnogorskog čovjeka za kamen koji je njegov istinski zavičaj, za njegovo klesanje, stvaranje ljepote i harmonije iz kamena i sunca. Tesari crnogorski i njihove suvomeđe su čista poezija traganja za ljepotom i suštinom ljudskog napora da se ostvare u vlastitom trajanju.

Svaki sloj romana *Bijeli gavran* počiva na jednom ili na više materijalnih podsticaja proisteklih iz spomenute literature, koji tek dobijaju svoje ovaploćenje u bogatoj i životodajnoj umjetničkoj transpoziciji spomenutog autora. Sve bi to bila, kako reče Dobriša Cesarić „mrtva slova na papiru" da nije talenta i mašte, visokih uzleta duha i dubokog promišljanja svijeta i riječi, njihovog dopunjavanja i sadejstva.

„Jovanović je uspio da istoriju 'ukroti', da je kao demonsku silu transponuje u estetsku ravan, u svijet romana koji predstavlja demitologizaciju i destrukciju istorijskog", u pogovoru romanu naslovlenom *Jedinstveno i netipično djelo* ističe Marijan Miljić. „Po karakteru teksta reklo bi se da se radi o poetizovanoj prozi, o tekstu u lirsko-metafizičkom ruhu, o romanu u fragmentima, svojevrsnom kulturno-istorijskom mozaiku, ikonostasu u hramu svoga *Ja*, o djelu zasnovanom na osobenoj poetici u građenju ne samo osobenog sklopa i strukture, nego i cjeline, iz čijih dubljih, tamnih slojeva isijava ono neuhvatljivo estetsko s dva lica − licem ljepote i licem istine. Umjetničke istine, prije svega" (Miljić 2011: 257).

Princip unutrašnje kohezije romana temelji se na jedinstvu raznolikosti. Iza toga jedinstva, u nedefinisanom prostoru i na nevidljiv ali stvaran, nedvosmislen način osjeća se i doživljava autorski duh ili personalitet. Usljed jedinstva svih sastavnih elemenata djela − teme, sižea, deskripcija, motiva, junaka, ideja i drugih organskih komponenti koje se nalaze u nerazlučivoj sprezi i međusobnoj uslovljenosti, čitanje romana *Bijeli gavran* pobuđuje specifičan estetski doživljaj.

„Roman Borislava Jovanovića kao da je do sada bio skriven u nekoj tajnoj riznici zajedno sa dnevnikom Đurđa Crnojevića, kao da smo ga iznenada otkrili i dali krila *Bijelomgavranu* da poleti u ruke čitalaca", preporučila je roman za publikovanje svojoj izdavačkoj kući Jelena Đurović u *Riječi izdavača*. „A sudbina čitalaca ovog romana je da kroz čitanje postanu i njegovi junaci. Ovaj roman je sam po sebi tajna i velika avantura za njegove čitaoce i njegove kritičare. Književno ostvarenje *Bijeli gavran* je i roman o sudbini knjige i njenoj moći. On je nadasve književni spomenik Đurđu Crnojeviću, crnogorskoj duhovnosti, njenim vertikalama, Cetinju i knjizi uopšte. Kako reče sam autor: *...pisao sam literaturu sa istorijskom inspiracijom iopčinjenošću*" (Đurović 2011: 11).

Integralno značenje romana *Bijeli gavran* realizuje se u unutrašnjem, duhovnom doživljaju „uhvaćenog" čitaoca koji na neopipljiv način postaje su-

bjekat romanesknog svijeta. Zato njegovo značenje ne može biti jedno ili jedino. Ono je uslovljeno i međusobno različitim emotivnim i saznajnim uplivom što ga je izazvalo u primaočevom biću, emanirajući se u bogatoj značenjskoj lepezi.

Platonov plač - ogled ličnog identiteta, (Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2011), razmišljanje o sudbini savremenog čovjeka u vremenu bez ljudskosti − kako ga je zamislio i doživio Borislav Jovanović, ima za moto „Nećemo biti šarlatani i jasno kažimo kako ništa na ovome svijetu nije moguće razumjeti... Čovjek će postati bolji ako ga prikažemo takvog kakav je“. A. P. Čehov“. I druga posveta: „Moj radni sto je moje ostrvo bilo gdje“, Ital Kalvin (Jovanović 2011: 6). U ovim posvetama prisutne su osnovne premise piščevog bavljenja razmišljanjima o istoriji ljudskog roda, njegove filozofske i humane suštine na jednoj strani, a na drugoj − isticanje nužne usamljenosti pisca u naponu stvaralačke koncentracije, pri čemu njeguje librocentrično osjećanje i poimanje svijeta − jedinog mjesta kojem realno pripada.

U svom predgovoru *Etički i jeretički romansirana biografija Borislava Jovanovića*, Esad Bajtal o fenomenu piščevog stvaralaštva precizno otkriva: „A za čim i nad čim plače Jovanovićev Platon? Plače za nama i nad nama. Plače nad neljudskošću jednog ogavno prljavog svijeta. Ovakvog kakav jeste i kakvim ga sami načinismo“ (Bajtal 2011: 234). Pisac u svojoj romansijerskoj zapitanosti traži odgovore na brojna pitanja koja donosi kraj XX i početak XXI vijeka nasilnički krojena istorija od strane osionih totalitarista, kod kojih nema nimalo milosti i razumijevanja za ljudsku tragediju i patnju.

Radeći kao novinar, pisac je imao bogat materijal i podsticaj za brojne primjere ljudske animalnosti. Posebno ga pritom vrijeđa uskogrudost intelektualaca i njihovo zaklanjanje od stvarnosti u kojoj nastoje da žive svoje male živote. Piščeva savjest je uzdrmana, ne može da nađe odgovor na brojna pitanja koja mu svakoga dana nameće realnost u kojoj živi, on se buni protiv falsifikovanja istorije i zalaže za osnovne etičke i moralne postulate života crnogorskog čovjeka − čojstvo i junaštvo.

Protagonisti ovog romana su otac i sin − Veliki Čitač i Mladi Filozof. Oni se u ovoj ubojitoj igri kreativnog duha i istinskog prožimanja njihovih života, sudbina i interesovanja − predaju literaturi i umjetnosti kao jedinom smislu života, koji ih štiti od surovog stoljeća i nedostojnih ljudskih igara koji im zagorčavaju život. Veliki čitač zapaža to utrkivanje u mržnji i negiranje onoga što predstavlja najveću vrijednost Crne Gore.

„Jer Crna Gora nije za mene samo geografski, nacionalni, državni, istorijski i porodični pojam. Ona je nešto dublje od toga, moja misao, moj duh i moje tijelo, moja etika, moja poetika i metafizika - velika lektira, Vavilonska i Lovćenska biblioteka“ (Jovanović 2011: 38). Pisac se prisjeća trenutka kada

su se čuli noćni glasovi i lupanje, prijetnje njegovom sinu (Mladom Filozofu). I jedan i drugi nalaze spas u pisanju i ako nijesu ni naslućivali da pišu dnevnike jedan o drugom. Iste su im impresije, iste knjige i događaji, ali i jedan i drugi uspijevaju da sačuvaju ono što je specifično njihovo. Veliki Čitač se sjeća svoga oca i svetosti svega što je od njega naučio. Isto tako, sjeća se Mladog Filozofa koji je rastao uz njegove riječi kada mu je poklonio za petnaesti rođendan *Odbranu Sokratovu*.

I pored toga što su pojedini odjeljci obogaćeni digresijama i rukavcima, *Platonov plač* je roman mozaičkog karaktera. Kao i u romanu *Bijeli gavran*, autor umeće niz već objavljenih tekstova, eseja i dnevničkih zapisa, što ovu proznu formu čini raznovrsnom, pa ona obiluje različitim oblikovnim metodama, od dijaloške, dramske, dokumentarne, pripovijedanja u obliku pisma, pričanja u obliku dnevnika, metode toka svijesti ili unutrašnjeg monologa, kao i metode niza pripovjednih oblika u prvom licu − u okviru trećeg lica.

U svojoj studiji *O romanu*, Mihail Bahtin piše o osnovnim tipovima kompoziciono-stilskih jedinstava na koja se obično razlaže romaneskna cjelina: neposredno autorsko, književno-umjetničko pripovijedanje (u njegovim najrazličitijim varijantama); stilizacija različitih oblika usmenog pripovijedanja u svakodnevici; stilizacija različitih oblika poluknjiževnog pripovijedanja u svakodnevici (pisma, dnevnici); različiti oblici književnog vanumjetničkog autorskog govora (moralno-filozofska, naučna razmatranja, retorička deklamacija, etnografski opisi, protokolarna obavještenja i slično) i, najzad, stilski individualizovani govor junaka „Ulazeći u roman“, nastavlja Bahtin, „ta raznorodna stilska jedinstva slažu se u njemu u skladan umjetnički sistem i potčinjavaju se višem stilskom jedinstvu celine, koje se ne smije poistovjetiti ni sa jednim njemu potčinjenim jedinstvom“ (Bahtin 1989: 400).

U dijalogu između oca, Velikog Čitača i sina, Mladog Filozofa, pisac smatra da se prava istina nalazi u književnosti. Kroz preplitanje životnih priča oca i sina, pisac ukazuje i na potrebnu dozu hrabrosti koja omogućava traganje za prostorima slobode i istine. „Nalik Pekićevom konceptu“, u prikazu *Traganja za slobodom* navodi Bogić Rakočević, „po kojem pisanje mora biti uslovljeno stvarnošću, ali i konceptualizmu čiji je moto rad sa tuđim govorom, Jovanović u ovoj fragmentarnoj, mozaičkoj knjizi ređa različite sličice iz sopstvene, kao i prošlosti uopšte. Od kvantne fizike do onih iz porodičnog albuma, od civilizacijskih uzleta do neviđenog ljudskog posrnuća devedesetih godina prošlog vijeka kada se, kako pisac kaže, u Crnoj Gori 'vodi žestoki verbalni građanski rat' i kada njome 'marširaju sve ideologije koje je zapamtio ovaj vijek'. To je vrijeme nalik seizmičkim promjenama unutar autobiografskog nukleusa gdje je pisac duboko svjestan svoje unutrašnje emigracije i toga gdje se nalazi“ (Rakočević 2011: 145).

Junak Veliki Čitač je kao svoj manifest odabrao pjesmu grčkog pjesnika koji je živio u Aleksandriji u drugoj polovini XIX i prvom dijelu XX vijeka Konstantina Kavafija. Stihovi pjesme *Ono štomožeš* glase: „Ako baš ne možeš od svog života/ da učiniš ono što hoćeš,/ pokušaj bar da postigneš/ ono što možeš: ne unižavaj ga/ prečestim druženjem sa svijetom,/ silnim izlascima i razgovorima./ Ne unižavaj ga razbacivanjem,/ čestim razvlačenjem i izlaganjem/ svakodnevnoj gluposti/ veza i susreta/ da ne postane dosadan/ kao da je tuđ“. Pri kraju romana *Platonov plač*Borislav Jovanović zaključuje: „Ako bi danas voskrsao Platon, ovaj svijet bi mu bio stran“ (Jovanović 2011: 146).

Kako je unutrašnja kompozicija romana bazirana na dramskom zapletu, junaci romana “izrastaju” iz primarnog dramskog konflikta. Oni se obračunavaju sa psiholoskim, socijalnim, idejnim, moralnim i ostalim protivurječnostima koje društvo i vrijeme u sebi nose i u koje oni ne mogu da se uklope i integrišu. Uslijed spomenute nekompatibilnosti između svijeta u junakovim dušama i spoljašnjeg svijeta, i otac i sin nose pečat tragičnog. Njihov se psihički život ne odvija isključivo pod uticajem svjesnih uzročno-posljedičnih logičkih zakonitosti, već se odigrava i na planu nesvjesnog, afektivnom nivou na kojem se misli i osjećaji sklapaju u originalan umjetnički vitraž.

Zahvaljujući bogatom značenjskom spektru roman *Platonov plač* možemo posmatrati istovremeno kao moderni i postmoderni roman, čiji su kompleksni i zahtjevni za tumačenje slojevi obogaćeni grupisanjem anegdota, velikim brojem homonima i raskošnoj lepezi stilogenih sredstava, među kojima preovlađuju metafora i metonimija, što sve zajedno čini da ono odiše unutrašnjom ritmičnošću i muzikalnošću. Snaga piščevog jezika i načina izražavanja predstavlja osnovni parametar pri procjenjivanju piščevog talenta. Kreativno sazrijevanje Borislava Jovanovića se ogleda u uvjerljivo prikazanoj slici konkretne životne stvarnosti, sistema razmišljanja i vrijednosti koje moderno društvo nameće, našeg sistema selekcije i davanja prioriteta onome što smatramo suštinski važnim.

Putem romana *Homerov arhipelag* (Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2013) u još jednoj varijanti Jovanović kreira literaturu kao iskustvo čitaoca kroz mogućnost da se sagleda realnost čovjekovog totaliteta. U ovom djelu pisac modeluje svojevrstan palimpsest, satkan od raznovrsnih fragmenata, koji se motivski i problemski međusobno prepliću i nadovezuju. „Postmoderni okvir njegove naracije podrazumijeva citate, navođenje djela i autora koji su obilježili istoriju svjetske književnosti, kao i važnije civilizacijske odrednice čovječanstva“, u recenziji ovom ostvarenju istakao je Bogić Rakočević. „On nastoji da bude tamo đe je nastala i ostala ljepota svijeta, njegova neprestana zagonetnost, pa otuda u širokoj narativnoj lepezi varira mnoge elemente opažajnog svijeta, kao i globalnog civilizacijskog naslijeđa.

Jovanović i nizom filozofema ispituje neka ustaljena shvatanja i sviknute vrijednosti, a prije svega sopstvenu poziciju u otuđenom i haotičnom svijetu. Jedan od prepoznatljivih zaključaka nakon sopstvenog odmjeravanja s takvim svijetom glasi: „Kad se nema više kud, kad je kraj svih krajeva, okrenimo se sebi“, a čini se kako knjigom provijava njena objedinjavajuća poenta: „Imati riječi, krilate riječi, umjesto svega“ (Rakočević 2013: 167).

Jovanović nam dočarava šta znači biti pisac u vrijeme epohalnih događaja i promjena, u kontekstu dinamično koncipiranog teksta koji ukazuje na misaonog pisca koji pažljivo i suvereno raspolaže snagom umjetničke riječi. Kroz *Homerov arhipelag* provijava duh helenskog doba i antike, u okviru kojeg nam pisac predočava moralne obrasce i primjere ponašanja u životu, podsjećajući nas na Platonovo djelo *Država*, u kojem je ovaj filozof kazao da je zadatak mitologije i filozofije da učvrste hvale vrijedna ljudska ponašanja i da pokažu ljudima kako treba ispravno živjeti.

„Ovaj polihistor i erudita“, istakao je Čedomir Bogićević, „suptilni znalac tanane niti ljudskog bivstva od praizvora i pramaterije do etike i poetike, kao supstancionalne strukture mišljenja bića u čijem je središtu čovjek i njegovo dostojanstvo, u Minervin hram spoznanja prinio je kapitalni dar svog stvaralačkog duha posvećenog epistemologiji mita i logosa kao djelatnih oblika ljudskog bivstva, što filozofsku ekspresiju reflektiraju preko fundamentalnih toposa duhovne baštine čovječanstva - filozofski roman o čovjeku i mitu, o knjizi i životu, o pisanju kao strasti življenja, o ljepoti etičkog i nadahnuću poetičkog, o umstvenim projekcijama čovjekovim kroz vrijeme i prostor“ (Bogićević 2014: 16).

U nastavku teksta Bogićević zaključuje da je crnogorska duhovnost dobila svoj *Sofijin svet*, svog Justejna Gordnera, autora čuvenog romana o istoriji filozofije, ali sa razlikom što je Jovanović napisao filozofski roman o povijesti mita i logosa u funkciji prosvjetljenja ljudskog duha, etičke utemeljenosti mišljenja i bića, te humanističke vizije čovjeka i njegove sudbine. Roman se sastoji iz sedam poglavlja, što simbolički čini sedam Helijevih Rijeka i sedam otoka u akvatorijumu između Scile i Haribde, koji okružuje Arhipelag kao fenomen bura, oluja i brodolomnika. U dramaturgiji duhovnog naslijeđa, pisac nas vraća u prapočetke ljudske poetike, sa pričama koje su nam darovale muze, u prvom redu kćer sjećanja − Mnemosina.

Na palubi jedrenjaka *Marija Magdalena* odvija se veliki simpozijum mudrosti duha, filozofskih rasprava o ustrojstvu društvenih formacija i položaju čovjeka, kroz koji defiluju antički junaci, od Odiseja i Parisa do Sizifa i Diogena. Istovremeno, iskrsavaju i likovi iz savremenijeg stvaralaštva, poput Dantea, Leonarda da Vinčija i Herdera. Monološki traktati potiču iz usta Plejada - sedam Atlantovih kćeri, ljubimica bogova i ljudi, koje su izvršle samoubistvo kad

su shvatile da njihov otac Atlas mora na leđima da drži nebeski svod, nakon čega ih je Zevs pretvorio u zvijezde. Pisac nam poručuje da bez mudrosti i duhovnosti nema vrline, a bez vrline nema ničeg osim povratka u haos.

„Pisac Jovanović", nastavlja Bogićević svoja zapažanja o ovom neobičnom filozofskom romanu i stvaralačkom postupku njegovog autora, „iskazuje snažnu ekspresiju eruditskih potencijala svog stvaralačkog duha, potvrđujući da veliki pisac može biti samo onaj koji poznaje povijest svih vremena, jer se kroz takvu sintezu putem velike filozofske strukture ljudskog mišljenja na putu od haosa do logosa svijet oblikuje po mjeri čovječnosti. Beočug ostvarenja prethodnih naraštaja i njihovog svijeta mrtvih − nadovezuje se u lancu otkrića ljudskog duha novih naraštaja, jer su sve pojave u svijetu djelovi općeg logosa, a mitologija kolijevka, djetinjstvo čovječanstva i trajna odlika ljudske kulture (Đan Batista Viko), a oblici filozofskog mišljenja udruženi sa mitologijom i poetikom praizvor najdragocjenijeg blaga ljudske kulture, zbog čega su jezik, mit, filozofija, antropologija, pjesništvo i književnost jedno isto (Herder) i kao takvi neophodan uslov i pramaterija svake nauke, poezije i umjetnosti (Šeling) (Bogićević 2014: 16).

Pisac postavlja pitanje ima li čovjeka bez sizifovskog napora jer je potrebno sakupiti snagu poput Sizifa, ponijeti teret života i valjati ga uzbrdo, da bi zaključio: „Treba sačovjekovati, to je moja Plutarhova riječ. Srdačno učestvovati, kako u sreći, tako i nesreći svojih saljudi i biti čovjek među ljudima. To je put eutimije. Ona od svakog dana napravi praznik" (Jovanović 2013: 134). Atorska kovanica −*sačovjekovati*, predstavlja novu etičku dimenziju njegovog rječnika, prerastajući u sinonim za humanitet, međusobnu toleranciju i razumijevanje. Ovako koncipirana poruka etičra Jovanovića, čija je filozofija primarno okrenuta duhovnim potrebama samog čovjeka, upozorava čovječansvo i njegove kormilare na potrebu stalnog preispitivanja, jer kako je Njegoš napisao −*tajna čovjeku čovjekje najviša.*

U ostvarenju *Laureta* koji u podnaslovu nosi naziv: *Roman o piscu i časnoj sestri*, (Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurađ Crnojević, Cetinje, 2015), autor prati tragičnu sudbinu glavne junakinje u vrtlogu zbivanja najvećeg zla dvadesetog vijeka − Holokausta. Pisac je apostrofirano djelo koncipirao iz sedam naizgled samostalnih, a suštinski veoma povezanih cjelina koje objedinjuju Pisac kao glavni muški lik i Laureta, junakinja po kojoj je naslovljen roman.

Glavni junak romana − Pisac na samrtnoj uri preispituje posljednji čin svog života kao mogućnost i izazov za novonastalu naraciju. Baveći se fenomenom vlastite predsmrtne agonije, on razumijeva paradoks ljudske i vlastite egzistencije: „Čovjek bi živio tek kad umire. Tek tada se istinski događa sebi i tek tada mu se čini da se zbiva ono što je bila samo neka daleka naznaka. Smrt

opisuje san, a san smrt. Traži se posljednja mogućnost ometanja vremena kako bi se odložilo njegovo crno zvono. Život može biti sažet i u jednom blagorodnom pogledu“ (Jovanović 2015: 9).

Taj „blagorodni pogled“ Pisac prepoznaje u liku junakinje Laurete, koja se pojavljuje u najdramatičnijem trenutku njegovog života, dok prikopčan za aparate leži u bolnici. Časna sestra je magičan lik iz kojeg on crpi sopstveno iskustvo, umnožavajući ga simboličnim predstavama vezanim za spiralu života i smrti i „spiralu vasione“. Ova knjiga sublimira univerzalnu premisu čovjekovog boravka na zemlji jer svako ima svoju knjigu postanja.

U strukturnom pogledu ovo je veoma slojevit roman sa puno zahtjeva, pitanja i isto toliko odgovora koji pokreću interaktivnost na liniji pisac-čitalac-djelo, što neodoljivo podsjeća u trenucima najveće umjetničke uspjelosti na roman *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice, gdje se svaka sličnost i različitost iscrpljuju detaljima borbe tame i svjetlosti, nade i beznađa, smisla i besmisla ljudske egzistencije. Laureta, franjevačka sestra, u svojoj pedesetogodišnjoj borbi za ljudski život onih koje njeguje, sa piscem ima neraskidivu sponu − ljubav prema literaturi i njenoj moći da od čitaoca napravi velikog ključara njegovog rukopisa.

Nalazeći izbor po srodnosti u geteovskom smislu, ona se pronalazi u piščevom djelu u kome otkriva smisao svoje literarne galaskije i bezrezervnog pripadanja literaturi, dovodeći svijet književnosti i umjetničkog stvaranja do apsoluta svoga postojanja. Ona sopstvenu sudbinu u ovozemaljskom životu, posmatra kao stradanje: „Ako ne stradamo, nijesmo vidjeli ništa“ (Jovanović 2015: 56). Drugim riječima, Bog se ne može spoznati sem kroz patnju. Prva njena dužnost, kako ona shvata svoj poziv, treba da bude milost i blagoumlje. Dopirući do same suštine humanih načela, Laureta povjerava piscu: „Svi mi imamo svoj oltar kojem prilažemo svoju žrtvu. I svi smo mi dio pripovijedanja svog ili tuđeg“ (Jovanović 2015: 67).

Laureta je jedan od Piščevih likova koji postoje u njegovoj imaginaciji odavno, ali koju tek na samrti može literarno da opredmeti kao blagog pratioca koji ga svojom gorkom životnom pričom provodi kroz njegovo nestajanje. Autor Borislav Jovanović sugeriše Piscu da za umjetničko stvaranje i na samrtnoj uri postoji ključ koji i kad stvaralac umre ostaje u njegovoj klonuloj ruci. Ta nada jesu njegovi budući čitaoci.

U recenziji romana *Laureta* pod nazivom *Sopstveni kutakvečnosti* Dragana Kršenković-Brković uočava da su „na protivurečnosti sagrađena dva lika u romanu. Dok o časnoj sestri Laureti saznajemo obilje podataka vezanih za njenu tragičnu sudbinu, o Piscu otkrivamo tek da je iz *zetsko-brdskog zavičaja* i da žudi da još jednom skoči u *zeleni vir Zete* i ispije čašu *snježanice sa nekog od katuna ispod Prekornice...* Dominacija subjektivne svesti nad realnošću

ogleda se u više elemenata unutrašnje forme − u pomerenom uglu pripovedanja, u načinu izlaganja bez stroge racionalne strukture, kao i u korišćenju dijaloga, monologa i unutrašnjeg monologa Pisca i časne sestre − u svetovnom životu poznate kao Morana Kraus i Morana Crnković*"* (Kršenković-Brković 2015: 129). Ovakav odabrani književni postupak isključuje strukturu hronološkog iznošenja događaja, a uvodi strukturu subjektivnog psihološkog vremena.

Jovanović odabira i „propušta" samo najdragocjeniji životni materijal koji pretače u strukturu svog romana, da bi posredstvom empatije čitalac podsvjesno transponovao vlastita životna, emocionalna i misaona iskustva locirajući se u „kožu" junaka djela. Upoznajući nas sa akterima romana *Laureta,* strahujući nad njihovom glavom i sudbinom, osjećajući prazninu pred njihovom životnom promašenošću − Pisac i sam postaje aktivni elemenat u egzistiranju romana. Ovim djelom u još jednom vidu je demonstrirana stara misao da literarana činjenica predstavlja, uslovno rečeno, *popravljenu* činjenicu iz života u kojoj je odbačeno sve što je slučajno i sporedno, a sa druge strane − sublimirano i koncentrisano sve što je karakteristično za život. Romaneskni svijet *Laureate* manifestuje utisak punoće i zaokruženosti, a zadatak Pisca je da čitaocu predstavi smisao tog svijeta, prije svega njegove duboke paradoksalnosti, nelogičnosti i protivurječnosti.

Pred kraj romanaPisac uopštava misao da čovjek uvijek teži nečem višem, ako ništa drugo, „vasiona će naš vapaj i naš šapat prihvatiti kao dio nje. Kao neodumiranje vrline" (Jovanović 2015: 89). Filozofski sloj romana, bolje rečeno − metafizički njegov nivo, veoma je pregnantan. U ovim se završnim rečenicama romana nalazi razrješenje, odnosno odgovor da u svim ljudskim burama i stradanjima života od Postanja do Holokausta, kroz Vrlinu je jedino moguće postići pročišćenje od Zla.

„Borislav Jovanovć, crnogorski književnik i književni kritičar u svom novom romanu *Laureta* postavlja niz ključnih pitanja o svrsi i smislu umjetnosti, o temeljnim odrednicama čovjekove egzistencije u svijetu u kojem dominiraju političko zlo i sebičnost", u recenziji romanu Dragan Radulović kritički promišlja osnovne problemske nukleuse ovog djela. „Riječ je o refleksivnoj elegiji unutar koje se prepliću sudbine ljudi čiji su životi obilježeni njihovom potrebom da prevladaju i nadiđu nepovoljne okolnosti koje ih definišu, dakle da na zadovoljavajući način odgovore na pitanja: kako biti bolji od postojećeg sebe, kako se moralno i duhovno uzdignuti pomoću umjetnosti i filozofije i to u svijetu koji niti za umjetnost, niti filozofiju nema baš dovoljno sluha. Roman Borislava Jovanovića je lirska meditacija o prolaznosti, često i jezivo svjedočanstvo o uzaludnosti čovjekovih napora da u tvorevinama duha pronađe neophodnu utjehu, ali i jasna demonstracija da izvan duha nikakave pouzdane utjehe ne postoji" (Radulović 2015: 137).

Uspjevši da vlastita razmatranja o literaturi i umjetnosti oformi na upečatljiv i osoben način, Jovanović je koncipirao djelo koje zavređuje pažnju čitalaca ne samo crnogorskih, već i nekadašnjih jugoslovenskih prostora. Lajtmotiv ovog zanimljivog romana −*Mi smo u istoj klopci između neba i zemlje*, prerasta u njegovu dominantnu ideju, koja se pokazuje kao jedna od nadređenih u njegovoj bogatoj značenjskoj lepezi. Polazeći od nihilizma savremenog doba, autor zagovara pozitivne vrijednosti čovjeka i društva, a spas od očaja vidi u naglašavanju odgovornosti čovjeka za civilizovanje svijeta.

Literatura

Primarna:

– Jovanović, Borislav: *Mala Moskva*, Dignitas, Cetinje, 1998.
– Jovanović, Borislav: *Bijeli gavran* (*Roman o Imaginarnoj Biblioteci u nekoloko čitanja iliDnevnik Đurđa Crnojevića*), Centralna narodna biblioteka Crne Gore "Đurđe Crnojević", Cetinje, 2011. Jovanović, Borislav: *Platonov plač*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2011.
– Jovanović, Borislav: *Platonov plač*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2011.
– Jovanović, Borislav: *Homerov arhipelag,* Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević", 2013.
– Jovanović, Borislav: *Laureta (Roman o piscu i časnoj sestri),* Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević", Cetinje, 2015.

Sekundarna:

– Bahtin. Mihail: *O romanu* (poglavlje: *Iz predistorije romaneskne reči*), Nolit, Beograd, 1989, str. 400.
– Hodžić, Zuvdija: *Između Male Moskve i crnogorskog Makonda, Vijesti*, *Art,* 26. XII 2000, br. 6.
– Jovanović, Borislav: *Crnogorski književni urbanitet* (*Nacionalna literatura na prelazu milenija–eseji, prikazi, članci*), Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojevi"", Cetinje, 2005, str. 15.
– Bajtal, Esad: *Povijest o karakazanu na(r)cističke etno-histo(e)rije,* pogovor romanu Borislava Jovanovića *Platonov plač*, Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2011, str. 234.
– Simunović, Vlatko: *Iz riznice Crnojevića kroz san o biblioteci*(„Roman Bijeli gavran Borislava Jovanovića predstavljen na Cetinju"), *Pobjeda*, rubrika *Kultura* 12. IV 2011, str. 11.

– Miljić, Marjan-Mašo: *Imaginacija pretvorena u istoriju* („Savremeni roman 'Bijeli gavran' Borislava Jovanovića u izdanju CNB 'Đurđe Crnojević'“), *Vijesti*, *Art,* 22. V 2011, str. 10.
– Đurović, Jelena: *Riječ izdavača*, u romanu Borislava Jovanovića *Bijeli gavran* (*Roman o Imaginarnoj Biblioteci u nekoloko čitanja iliDnevnik Đurđa Crnojevića*), Centralna narodna biblioteka Crne Gore “Đurđe Crnojević”, Cetinje, 2011, str. 6.
– Goranović, Pavle: *San o biblioteci,* pogovor romanu Borislava Jovanovića *Bijeli gavran*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2011, str. 247.
– Miljić, Marjan: *Jedinstveno i netipično djelo* (*O romanu Borislava Jovanovića 'Bijeli gavran' - izvod iz recenzije*), Centralna narodna biblioteka Crne Gore “Đurđe Crnojević”, Cetinje, 2011, str. 255.
– Rakočević, Bogić: *Mitsko svetilište* (*Književni spomenik Đurđu Crnojeviću, crnogorskojduhovnosti*), *Pobjeda, Agora*, 7. V 2012, str. 13.
– Simunović, Vlatko: *Smrt zavičaja i njegovo uskrsnuće* (*Knjige koje (ne) morate čitati: 'Bijeligavran' Borislava Jovanovića*, *Pobjeda*, rubrika *Kultura*, 21. IV 2012, str. 6.
– Rakočević, Bogić: *Traganja za slobodom* (*Borislav Jovanović: 'Platonov plač',Otvoreni kulturni forum, Cetinje, 2011)*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 2013, str. 145.
– Simunović, Vlatko: *Prava istorija je u književnosti* (*Roman Borislava Jovanovića 'Platonovplač” predstavljen u Podgorici*), *Pobjeda*, 15. III 2013, str. 11.
– Rakočević, Bogić: *Hibridna knjiga* (*Borislav Jovanović 'Platonov plač', Otvoreni kulturniforum*), Cetinje, *Pobjeda*, rubrika *Kultura,* 3. VI 2013, str. 12.
– Simunović, Vlatko: *Roman o djetinjstvu koje nas ponovo rađa* (*Knjige koje (ne)morate pročitati: 'Platonov plač', Borislav Jovanović*), *Pobjeda*, rubrika *Kultura*, 22. VI 2013, str. 9.
– Bajtal, Esad: *Svjedočanstvo o pobuni*, *Vijesti, Art*, 19. I 2013, str. 14.
– Bogićević, Čedomir: *Filozofski roman o čovjeku i mitu* (*Borislav Jovanović: 'Homerov arhipelag', Cetinje, 2013*), rubrika *Kultura*, 18. I 2014, str. 16.
– Kršenković-Brković, Dragana: *Sopstveni kutak večnosti,* pogovor romanu *Laureta (Roman o piscu i časnoj sestri),* Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2015, str. 128.
– Radulović, Dragan: *Recenzija na roman Borislava Jovanovića 'Laureta',* Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2015, str. 128.

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ

REBEL TESTIMONIES
(Borislav Jovanović's Novels)

In this paper, the author introduces the public to critical and analytical aspects of approaches to novels of Montenegrin writer Borislav Jovanović, a very versatile and prolific author whose rich creative oeuvre includes novels and collections of poetry, literary criticism and journalism, as well as books for children. Jovanović also dealt with themes from Montenegrin cultural history and as a poet he was awarded *Ratković's award*, the most important Montenegrin recognition in the field of poetry.

Key words: *Montenegrin literature, Borislav Jovanović, novel, history, tradition*

UDK 821.163.42.09-31
Izvorni naučni rad

Zlata ŠUNDALIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
zsundalic@ffos.hr

SEKUNDARNI ŽANROVI U *ODMETNIKU*

U radu naslovljenom „Sekundarni žanrovi u 'Odmetniku'“ središnji je predmet istraživanja roman Ivana Antunovića *Odmetnik* (1875). Nakon uvodne bio-bibliografijske kontekstualicije pozornost je usmjerena na istraživanje Antunovićeve epistolarne „skrivene poetike“. Naime, Pavao Pavličić je napisao da stari hrvatski pisci nisu pisali poetičke traktate, ali da su zato sažeto u uvodnim posvetnim tekstovima svojih djela progovarali o svojim poetičkim stavovima (P. Pavličić, *Skrivena teorija*, 2006). Prozna poetika biskupa Antunovića nije skrivena u posvetama njegovih djela nego u pismima upućenim različitim naslovnicima. Stoga se u radu istražuje (ne)korespondentnost Antunovićevih teorijskih stavova i konkretnog romanesknog ostvarenja (*Odmetnik*). Nakon sažetog prikaza književnopovijesnih i književnoteroijskih čitanja *Odmetnika* istražuju se sekundarni žanrovi utkani u njegov romaneskni svijet. Naime, za roman se kaže da je hibridni književni žanr, sinteza raznolikih komponenata i govora, žanr koji je sposoban za različite formalne i sadržajne preobrazbe (K. Nemec, *Povijest hrvatskog romana*, 1995). Stoga je u radu pozornost usmjerena na detektiranje kako nabožnih sekundarnih žanrova (katekizam, molitva, blagoslov) i njihove funkcionalne uklopljenosti u tekst tako i onih drugih nenabožnih (dnevnik). U zaključnom se dijelu govori i o tome koliko se Antunovićev roman *Odmetnik* uklapa u početke hrvatskog romana u 19. stoljeću.

Ključne riječi: *Ivan Antunović, Odmetnik, Antunovićeva poetika, roman*

1. O Starom Rodoljubu

U jednom od novijih prikaza i izbora iz romanesknog stvaralaštva hrvatskih pisaca u Vojvodini, Milovan Miković je obuhvatio razdoblje od 1875. godine „do naših dana“, odnosno do 2008. godine kada je objavio tekst *Roman u književnosti Hrvata u Vojvodini* (2008: 3−54). Izbor tekstova je odredio trima kriterijima: povijesnim, zemljopisnim, književnopovijesnim, ali moglo bi se govoriti i o četvrtom kriteriju: „Ulomci iz romana, u ovom izboru, pisani su perom pisaca koji u do sada tiskanim antologijama, zbornicima, leksikonima i sl. mahom nisu bili čak ni spomenuti, a djelo onih koji se tek ovlašno navode nije osvijetljeno niti je valorizirano.“ (Miković, 2008: 4) Riječ je o književnosti koja nastaje na rubu hrvatskog jezičnog i kulturnog prostora, čiji je identitet bio i jest izložen stalnim pritiscima i asimilaciji. Potvrđuje to i prvi hrvatski romanopisac u Vojvodini Ivan Antunović (Kunbaja, 19. 6. 1815 – Kalača, 13. 1. 1888), čije se ime u povijesti književnosti Bunjevaca obično spominje odmah nakon fra GrguraPeštalića (1755−1809), prema mišljenju nekih povjesničara prvog bunjevačkog pjesnika (Tolj, 2002: 342), mada postoje i drugačija mišljenja[1].

Biskup Antunović je pokrenuo preporod podunavskih Hrvata izvan Hrvatske. Nepokolebljivo je i uporno silnu energiju ulagao u očuvanje narodnih prava. Ustrajno je radio na buđenju hrvatske nacionalne svijesti kod Bunjevaca i Šokaca koji su bili izloženi odhrvaćivanju i asimilatorskoj politici. Posao je bio težak. Blaž Modrošić 1876. godine piše: „Bunjevci i Šokci ugarski dugo su spavali.“ (citirano prema Evetović, Krmpotić, 2002: 64) U funkciju buđenja i očuvanja nacionalnoga identiteta Antunović nije stavljao samo društvenopolitički i vjerski rad nego i novine[2], i književni časopis, i samu književnost. Čak i onda kada je na poziv na pretplatu tjednika *Bunjavačko-šokačkih novina* (1869) dobio odgovor bačkoga plemstva i građanstva − „Vi ste gospodine zakasnili, mi smo se već pomadžarili.“ (citirano prema Miković, 2008: 10) − nije se pokolebao i „(...) tiska novine u kojima čitatelju nudi sve što mu može koristiti od politike do zabave (...).“ (Miković, 2008: 10) Da se u funkciju nacionalnopolitičkih interesa treba staviti sve, pa i književnost, svjedoči

[1] U hrvatske pisce ugarskog Podunavlja do kraja 18. stoljeća Milovan Miković ubraja: Mihovila Radnića (1636−1707), Lovru Bračuljevića (1685−1737), Ivana Mirka (Emerika) Pavića (1716−1780), Luku Čilića (r. poč. 18. st. 1771), Adama Patačića (1716−1784), Adama Adalberta Barića (1742−1813), Ivana Nepomuka Ambrozovića (1789−1869), i tek onda navodi i Grgura Peštalića (1755−1809). (Miković, 2003: 5−7)

[2] U pismu nepoznatom Srbinu u Novom Sadu Antunović je opisao kako je postao i novinar: „(...) u to vrime ja ni sam neznam kako me napane misao da valja i baš po novina našem puku pomoći – i tako ja postade novinarom ex necesse – (...).“ (iz pisma nepoznatom Srbinu u Novom Sadu, *25 veljače 1871. god.*)

i Antunovićeva korespondencija s Ilijom Okrugićem[3]. Tako kaže da svoje putopisne crtice po Italiji bilježi primarno iz prosvjetiteljskih pobuda: „Al prvo, moja nakana je bila, samo što za naš rod zabilježiti (...).“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *4 veljače 1871 god.*) U svom preporoditeljskom poslu nije štedio ni vlastito zdravlje ni novac. Tako se žali da su njegove „ostarele sile nedostatne“ za takav posao, a more ga i prokleti šuljevi koji mu ne daju ni sjediti ni stajati (iz pisma Iliji Okrugliću, *9 kolovoza 1875 god.*), žali se da ga je posao oko novina „izcidio“, posebice tiskar Mađar s kojim se mora ophoditi „ko s jajetom“ jer nam nije prijatelj (iz pisma Iliji Okrugliću, *4 veljače 1871 god.*). Napisao je da je Slaven kadar zatajiti i oca, i mater, i jezik i služiti drugome: „Slavjan učen, trgovac, zanatlija i bogat poljodjelac se izrodi i priliva u tudju krv, da tudje tilo snaži.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *19 studenoga 1871 god.*) Iako su, dakle, problemi bili posvuda, on ipak nije odustajao od svojega puka i buđenja njegove nacionalne svijesti: „ (...) no al zato sve do groba rad sam rodu služiti i štogod bude sile i vrimena to ću njemu žrtvovat (...).“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *30 ožujka 1875 god.*) U svojim pismima je napisao da svom rodu želi „biti popom i učiteljem“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *20 rujna 1875 god.*) i to iz vrlo jednostavnog razloga: „Ovi Bunjeci su mi izrasli uz srce (...).“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *3 rujna 1879 god.*) O svojoj ljubavi prema bunjevačkom rodu na drugom je mjestu ovaj Stari Rodoljub, kako se potpisivao, napisao: „(...) jerbo sam uviren da može biti umnijih, razsvitljenijih Bunjevaca nego što sam ja, al da ima koji bi većma ljubio svoj rod, to nedozvoljavam: tako može al ne većma ljubit no što ga ja ljubim.“ (iz pisma Đenu Duliću, *Kalača, 16 studenog 1878 god.*) O njegovoj ljubavi prema hrvatskome rodu svjedoči i njegov životopisac Ivan Evetović: „Prije svega stavimo pitanje, što je njega ponukalo, da se pred svoju starost knjigi i teškoj zadaći uredjivanja, izdavanja novina posveti? Jedino neizključivo ljubav roda bunjevačko-šokačkog i težnja za njegovim blagostanjem.“ (I. Evetović, 2002: 24) A Matija Evetović dodaje: „Antunović je svojim Novinama spriječio mađarizaciju Bunjevaca i Šokaca.“ (Evetović, Krmpotić, 2002: 68)

[3] Sačuvana Antunovićeva korespondencija broji 59 pisama na hrvatskom i mađarskom jeziku; naslovnika je bilo dvadesetak i više (dio pisama je uništen). Pisma se mogu razvrstati u četiri skupine: u prvu skupinu spadaju pisma kojima potiče zbližavanje i sjedinjenje svih južnih Slavena; u drugu skupinu spadaju pisma kojima potiče buđenje nacionalne svijesti; u treću skupinu spadaju pisma kojima potiče borbu za svetu vjeru i narodnu prosvjetu, a u četvrtu skupinu spadaju pisma u kojima govori o pitanjima iz svećeničkog, narodnog, političkog i javnog života (Evetović, Krmpotić, 2002: 169).

2. O „skrivenoj poetici“

U knjizi *Skrivena teorija* (2006) Pavao Pavličić je napisao da stari hrvatski pisci nisu pisali poetičke traktate, a kada bi i zapisali neki svoj osvrt na poetička pitanja, obično bi to činili sažeto i u uvodnim posvetnim tekstovima svojih djela (Pavličić, 2006: 5). Poetika biskupa Antunovića nije skrivena u posvetama njegovih proznih djela nego u pismima upućenim različitim naslovnicima.

Svome rodu posvetio je biskup Antunović cijeloga sebe, sav svoj rad za koji je bio školovan, ali i onaj za koji nije bio školovan: „Dakle naumio sam i ja da budem spisateljem, pa sam pošo na to polje, neimavši ni jezika ni smisli.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *15 siječnja 1876 god.*) Književnim se radom počeo baviti kao pedesetpetogodišnjak (1870), kada je pokrenuo politički list *Bunjevačke i Šokačke Novine* koje od godine 1873. do 1875. izlaze kao *Bunjevačka i Šokačka Vila*. U drugom broju *Vile* (9 siječnja 1873) bio je određen i njezin cilj – očuvanje i razvoj narodne samosvijesti, a ne služenje tuđim interesima: „Mi više nećemo da budemo zaklopci tudjega lonca, a niti nožice svačijega stolca...“ (citirano prema Evetović, Krmpotić, 2002: 69) A Blaž Modrošić dodaje da ugarski Bunjevci i Šokci više neće biti kao do sada „čorbine čorbe čorba“, nego će se boriti za: narodnost, slobodu i jezik (citirano prema Evetović, Krmpotić, 2002: 70, 71).Narodu je trebalo pokazati put ka prosvjeti, a prosvjetom put ka slobodi. Godine 1875. uredništvo je bolesni Stari Rodoljub predao Blažu Modrošiću koji je *Vilu* uređivao do 1876. godine kada je zbog novčanih poteškoća morala biti ugašena, jer oni kojima je bila namijenjena, ugarskim Bunjevcima i Šokcima, najmanje su je kupovali.

Još za vrijeme izdavanja *Novina* i *Vile* tiskao je Antunović *Poučne iskric*e (1872), putopisne crtice po Italiji. Antunović je sam napisao da spisateljskom poslu nije dorastao jer se za njega nije školovao kada je bilo potrebno, a ipak piše jer se nada da će u njegovim pričama njegov rod pronaći nešto korisno. Iliji Okrugiću piše: „Ako će te nješto koristnog za rod najći, veoma ću se radovati. To ne mislim da bi u ovoj što bilo, što bi pravilan spisateljskim odgovaralo, ja ovime ni u jednoj struci nisam dorastao, jel se za spisatelja nikad nisam kako bi bilo trebovalo u mladjihgodinahpripravljao, a sad nit vrieme, nit sile, nit one duševne nit one tvarne, za ovo se više u meni nenalazi, dakle: dat pira, dat poma, quinonhabetaliadona.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *9 kolovoza 1875 god.*)

Prema sebi kao piscu priča i romana nije imao visoko mišljenje. Bio je svjestan brojnih svojih spisateljskih mana, kao na primjer: ne uspijeva do kraja priče zadržati početnu jasnoću misli i ideja, nedostaje mu bogatstvo hr-

vatskog jezika jer se u njegovu društvu previše čuje mađarština[4] (iz pisma Iliji Okrugliću, *18 rujna 1875 god.*), a za svoj stil pisanja kaže da je krnjav, bljutav i mlitav (iz pisma Iliji Okrugliću, *15 siječnja 1876 god.*). Svoj spisateljski rad nazivao je*nevinim vižbanjem* „(...) koje ako neće nikom koristiti, barem neće ni škoditi (...).“(iz pisma Iliji Okrugliću, *15 siječnja 1876 god.*) I pored toga pisanje mu je bilo najmiliji posao. U pismu Evetoviću piše: „Ja sam hvala dragom Bogu nešto osnažio, al se moram čuvati, te moj najmiliji poso spisateljski nastaviti ne možem (...).“ (iz pisma Ivanu Evetoviću, *Kalača, 18 srpnja 1887 god.*) Svojim je pisanjem želio pomoći drugima, ali i samome sebi. Iliji Okrugiću piše: „Ove zime moram jednu (knjigu – op. Z. Š.) napisat za naše popende, a naravno naše biskupije, te kad ju proštiju, znam da će ih biti, koji će mi i to magjarski okresat, a oni Niemcisakramentirat; al moram pisat, jel nemožem mirovat.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *20 studenog 1879 god.*) Antunović zna da njegove knjige neće biti nagrađivane, da ih Matica neće odabrati i predložiti za vrijedne nagrade: „Jel što iz mojih rukuh izlazi, to sve tako izgleda, kao kudelja, što su ju na Urbariumu babe grebenale.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *21 prosinca 1879 god.*) Iako ni on, a ni drugi, nisu imali visoko mišljenje o njegovim djelima, ipak je kao iskusan pisac dijelio savjete drugim piscima kada bi im presušila pjesnička inspiracija, pa tako i Iliji Okrugiću s kojim se intenzivno dopisivao. Ponuđeni savjet razotkriva i Antunovićevu kreativnu spisateljsku radionicu: „A što se tiče drugog lieka ja ću Vam (Okrugiću – op. Z. Š.) kazat onaj koga ja uporabljam kadgod hoću da što činim alnajskole prije no što začmem pisat i to uviek – najprije kleknuvši vršim pred propelom onu molitvu: Veni sancteSpiritus! Pak ti onda uzmem Sv. Pismo i pročitam jedno poglavlje prije podne, novoga poslje starog zakona i to svaki put, zatim sjednem pisat prije podne, a poslije opet drugo što štiti. Ovo činim od mnogo godinah i uvjerio sam se, da ovo ne činim, ne bi umio ni jednu knjigu napisat. Probate etquodrectasunttenete. Ipak, imade dnevih, kad je čovjek sterilis kao Sara i Ana, e pa da ne dogje Bog u pomoć, nigda se ne bi plodilo ikakvo djelo.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *11 veljače 1880 god.*)

Antunović je svjestan složenosti problema koji ga okružuju: nedostaju i pisci i djela na narodnom jeziku, ali nedostaje i čitateljstvo: „(...) dakle s jedne strane na svoja ramena uzeh teret sve obavljat (u svezi tiskanja novina – op. Z. Š.), s druge još i publiku štijuću stvarat, to je podhvat, s kojim se hrvat trieba ne mnogo smionosti, nego velike porcie ludosti (...).“ (iz pisma Nepoznatom

[4] „Kad počimam pisat, kažu ljudi, onda su slova i riečirazgovetne, al što dalje idjem, to se sve većmaspletjem; baš isto je kod mene u štilu, što dalje to nerazumijim postajem, – naravno zato jer ne posjedujem našeg lipog jezika bogatstvo, pa se neumim tako izrazit kako bi valjalo, buduć brzam, to i manje mislim o riečima, no što bi trebalo.“ (iz pisma Iliji Okrugliću, *18 rujna 1875 god.*)

Srbinu u Novom Sadu, *25 veljače 1871 god.*), što za Antunovića i nije neka novost, jer sam priznaje da su za njega znali reći „da je Antunović poludio“ (iz pisma Nepoznatom Srbinu u Novom Sadu, *25 veljače 1871 god.*). Dok je u matičnoj hrvatskoj književnosti proces formiranja domaće čitateljske publike započela rana novelistika iz vremena Bachova apsolutizma (1851–1860), tzv. hajdučko-turska i pseudopovijesna novelistika (Nemec, 1995: 55), u književnosti podunavskih Hrvata Antunović je gotovo sve odrađivao sam. Bio je svjestan da u tom poslu značajnu ulogu ima upravožena: „Ja sam u dubini srca odavna uvjeren, da kao što na polju vjerskom donekle nema napretka, dok se divne kreposti Vjera, Ufanje i Ljubav ne ugniezde u grudima krasnog spola, da se narodnost nikad neće u rodu udomiti, dok se djevice i gospoje ne zauzmu, dok te liepe duše nebudunadahnjene – dondle ćemo raditi, ali nećemo vidjeti ploda...“ (iz pisma Jelisavi Prasnički rođ. Bertić, *Kalača, 23 prosinca 1872 god.*).

Ono što je Antunović kritički zapisao o samome sebi, ponovili su i književni povjesničari: „Antunović nije bio po zanatu književnik, ali kako je imao veliko obilje iskustva i znanja, nije ih ostavio neiskorišćene; htio je i to prije smrti predati narodu. Da je bila književnost razvijena u Bunjevaca i u srednjoj količini, Antunović se možda ne bi pojavio na književnom polju. Ali tako osjećajući veliku književnu prazninu, on se je dao na pisanje knjiga u šezdesetim godinama staračkog života.“ (Tolj, 2002: 342) Ni suvremene prosudbe njegova književnog rada nisu donijele značajnije pomake u smislu pronalaženja velike umjetničke vrijednosti: „Zato ne treba u djelima Antunovićevim (bez obzira na sadržaj) tražiti znanost i znanstvenu obradbu; nema u njegovim djelima sustavnosti, nema čistoće jezika, niti mu je rečenica uvijek jasna.“ (Sekulić, 1994: 94)

3. O Odmetniku

Nakon pokretanja i izdavanja *Bunjevačkih i ŠokačkihNovina* (1870) i *Bunjevačke i ŠokačkeVile* (1872),nakon objavljenih *Poučnih iskrica* (1872), putopisnih crtica po Italiji iz 1869. godine te *Slavjana* (1875) u kojemu opisuje blagdansku svakodnevicu svojih Bunjevaca, objavio je Antunović i svoj prvi roman*Odmetnik* (1875). Njegovo su tiskanje pratile financijske teškoće o kojima piše Iliji Okrugiću: „Sad imam jednu ovakve vrsti drugu knjigu, ova mislim da ima više koristnog u sebi, al s ovom moram da čekam, jelnovacah nemam, da je tiskam zasad.“ (iz pisma Iliji Okrugiću, *9 kolovoza 1875 god.*) *Odmetnik* pripada prozi preporodne književnosti u ugarskom Podunavlju, za koju struka kaže da je inspirirana „prošlošću, rodoljubljem i folklornim kultom“ (Kikić, 1971: 13).

U antologijama proze podunavskih Hrvata odlomci iz *Odmetnika* su nezaobilazni (Kikić, 1971: 108–114; Miković, 2008: 55–67). Književna ga historiografija smješta u drugo razdoblje, preporodno. Naime, u periodizaciji književnosti podunavskih Hrvata govori se o nekoliko razdoblja: 1. razdoblje od vremena do seoba u Podunavlje do početka preporoda; 2. razdoblje od 1870. do 1918. godine; 3. razdoblje poslije Prvog svjetskog rata; 4. razdoblje poslije Drugog svjetskog rata; 5. razdoblje od devetog desetljeća 20. stoljeća (nakon raspada SFRJ) (Miković, 2003: 41).

Antunovićevim *Odmetnikom* (1875) započinje razdoblje romana preporodnog vremena, a prethodi mu ep Grgura Peštalića *Dostojna plemenite Bacske starih uspomena...* (1790): „Roman započinje tamo gdje se završava klasičan ep. Doima se kao da je ep čuvao i ustupio mjesto romanu." (Miković, 2003: 43) Do 2008. godine u regionalnoj je književnosti podunavskih Hrvata napisano oko 70 romanesknih djela koja su, uglavnom, vezana uz urbana središta Bačke i Srijema, jer roman je djelo grada (Miković, 2008: 13).

Prije Antunovićeva *Odmetnika* u hrvatskoj je matičnoj književnosti objavljeno sedam romana (Miković, 2008: 14)[5], ako im se ne pribroje i srednjovjekovni početci: *Rumanactrojski*, *Aleksandrida*, *Barlaam i Jozafat*. Iste godine kadaje objavljen *Odmetnik,* tiskana su i dva Šenoina romana (*Čuvaj se senjske ruke* i *Mladi gospodin*). Hrvatske povijesti književnosti Antunovićev roman ipak ne spominju u kontekstu nastanka hrvatskog romana pa se govori o „hrvatsko-hrvatskom prešućivanju" (Miković, 2008: 14). Ovakvih je primjera prešućivanja bilo i u matičnoj književnosti, pa Krešimir Nemec spominje Ivana Krstitelja Tkalčića (1840–1905) koji je napisao prvi hrvatski povijesni roman *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* i napominje: „Tkalčićev roman, koji ne spominje niti jedna povijest hrvatske književnosti, izišao je u Zagrebu 1866. godine i punih pet godine prije Šenoina *Zlatarova zlata* inaugurirao praksu naše povijesne fikcije s naglašenom didaktičkom i moralnom tendencijom." (Nemec, 1995:73) Ako je u matičnoj književnosti bio prešućen Tkalčićev roman koji se „bavi progonom kršćana oko Siska u vrijeme cara Dioklecijana" (Nemec, 1995:73), treba li čitatelj biti iznenađen prešućenim Antunovićevim romanom nastalim izvan hrvatskih nacionalnih granica?

[5] Riječ je, prema mišljenju Mikovića, o sljedećim naslovima: Petar Zoranić, *Planine* (1569); Miroslav Kraljević, *Požeški đak* (1863); Dragojla Jarnević, *Dva pira* (1864); Ivan Krstitelj Tkalčić, *Severila* (1866); Blaž Lorković, *Ispovijest* (1868); Mate Vodopić, *Tužna Jele* (1871), August Šenoa, *Zlatarovo zlato* (1871).
U romane 19. stoljeća u matičnoj hrvatskoj književnosti Nemec navodi sljedeće naslove: Antun Nemčić, *Udes ljudski* (1854), Janko Šviglin, *Ljutovid, župan posavskih Hervatah* (1861), zatim Kraljevićeva *Požeškog đaka* i ostale romane koje navodi i Miković (Nemec, 1995: 62)

Afirmacija romana u zapadnoeuropskom je kulturnom krugu povezana s usponom građanstva, povećanjem slobodnog vremena, smanjenjem cijene knjige, ali i s povećanjem životnog standarda koji uključuje i zabavu: „Važna komponenta zabave, osobito u ženskome dijelu populacije, postaje upravo čitanje romana. (...) Čitanje romana bilo je jedno vrijeme primarno ženski 'posao'." (Nemec, 1995:50,51)

Hrvatska je u 19. stoljeću još uvijek bila agrarna zemlja, građanstva je bilo malo kao i razvijenih urbanih središta, narodni je jezik gušila germanizacija. Brižljive majke, kaže Adolf Veber Tkalčević, turaju svojim kćerima u ruke njemačke romane (v. Nemec, 1995:52), a grof Janko Drašković apelira „upravo na hrvatske žene, kao 'stupove društva', da umjesto njemačkoga prihvate hrvatski jezik." (citirano prema Nemec, 1995: 53) Za Bachova apsolutizma vidno stagnira književni i kulturni život: „Pisanje se shvaća kao patriotska dužnost, kao čin volje i upornosti, a ne kao kreativan napor." (Nemec, 1995: 54) Tako shvaćen čin pisanja mogaobi se primijeniti i na Antunovića, jer je o njegovu *Odmetniku* u literaturi napisano da pripada drugoj skupini njegovih djela koja su određena kao poučna, vjerska i rodoljubna (Evetović, Krmpotić, 2002: 131)[6], da vrijednost njegovu djelu pribavlja poučnost[7], „domoljubivi predgovor" odnosno četiri stvari u romanu: odnarođivanje, istupanje iz redovnika, neodgovorno ponašanje samostanskih poglavara, štetnost čitanja zlih knjiga (tj. francuskih enciklopedista) (Tolj, 2002: 343, 344), da se zbog naglašenog moraliziranja njegovo djelo dovodi u svezu s racionalističkom epohom (Tolj, 2002: 352), a zaključuje se da iako je njegov literarni talent bio osrednji, da si je ipak u svome vremenu pribavio status najpopularnijeg pisca, poput Kačića i Relkovića (Tolj, 2002: 352).

O *Odmetniku* se danas govori kao o romanu iako u podnaslovu ima drugačiju žanrovsku odrednicu – „poviestnapripoviedka"[8]. Pojmovi *roman* i

[6] Djela Josipa Antunovića dijele se u četiri skupine: 1. bogoslovna i nabožna djela (*Bog s čovikom, Čovik s Bogom*), 2. poučna, vjerska i rodoljubna djela (*Poučne iskrice, Slavjan, Odmetnik, Naputak, Posljednji Gizdarev, BarišaKitković*, latinska i mađarska djela, članci i dopisi), 3. povijesna djela (*Razprava o podunavskih i potisanskihBunjevcih i Šokcih*), 4. djela zabavnog sadržaja (crtice, pripovijesti, novele objavljene u novinama). (Evetović, Krmpotić, 2002: 132)
Ante Sekulić Antunovićeva djela razvrstava na pet skupina: 1. objavljena djela, 2. rukopisna djela, 3. napisi i članci, 4. dopisi, 5. sačuvana pisma (Sekulić, 1994: 94–99).

[7] „Namjera mu je bila da ovom knjigom što bliže dođe do srca svoga naroda. Njemu je htio da pokaže, kakva sudbina čeka svakoga čovjeka, koji se iznevjeri svetoj vjeri i svojoj slavenskoj majci. U tome je potpuno uspio. Mnogi su naime odmetnici bunjevačkog roda uvidjeli svoju bludnju i vratili se u krilo svoje majke." (Evetović, Krmpotić, 2002: 85)

[8] U hrvatskoj književnosti, na primjer, i Tomićevo djelo *Za kralja-za dom*, roman u dva sveska ima žanrovsko određenje slično Antunovićevu*Odmetniku* – „historička pripovijest iz XVIII vijeka".

*pripovijest*u 19. se stoljeću rabe gotovo kao sinonimi, kaže Krešimir Nemec (Nemec, 1995: 10). Riječ je o žanru kojemu su inovacijske težnje „uvijek bile jače od bilo kakvih normi i principa. Zato se niti jedan realizirani romaneskni tip nije uspio kanonizirati i nametnuti kao uzorak čitave vrste." (Nemec, 1995: 9) Stoga se kao minimalna empirijska definicija romana uzima ona koja kaže da je roman velika pripovjedna prozna vrsta (Nemec, 1995: 9) u kojoj se kao kohezijske sile javljaju tema, narativnost, pripovjedač, likovi, prostorne i vremenske odrednice: „Roman, dakle, shvaćamo kao sinkretičan, hibridan žanr, kao sintezu raznolikih komponenata i govora, žanr koji je sposoban za različite formalne i sadržajne preobrazbe. (...) Povijest romana ujedno je i povijest slobode stvaranja i rasta autorske samosvijesti. Odatle i značenje romana za svaku nacionalnu književnost. Kao žanr kroz koji se najjasnije očituje veza između literature i društva, roman je i pouzdan pokazatelj ideoloških kretanja, tržišnih zahtjeva, socijalnih interesa i nacionalne samosvijesti." (Nemec, 1995: 15, 16)

3.1. O temi

Za prve se hrvatske romane kaže da su pripovijedali o „privatnim sudbinama, ljubavnim vezama i preprekama koje ometaju ostvarivanje ljubavne sreće dvoje mladih." (Nemec, 1995: 58), a u literaturi o Antunovićevu *Odmetniku* kaže se da je priča oslonjena na stvarni događaj i stvarnu osobu Ignjata Martinovića (1755–1795)[9] (Tolj, 2002: 344), pri čemu su moguća i manja odstupanja[10], kaže se da je sadržaj stvaran i jasan i da nikad nije podređen stilu[11], odnosno da je tema romana opis jedne žrtve filozofsko-religioznih, socijalnih i političkih zabluda francuskih enciklopedista i suvremene pokvarenosti za vladavine Josipa II. (Tolj, 2002: 343), što se potkrepljuje detaljnim prepričavanjem sadržaja (Evetović, Krmpotić, 2002: 83–86; Tolj, 2002: 343–345).*Odmetnik*, dakle, nastaje na tragu prvih hrvatskih romana jer se i u njemu pripovijeda o privatnoj sudbini lika, ali nedostaje priča o (ne)sretnoj ljubavi dvoje mladih i o preprekama koje se trebaju savladati. Odsutnost ljubavne priče ne

[9] Prepričavanje sadržaja *Odmetnik*a Evetović i Krmpotić započinju ovako: „Godine 1794 za vlade cara Franja uroti se društvo učenih ljudi protiv kralja. Učitelji su im bili francuski Jakobinci, koji su god. 1789 digli francusku revoluciju. Na čelu ove družine bijaše Ignjat Josip Martinović." (Evetović, Krmpotić, 2002: 83) O istinitosti opisanog događaja Ivan Tolj kaže: „Sav je motiv za ovu radnju uzet iz povijesti i pisan onako, kako je to povijest o Martinoviću zabilježila." (Tolj, 2002: 344)

[10] „Antunović se u ovoj pripovijesti nije držao strogo povijesničkih činjenica." (Evetović, Krmpotić, 2002: 85)

[11] „Antunović ni u jednom djelu nije trpio, da ljepote i kićenost u stilu i nagomilavanje u izražavanjima bude na štetu samoga sadržaja." (Evetović, Krmpotić, 2002: 131)

znači, međutim, da autor nije i o njoj razmišljao. Upravo suprotno, na više je mjesta u romanu bila otvorena mogućnost za njezino uvođenje i zaživljavanje, ali niti jedna nije realizirana. Na primjer, Ignjatije odlazi u fratre i tim činom izaziva „(...) u nekojih grudih one tužne uzdisaje, kada su čuli, da se Martinović u fratre obuko.“ (54) Nadalje, još je više uzrujao „krv u nekojih“ (55) kada je položio redovničke zavjete. Dakle, „tužnim uzdisajima“ i „uzrujanom krvlju“ bio je otvoren prostor za ljubavnu priču, ali pripovjedač je nije razvijao dalje od najave. Drugi se primjer vezuje uz Ignjatijakada mu se pružila prilika postati njemačkim propovjednikom u Budimu, što je on i prihvatio jer je mjesto propovjednika donosilo ugled i to u franjevačkoj crkvi „kamo je sve ženstvo hrlilo“ (98). I na ovom je mjestu, dakle, mogla biti uključena ljubavna priča, ali nije. I treći je primjer sličan: u Beču Martinović postaje poznat po svojim propovijedima,a izvan samostana uživa u suvremenim trendovima koji dolaze iz Francuske, pa tako i u djelima enciklopedista. Svojim ponašanjem zamijećen je i kod ljepšega spola, pa je tako često „(...) s liepih usanah čuo: šteta što ste fratar.“ (105) Pripovjedač i sam komentira da je malo neobično „(...) što Martinovića uviek nalazimo u krugu, dje ženski spol miris svojega drugovanja razastire.“ (211) Potvrđeno je to i Martinovićevim boravkom na dvoru gospođe Arky u Požunu i na dvoru barunice Šmalzgruber u Lavovu – pripovjedač naglašava da Martinović posebice uživa u društvu gospođa, u njihovim razgovorima, veseli im se i nestrpljivo ih iščekuje. Prostor za ljubavnu priču ponovo je stvoren, ali najavljeno nema svoj nastavak i finalizaciju. Odsutnost ljubavne priče konstatira i sam pripovjedač, argumentirajući njome jedan od uzroka propasti glavnoga lika: „Otud se vidi, da je riešenje zavjetah po Martinovića tim opasnije bilo, što nije u svietu nikakve ljubavne sveze našao, koja bi ga ograničavala. Ta potriebština se neosjeća jako u mladih godinah donle, dok se misli i osjećaji neuzburkaju ma ikakvi mistrastmi. Al ako se toga dubokoga morja vali suzbiju, pak još k tomu i starije godine pritisnu, onda je život ljudski sličan galiji bez sidra, plivajućoj na burnome moru. Ta galija navadnoil potone, il izlomljena prispije u luku.“ (180)

U matičnoj hrvatskoj književnosti roman 19. stoljeća karakterizira glavni lik koji služi dragoj i domovini, a u Antunovićevu romanu izostaje oboje: draga se na više mjesta u romanu javlja kao mogućnost, a dom (roditeljski, duhovni) i domovina su zbilja; fikcija (tj. draga) nije realizirana, zbilja je izgubljena (tj. dom i domovina), a time i propast zagarantirana. Poznato je da hrvatski roman 19. stoljeća potvrđuje „formulu“ ljubavne priče koja ima nacionalne i socijalne implikacije (Nemec, 1995:70). Antunović navedenu „formulu“ zamjenjuje „formulom“ roditeljske/majčinske i sinovljevske ljubavi. Dok je u „formuli“ romana s ljubavnom pričom bilo potrebno savladati socijalne, staleške i vjerske prepreke do konačne sreće, dotle je u Antunovićevoj „formuli“

romana s pričom roditeljsko/majčinsko-sinovljevske ljubavi do konačne sreće bilo potrebno samo jedno – ne prekršiti četvrtu Božju zapovijed: *Poštuj oca i majku da dugo živiš i dobro ti bude na zemlji*. O ovoj zapovijedi Andrija Anišić kaže: „Bog je htio da, iza njega, poštujemo roditelje kojima dugujemo život i koji su nam predali spoznaju o Bogu. Pozvani smo častiti i poštivati sve koje je Bog, za naše dobro, zaodjenuo svojim autoritetom. (...) Obdržavanje četvrte zapovijedi donosi i nagradu (...). Poštivanje te zapovijedi, zajedno s duhovnim plodovima, jamči ovozemne plodove mira i blagostanja. Nasuprot tome, prijestup te zapovijedi povlači za sobom teške nevolje zajednici i ljudima." (Anišić, 2009:60, 61) U Antunovićevu se romanu Martinović nije pridržavao zapovijedi zbog čega su tragične posljedice bile neizbježne. Naime, na samrti se majka Bosiljka dugim monologom opraštala od sina i molila ga da ostane vjeran Bogu i svome narodu. Ona kaže: „Prvo: da zadržiš u svih okolnostih svoga života vjeru onako postojano, kako nas ju sv. mati crkva uči. A drugo: da se svojemu narodu, iz kojega si nikao, nikad u svietu neiznevjeriš." (37) Učenje Crkve Martinović je zamijenio učenjem francuskih enciklopedista i jakobinaca o jednakosti, bratstvu i slobodi, a bunjevački je rod iznevjerio svojim ponijemčivanjem: „I buduć se Martinović duhom pretvorio u Niemca, to je pala na njega kocka, da u Lavovu predaje prirodoslovje." (177) Iznevjerivši majku, Martinović je iznevjerio Boga i svoje bunjevačke korijene, izgubio je dom i postao „tuđin u tuđinstvu" (179), odnosno „inostrani gost" (243). Neobdržavanje četvrte Božje zapovijedi nije mu donijelo nagradu, nego kaznu – smrt odsijecanjem glave. Stoga je ključ za razumijevanje Antunovićeva romana *Odmetnik* četvrta Božja zapovijed i njezino (ne)obdržavanje(*Poštuj oca i majku da dugo živiš i dobro ti bude na zemlji*.).

Odmetnik je u stručnoj literaturi žanrovski određen kao „prvi roman ličnosti"[12] bunjevačkih Hrvata (Kikić, 1971:13) i smatra se „najboljim umjetničkim djelom naše cjelokupne preporodne književnosti" (Kikić, 1971:101). Ipak, zbog čestih i dugih katekizamskih partija u romanu kao i zbog svojevrsne katekizamske motivacije radnje (jer gotovo je cijeli roman oprimjerenje neobdržavanja četvrte Božje zapovijedi) u žanrovskom bi se određenju romana možda moglo razmisliti i o nazivu *katekizamski roman* ili *romanu lika u funkciji katekizma*.

[12] Prema mišljenju Matije Evetovića *Odmetnik* je „romantički roman ličnosti" (citirano prema Miković, 2003: 9).

3.2. O kompoziciji

U *Odmetniku* je kompozicija linearna jer se avanture glavnoga lika nižu kronološki jedna na drugu. Vremenski okvir romana potvrđuje Antunovićevu rečenicu iz obraćanja čitatelju: „Evo ti, plemeniti rode! žalostne istine iz osamnaestog vieka!“ (3), jer je radnja smještena na početak 18. stoljeća (radnja započinje pričom o djetinjstvuMartinovićevih roditelja) i završava smaknućem urotnika krajem 18. stoljeća (20. 5. 1795.). Navedeno vrijeme obuhvaća prostore i ljude s kojima je isprepleten Martinovićev život. Obično je riječ o obiteljskim sredinama ili određenim zajednicama koje mogu funkcionirati kao dom (npr. budimski franjevački samostan). Na prostoru od budimskog Tabana, franjevačkog samostana u Budimu, preko Požuna, Lavova, neimenovanog podkarpatskog sela u Galiciji, pa sve do Beča Martinović je upoznao četrdesetak ljudi, što potvrđujui sljedeći podaci:

– u budimski Taban smjestio je pripovjedač Martinovićeve roditelje, Bosiljku i Gabra, koji se poznaju odmalena, zatim se vjenčaju, dobiju sina Ignjatija Josipa (ima dva imena kako bi imao više odvjetnika kod Boga), otac krojač se prehladi i umre, a ubrzo i majka.

– u franjevački samostan u Budimu, čiji je gvardijan Petar Katančić, dolazi nakon majčine smrti siroče, osmogodišnji Martinović, napreduje u obrazovanju, ali stječe i zavist subraće, posebice oca Stelcera (Stelzera);Martinović najprije dobiva a zatim mu i oduzimaju njemačku „prodekaonicu“, zbog čega u konačnici Martinović traži razrješenje od redovničkih zavjeta.

– u Požunu Martinović radi nakon razređenja kao učitelj i posjećuje dom Mihajla Arkyja i njegove gospoje Arky jer im poučava sina i kćerku. Akry ima dvorac i imanje o kojemu malo brine, ide u lov, karta, pije, ne druži se previše sa ženom i djecom, ali ima čudne prijatelje koji ga posjećuju i iskorištavaju. U domu Arkyjevih upoznaje i: Blumela, Arkyjeva rođaka bez novaca i prijatelja u dokoličarenju; Kištelekyja koji sudjeluje u razgovorima s gospojom Arky, tračerskog poljodjelca Hašfyja, Židova Škerleca.

– u Lavovu, kamo biva premješten, Martinović poučava prirodoslovje na sveučilištu, često boravi na dvoru baruna Ivana Šmalzgrubera, ravnatelja u Galiciji i tamo upoznaje brojno društvo: barunicu Šmalzgruber (umjetnička duša kao i Martinović), Fesslera (profesor koji u Lavovu ne cijeni Martinovića), Zirzevskyja (profesor pedagogije na Lavovskom sveučilištu), Birbinskyja (profesor prava), grofaHartinskyja(deklarirani vjernik), groficu udovicu Ladislava Zirzinskog(prihvaća francuskeideje), kneza Kršćinskyja (prihvaća francuski duh), kneginju Adelu (kćerka Kršćinskyjeva koju Martinović poučava njemačkom jeziku), grofa Tirdinskyja (lavovski kanonik), grofa Križevanskyja(starackoji brani nježni spol).

– u podnožju Karpata, na prijelazu Galicije u Ugarsku, Martinović upoznaje obitelj pobožnog poljskog plemića Stanislava Přmiceslava, njegovu gospoju Přmiceslavicu i njihovu kćerku Jelisavu. U njihovu domu upoznaje i podjašpriš ta Strnku, ravnatelja Bleiveisa, gospodina Ilinskyja (zaljubljen u Jelisavu).
– u podkarpatskom selu M. živi i gospodin Ilinsky sa svojom majkom i ženi se Jelisavom Přmiceslav. Martinović upoznaje njegovu majku koja gorljivo brani pravo na materinji jezik. Na njihovu dvoru upoznaje plovana Krmanskyja i vlastelina Pružinskyja s kojima često polemizira.
– a u Beču se Martinović priklanja jakobincima (Hebenštreit, Billecki, Riedli, Josip Hajnoczy, Ivan Laczković/Laczkovics, Franjo Szentamriay, grof Jakov Šigray/Sigray), a Richard Katzenmayerrazotkriva vlastima Martinovićevu urotu. Kretanje likova kroz vrijeme i prostor je pravolinijsko, bez retardacija i paralelnih radnji, epizode ne teže osamostaljivanju. Sličnu situaciju potvrđuju i hrvatski romani 19. stoljeća.

3.3. O likovima

U hrvatskom se romanu 19. stoljeća pojavljuju shematizirani, jednodimenzionalni likovi čija imena odaju njihove karakterne osobine (Nemec, 1995:63). Stoga se, na primjer, o Kraljevićevu *Požeškom đaku* (1863) kaže: „Likovi su plošni, statični, zadanih osobina. To su goli aktanti koji samo ispunjavaju određenu funkciju u strukturi priče. Oni nose stalne atribute i ne mijenjaju se tijekom fabularne progresije. Shema karakterizacije jest crno-bijela; (...).“ (Nemec, 1995:68) Navedene odrednice jednim dijelom potvrđuje i Antunovićev *Odmetnik*– jednodimenzionalni likovi crno-bijelom karakterizacijom ispunjavaju određenu funkciju u priči. Mogućnost karakterizacije lika imenom Antunović nije iskoristio jer su u njegovu romanu likovi određeni funkcijom koja im je dodijeljena u priči, a njihova vlastita imena ništa ne govore o njihovim karakternim osobinama (kao na primjer: Bosiljka, Gabro, Stelzer, Mihajlo, Blumel, Kišteleky, Hašfy, Škerlec, Ivan Šmalzgruber, Fessler, Zirzevsky, Birbinsky, Hartinsky, Ladislav Zirzinsky, Kršćinsky, Adela, Tirdinsky, Križevansky, Stanislav Přmiceslav, Jelisava, Strnka, Bleiveis, Ilinsky, Krmansky, Pružinsky, Hebenštreit, Billecki, Riedli, Josip Hajnoczy, Ivan Laczković/Laczkovics, Franjo Szentamriay, Jakov Šigray/Sigray, Richard Katzenmayer, itd.).

Likovi su u romanu određeni sljedećim funkcijama:

Majka. Funkciju majke ispunjava Bosiljka Martinović, ali i gospođe Arky, Přmiceslavic, Ilinsky. Majka je čuvarica obiteljskog života na zemlji (92). Njezin nestanak (smrt) ugrožava obitelj i potomstvo, što sudbina Bo-

siljkina sina zorno potvrđuje. O njezinim se majčinskim osjećajima nešto određenije ne doznaje u romanu, jer je sve volja Božja. Na samrti drži sinu dugi monolog (preko četiri stranice), naglašavajući da je najbitnije da ostane postojan u vjeri i da se ne iznevjeri narodu iz kojega je potekao (bitni su Bog i narod, odnosno Bunjevci). Ako prestane ljubiti svoj rod i ako zaboravi da je Bunjevac, izgubit će samoga sebe (38).

I Poljakinja gospoja Ilinsky svom sinu govori isto – ne smije zaboraviti svoj poljski jezik, ne smije zaboraviti da je Poljak, jer će ga u suprotnom prokleti da nikad neima ni sina ni kćeri. I ona, kao i Bosiljka, misli da majka razvija u djetetu ljubav prema Bogu i prema domovini: „Mati pod svojim srcem mora nosit i odgajati sina i kćer, što joj Bog dade; od nje crpi sin i kći svu ljubav prama Bogu i čovjeku, prama vjeri i domovini. Ako mati nije dala sinu i kćeri ljubav svojega narodnoga jezika, onda ona nije mila mati, već drvena maćuha, koja uviek nosi na sebi znak tudjinstva prama rodu, u kom živi.“ (247)

Supružnici. U romanu je obitelj opisana kao važna institucija, kao ugaoni kamen društva. Muž je glava obitelji, a supruga je zamišljena kao biblijska supruga koja je: „Snažna je i dostojanstvena, mudra i pobožna, kreposna i ljupka.“ (Dodig, 2015:42) Funkciju kršćanskoga muža i žene utjelovljuju Gabro i Bosiljka kao i poljski plemić Stanislav Přmiceslav i njegova supruga, ali bez psihološke produbljenosti. Pripovjedač kaže: „Gabro i Bosiljka rado su služili Bogu, sebi i iskrnjemu.“ (27) Njihovo dijete najprije izgovara riječ „Bog i Isus“, a tek onda „otac i mama“ (85). Njihovim životima, njihovom srećom i nesrećom upravlja Svevišnji. Nakon Gabrine smrti Bosiljka je nesretna, ali opis njezine tuge nije proživljen i uvjerljiv, nego suh i deklarativan: „Ali valja znati: da nit ja biah svoja, niti Gabro bješe svoj, nit izključivo moj. Stvoritelj nije izgubio pravo prama nama, tim manje, što se naš život nesvršuje ovdje, već prelazi u vječnost. Kadgod dakle treba da tamo putujemo, to se nas netiče, ko se ni naše na sviet došašće nije nas ticalo. To sve zavisi od milosti i mudrosti Božje. Žalost je srca moga neizreciva; jer sam u grob položila svoju radost s Gabrom svojim. Nu ja se podlažem volji Božjoj, jer znam, da nam On dielimilosrdje u životu i na smrti.“ (31) Privatni je svijet lika tako ili označen kao neizreciv ili je sažet u jednu riječ/sintagmu/rečenicu („Kad je Bosiljka prvu silu žalosti prepatila...“ /31/) bez detaljnih opisa.

Supruga kao biblijska žena ne smije biti nerazumna: „Žena bez razuma, ma koliko bila lijepa jest teret.“ (Dodig, 2015:42) Slično razmišlja i Antunovićev pripovjedač: „A valjda je za kuću manje opasna stvar, ako mužu, a ne ženi, manjka prava mjera razuma. Žena je u kući ko para u stroju. Njen razum i najsitnije stvarce donose u pokret. Dočim naprotiv žena nerazumna pomrsi sve, te ojalovi svaki i najplodniji mužev trud. Neima na svietu ništa žalostnijega, nego li je nerazumno žensko čeljade, uz koje sve tako stoji ko razvezana metla.“ (20)

Funkciju supružnika višeg društvenog sloja s modificiranim kršćanskim odrednicama utjelovljuju gospodin i gospođa Arkyte barun i barunica Šmalzgruber. Gospodin Arky umjesto da radi i moli, ondokoličari, prijateljuje s problematičnim osobama (npr. vračarom), a austrijski barun sve gleda kroz novac, ne vjeruje u Boga, zbog čega pripovjedač za njega kaže da „nije razlikovao Isusa od Muhameda“ (187). Njemu je Bog bio njegov vlastiti trbuh (187).

Baba/babetina. Uz ženski se rod vezuju zavist, mržnja, oholost, zlo. Kada se navode pozitivni primjeri, vezuju se, uglavnom, uz muškarca pa se govori o jednom mužu, jedom trgovcu, jedom junaku, jedom dostojanstveniku b/57/, ali ne i o jednoj ženi). I spominjanje svetaca je češće u odnosu na svetice (Salamon, Juda, Petar, Pavao, Franjo, David, Saul, Abraham, Izak, Ezav, Seth, Jakov, Mojsije, Ilija, Nehemia, Jeremija, Lazar, Stjepan - Marta, Magdalena, Djevica Marija, Felicita, Padencija). Za ženu se, između ostalog, kaže da je ona baba, babetina, i da je „najbližja paklu“ (220). Na primjer, kada su u budimskome Tabanu bile oglašene zaruke Bosiljke i Gabre, svi su se veselili jer slavenski svijet tada još nije bio toliko pokvaren, jer: „Za onda još nebiaše babetinah, koje zavist i mržnju siju. Te kad se prospe glas o zaruci, onda ju zlobnimi jezici obvuku kao pauk voće.“ (22) U romanu se govori i o jednoj neimenovanoj babi, ženi sličnoj vračari, koja u kuću donosi zlo. Spominje se u svezi s plemićem Arkyjem kojega posjećuje u njegovu domu. Razlozi posjetama nisu navedeni pa se i njezina priča ne razvija dalje od njezina inicijalna spominjanja u kontekstu nelagode i zla. A za udovicu Ladislava Zirzinskog, koja je živjela neko vrijeme i u Francuskoj, pripovjedač kaže da je zadojena francuskim duhom i da joj je svojstvena znanstvena oholost „koja je najbližja paklu“ (220).

Gospoja. Pripovjedač kritizira vladajuće slojeve društva koji uživaju u hrani, odjeći, dokoličarenju, u kulturi svakodnevice (novine, brzojavi) i koji se pri tome ne pitaju za one siromašne koji su im svojim radom sve to priskrbili. Takva je i gospoja: „Kako rado izčekiva gospoja u mekom krevetu lezeća, da joj kuharica il sobarica kavu zasladjenu unese, pak joj sve očisti, opraši, izvjetri, dok ona neustane, a onda da ju češlja i opravlja. No da li je ova kuharica i sobarica bila, il da li je mogla otići u crkvu, da se Bogu pomoli, i kada god rieč Božju posluša, za to ju gospoja nikad neće zapitati. Al kako je u nedjelju večernje doba provela, to joj sve do konca valja da u ponedjeljak pripovieda. Pa baš ni gospoju negoni duh nabožni da svoja čuvstva otvara Svevišnjemu u kući Njegovoj već većinom duh razkošan, da cjeluje one slike i vlasi, koje joj se u molitveniku nalaze, koje, kad tamo vidi čovjek, mogo bi zapitati sa svetim Pavlom: šta ima da čini Isus s Belialom?“ (128)

Gospoja može biti i nemarna gospodarica kuće i zbog nje mogu propasti plemićke kuće. Ali postoje i drugačiji primjeri, kao što je Arkyjeva gospo-

ja. Ona još nije bila okužena nevjernim Voltaireovim duhom, molila se djevici Mariji kao posrednici kod Boga (161), brinula o sirotinji i sama odgajala svoju djecu.

Duvna. Javlja se kao još jedna funkcija ženskih likova u romanu. U ženskim samostanima duvne (koludrice) rade i mole se za nas, a pripovjedač ih tek usputno spominje u kontekstu opisa teškog redovničkog života.

Osim funkcija ženskih likova (*majka, supruga, baba/babetina, gospoja, duvna*) u romanu se javljuju i muški likovi koji utjelovljuju određene funkcije (*dijete/sin, svećenik, redovnik, učitelj, odvjetnik (fiškal), Židov, prijatelj, doušnik*).

Dijete/sin. Dijete je bogatstvo i blagoslov, ali ga treba i dobro odgajati. Stari Zavjet opominje dijete da poštuje roditelje: „Poštuj oca svoga i majku svoju, kako ti je Jahve,Bog tvoj, zapovjedio, da dugo živiš i dobro ti bude na zemlji koju ti Jahve, Bog tvoj, daje.“ (*Pnz* 6, 16) Cijeli je roman opis života sina, Ignjatija Martinovića, koji početno poštivanje oca i majke prometne u nepoštivanje, da bi prije smrti shvatio starozavjetnu opomenu i svoje skretanje s pravoga puta ljubavi sina prema roditeljima, posebice prema majci. Kršenjem početne zabrane (ne smiješ zaboraviti svoju vjeru i svoj rod) stvoreni su preduvjeti za izbjegavanje crno-bijele tehnike u izgradnji glavnoga lika; kršenjem zabrane Martinovićeve su se dobre osobine i vrline prometnule u svoju suprotnost.

Svećenik. Kada o djeci više ne mogu brinuti roditelji, ulogu skrbnika preuzima svećenik. Svećenikova je odgovornost velika i pred ljudima i pred Bogom: „Izadjemo li jednočizpod krila roditeljskog, tada nas u naručje prima svećenik.“ (32)

Redovnik. Funkciju redovnika utjelovljuje glavni lik, odnosno njegova subraća u budimskom samostanu. Nakon što je Ignjatije položio redovničke zavjete, pripovjedač naglašava da je morao biti predan radu i molitvi što je povod uopćenu opisu teškog redovničkog života.Osim što je funkcija redovnika određena radom i molitvom, u romanu se doznaje da joj nisu strane i neke druge osobine, kao što je, na primjer, zavist.Tako se kaže da je posebice otac Stelzer ocrnjivao Martinovića kod poglavara i subraće zbog čega je ovaj zatražio razrješenje od redovničkih zavjeta i mjesto učitelja. Kada su Martinoviću oduzeli njemačku propovjedaonicu u Budimu, u njemu se rodila ideja o osveti i mržnji. Svega toga ne bi bilo da je imao prijatelja s kojim bi podijelio svoje ogorčenje i povrijeđenost (120) ili da je provincijal samostana imao vremena porazgovarati s njime kao čovjek i prijatelj.

Učitelj. Značajna funkcija u manjoj sredini pripada i učitelju, jer i on, kao i svećenik, brine o njoj. Pripovjedač kaže da su Bosiljku za vrijeme njezine bolesti posjećivali neimenovani prijatelji, susjedi, pa i učitelj (39).

Odvjetnik (fiškal). Lik odvjetnika Ignjatije je podrobno opisao svojim ispitivačima na bečkoj bogosloviji prije polaganja redovničkih zavjeta. Opisao je odvjetnika kojim je i sam mogao postati, ali nije jer je izabrao samostanski život skromih franjevaca. Ćudorednom redovniku suprotstavljen je fiškal.

Židov / Žid. Židov je u Antunovićevu romanu oblikovan kao osoba koja se bavi trgovinom i koja misli samo o novcu i vlastitoj koristi, bez obzira na to gdje se nalazio. Kada se na imanju potroši više nego što se ima, moraju se naći zajmovi, odnosno novac kako bi se normalno živjelo, a o tome brine Židov (135); od Židova pozajmljuju novac rastrošni vojnici uz određenu kamatu (137);Žid je i poljske seljake svakojakim zakupima materijalno oplijenio (189) i on sjedi za vratom svakog poljskog seljaka kao pijavica (192), a na imanju poljskog plemića Stanislava Přmiceslava vjeruje se u Boga, pomaže se sirotinja i „(...) zato nije židov navalio na ta sela, te je sitnija i krupnija trgovina bila u kršćanah." (228); Židovi sipaju u rakiju kojekakvu „mješariju" koja zatupljuje pamet i čini čovjeka nećudorednim (228) i, komentira pripovjedač, kao da moraju sve kvariti, i vina ugarska i vina poljska (240).

Prijatelj. Kult prijateljstva bitna je sastavnica ranog hrvatskog romana. U Antunovićevu romanu prijateljstvo je u naznakama, koje nije do kraja realizirano: franjevačka bi subraća Martinoviću trebala biti i prijatelji, ali nisu jer su mu zavidni; Martinoviću bi prijatelji trebali biti i njegovi jakobinci, politički istomišljenici, ali nisu jer ga zbog njegove častohlepnosti koriste za vlastite ciljeve i ne pristupaju mu kao prijatelju.

Doušnik. U osobnoj službi kod Martinovića u Beču bio je Richard Katzenmayer. Jednom prilikom se iz radoznalosti preobukao u gospodarevo opatijsko odijelo i kako je iznenada naišao Martinović sa svojim društvom i održao tajni sastanak o prevratničkim idejama, Katzenmayer se sakrio ispod kreveta i tako bio upoznat s gospodarevim tajnama koje je odmah prijavio vlastima. Prikazan je kao prepreden, dodvoran pa za njega pripovjedač kaže da se "(...) u pogibelji možeš u njega pouzdati kao u vrbov klin." (272)

Desetak navedenih funkcija (*majka, supruga, baba/babetina/vračara, gospoja, duvna - dijete/sin, svećenik, redovnik, učitelj, odvjetnik /fiškal/, Židov, prijatelj, doušnik*) primjenjivo je na četrdesetak imenovanih likova u romanu te se i za Antunovićeve likove može reći da su statični, zadanih osobina, goli aktanti, kako je to Nemec ustvrdio za Kraljevićeva *Požeškog đaka*.

3.4. O pripovjedaču

Hrvatski roman 19. stoljeća karakterizira tzv. transcedentalni pripovjedač koji intervenira direktno u fikciju djela i narušava svojim opaskama tek stvorenu fikcionalnu iluziju i autonomiju, kaže Nemec (Nemec, 1995: 63). Koriste se rekviziti za poticanje radnje i stvaranje fabularne napetosti (nagli i nemotivirani obrati, krađa i zamjena pisama, promjena identiteta, neprepoznavanje i prerušavanje, spašavanje u posljednji trenutak, itd.). Navedeno je jednim dijelom primjenjivo i na Antunovićeva *Odmetnika.*

Sveznajući pripovjedač kroz opise Ignjatijeve perspektivne i dobre sadašnjosti često najavljuje njegov neslavan slom i propast. Tako na primjer poglavari franjevačkog reda odlučuju pametnoga i vrijednoga Ignjatija poslati na bogosloviju u Beč kako bi savladao njemački jezik, postao njemačkim propovjednikom u Budimu i tako proslavio njihove franjevce: „Da su poglavice mudro razmišljali, po ljudskoj uvidjavnosti, to su posljedice posvjedočile. Al da su tim zasijali sjeme nesreće, koja je Ignjatiju kasnije oborila, to će se kasnije razviti.“ (66) Martinoviću neslavan kraj nagovješćuju i snovi. Pripovjedač kaže da je sanjao „(...) da je sjedio na priestolju, koj je smrtnimi glavami nariešen bio. Okolo toga priestola da su mu služili ljudi grdna obličja, na polak goli, a u blizoj daljini da su stajali vojnici s golim mačem, da odbijaju od priestolja i u dva reda savijaju silnu množinu puka, koj je tako čudno izgledao, da mu na licu ni radosti ni žalosti nije opazio, već je i mlado i staro željno gledalo na njegovu osobu.“ (273–4) San je u Martinoviću izazvao nelagodu koja je, kasnije se pokazalo, najavljivala smrt njegovih istomišljenika i njega samoga.

Pripovjedač intervenira direktno i u tekst: „Ovde će se moji ljubljeni štioci spomenut one grozovite revolucije (onoga prevrata), koj je u Francezkoj igrao žalostnu ulogu smrti.“ (10), a na drugom mjestu kaže: „Podaj, domorodni prijatelju! Svoju knjigu u ruke djetetu ...“ (35). Direktno apostrofira kao čitatelje i djecu (siročad) koja svoju nevinost i ćudorednost prodaju bogatim i bludnim zavodnicima (41), a o sebi kao pripovjedaču kaže da može praviti selekciju u odnosu na priču, pa tako za stvari o kojima ne želi pripovijedati donosi paralogičke argumente: „Što je drugo činio Arky, nespada u naš krug.“ (145), ili kaže: „Meni je dosta da zabilježim ovdje riedkost (...)“ (45). Ponekad ističe da je nešto i konkretno istraživao: „Kad ove biskupije spomenicu prevrćem, nalazim dva slavna Hrvata: strica i sinovca Patačića, koji su ovu biskupiju na novo stvarali, (...).“ (52)

Fikciju narušavaju i nemotivirane epizode. Tako na primjer pripovjedač za Martinovića kaže da nije imao političkih vještina i da će se ona tek kasnije razviti kod oca Mateka, franjevca u S... manastiru koji ne spada u Martinoviće-

vo vrijeme jer je živio kasnije, ali ipak zaslužuje da se i o tom Bunjevcu nešto kaže, što pripovjedač i čini (110). Političko-nacionalna problematika zauzima značajno mjesto u romanu, zbog čega pripovjedač često naglašava da govori iz perspektive slavenskoga svijeta i slavenskih običaja (22–3), da bi kasnije bio određenije i rekao da je riječ o Bunjevcima, što potvrđuje i glavni lik.

Iako u obraćanju čitatelju Antunović kaže da mu donosi žalosnu istinu iz 18. stoljeća, pripovjedač ipak u 1. poglavlju progovara iz perspektive čovjeka 19. stoljeća (spominje se 1848. godina i general Mor Percel iz istog vremena) u kojemu je germanizacija vrlo izražena jer mi „u svakoj velikoj školi, u svakom učiteljištu (preparandiji) propisujemo kao redovni predmet njemački jezik, dočim svoj rodjeni ostavljamo na volju." (8) Perspektivu pripovjedača iz 19. stoljeća zadržava pripovjedač i u nastavku priče jer kontrastivno govori o stanju u 18. stoljeću uspoređujući ga sa stanjem današnjim, tj. devetnaestostoljetnim – ono što je bilo u 18. stoljeću bolje je u moralnom pogledu, a ono što je danas, u 19. stoljeću loše je u svakom pogledu. Govoreći o Gabri, njegovu krojačku zanatu i odnosu prema materijalnom i duhovnom kaže se: „Istina da se tada (u Gabrino vrijeme – op. Z.Š.) još zanatlije nisu Bogu toliko otudjivali, koliko danas; jer nisu prije podne radili, a popodne krčme i zabave tražili (...)." (28) I u razmatranju samoubojstva u kontekstu novinarskog senzacionalizma pripovjedač progovara iz perspektive čovjeka 19. stoljeća: „Naše i velike i male novine ravnodušno bilježe samoubijstva, te kako se vidi: sakupljaju ih po svih krajinah, kotarih i selih ne za drugo već da zanimaju ljubopitnost svojih čitalacah. Ja se barem nespominjem, da si dje naišao i na razmatranje tih žalostnih pojavah." (181) Spominje i godinu 1849. i Bachov apsolutizam i Bachovce, činovnike porijeklom Ugre, Hrvate i Slavonce koji putem ženidbe ulaze u njemačke obitelji (184).

Temeljni je pripovjedni princip antiteza. Tako je u karakterizaciji pojedinih likova prisutna crno-bijela tehnika (Bosiljka nesretna zbog muževljeve smrti ↔ sretna zbog sina; Bosiljka, Gabro ↔ neimenovane drugarice, neimenovani propalice, pijandure, kartači; fra Martinović ↔ otac Stelzer); u opisu obitelji (skladna obitelj Bosiljke i Gabre ↔ neskladna obitelj Arkyja i njegove žene); u opisu naroda (Nijemac Fessler ne podnosi ponijemčenog Slavena Martinovića); u opisu majke i sina (Bosiljka se moli Bogu ↔ sin Ignjatije se moli jakobinskoj slobodi; carica Marija Terezija moli se Bogu ↔ sin Josip II. je protiv Boga); u opisu prostora (Martinovićeva siromašna ali slobodna franjevačka celica ↔ zatvorska ćelija); u opisu svjetonazora (miran redovnički život s Bogom i molitvom ↔ neredovnički život bez Boga i molitve, ali i bez mira u sebi), itd.

Rani hrvatski roman približava se realističkoj koncepciji pisanja jer pokazuje interes za stvarni život, za konkretnu društvenu sredinu i nacional-

no-političku problematiku. Navedeno potvrđuje i Antunovićev pripovjedač koji između katekizamskih i religioznodidaktičkih dionica progovara, a i kritizira iz perspektive čovjeka 19. stoljeća, ljude u svakodnevici, njihove običaje i navike.

Tako kaže da su pokojnu Bosiljku nabožno i kršćanski sahranili, a ne onako kako se radi u gradovima kada se sakupljeno ljudstvo na ukopu smije, kleveće, razgovara i druge ogovara (40). Pripovjedač kritizira i nestrpljivost, nervozu čovjeka 19. stoljeća pa tako kaže da se u Martinovićevo vrijeme pošta prenosila konjima i kolima, a ne željeznicom, parobrodima ili brzojavima kao danas (127); nekada se na odgovor čekalo i pola godine, ali ljudi su bili strpljivi, a ne kao danas (u 19. stoljeću) kada svaki dan moraju znati što se dešava u Pešti ili Beču (128).

Pripovjedač opisuje i oštro kritizira gospojinu dokoličarsku svakodnevicu koja nije moguća bez sobarice i kuharice (128). Opisuje i gospodarevu svakodnevicu, ali nešto blaže, pa tako o plemiću Arkyju kaže da je u „sgodopisih" zabilježena njegova svakodnevna rutina: prije i poslije doručka pije rakiju, pregledava štalu, golubinjak, psećinjak, imao je i konje, ali ih nije jahao, imao je i pse, ali nije išao u lov, imao je i golubove, ali nije u njima uživao. Uživao je u njihovu izgledu i glasanju, a nije razmišljao, kaže pripovjedač, da je novcem koji je davao za svoju dokolicu, mogao pomoći brojne svoje siromašne podanike.

Pripovjedač opisuje i kritizira i izgled dvoraca ugarskog plemića Arkya: jednokatnica, u čijem prizemlju živi služinčad, a jedan je dio namijenjen gospodaru kada gospoja nije kod kuće; na katu su sobe za gospoju i njezina supruga, za djecu i goste; u dvorištu je štala, suše za kočije, zgrade „za 200 psinah svake vrsti" (134), golubinjaci. Posluga uglavnom gleda da ne radi, gospodar se ne trudi imati više od onoga što je naslijedio, ne želi imati puno djece (samo sina i kćer); supružnici žive odvojeno, a muž posjećuje ženu s djecom rijetko i kratko; troši se puno, a tomu je kriva gospoja koja nije kod kuće: „A sve zato, što nije bilo gospoje, koja bi nadgledala i uredjivala." (135)

Pripovjedač opisuje i poljsku svakodnevicu. U njoj se potvrđuje ono što je opisivao i kritizirao Relković u *Satiru* – čovjek i životinja žive u istim prostorijama. Razlika je samo u tome što je opisanu situaciju Relković kritizirao, a poljski je plemić prihvaća kao normalnu: „No što jim odaje nisu uz potrebe razdieljene, scienim: ovo nije naša krivnja. Ipak iz obzira našega podnebja i ovo se može opravdati. Kod nas je ciča zima, a nije toliko drvah, da bi se više odajah grijati moglo. Dakle već i sbog toga je koristno, ako se kućna živina udruži čovjeku, i zajmi mu svoju vrućinu." (193)

Za Antunovićeva bi se pripovjedača moglo reći da se zna i smijati. Smijeh je „(...) odraz i pokazatelj stanja duha u jednoj sredini i u jednom vre-

menskom ili povijesnom periodu.“ (Anišić, 2009:179) Govoreći o smijehu i humoru Andrija Anišić kaže da antropolozi kao bitne osobine čovjeka navode da je on razumsko, voljno, slobodno biće, „(...) a suvremeni antropolozi dodaju još nešto: ČOVJEK JE BIĆE KOJE SE SMIJE! (*Ens risibile!*) Smiješak na licu čovjeka – to je lična (osobna) karta čovjeka. Po smiješku možemo procijeniti tko je kakav čovjek. Daj da vidim kako se smiješ pa ću ti reći kakav si!“ (Anišić, 2009:179)

Antunovićevi su likovi vrlo ozbiljni i na njih bi teško bila primjenjiva tvrdnja da je čovjek biće smijeha, ali zato pripovjedač svojim opisima i komentarima uspijava izvući smiješak na licima čitatelja. Tako za trgovce i računđije kaže da se boje pokazati veselo lice jer se boje da će ih i to „stojati novcah“ (25). Na drugom mjestu za ondašnje obitelji kaže da se kvare zbog lošeg gospodarenja, ali i zbog običaja da se od djece ženi samo jedan sin, dok ostali odlaze u vojnike, a kćerke, ako se ne udaju, u koludrice. U iznimnim situacijama mentalno ograničeni sinovi postaju svećenici: „Ako se pak koj našao grdan, il baš tikvom udaren, takva su namienili stališu svećenstva.“ (136) Na drugom mjestu pripovjedač kaže da su dokaznice, pisane potvrde o nečijoj sposobnosti, samo privid jer je stvarno stanje posve suprotno: „N. p. Ponudjava nam se jedan izobražen čovjek za učitelja, ma na koju stolicu. Zagledaš mu u dokaznice, sjaju se ko ukalajisane tepsije. Izabrali su ga za učitelja, a poslje pol godine su uvidili, da djaci od njegova nauka ništa nisu prisvojili, buduć vještinom predavanja nije razpolagao.“ (183)

Pripovjedač je ponekad ponesen ljepotom prirode, kao što su karpatske „klisurine“ (228–230) i to je trenutak kada prestaje moraliziranje i katekizamsko tumačenje nauka Božjeg, to je trenutak kada pisanje nije samo patriotska dužnost, nego i kreativan čin kojih u romanu, na žalost, nema puno.

4. O sekundarnim žanrovima

Već je bilo rečeno da se kao kao minimalna empirijska definicija romana uzima ona koja kaže da je roman velika pripovjedna prozna vrsta (Nemec, 1995: 9) koja u sebe ugrađuje različite komponente zbog čega se onda kaže da je roman i izrazito hibridni žanr. Potvrđuje to i Antunovićev roman u kojemu se može detektirati uklopljenost nekoliko sekundarnih žanrova (katekizam, molitva, blagoslov, propovijed, biblijske sentencije, dnevnik, pismo, nadgrobnica).

Katekizam. Katekizamskom je štivu Antunović dodijelio ogroman prostor u romanu, tako da se u ponekim poglavljima glavni lik spominje tek jednom ili dvjema rečenica, dok je sve ostalo tumačenje vjerskih istina, otajstava (156), krjeposti, smrtnih grijeha, zapovjedi, molitava, itd. (vidjeti posebice poglavlje 8.). U konačnici cijeli se roman može razumjeti kroz prizmu četvrte

Božje zapovijedi, odnosno kroz njezino kršenje, koje je, na primjer, u katekizamskom dijelu Kanižlićeve *Pobožnosti molitvene* iz 1893. godine objašnjeno ovako: „*Što čeka djecu, koja roditelja svojih ne štuju, ne ljube i ne slušaju?* Djecu, koja roditelja svojih ne štuju, ne ljube i ne slušaju, čeka na ovome svijetu prokletstvo Božje, ruglo i sramota, a na drugom vječna muka.“ (Kanižlić, 1893:607) Priča glavnoga lika u Antunovićevu romanu navedeno u cijelosti potvrđuje. Nadalje, pripovjedač kritizira „siromahe duhom“ (32), odnosno roditelje koji svoju djecu odijevaju u sukno i kadifu, plaćaju im učitelje i odgojitelje, ali zaboravljaju nauk svetog Evanđelja koji je sadržan u katekizmu i koji čovjeka čini mudrijim i osjećajnijim, i koji se k tomu „badava dieli baš ko zrak i voda“ (32). Pripovjedač objašnjava i kojom su metodom pisani katekizmi: „Nauka evangjelska sadržaje se u katekizmu, a ovaj sastoji iz pitanjah i odgovorah.“ (32) Ipak, u romanu nema konkretnih potvrda navedene metode, pa se veliki dio teksta doživljava kao parafraza katekizamskog štiva. Na primjer, nakon što je pripovjedač rekao da je Ignjatije stupio u franjevce i nakon što je najavio iz svoje sveznajuće perspektive da on u tom redu neće ostati i proslaviti ga („Te da je u duhu te harnosti uztrajao /Ignjatije – op. Z. Š./, i red bi se bio s njim proslavio, i rod prodičio i nebo uzradovalo.“ /46/), slijedi čak pet stranica kršćanskoga nauka (46–51) koji je u cjelini romana i nemotiviran i retardirajući u odnosu na glavnu priču. Katekizam je svojevrsni vodič kroz vjerski život pa se njime, na primjer, regulira i životna dob pri sklapanju braka – djevojka ne smije biti mlađa od 12 godina, a mladić ne smije biti mlađi od 14 godina: “Isto to stoji i za privolu u svezu bračnom, s tom razlikom, što se u njem po starom pravu iziskuje u ženskom spolu 12. a u mužkom 14. godišnja doba, da se može odluka slobodnom smatrati.“ (75)

Katekizam je protuteža djelima koja su pisali enciklopedisti i koje pripovjedač naziva dušmanskim knjigama, ostvarujući tako i na planu korištene knjige crno-bijelu tehniku(89). Za vrijeme vladavine Marije Terezije tiskale su se i čitanke i katekizmi na hrvatskom jeziku (188), a nakon njezine smrti situacija se pogoršala, samostani se zatvaraju, a Martinović sa svojim jakobincima širi dva jakobinska katekizma, prvime potkopava kršćansku vjeru, a drugim kraljevsko prijestolje i plemićke povlastice (256).

Unošenje katekizamskih dionica u tekst obično nije motivirano, a u konačnici rezultira didakticizmom i moraliziranjem.

Molitva. Iz perspektive glavnoga lika Ignjatija Martinovića koji odrasta u pobožnoj obitelji a kasnije kod franjevaca, da bi se na kraju i sam zaredio, očekivalo bi se u psihološkoj profilaciji njegova lika češće korištenje konkretnih molitvenih tekstova. Tako se kao lik koji bi za Ignjatija trebao biti imitabilan, navodi Isus kojega krasi i molitva i rad: „Molitvom naime i radom, evangjelje nam svjedoči, da je Isus neprestano molio i prodikovao, a prije uz

odgojitelja drvo tesao; kraj toga da je svedj ponizan i miran bio. Učite, veli, od Mene; jerbo sam krotak i ponizan srcem.“ (71) Očekivanje je iznevjereno, ne potvrđuje ga glavni lik, ali ni ostali likovi u romanu, bez obzira na to pripadali oni svjetovnoj[13] ili svetoj povijesti[14]. Svoju preobrazbu od redovnika do svjetovnjaka Martinović objašnjava u dnevniku kroz prizmu molitve: „Danas sam jednu, sutra drugu molitvu zanemario, i lagano na to dospio, da mi je duh samo žednio znanost i vrieme za gubitak smatrao, što bi ga u molitvi probavio. Srce se moje okrenulo zemlji, i za sobom povuklo razum, pak sam ja u svećeničkih haljinah veći svjetovnjak bio, no onaj, koj je nije nosio!“ (281) Onaj tko se ne moli i ne radi, propada, kako pojedinac tako i cijele obitelji (138).

Molitva se u romanu katekizamski tumači, pa se kaže da je molitva „razgovor čovjeka s Bogom“ (60), što je zapisano i u katekizmima toga vremena (Kanižlić, 1893:634). Molitvom je čovjek u neposrednom kontaktu s Bogom (281), a u Antunovićevu romanu molitva se dijeli u dvije skupine, na one kojima se molimo za sebe i na one kojima se molimo za druge (59). U tom kontekstu pripovjedač spominje dnevnu pobožnost koja broji više molitvenih ura (danas se govori o njih 8), koje mole redovnici, čovjekovi vjerni stražari i odvjetnici: „A naši stražari i odvjetnici redovnici idu u ponoć, u četiri, u sedam, u devet satih, idu u tri sata pak ujedinjenim glasom vapiju k Bogu, proseći nebeske blagoslove za sve nas.“ (60), a na drugom mjestu pripovjedač opet moli čitatelja da se moli za tek zaređenog Martinovića, jer će se moleći za njega, moliti i za sebe (80).

Čovjek se, dakle, općenito moli Bogu da mu se „miri i upokoji duša milošću“ (220).

Izrijekom se u romanu navodi samo naslov molitve „Otče naš“, citira se „budi volja Tvoja, kako na nebu tako i na zemlji“ (66), ali uopćeno, kaktekizamski i neprimijenjeno na određeni lik u smislu njegove psihološke profilacije. Iz molitve Gospodnje citiran je dio i u priči o gospoji Přmiceslavici koja je pobožna i svima dobra, ali pripovjedač napominje da i ona mora misliti o svojim ukućanima i ne razdijeliti sve drugima: „Nerazborito dakle čine takvi ljudi, koji sastavljaju svietle objede, kada svojim uzkraćuju i ono, što se razumije u prošnji: daj nam kruh naš svakdanji!“ (232) Očenaša se sjetio i Martinović boraveći u tamnici, kada je pisao dnevnik i kada je sve molio

[13] Osim običnih malih ljudi molitvu moli i carica Marija Terezija na grobu svoga muža nekoliko dana prije svoje smrti, ali pripovjedač ne donosi tekst molitve (196).

[14] Na primjer, sveta Mandalijena se moli Isusu za nas, ali ni ovdje ne donosi molitvoslovni tekst: „I tako ga (rimskog papu koji zastupa Isusa na zemlji – op. Z.Š.) svesredno pouzdano, srdačno ljubimo, kao što je ljubila Mandalena Isusa, spremni u ostalom sve skupocienje na Njega prosuti, kao što je Mandalena drago ulje na Njegove noge i zalila molitvom: da nas rieši grieha i da nam podieli milosti, od Isusa njemu povjerene.“ (210)

da ga ne osude: „Nemojte me odsuditi vi bivši otci, vi bivša braćo, častni sinci svetoga Franje! Ta ja nebih svoje slobode izgubio, da sam čuvao onu slobodu, koja je izrečena ustma svetoga našega začetnika, kad je otcu odvratio: dakle, otče! ako se odričeš mene, ja ću tim većim pravom moliti: Otče naš koji jesi na nebesih.“ (280)

Likovi se u romanu mole, ali bez sadržajne potvrde. Evo nekoliko primjera: kao djevojka Bosiljka je voljela Gabru, ali je za to znao samo Bog kojemu se molila: „Al te tajne nikomu nije odkrila do jedinomu Bogu, komu se molila, te svoju i Gabrinu sreću Njegovoj volji izručila.“ (22); Duhu Svetomu se mole budući mladenci Gabro i Bosiljka kako bi im prosvijetlio pamet (25); udovica Bosiljka upućuje molitve Bogu (43);ljudi općenito mole Boga da im ostavi u posjedu ono što im je drago (149), itd., ali niti jedna molitva nije i sadržajno oprimjerena. Dok se jedni moli, drugi se molitve niti ne spomenu, pa tako oni koji žive po mehanama i koji svoju djecu ne umivaju i ne češljaju, svoju dronjavu djecu ne uče molitvi: „Dom Božji nesjeća se, kad su ga zadnji put pohodili.“ (26)

Najčešće je riječ o molitvama prošnje koje bivaju uslišane, nakon čega se Svevišnjem ili svecima i sveticama molitelji zahvaljuju. Uslišanu molitvu potvrđuju biblijski sveci i proroci (Abraham, Izak, Jakov, Mojsije, Ilija, Salomon /60/),ali i zemnici, kao što je gospođa Arky koja je molitvu prošnje upućuje Maloj Gospi s molbom da joj ozdravi kćerka gospojica: „Vruća želja dobre matere bješe izpunjena. Kćerka se pridigla i mati je revnom molbom zahvaljivala Maloj Gospi, što se njenoj malenoj smilovala.“ (161)Nadalje, i neimenovane zahvalne duše vješaju nakit na kip Djevice Marije jer im je uslišala molitvu prošnje: „One (zahvalne duše – op. Z. Š.) bo su osjećale, da su jim prošnje uslišane bile.“ (203), a i Martinović pred smaknuće bilježi u dnevnik molitvu prošnje upućene Djevici Mariji, a moli i svoju pokojnu majku da se moli za njega da ga Bog ne napusti u strašnom smrtnom trenutku (293).

Na molitvu, ali bez tekstualne potvrde, upućuju i molitvene geste: klanjanje, sklopljene ruke, krstiti sebe, uzdignut pogled, klečanje.

Klanjanje. Klanjanje Bogu i parafraziranu molitvu prošnje potvrđuje sljedeći citat: „Klanjajmo se neizmirnoj mudrosti Božjoj, i prosimo dar milosti, da na putu života svoga neklonemo, već čvrsti odstanemo na stazi sedam glavnih kriepostih.“ (91)

Sklopljene ruke. U vrijeme uspona Martinovićeve slave ljudi su se sramili u društvu moliti prije i poslije jela jer to nije bilo u modi, a Martinović to u svom redu čini slobodno. On govori svom društvu: „Dosta će mi biti Vašu pozornost svratiti, na silu mode, koja bi Vas rumenilom stida posula, ako bi se usudili u družini ruke sklopiti, te prije i poslije jela Bogu se pokloniti.“ (105) Iza najavljene molitvene geste sklopljenih ruku ne slijedi i molitva.

Krstiti sebe. O jednoj babi koja posjećuje Arkyja kaže se da pripada vremenu vještica: „A tko ju je poznavao, taj se krstio, kada je opazio, misleć u sebi: šteta, što nisi onda živila, kad su vještice palili, jer bi se i na tebi izpunilo, što se desilo onim utonutim, da nisu spaljene kao vještice, već kao onakve, što su za djavla hajdučile i dvaput zavriedile, da jim se podpali lomača.“ (142)

Klečanje, uzdignuti pogled. U prepirci s Kištelekyjem Martinović govori o potrebi moljenja, spominje obje molitvene geste, ali ne i sadržaj molitava koje bi ih pratile: „Dakle rado idemo u crkvu, dje se stari grbe pred licem Božjim; dje se otci i matere revno mole; dje maleni nevine ručice dižu otcu nebeskomu, jer smo uvjereni, da će na nje milostivo pogledat otac nebeski, pak onda i nas uslišat.“ (175) I prije svog smaknuća Martinoviće se kratko moli Bogu, pogled diže prema nebu, ali se ni ovdje ne donosi tekst molitve: „Kad je red na Martinovića došao, kleko je na koljena svoja, skrušenu je izpovied opetovao, na nebo pogledao, revno se u kratko pomolio i onda na stratište stupio.“ (290) U romanu se posebice ističu i oni koji se Bogu ne mole, pa se kaže da je to izrodica Martinović i bundžije (260), ali i gospoje koje imaju molitvenik iz kojih se rijetko mole jer u njih samo skrivaju vlasi i slike onih koje vole i cjelivaju: „Pa baš ni gospoju negoni duh nabožni da svoja čuvstva otvara Svevišnjemu u kući Njegovoj već većinom duh razkošan, da cjeluje one slike i vlasi, koje joj se u molitveniku nalaze, koje, kad tamo vidi čovjek, mogo bi zapitati sa svetim Pavlom: šta ima da čini Isus s Belialom?“ (128)

Dakle, tekstualno je potvrđena privatna molitva u Antunovićevu romanu rijetkost, kao i kratke, tzv. streljate molitve (A. Kanižlić) koje, ako se i pojave, imaju uopćen karakter. Kao na primjer, kada čovjek brzopleto, u teškim situacijama, priželjkuje smrt:„(...) dje je, o Bože! smrt, da satare, što je u meni živo, da nadalje nemislim i neosjećam?“ (264).

Od nabožnih se žanrova u Antunovićevu *Odmetniku* još spominju, ali u znatno manjoj mjeri, *blagoslov* i *propovijed*, i to bez sadržajne potvrde.

Budući mladenci, Bosiljka i Gabro, traže svećenikov blagoslov prije vjenčanja (24), a na dan vjenčanja u crkvi traže od Boga i njegov „stostruk blagoslov“ (25), redovnici mole blagoslov Božji za nas (60), a svećenik Ignjatije dijeli puku blagoslov za vrijeme mise u Tabanu (81), itd.

Iz Antunovićeve korespondencije može se zaključiti da nije bio zagovornik dugih i praznih propovijedi. U pismu Iliji Okrugiću stoji zapisano: „Vi bi se baš i razjarili, kad bi Vam smio reći, Da ja ne bi dao za Vaše prodike ni jednu poturu, (ne za Vaše, jel sam štio da Vas uzveličaju, kao umjetna predikaturaoa Vas pozivaju za urednika), već onako im Allgemeinen, ja bi pobigao iz crkve kada mi počne perorisat jedan frtalj sata, jedva bi što rekao, i to je samo exordium, pak onda ti kaže o čem će govorit, pa ti krasno razdieli na dvie tri ili pet strani svoju besjedu, plašim ga se kao drame ili baš i opere, koja ovoliko

čina broji; al eto ga još s' epilogom, pa ga gledaj, slušaj, kako sve ono pokvari, što je zidjao; jel ti nanovo sve opetuje i počasti te prikuvanim ili podgrijanim jelom. No smijte se kako bi ja bjegao iz crkve. Neću da kažem, da ono nije sve liepo i po Ciceronu i Demostenu umjetno, al vjerujte mi, nije krštjansko. Naši sv. Otci nisu ovako učili, pa su više i oni naučili te i znali, al njihovi učenici od njih primili." (iz pisma Iliji Okrugliću, *16 studenoga 1876 god.*)

U Antunovićevu *Odmetniku* propovijedi se slušaju i one privlače vjernički puk na mise. Tako udovica Bosiljka odgaja sina Nacu (Ignjatija) u duhu ljubavi prema Bogu, vodi ga u crkvu „na prodike" (34), ali se ne doznaje o čemu se u propovijedima govori. Kasnije se zaređenom Ignjatiji nudi mjesto njemačkog propovjednika u Budimu, što on i prihvaća: „Al to je već nješta ponosna bilo, da on postane njemačkim prodikatorom u franjevačkoj crkvi, kamo je sve ženstvo hrlilo, što se odlikovanim smatralo." (98)

Navedene nabožne žanrove (*katekizam, molitva, blagoslov, propovijed*) upotpunjuju i rečenice biblijskog autoriteta jer pripovjedač često svoje misli potkrepljuje autoritetom Biblije. Na primjer, za povijest (*povjestnicu*) kaže da nikada neće znati cijelu istinu o događajima i da neće moći pravilno prosuditi ih „(...) jer i vrhu nje ostaje istinom, što je rekao Isus: nemoj sudit, da nebudete odsudjeni." (51) Na drugom se mjestu čita: „(...) ako je Bog uz nas, tko da bude proti nam?" (71), zatim se kaže da David pjeva „(...) da ćeš se sa svetimi posvetiti, a sa zlimi nevaljan postati" (144), a u Sv. Pismu piše i „(...) da se je bolje nezavjetovati, nego učinjene zavjete nevršiti." (180), itd.

Antunović je u svoj roman ukomponirao i žanrove svjetovne provenijencije, kao što su: *dnevnik, pismo, narodne izreke, sentencije poznatih ljudi*.

Dnevnik. U literaturi o Antunovićevu romanu već je napisano da je pisac „(...) pišući svoj roman posegnuo za dnevnikom Josipa Ignjata Martinovića što ga je vodio za jednogodišnjeg zatočeništva, do smaknuća, uvrstivši njegovu dirljivu ispovijest u svoj rukopis u kojem prevladava didaktički i moralizatorski, diskurs." (Miković, 2008: 14) Dnevnička je proza funkcionalno uklopljena u roman jer: „Tomu zahvaljujući djelomično je izbjegao zamke crno-bijele karakterizacije lika koji je prošao put od siročeta, briljantnog studenta bogoslovije, omiljenog propovjednika, do osobe koja se kada ne doživi očekivanu društvenu promociju okrene protiv svih i odluči za urotu, što će platiti glavom." (Miković, 2008: 14–15)

Prva informacija o tome da je roman nastao na temelju Martinovićeva dnevnika javlja se tek pred kraj romana, na 243. stranici kada se govori o simpatijama između Jelisave Přmiceslavi i kneza Ilinskog: „Nu nismo našli ubilježeno u dnevniku Martinovićevom samo ino, van kako su Přmiceslavovi u njegovoj pratnji iste nedjelje posjetili obitelj Ilinsky-evu i taj dan tamo proveli." (243) A direktno upućivanje na korištenje dnevnika kao izvora informacija

nalazi se tek na 277. stranici, dakle 16 stranica prije kraja romana, kada se Martinović već nalazi u tamnici i kada ga sjećanje vraća na majku i daje mu snagu da ispovijedi svoje grijehe: „I onda je, kako piše u svojem dnevniku, iz koga crpismo sve ovo i drugo što sliedi, pred Bogom izpovjedio sve svoje griehe. I kada je to učinio, onda veli, da mu je srcu odlanulo! Mirnije je počeo gledat u svoju sudbinu i pisati svoj dnevnik.“ (277) Pripovjedač kaže da zbog znatiželje čitatelja donosi cijeli dnevnik: „Evo ga prepisanoga od rieči do rieči: ...“ (278) U dnevniku se obraća pokojnoj majci „Neprecienjena majko!“ (278) i uvjeren je da je skrenuo s puta zato što mu je majka rano umrla i što ga nije mogla pravilno odgajati svojom ljubalju, jer ljubav rađa ljubav, kaže on (280).

Pripovjedač citira dnevnik u 34. poglavlju koje završava rečenicom: „Ovdje je prekinut bečki dnevnik.“ (286) U zadnjem poglavlju se govori o tome koliko je urotnika bilo uhapšeno, koliko osuđeno, postavlja se pitanje kako se u svemu tome osjećao Martinović, ali se odgovara ovako: „(...) o tom nije ništa u svom dnevniku zabilježio.“ (287)

Ipak, na kraju se doznaje da je postojao bečki „Dnevnik“, nastao za vrijeme tamnovanja u bečkoj tamnici, ali i budimski „Dnevnik“ koji započinje s 27. travnjem (na dan sv. Peregrina, što znači „inostranac“), dakle, danom donošenja presude i koji nije uništen, jer ga sudac nije predao krvniku. Taj budimski „Dnevnik“ pripovjedač također citira na kraju romana (291–293)

Pismo. U hrvatskoj je književnosti 19. stoljeća epistolarnom tehnikom napisao svoj roman *Ispovijest* Blaž Lorković (1839–1892), a u roman je umetnuo i odlomke iz dnevnika Gostinskog i tako unio u tekst multiperspektivno pripovijedanje i mnogostruke fokalizacije (Nemec, 1995:76). U Antunovićevu se romanu pored dnevničke proze javljaju i pisma koja se dosta blijedo koriste i kao poticajni motivi.

Profesor Fessler nije podnosio Martinovića u Lavovu pa je o tome pisao svom prijatelju u prusku Šlesku 1795. godine. U pismu piše da je Martinović bio teoretičar, da nije razumio politiku i prostor u kojem se nalazio (200). Najavljena se netrpeljivost u romanu dalje ne razvija. Martinoviću pišu pisma njegovi istomišljenici (Josip Hajnoczy, Ivan Laczković/Laczkovics, Franjo Szentamriay, grof Jakov Šigray/Sigray), izvješćuju ga o svojim prevratničkim aktivnostima (raspačavaju nove katekizme, organiziraju nova tajna društva, vrbuju nove članove /270/). Nakon Martinovićeva pogubljenja bila su na stratištu spaljena i sva njegova pisma i spisi (290), s izuzetkom budimskog „Dnevnika“ (291).

Pripovjedač svoja razmišljanja i komentare potkrepljuje i sentencioznim iskazima, kao što su *narodne poslovice*, *grobljanski natpisi* ili *misli poznatih ljudi*. Tako on kritizira one koji ne razmišljaju o smrti i zaključuje ga narodnom poslovicom „Nu štogod tko radi, sve sebi.“ (40). Retoriku narodne

književnosti potvrđuju i stalni epiteti i deminutivi: *biela njedra* (22), *čarni razgovor* (23), *sladka zadruga* (brak, 31), *toplo ljetašce* (24), *u jarkosti sunašca* (24), itd.

Pripovjedač i grobljanskim natpisom, poput glasa sa stećaka, podsjeća čovjeka, koji nije kršćanski osjetljiv za smrt bližnjiga i koji ne razmišljaju o četirima posljednjim stvarima čovjeku (smrt, sud, pakao, raj), da ga na kraju čeka smrt. Čovjek ne žele čitati, kaže pripovjedač, ono što je zapisano na grobljanskim vratima na kojima piše:

„Danas meni, sutra tebi, svako ga će uzet k sebi,
Smrt, nebrojeć ljudske čase – brate, sestro, spominjaj se!“ (40)

Važnost svojim razmišljanjima pripovjedač pribavlja i rečenicama koje su izrekli poznati ljudi, odnosno autoriteti. Na jednom mjestu kaže da je Tiberije govorio „(...) da se ugled iz daljine većim pričinjava.“ (113) Tiberijevom su rečenicom, naime, prokomentirani Martinovićevi odlasci na večere kod plemenitaša. Pripovjedač misli da bi u očima plemića bio veći da nije išao na te večere. U ovo razmišljanje pripovjedač uklapa i Kempisove riječi „(...) da koliko putah bih medjuljudmi, uviek se povratih manji.“ (113)

Misli nekih autoriteta pripovjedač donosi dvojezično, na latinskom i hrvatskom: „(...) što Horac reče: Si fractusillabaturorbisimpavidumferientruines, t. j. ako uzdrman sviet na me padne, neustrašen ću udarati na njegove ruševine.“ (267)

5. Zaključno

Da je roman velika hibridna vrsta potvrđuje i Antunovićev *Odmetnik* kroz uključene nabožne (katekizam, molitva, blagoslov, propovijed) i nenabožne žanrove (dnevnik, pismo, narodna poslovica, nadgrobnica, misli autoriteta) u vlastitu strukturu. Kvantitativno gledajući nabožnim žanrovima pripada znatno više prostora, iako je pronađeni dnevnik potaknuo pisanje romana. Stoga bi se konstatacija Krešimira Nemeca izrečena o Tkalčićevu romanu *Severila* mogla primijeniti i na *Odmetnika*. Nemec kaže da je to „(...) roman s tezom, prava apologija kršćanstva i vjere, sa snažnim moralističkim implikacijama“ (Nemec, 1995:75). To je roman u kojemu dominira persuazivna funkcija jezika nad estetskom (Nemec, 1995:27).

U dječje bolesti hrvatskog ranog romana Nemec ubraja: duge monološke tirade kojima likovi anticipiraju daljnji razvoj radnje, sentimentalizam (puno suza, uzdaha, nježnosti, deminutiva), zatim kult prijateljstva, rada, obiteljske ljubavi, moralna postojanost, nagrađena vrlina i čednost a kažnjeno zlo, patetika, didakticizam, moraliziranje (Nemec, 1995:69). Od navedenih „dječjih bolesti“ boluje i Antunovićev *Odmetnik*, ali navedenim „bolestima“

potvrđuje on i svoju suvremenost, odnosno potvrđuje u smanjenu mjerilu suvremene književne mode u matičnoj književnosti.

Iako se romanu *Odmetnik* ne priznaje velika umjetnička vrijednost, ipak u prostoru i vremenu u kojemu je nastao zauzima značajno mjesto. Da hod po „stazi netlačeni", kako govori Zoranić o svojim *Planinama* u posveti ninskom kanoniku Mateju Matijeviću[15], nije bio nimalo lak, potvrđuje i činjenica da je Antunović svojim romanom postavljao temelje i smjernice razvoja romana bunjevačkih Hrvata, ali za koje nije imao dovoljno snage dublje ih razraditi. Tako suvremena književna historiografija kaže da: „Suvremeni ocjenitelj književnog rada Ivana Antunovića neće moći utvrditi umjetničku vrijednost ni jedne njegove knjige (...).", ipak dodaje i ovo: „Ipak, Antunović je stajao na početku razdoblja koje je rađalo ljude više željne nego sposobne da obave goleme poslove. Iz Antunovićevih želja rodio se naraštaj koji je mogao ići naprijed, jer mu je preporoditelj i probuditelj zacrtao put i usmjerio ih boljitku i slobodi." (Ante Sekulić, *Preporoditeljska i povijesna baština Ivana Antunovića*; *hrcak.srce.hr/file/143269;* posjet 9. 6. 2015.) A preporoditelj i probuditelj Antunović svojim je romanom po „stazi netlačenoj" zacrtao nekoliko bitnih stvari:

1. Romanom *Odmetnik* Antunović je pokazao da likovi ne trebaju biti prikazani statično i jednodimenzionalno, da ih situacije trebaju mijenjati. Tako prema junakovoj moći djelovanja, koja može biti veća, manja ili jednaka našoj, glavni lik Martinović prolazi kroz nekoliko pripovjedačkih modusa (v. Frye, 1979): iz niskomimetskog modusa (djetinjstvo – on je jedan od nas) stupa u visokomimetski modus (vrijeme poništenih redovničkih zavjeta i prihvaćanja jakobinaca i njihove ideologije – on je vođa jer je stupnjem djelovanja nadmoćan drugima, ali ne i svojoj prirodnoj okolici; njegov autoritet, strasti i moći izražavanja su znatno veći od naših, ali njegovi postupci podliježu i društvenoj kritici i prirodnome poretku), da bi na kraju potonuo u ironijski modus (vrijeme raskrinkane urote protiv vlasti i crkve – on je junak koji je svojom moći i inteligencijom slabiji od nas i u njegovoj sudbini gledamo prizor zarobljenosti i apsurda). Na žalost, višedimenzionalnost u izgradnji karaktera nije primijenjena i na ostalih četrdesetak sporednih likova s kojima glavni lik komunicira.

2. Na aktancijalnoj razini Antunović je u roman unio lik spletkara koji zapliće radnju (doušnik Richard Katzenmayer u osobnoj službi kod Martinovića u Beču ili nedovoljno razrađen lik babe na dvoru gospodina Arkyja).

[15] U posveti Zoranić o svom pionirskom poslu pisanja romana kaže: „Ništor manje takov i ta put moj po neuvižbanu konjicu po stazi netlačeni prošad, Hrvatom i Vašoj milosti, ki znam da dobar, ki znam da dobar bašćinac i Hrvatin poštovan jest, poklanjam ufajuć se da pod kreljuti kriposnimi Vašimi od svakoga zloričnа jazika zaklonjen biti ću." (Zoranić, 1964:36)

3. Na tematskoj razini Antunović je naznačio, ali ne i do kraja razradio središnju temu ranog hrvatskog romana – ljubav prema domovini i ljubav prema ženi. Ljubavi prema domovini i prema vjeri pripovjedač je posvetio brojne stranice, a ljubav prema ženi naznačena je kao moguća nekoliko puta, ali naznaka nije dobila i svoj nastavak.

4. Iako su Antunovićevi likovi ozbiljni, pripovjedač je sklon svježim i veselijim pjesničkim slikama: nerazumno žensko čeljade ne zna u kući ništa organizirati pa je oko nje sve „ko razvezana metla“ (20); u kući je toliko prljavo „kanda je gazdarica već odavno pod zemljom“ (26), a svemu pridonose i retorička sredstva ruralnoga podrijetla, pa se tako kaže da vlasteline i bogataše nije krasila velika mudrost jer „ponajviše su bile takve glave prazne, baš ko klasi, što se k nebu dižu.“ (116)

5. Iako u romanu nema puno opisa prirode, ipak kada im pripovjedač posveti malo više pozornosti oni djeluju svježe u odnosu na duge moralizatorskodidaktičke partije.

6. Čitatelju pripovjedač ponekad otkriva i svoju sposobnost uočavanja zanimljivih detalja, kao što je onaj o molitveniku iz kojega se primarno ne moli nego se u njega skrivaju slike i pramenovi kose dragih osoba.

Literatura

- Anišić, Andrija, 2009. *Moliti i ljubiti. Teološki eseji*, Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“ – Subotica, Subotica.
- Dodig, Slavica, 2015. *Leksikon biblijskih žena*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Evetović, Ivan 2002. *Biskup Ivan Antunović*, u:Evetović, Matija – Krmpotić, Lazar Ivan, 2002. *Život i rad biskupa Ivana Antunovića narodnog preporoditelja*, prošireno izdanje, Hrvatski znanstveni zavod - Croatica, Pečuh – Budimpešta, str. 19–27.
- Evetović, Matija – Krmpotić, Lazar Ivan, 2002. *Život i rad biskupa Ivana Antunovića narodnog preporoditelja*, prošireno izdanje, Hrvatski znanstveni zavod – Croatica, Pečuh – Budimpešta.
- Frye, Northrop, 1979. *Anatomija kritike*, Zagreb
- Kanižlić, Antun, 1893. *Pobožnost molitvena na slavu Presvetoj Trojici, jedinomu Bogu i na časta Blaženoj Djevici Mariji i svetima.* S različitim naucima i s tumačenjem svetih običaja crkvenih, izdanje priredio dr. F. Iveković, Društvo Svetojeronimsko, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb.
- Kikić, Geza, 1971. *Antologija proze bunjevačkih Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb.

– Miković, Milovan, 2003. *Iznad žita nebo*, Hrvatska čitaonica-Dora Krupićeva, Subotica-Zagreb.
– Miković, Milovan, 2008. *Roman u književnosti Hrvata u Vojvodini*, „Književna revija“, br. 3–4, god. 48, str. 3–54.
– Nemec, Krešimir, 1995. *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, Zagreb.
– Pavličić, Pavao, 2006. *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb.
– Sekulić, Ante, 1994. *Preporoditeljska i povijesna baština Ivana Antunovića*, u: Sekulić, Ante, 1994. *Hrvatska preporodna književnost u ugarskom Podunavlju do 1918.*, Prinosi za povijest književnosti u Hrvata. Autori i djela, Knjiga III, Zagreb, str. 91–111.
– Tolj, Ivan, 2002. *Život i rad biskupa Ivana Antunovića*, u: Evetović, Matija – Krmpotić, Lazar Ivan, 2002. *Život i rad biskupa Ivana Antunovića narodnog preporoditelja*, prošireno izdanje, Hrvatski znanstveni zavod – Croatica, Pečuh – Budimpešta, str. 331–355.

Mrežni izvori

– http://www.zkvh.org.rs/batina/znamenite-osobe/1450-o-biskupu-ivanu-antunoviu (leksikonsku odrednicu „Antunović Ivan“ napisao je Petar Vuković, a tekst je preuzet iz *Leksikona podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*, I, A, drugo izdanje, Subotica, 2008., 36–40 str.; posjet 16. 2. 2015.)
– hrcak.srce.hr/file/143289 (Ante Sekulić, *Bibliografija o Ivanu Antunoviću*, pdf; posjet 20. 2. 2015.)
– *hrcak.srce.hr/file/143269 (*Ante Sekulić, *Preporoditeljska i povijesna baština Ivana Antunovića*; posjet 9. 6. 2015.)
– http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=774 (Ante Sekulić, *ANTUNOVIĆ, Ivan*, preuzeto sa stranice Hrvatskog biografskog leksikona; posjet 16. 2. 2015.)

Zlata ŠUNDALIĆ

SECONDARY GENRES IN *ODMETNIK*

The central subject of the present paper is a novel by Ivan Antunović from 1875, *Odmetnik* (*Outlaw*). After the introductory bio-bibliographic contextualization, the author focuses on the analysis of Antunović's epistolary "hidden poetics". Namely, Pavao Pavličić wrote that the old Croatian writers did not write poetic tracts, but revealed their poetic attitudes concisely in the introductory texts to their works (P. Pavličić, *Skrivena teorija* (*Hidden Theory*), 2006). Prose poetics of Bishop Antunović is not hidden in the homage of his works but in the letters sent to the various addressees. Therefore, this paper explores the (non)correspondence of Antunović's theoretical viewpoints and his specific novel (Odmetnik). Following a summary of literary historical and literary theoretical interpretations of the novel, the secondary genres woven into his fictional world are explored. Finally, the author analyzes how Antunović's novel fits into the beginnings of the Croatian novel in the 19th century.

Key words: *Ivan Antunović, Odmetnik, Antunović's poetics, novel*

UDK 821.133.1.09-31
Pregledni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
marijana.teric@fcjk.me

„GOSPOĐA BOVARI – TO SAM JA“
(Gistav Flober: *Madam Bovari*)

U ovome radu posebna pažnja posvećena je pripovjedačkim tehnikama kojima Gistav Flober konstituiše svoje najslavnije djelo „Madam Bovari“. Ovim romanom Flober je primijenio gotovo sve narativne strategije koje karakterišu njegovu romansijersku umjetnost. Kroz lik glavne junakinje Eme Bovari, ukazali smo na brojne modulacije u pripovijedanju, koje izdvajaju Flobera kao originalnoga autora, spremnoga na iznenađujuće obrte u kojima trijumfuje njegova umjetnost variranja različitih pripovjedačkih postupaka. Na kraju zaključujemo da „Gospođa Bovari“ nije samo latentno autorsko „ja“, već je ona zapravo „ja“ svakoga pojedinca, raspetoga između stvarnosti i iracionalnoga, u čemu se ogleda floberovska vještina romansijerskoga zanata, koja pisca čini prepoznatljivim i autentičnim književnim stvaraocem.

Ključne riječi: *bovarizam*, *l'impassibilité (nepristrasnost)*, *Ema Bovari, sukob snova i stvarnosti, multiperspektivizam*

Kad je čovek umešan u život, on ga loše sagledava;
suviše pati zbog njega ili odveć u njemu uživa.
Po mom mišljenju, umetnik je nešto čudovišno,
nešto što je izvan prirode.
(Gistav Flober)

Iako je u toku svoga životnoga razdoblja ostao nedovoljno shvaćen, umjetnički talenat jednoga od najvećih francuskih stvaralaca, Gistava Flobera, za brojne autore svjetske književnosti ostao je neprevaziđen. Od izrazitoga predstavnika epohe realizma, Flober se razvio u začetnika prvoga modernog romana evropske književnosti. Djelo koje će mu poslije prvobitnih nevolja donijeti ogromnu slavu i obilježiti njegovu stvaralačku djelatnost jeste čuveni roman „Madam Bovari“. Riječ je o knjizi koja je zajedno s Bodlerovom zbir-

kom pjesama „Cvijeće zla“, objavljenom 1857. godine, označila izuzetno značajan književni događaj u francuskoj književnosti. „Madam Bovari“ je 1856. godine fragmentarno počela izlaziti u francuskome magazinu „La Revue de Paris“ („Pariska revija“), da bi ubrzo nakon toga izazvala osudu cjelokupne javnosti, koja je Flobera optužila za nemoral i uvredu tadašnjega francuskog društva zbog čega je i pokrenut sudski proces. Za razliku od Bodlera koji je osuđen, Flober je oslobođen optužbi zahvaljujući advokatu i prijatelju njegove porodice, kome je posvetio prvo izdanje svoga romana, čija je popularnost, nakon svega toga, dobila još veće razmjere. „Optužen *zbog povrede naravi i javnog morala*, dva ljupka sinonima koji su dve glavne tačke optužbe. Ja sam imao na teretu i treću povredu, *verskog morala*, kad sam izišao pred Osmi sud sa *Gospođom Bovari*. Taj mi je proces napravio ogromnu reklamu, i njoj pripisujem tri četvrtine svog uspeha“,[1] piše Flober Gi de Mopasanu. Pojedini izvori navode da je knjiga, nešto kasnije, 1864. godine zabranjivana u Italiji, a 1954. u SAD-u.[2] I pored toga, djelo je postalo „nepremašeni uzorak onog i onakvog romana kakav je realizam shvatio kao vrhunsko dostignuće cjelokupne književnosti“.[3] Takođe se smatra da je lik gospođe Bovari jedan od najintrigantnijih u svjetskoj književnosti, pa je njena uloga i te kako privlačila filmsku produkciju, zbog čega se njen lik šest puta našao na filmskome platnu.

O Floberovoj posvećenosti književnome stvaranju svjedoči podatak da je Floberov rad na svome proslavljenome romanu „Madam Bovari“ trajao od 1851. do 1855. godine. U toku toga pripovjedačkog procesa autor se „borio“ sa stilskim zanatom ističući često da ni sam nije bio svjestan da će mu za pisanje te „odvratne buržoaske priče“, kako je sam determinisao, biti potrebno pet godina mukotrpnoga rada.[4] Postavši tako „mučenikom stila“, Flober je u izradi ovoga proznog tkiva pravio selekciju leksičkoga materijala, brižljivo sklapajući rečenice, trudeći se da svaku riječ postavi na pravo mjesto. „Kakva je pasja stvar ta proza! Nikad to nije gotovo; uvijek ostaje da se nešto preradi. Ja ipak mislim da joj se može dati čvrstina stiha. Dobra prozna rečenica treba da bude kao kakav dobar stih: neizmjenjiva, isto tako ritmična, isto tako zvučna. To je bar moja ambicija,“[5] zaključuje Flober. Takođe je smatrao da se na jednoj stranici nijedna riječ ne smije ponoviti dva puta, izbjegavajući tako da navede dvije imenice jednu iza druge. Takva posvećenost svakoj jezičkoj

---

1 Gistav Flober, *Pisma,* Nolit, Beograd, 1964, str. 241.

2 Vidi: Sandra Veić-Sukreški: *Gospodin Bovary i mučenik stila – Gustav Flaubert*, preuzeto sa: http://citajknjigu.com/gospodin-bovary-i-mucenik-stila-gustav-flaubert/ 15. 07. 2015, 18:20 h

3 Milivoj Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 242.

4 Vidi: Radivoje Konstantinović, „Gistav Flober“, u: *Francuska književnost 19. vijeka*, str. 60.

5 Gistav Flober, *Pisma*, Nolit, Beograd, 1964, str. 89.

pojedinosti, učinila je Flobera izuzetnim majstorom stila. Njegova tvrdnja da knjige koje najviše želi da piše jesu upravo one za koje ima najmanje sposobnosti, sugeriše da je riječ o autoru koji može napraviti remek-djelo, čak iako mu materija o kojoj piše ne ide od ruke. U svojoj knjizi „Pisma“ otkriva da je bez ljubavi pisao vrlo nježne strane i plamene bez ikakvoga žara u žilama, a sve to postigao je zahvaljujući sopstvenome zamišljanju, sećanju i kombinovanju. Pišući skraćeni „roman o gospodinu Gistavu Floberu“ odnosno „roman o piscu koji nam sam otkriva svoju duboku tajnu“,[6] Milan Predić naglašava da nam Flober priznaje svoja mučenja kao nijedan autor dosad te da bol stvaranja nikada nije bila toliko iskreno iznesena kao kod ovoga umjetnika. Tako u pismu gđici de Šantpi 1857. godine, Predić nalazi Floberova priznanja: „Ah, niko nije tako patio zbog književnosti kao ja!“ (...) „Oh, ja sam poznao samrtne muke stila!“[7] Dakle, ovakvo „mučenje isposnika književnosti“[8] ukazuje na činjenicu da je riječ o izuzetno strogome autokritičaru, čija je opterećenost stilskim intervencijama dovodila i do fizičke klonulosti, pa čak i živčane bolesti što predstavlja rijetkost ili možda čak izuzetak u književnoumjetničkome procesu. „Dok pišem ovu knjigu, osećam se kao čovek koji svira klavir s olovnim kuglama privezanim za zglobove na prstima,“[9] ističe Flober. I pored takvih duševnih bolova i iznemoglosti, on uspijeva da se uzdigne iznad brojnih književnih stvaralaca i dostigne slavu koja će ga učiniti neprevaziđenim piscem.

Romanom „Madam Bovari“ Flober je primijenio gotovo sve narativne strategije koje karakterišu njegovu romansijersku umjetnost. Živopisni opisi s mnoštvom pojedinosti, navođenje detalja za svaki pokret, postupak ili misao, zvučni prelivi, ekspresivnost rečeničke konstrukcije, samo su neki od sredstava kojima dostiže estetsku uzvišenost. „Pojedinost je nešto užasno“, piše Flober, „naročito kada neko voli pojedinosti, kao ja. Zrna bisera sačinjavaju ogrlicu, ali konac ogrlicu sastavlja. Međutim, nizati bisere ne ispuštajući nijedan, a drugom rukom stalno držati konac, u tome je vještina“,[10] otkriva nam autor.

Floberov način profilisanja junaka determinisan je specifičnim pojmom „bovarizam“ (termin Žil de Gotjea), koji označava ulazak u svijest ili podsvijest svojih likova otkrivajući njihove unutrašnje porive, skrivene želje, prigušene osećaje bez autorskih intervencija i komentara, odnosno bilo kakve subjektivne ocjene. Bovarizam se zapravo definiše kao „čovjekova osobina da

---

6 Misli se na izučavanje Floberovih pisama u istoimenojFloberovoj knjizi

7 Citirano prema: Gistav Flober, *Pisma,* Prosveta, 1955, str. 11.

8 Sintagma Milana Predića

9 Džulijans Barns, *Floberov papagaj*, Biblioner, Banja Luka, 2008, str. 28

10 Gistav Flober, *Pisma*, Nolit, Beograd, 1964, str. 123.

vidi sebe drukčijim nego što je“ (Flober), „spoj nerealne ambicije, zapaljive mašte, autosugestije, taštosti, nedostatka mudrosti i stvarno tragičnog osećanja života“:[11]

[...] *ona više nije krila svoj prezir prema svemu, prema svakome; i ona bi ponekad stala da iznosi čudnovata mišljenja, kudeći ono što su drugi hvalili i odobravajući perverzne i nemoralne stvari, na što je njen muž samo bečio oči.*

Zar će taj bijedni život trajati vječno? Zar se ona iz njega nikada neće izvući? Ta ona nije ništa gora od svih onih žena koje žive sretno! Ona je vidjela u Vobjesaru vojvotkinje koje su imale i deblji struk i prostije ponašanje. I ona je proklinjala božju nepravdu; naslanjala je glavu na zid i plakala; čeznula je za onim burnim životom, za krabuljnim balovima, za obijesnim zadovoljstvima s onim silnim uzbuđenjima koja nije poznavala, ali koja ona sigurno donose. [12]

Snažna emocionalnost, strast za novim i boljim životom, kortroverzni postupci junakinje, njena transformacija, moralni i psihološki problemi, neobuzdani porivi, zahtijevali su od autora česte izmjene tačaka gledišta te različitost pripovjedačkih pristupa njenome liku. Stoga se Floberovo pripovjedačko umijeće manifestuje kroz opalizaciju (opalescenciju), izuzetno značajnome pojmu u fenomenološkome ispitivanju djela.[13] Kao što se kroz dragi kamen (opal) prelivaju boje i svjetlucanja, u književnome djelu se prelivaju značenja riječi, slika i predmeta. Opalizacija se, pri tome, ne javlja samo na nivou riječi rečenice, već karakteriše djelo u potpunosti. Budući da roman predstavlja sintezu različitih fenomena, motiva koji se međusobno prožimaju i ponavaljaju, učestalost pojedinih simbola, emocionalnih varijacija sjedinjenih u liku Eme Bovari, autor je uspio da kroz sudbinu svoje junakinje oživi svaku predmetnost teksta i tako ispolji svoj romansijerski talenat. Ovaj tremin Ingarden je doveo u vezu s pojmom aspekt književnog djela, utoliko što prikazani aspekti u djelu ostvaruju različite mogućnosti da se njihova shema ispuni. Zato možemo govoriti o prisustvu fenomena višeznačnosti u tekstu (pad morala, bezmaterinski odnos, fenomen tragičnog junaka....), koji utiču na formiranje ličnosti pojedinih junaka i zahtijevaju aktivaciju čitaočeve mašte i znanja kako bi izostavljene aspekte dopunio. To znači da pojedini postupci Eme Bovari navode čitaoca na razmišljanje i prolongiranje percepcije, jer se njihovi uzroci ponekad samo nagovještavaju

---

[11] Radivoje Konstantinović, n. d., str. 62.

[12] Gistav Flober, *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 61–62.

[13] Opalizacija (opalescencija) – prelivanje značenja ili višeznačnost, neodređenost značenja književnog umjetničkog djela, poput svjetlucanja i prelivanja boja dragog kamena, naročito opala (Opširnije viđeti: Dragiša Živković: *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka, 2001, str. 548).

ili naslućuju. Na isti način, dopunjuju se opisi određene sredine u kojoj junakinja boravi.

Zadržavajući objektivnost u strukturiranju djela, stvarajući različite individualitete bez upliva narativne instance, Flober uspostavlja još jedno od bitnih načela svoje poetike – *l'impassibilité* (nepristrasnost, bezličnost, odsustvo pisca iz djela).[14] Pridržavajući se strukturalnih obilježja ovoga pojma, Flober je konstruisao jednu od najupečatljivijih scena u svjetskoj književnosti i time još jednom potvrdio svoj jedinstveni genij:

Soba, kad su ušli, bila je puna neke tužne svečanosti. Na stolu za ženski rad bilo je, prikrivenih jednim bijelim ubrusom, pet-šest loptica pamuka u srebrenoj plitici kraj jednog velikog raspela, između dva svijećnjaka koji su gorjeli. Ema, s bradom na grudima, razgoračivala je oči, i njene jadne ruke su se vukle po plahtama, s onim groznim i laganim pokretom samrtnika koji kao da već hoće da se pokrije mrtvačkim pokrovom. (...) Svećenik ustade da uzme raspelo; onda ona opruži vrat kao neko ko je žedan i pritisnuvši usne na tijelo Bogočovjeka svom svojom samrtničkom snagom poljubi ga najsilnijim ljubavnim poljupcem koji je ikada dala. (...) Župnik obrisa prste, baci u vatru komatić vate natopljene uljem i sjede do samrtnice da joj rekne da ona sad treba da sjedini svoje muke s mukama Isusa Krista i da se prepusti milosti božjoj.(...)

I zbilja, ona pogleda oko sebe, lagano kao neko ko se budi iz sna, zatim jasnim glasom zatraži svoje ogledalo i osta nagnuta nad njim izvjesno vrijeme, do trenutka kad joj krupne suze potekoše iz očiju. Onda ona s uzdahom zabaci glavu i pade na jastuk.

Grudi joj odmah počeše naglo dahtati. Sav joj jezik iziđe iz usta; njene oči su, kolutajući se, blijedjele kao dvije loptaste svjetiljke koje se gase, tako da bi čovjek pomislio da je već mrtva da nije bilo onog strašnog ubrzanog dizanja i spuštanja rebara, koja su se tresla od strahovitog disanja kao da se duša upinje da se oslobodi tijela. (...) Ema se diže kao kakav vještački oživljeni leš, raspletene kose, ukočena pogleda, začuđena. (...) I Ema se stade smijati užasnim, mahnitim, očajnim smijehom, misleći da vidi grozno lice onog bijednika koje se dizalo u vječnoj tami kao neko strašilo.

Jedan grč je opet obori na dušek. Svi priđoše. Ona nije više postojala.[15]

Dakle, Ema je najokrutnije kažnjena, zaključuje Milivoj Solar. „Opis njezina umiranja spada u najjezovitije opise u svjetskoj književnosti, osobito i zbog distancirane objektivnosti kojom se prati u detaljima. Možda valja napomenuti da je upravo to ‘spasilo’ Flaubertov roman od tada još uvelikog mo-

[14] Vidi: Dragiša Živković, *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka, 2001, str. 537.

[15] Gistav Flober, *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 268/269.

ralističkog javnog mnijenja i suda: Flaubertov je branitelj odbranu zasnovao upravo na tome da je nevjerna i lakomislena žena kažnjena kako zaslužuje.“[16] Zbog ovakve vrste okrutnosti, koja se pripisuje autorovome stvaralačkome postupku, pojedini kritičari svrstavaju Flobera u začetnika naturalističke škole i vide prethodnikom Emil Zole, najznačajnijega predstavnika naturalizma. Iako je književna kritika roman ocijenila „knjigom bez nježnosti, ideala, poezije i skoro bez duše“,[17] Radivoje Konstantinović ističe da Flober, dovršavajući „Madam Bovari“, „oseća u ustima opori ukus arsenika koji je njegova junakinja progutala“.[18] Da li je autor, privodeći kraju sudbinu jedne žene, zaista postao svjestan okrutnosti kazne koju joj je namijenio, pa je tako ukus arsenika dospio i u njegova usta ili se takav ošećaj može shvatiti samo kao posljednji autorov napor da svoju pripovjedačku tehniku konačno dovede do finalnoga oblika. Smrću junakinje zaustavlja se Floberov „mučenički postupak“, čija se težina manifestuje kroz gorki ukus arsenika. U tome smislu, veličina Floberove umjetnosti ogleda se prvenstveno u izboru narativne tehnike kojom je želio konstruisati svoj literarni univerzum. Jer, „istovremeno, stil i pripovedačka forma povratno deluju na priču, ograničavajući ili šireći njeno smisaono polje, uspostavljajući odnose među delovima, stvarajući perspektivu iz koje se izuzetni i značenjem ispunjeni aspekti priče ukazuju čitaocu na živ i ubedljiv način. Jednom reči, pripovedački stil i pripovedačka forma u nekom romanu nisu samo izražajna sredstva, već elementi presudni za sam proces uobličavanja.“[19] To znači da je kategorija oblikovanja teksta od presudne važnosti za razumijevanje i vrednovanje Floberova književnoga umijeća, zbog čega je i dobio zvanje neshvaćenoga genija.

Uzimajući u obzir izuzetnu popularnost koju je Floberovo djelo dostiglo u književnosti, mnogi izučavaoci njegova pripovjedačkoga tkanja ispitivali su istinitost građe koju je autor umjetnički oblikovao u svome tekstu. Da li je Floberovo djelo „isječak iz života“ ili samo fiktivna konstrukcija autorova, bilo je jedno od suštinski tretiranih pitanja. U predgovoru Floberovih Pisama,[20] Milan Predić ističe da Ema ne bi nastala da autor nije ošetio ličnu potrebu da izvuče takvu jednu elegiju na sivoj osnovi palanačke stvarnosti. „Ema nije Flober“, navodi on, „jer ona propada zato što nije našla izlaz za svoje snove, a Flober je našao u zanatu pisca. A taj zanat je za njega bio dobrovoljno

16 Milivoj Solar, n. d., str. 244.

17 Citirano prema: Branko Milovanović, „Gospođa Bovari“, predgovor knjizi Gistava Flobera *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 8.

18 Radivoje Konstantinović, n. d., str. 58.

19 Franc K. Štancl, *Tipične forme romana*, Književna zajednica Novog Sada, 1987, str. 11.

20 Gistav Flober, *Pisma*, Prosveta, Beograd, 1955.

izabrano mučeništvo, ono koje oslobađa.“[21] Da Ema nije Flober, potvrđuje i sam autor koji u svojim „Pismima“ konstatuje: *Gospođa Bovari nema ničeg istinitog. To je potpuno izmišljena priča, ja nijesam u nju unio ništa od svojih osjećanja ni od svog života. Iluzija (ako neka ima) dolazi naprotiv od bezličnosti djela. Jedno od mojih načela je da ne treba sebe pisati. Umjetnik treba da bude u svom djelu kao bog u svemiru, nevidljiv a svemoćan i neka se svuda osjeća, ali neka se ne vidi.*[22]

Međutim, da je opisana „stvarnost“ u „Madam Bovari“ našla svoje uporište u piščevoj sredini govori podatak da je djelo nastalo na osnovu jednoga novinskog članka o samoubistvu mlade žene. Radivoje Konstantinović naglašava da građa Floberova romana potiče iz stvarnosti, smatrajući da je autor uzimao, kao modele za svoje književne likove, osobe koje je poznavao, ali da je isto tako dodavao, izmišljao, kombinovao pojedinosti iz realnoga života s fiktivnim elementima. Ipak, vjeruje da je Flober, poričući stvarno postojanje svoje junakinje, zapravo samo istakao njenu istinitost: „Moja jadna Bovari pati i plače u dvadeset francuskih sela, sada, u ovom času.“[23] Pored toga, čuvena Floberova rečenica: „Gospođa Bovari – to sam ja,“ po mišljenju Konstantinovića „nije duhovit paradoks već znači nešto mnogo dublje: Ema Bovari je jedan od piščevih ja. Više od toga: Ema Bovari je dio svih nas, inkarnacija čovekove nesposobnosti da bude srećan.“[24] Upravo ovakva konstatacija predstavlja vjerovatno najbolju kritičku procjenu Floberove tvrdnje. „Gospođa Bovari“ nije samo latentno autorsko „ja“, već je ona zapravo „ja“ svakoga pojedinca, raspetoga između stvarnosti i iracionalnoga. U tome se ogleda floberovska vještina romansijerskoga zanata, koja autora čini prepoznatljivim i autentičnim književnim stvaraocem. Viktor Žmegač ocjenjuje da je „Flaubertova poetika jedan od ključnih događaja oko sredine stoljeća: iz nje vode putovi prema Mallarméu i Valéryju, ali isto tako prema distanciranom, prividno impersonalnom pripovijedanju, kakvo su decenijama poslije Flauberta prakticirali Maupassant, Henry James, Heinrich Mann i mlađi Thomas Mann“.[25] Iz toga postaje jasno da Flober svoju kreativnu originalnost nije ispoljio naglašavanjem svoga pripovjednog čina, polemisanjem s čitaocem, kritičkim opservacijama o pozitivnosti ili negativnosti postupaka svojih likova. Činjenica da se u sudbini jedne žene očituju sudbine svih nas, ukazuje da „umetnost nije stvorena da slika izuzetke, a, sem toga“, piše Flober, „ja osećam neku nesavladivu odvratnost da stavim na hartiju nešto od svog srca.

---

21 Milan Predić, Predgovor knjizi: Gistav Flober, *Pisma,* Prosveta, Beograd, 1955, str. 11.
22 Gistav Flober, nav. d, str. 41.
23 Citirano prema: Milan Predić, n.d., str. 10.
24 Radivoje Konstantinović, n. d., str. 61/62.
25 Viktor Žmegać*, Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, 1987, str. 195.

Nalazim, štaviše, da romansijer *nema prava da iznosi svoje mišljenje* ma o čemu bilo. Je li Gospod bog ma kada izrekao svoje mišljenje? Eto zašto imam prilično stvari koje me guše, koje bih hteo da ispljunem, a progutam ih. Našto ih kazati, zaista![26] – konstantuje Flober. Ovakvim razmišljanjem i ovakvom koncepcijom literarnoga teksta manifestuje se Floberova stvaralačka strogost, koju je neophodno razumjeti u kontekstu njegova poimanja književnoumjetničkoga svijeta. Iz toga razloga, Adrijana Marčetić vjeruje da bi u „Floberovom gotovo natčovečanskom nastojanju da iz dela ukloni svaki *trag svojih osećanja i svog života,* da se *obezliči* u toj meri da *potomstvo poveruje da nije ni postojao,* teško bilo naći pandan u čitavoj istoriji književnosti“,[27] i otkriva da *bestrasnost* i *bezličnost* predstavljaju, po Floberu, glavne odlike vrhunske umetnosti.

U tome pogledu, značajno je tumačenje Fransoa Morijaka, koji u svome ogledu „Romanopisac i njegove ličnosti“ iznosi svoja kritička zapažanja o Floberovome romansijerskome tkanju:

Iza najobjektivnijeg romana, ako je reč o lepom delu, velikom, krije se uvek drama koju je proživeo romanopisac, ona individualna borba sa njegovim demonima i sfingama. Ali je genijalan uspeh možda u tom što se ništa od te lične drame ne odaje spolja. Čuvene reči Floberove „G-đa Bovari sam ja“ *shvatljive su, – jedino treba dati sebi vremena i razmisliti, jer je na prvi pogled pisac jednog takvog dela tako malo u njemu sam umešan. Zato što je* „Gospođa Bovari“ *remek-delo, – to znači delo saliveno u jedan komad i koje se nameće kao celina, kao svet koji je odvojen od onoga koji ga je stvorio. Upravo ukoliko je naše delo nesavršeno, utoliko se kroz pukotine odaje uznemirena duša njegovog jadnog pisca.*[28]

Upravo se u ovome dijelu Morijakova teksta nalazi ključ za razumijevanje poetičkih modela kojima se konstituiše jedan literarni svijet, čije značenje nije uslovljeno samo događajima utkanim u njenu osnovu, već i formom kojom su ti događaji odlikovani. Time se želi ukazati na važnost romaneskne tehnike kojom se formira nova semanatička dimenzija teksta. Da je tehnika „jedino sredstvo kojim (pisac) otkriva, ispituje, razvija svoju temu, kojim prenosi njeno značenje i kojim je, najzad, vrednuje“ (Mark Šorer)[29], posebno naglašva i Franc K. Štancl koji kaže da su svijest o značaju tehnike nametnula teoriji romana dva autora: Gistav Flober i Henri Džems, što svakako izazvalo „epohalni preokret u poetici romana“.[30]

---

[26] Gistav Flober, *Pisma*, Nolit, Beograd, 1964, str. 183.
[27] Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd, 2003, str. 12.
[28] Citirano prema: Gistav Flober, Pisma, *Prosveta*, Beograd, 1955, str. 10/11.
[29] Citirano prema: Franc K. Štancl, n. d., str. 11/12
[30] Isto, str. 12.

Da Flober u svoj način pripovijedanja „uvodi epohalne inovacije“[31], uvjerava nas i autor „Floberovoga papagaja“ – Džulijan Barns, koji pronalazi podatak, koji je, kako kaže, ostao do sada nezabilježen u obimnim propratnim bilješkama uz roman, i koji Barns ponizno stavlja na raspolaganje profesionalnim proučavaocima.[32] Riječ je o motivu preljube, za koju Nabokov kaže da je to „najkonvencionalniji način da se neko izdigne iznad konvencionalnosti“,[33] a koja u Floberovome romanu zauzima jedinstvenu poziciju kakvu do tada nauka u književnosti nije poznavala. Barns objašnjava da slavno zavođenje glavne junakinje Eme, koje čitalac prepoznaje u epizodi s fijakerom, nije zamišljeno onako kako je, vjerovatno, svaki čitalac naslućivao. Slika fijakera koji juri ulicama bez cilja, konstituisana je s posebnom pripovjedačkom pažnjom, tako da, nesumnjivo, predstavlja jednu od najintrigantnijih scena koju je Flober opisao:

Fijaker iziđe iz rešetkaste ograde i uskoro stigavši na šetalište, pođe laganim kasom između velikih brijestova. (...) Sada su ona išla duž rijeke, putem kojim se vuku lađe, nasutim suhim šljunkom, i to dugo, dugo prema Oaselu, s one strane otoka. (...) Ali najednom ona jurnuše naglo kroz Katrmar, Sotvil, Grand-Šose, kroz Ulicu Elbef i zaustaviše se po treći put pred Botaničkim vrtom. (...) Ona se vratiše; i onda, bez cilja i pravca stanu nasumice lutati. Vidjela su se u Sen-Polu, u Leskiru, Mon-Garganu, u Rouž-Maru i na trgu Gajarboa...[34]

U namjeri da čitaocima skrene pažnju na važnost koju fijaker ima u ovome dijelu romana, Flober čitavu jednu stranicu knjige posvećuje ovim neobičnim kolima, čija je dinamičnost toliko naglašena u tekstu. Imajući u vidu da se kod Flobera ništa ne dešava slučajno i bez razloga, potpuno je jasno da se autor povlači u pozadinu, zauzimajući tako ulogu pripovjedača s ograničenim fokusom percepcije: „(...) novi ljubavnici se nalaze u fijakeru, sa spuštenim zavesama, ali čitaocu nije dozvoljeno da tu bude sa njima; ako su mu prethodne stranice zabranjivale pristup u junakinjinu dušu, on je ipak mogao da vidi neke kretnje i neke radnje, slušao je neke reči, ovde mu je čak i to uskraćeno, on više ništa ne vidi i samo može da prati ta kola koja jure pred njim; za vreme te ipak ključne epizode, on je srozan na najravnodušniju tačku gledišta, na onu koja pripada varoškim stanovnicima za koje je ta žena samo

---

31 Vidi: Jelena Knežević, „Ana Karenjina, Ema Bovari i Efi Brist – lik preljubnice u realističnom romanu“, *Size zero/mala Mjera II: Ženski lik u književnom tekstu*, ICJK, Podgorica, 2011, str. 121–132.

32 Opširnije: Džulijans Barns, *Floberov papagaj*, Biblioner, Banja Luka, 2008, str. 94.

33 Citirano prema: Džulijans Barns, n. d., str. 94.

34 Gistav Flober, *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 203.

neka neznanka...“[35] Iz toga razloga, Flober opisuje Emin povratak kući na sljedeći način:

Najednom, usred bijela dana, na otvorenom polju, u trenutku kad je sunce najjače bacalo zrake na stare posrebrene fenjere, jedna gola ruka pomoli se ispod malih žutih platnenih zavjesa i baci komadiće papira koji se raspršiše na vjetru i popadoše nešto dalje kao bijeli leptirovi po livadi crvene djeteline u punom cvatu.

Zatim, oko šest sati, kola se zaustaviše u jednoj uličici u četvrti Bovoazin i iz njih iziđe jedna žena koja je išla sa spuštenim velom, ne okrećući glave.[36]

Da bi efekat ovako značajne scene u kojoj se sve odigrava mimo očiju čitalaca, bio snažniji, Flober ulazi u tačku gledišta nepoznatoga posmatrača, koji vidi jednu ženu spuštenoga vela. Iako nam, s jedne strane, nije bilo teško zaključiti da ta nepoznata žena nije niko drugi do Ema Bovari, s druge ostajemo iznenađeni da je autor izabrao upravo fijaker kao mjesto u kojem dvoje mladih ljubavnika ostaju zatvoreni u svojoj intimnosti, a koja traje dok fijaker nasumično mijenja mjesta kretanja. Ono što je, zapravo, potpuno neočekivano jeste konstatacija da se preljuba odigrala u veoma skučenome prostoru i sa mnogo manje romantičnoga, nego što smo to ranije mogli pretpostaviti. Stoga, Džulijan Barns sugeriše da bi „svaka istorija preljube morala da navede zavođenje Eme u kočiji koja juri“[37] i zaključuje da je „to verovatno najčuveniji čin neverstva u čitavoj književnosti devetnaestog veka“.[38] O popularnosti Floberova fijakera svjedoči podatak da su se u Hamburgu, nekoliko godina po objavljivanju romana „Madam Bovari“, fijakeri mogli iznajmiti za seksualne namjene i bili su poznati pod imenom Bovari. Zanimljivo je pomenuti da je sam Flober koristio zatvoreni fijaker kako bi izbjegao da ga Lujzi Kole pronađe i zavede.[39] Dakle, Floberov Leon, koji je iskoristio zatvoreni fijaker za zavođenje Eme Bovari, nastaviće da živi ne samo u literarnome svijetu djela u kojem ga je stvorio autor, već će se i u empirijskome svijetu naći još mnogo sličnih Leona.

S obzirom na to da Floberova pisma otkrivaju piščeva poetička načela stvaranja umjetničkih djela, Adrijana Marčetić s potpunim pravom konstatuje da „ona predstavljaju svojevrsno uputstvo za čitanje Floberove proze, jer otkrivaju s kakvom vrstom pažnje treba pristupati njegovom stilu. U pismi-

---

35 Žan Ruse, „Gospođa Bovari ili knjiga ni o čem“, u: *Oblik i Značenje*, Izdavačka knjižara Z. Stojanovića, 1995, str. 178/9.

36 Gistav Flober, *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 204.

37 Džulijan Barns, n. d., str. 94.

38 Isto.

39 Isto, 181.

ma Lujzi, Flober je često više zaokupljen pitanjima umetničke forme nego konkretnim životnim i ljubavnim problemima koji očigledno muče njegovu prijateljicu. Važnije mu je da objasni svoj spisateljske preokupacije, nego da govori o ljubavi.“[40]

Gistav Flober je svojim djelom „Madam Bovari“ označio kraj romantizma u francuskoj književnosti, stvorio model za realistički roman i postao začetnikom modernoga romanesknog teksta. I sve to postigao jednim književnim ostvarenjem, skandaloznom knjigom, koja je obilježila njegovo cjelokupno životno stvaralaštvo. Brojne modulacije u pripovijedanju izdvajaju Flobera kao originalnoga autora, spremnoga na iznenađujuće obrte u kojima trijumfuje njegova umjetnost variranja različitih pripovjedačkih postupaka. Objektivnim viđenjem pripovjedača, a subjektivnim doživljajem glavne junakinje, Flober je izvršio preispitivanje usatljenih vidova mišljenja i tako svoje djelo oslobodio konvencionalnih paradigmi realističkoga prikazivanja stvarnosti. Iz toga razloga, Flober kaže: „Ljudi misle da sam zaljubljen u realnost, a ja je mrzim; jer sam iz mržnje prema realizmu napisao ovaj roman. Mrzim, međutim“, naglašava on, „isto toliko i lažnu idealnost, kojom nas zaluđuju u ovim vremenima.“[41] Upravo iz toga proizilazi da, sukob književnih ideala sa stvarnošću koja donosi razočaranje, manifestovan kroz lik Eme Bovari, ujedno predstavlja sukob pojedinca sa sredinom, ali i sukob autora sa onim dijelom javnosti koja ga je optužila za nemoral i opscenost. Na taj način, „Madam Bovari“ daje univerzalnu sliku svijeta u kojem se nepresatno prepliću dobro i zlo, snovi i stvarnost, racionalno i transcedentno, postojanje i smrt. U osnovi djela začinje se ideja o traženju sreće, ljubavi, ideala, spoznaje života, nesrećne realnosti, nemogućnosti prihvatanja istine i bježanje u iracionalno. Uvođenjem postupka doživljenog govora i multiperspektivizmom, Flober je, na primjeru jedne žene, opisao nesrećnu sudbinu čovjeka koji ne nalazi izlaz iz života u zabludi ili ga nalazi samo u smrti. Stoga možemo zaključiti da je navedenim poetičkim zakonitostima, čistotom jezika, lirizacijom proze i stilskim majstorstvom u ovome romanu, Flober dostigao vrhunac umjetničke forme.

[40] Adrijana Marčetić, n. d., str. 12.

[41] Pjer Burdije, *Pravila umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2003, str. 137.

Literatura

Primarna literatura:

– Flober, Gistav: *Madam Bovari,* Svjetlost, Sarajevo 1990.
– Flober, Gistav: *Pisma,* Prosveta, Beograd 1955.
– Flober, Gistav: *Pisma*, Nolit, Beograd, 1964.

Sekundarna literatura:

– Barns, Džulijan: *Floberov papagaj*, Biblioner, Banja Luka, 2008.
– Burdije, Pjer: *Pravila umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2003.
– Konstantinović, Radivoje: *Francuska književnost 19. vijeka,* bez godine i mjesta izdanja;
– Marčetić, Adrijana: *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd, 2003.
– Ruse, Žan: „Gospođa Bovari ili knjiga ni o čem“. U: *Oblik i značenje*, Izdavačka književnost Z. Stojanovića, 1995.
– Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
– Štancl K. Franc: Tipične forme romana, Književna zajednica Novog Sada, 1987.
– Živković, Dragiša: *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka, 2001.
– Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, 1987.
– Izbor iz kritika prevodioca Nika Miljanića u knjizi: Gistav Flober: *Madam Bovari*, Svjetlost, Sarajevo, 1990:
  Moris, Nado: „Veoma savremeni Flober“;
  Pule, Žorž: „Opažajuće *ja* i opaženi predmet“;
  Tibode, Alber: „Smisao i važnost *Madam Bovari*“;
  Volf, Melita: „Floberovo otkriće“.
– http://citajknjigu.com/gospodin-bovary-i-mucenik-stila-gustav-flaubert/ 15. 07. 2015, 18:20 h

Marijana TERIĆ

“MADAME BOVARY – C'EST MOI”
(Gustave Flaubert: *Madame Bovary*)

In this paper, attention is paid to the narrative techniques used by Gustave Flaubert in constituting his most famous work, “Madame Bovary”. In the novel, Flaubert applied almost all narrative strategies that characterize his novelistic art. Through the character of the heroine Emma Bovary, the author points to a number of modulations in the narrative, which distinguish Flaubert as the original author, ready to surprising twists in which his art of varying different storytelling methods triumphs. Finally, the conclusion of the paper is that “Madame Bovary” is not only latent author’s “self”, but actually a “self” of every individual, crucified between reality and the irrational, which reflects Flaubert’s novelistic skills that make him a distinctive and authentic literary creator.

Key words: *bovarysme, l’impassibilité, Emma Bovary, conflict of dreams and reality, multiperspectivism*

UDK 821.111.09-3
Izvorni naučni rad

Aida DŽIHO-ŠATOR (Mostar)
Univerzitet „Džemal Bijedić“ – Mostar
aida.dziho@unmo.ba

FRAGMENTACIJA KAO METAFIKTIVNA TEHNIKA U ROMANU *ZLATNA BILJEŽNICA*

Roman *Zlatna bilježnica*, autorice Doris Lessing je kompleksan postmoderni roman u kojem Lessingova eksperimentiše sa formom romana putem tehnika metafiktivnosti, intertekstualnosti i hibridnosti. U ovom radu izdvajamo tehniku metafiktivnosti, za koju smatramo da je najdominantnija postmoderna tehnika u datom romanu, a fokus stavljamo isključivo na fragmentarnost u službi metafkcije. Dakle, namjera rada je pokazati da pored metafiktivnih tehnika kao što su razbijanje okvira, sumnja u jezik, pozicija autora i naratora u djelu, problematiziranje samog čina pisanja, fragmentacija, također, može poslužiti autoru u njegovom prikazivanju fikcionalne prirode djela. Pokazat ćemo da Lessingova putem fragmentirane forme svog romana ukazuje na njegovu fikcionalnu i umjetnu prirodu svrstavajući ga time u jedan od najzanačajnijih i najranijih britanskih metafiktivnih romana.

Ključne riječi: *Zlatna bilježnica*, *metafikcija, fragmentacija, Gennete, dijegetski nivoi, realizam, struktura, postmodernizam*

Razbijanje linearnog toka romana i njegove hronologije odlika je većine postmodernih romana, pa tako i *Zlatne bilježnice*, a kako je svako prekidanje koje razbija realnost fiktivne jezgre romana, odnosno podsjeća na njegovu fiktivnost, metafikcija, u ovom radu, fragmentarnost će biti sagledana upravo iz tog ugla, dakle kao metafiktivna tehnika. Fragmentarnost je očigledna već iz samog sadržaja fragmenata sa zasebnim naslovima: *Slobodne žene*, zatim četiri bilježnice: crna, crvena, žuta i plava. Odmah je jasno da Lessingova odvaja fragmente po naslovima, prostorno i po bojama. Tu su također i oblici fragmentiranja unutar bilježnica, jer se različiti dijelovi knjige odvajaju negdje po datumima, negdje zvjezdicama, a negdje generičkim podnaslovima kao što je 'kratka priča' ili 'kratki roman' koje, čak što više, nemaju neki red ili obrazac

ponavljanja, nego se dešavaju nasumično ili nedosljedno što doprinosi osjećaju raslojavanja i zbunjenosti kod čitaoca koji su jedan od postmodernističkih ciljeva ovakve specifične strukture romana.

Zlatna bilježnica se može smatrati pravim primjerom djela koje već putem svoje forme progovara o samom sebi kao o fikcionalnom artefaktu, te istovremeno širi granice romaneskne forme, ali i priznaje njezina ograničenja. Magali Cornier Michael o tome piše: „The novel, undeniebly, has a form, insomuch as all writing has form; but form in *TheGolden Notebook* remains elusive, as it continually undermines itself through its overt circularity and metafictional structure." (Michael; 1996:96) U predgovoru *Zlatnoj bilježnici*, Lessingova ističe da je njen glavni cilj bio oblikovati knjigu koja će sama po sebi predstavljati komentar, izjavu bez riječi, odnosno onu koja će progovarati kroz način na koji je oblikovana. O važnosti strukture i njenom pomnom planiranju Lessing govori u intervjuu sa Roy Newquistom: „I got angry over reviews of *The Golden Notebook*. They thought it was personal – and it was, in parts. But it was a very a very highly structured book, carefully planned. The point of the book was the relation of its parts to each other." (Lessing; 1994:55) Dakle, Lessingova smisao cijele knjige vidi, upravo, u njenoj strukturi, u načinu na koji su njeni dijelovi međusobno povezani, ali, možemo dodati, i u pristupu koje se fokusira na vezu između forme, sadržaja i iskustva. U predgovoru *Zlatnoj bilježnici* koji je napisala upravo zbog pogrešnog shvatanja knjige, odnosno loših osvrta na knjigu, Lessingova naglašava svoju namjeru da specifičnom formom samog romana komentariše, odnosno kritikuje konvencionalni roman i njegovu nemogućnost da adekvatno prenese kompleksnost ljudskog iskustva.

> *Another idea was that if the book were shaped in the right way it would make its own comment about the conventional novel: the debate about the novel has been going on since the novel was born, and is not, as one would imagine from reading contemporary academics, something recent. To put the short novel Free Women as a summary ond condensation of all that mass of material, was to say something about the coventional novel, another way of describing the dissatisfaction of a writer when something is finished: How little I have managed to say of the truth, how little I have cought of all that complexity; how can this small neat thing be true when what I experienced was so rough and apparently formless and unshaped. (Lessing; 1989:13)*

Roman u romanu *Slobodne žene* tako u jednu ruku predstavlja komentar, a jednim dijelom i kritiku tradicionalnog romana, a s druge strane on je skeleton neophodan za stvaranje novog, savremenog romana, romana koji će možda uspjeti obuhvatiti sirovo ljudsko iskustvo.

Baš kao što je nekoliko decenija ranije Virginia Woolf dovela u pitanje mogućnost konvencija realizma da predstave novonastalu društvenu i kulturalnu klimu dvadesetog stoljeća te pribjegla tehnici toka svijesti kao odgovarajućem književnom izrazu, tako i Lessingova smatra da je realizam prestao biti odgovarajući način prikazivanja fragmentirane prirode moderne stvarnosti. Woolfova svojim pisanjem pokušava 'izliječiti' stanje alijenacije, fragmentacije, disolucije i sloma što proizlazi iz modernističkog žaljenja nad takvim stanjem društva, i to na način da ljudsko iskustvo i svijest predstavlja kroz neku vrstu zajedničke rijeke svijesti koja simbolizira jedinstvo. Dakle, ona pisanjem pokušava popraviti fragmentiranu stvarnost. S druge strane, Lessingova svojim pisanjem izražava postmodernistički stav koji ne teži totalitetu, jedinstvu, niti cjelosti, jer postmodernisti ne žale nad fragmentiranom prirodom modernog svijeta, nego ga oni prihvataju kao takvog. Lessingova nastoji svojim pisanjem prenijeti upravo takav doživljaj stvarnosti, jer je u fragmentiranom svijetu u kojem nastaje *Zlatna bilježnica* nemoguće napisati koherentan i tradicionalan realistički roman. Dezintegrisan oblik naracije se tada nameće kao sasvim prirodan oblik jer on odgovara fragmentiranom iskustvu protagonistkinje i fragmentiranom svijetu u kojem ona živi. Annino prihvatanje fragmentacije svog ličnog identiteta i društva općenito se čini kao najbolji način prevazilaženja njene krize. U knjizi *Doris Lessing: Contemporary Writers*, Lorna Sage o tome piše:

> *Gradually, we realise, this filing system undermines its own purpose – each notebook spells out the same message, that putting yourself in order is the problem, not the solution. Joining the party or finding a genial Jungian analyst, or making up stories to live inside are all strategies for denying the underlying incoherence of things. Or rather, their common ground in violence and diversity. You represent the world best by letting yourself fall apart, crack up, break down. (Sage; 1983: 564−565)*

Sage također ističe da je *Zlatna bilježnica* roman koji postaje cjelina prihvatanjem dezintegracije. Tek kada Anna prihvati haotičnost života i stvarnosti u kojoj živi i prestane organizirati svoje iskustvo kroz različite bilježnice i pretoči ga u jednu bilježnicu, njen kreativni nagon nadolazi i za razliku od romana *Sjenka trećeg* pisanog u žutoj bilježnici, roman *Zlatnu bilježnicu* završava. Bitan dojam koji nastaje je taj da je Anna ustvari samo sakupila raštrkane dijelove svog iskustva stavljenog na papir, uredila ga i uokvirila ga konvencijom utjelovljenom kroz *Slobodne žene* i objavila, te time ga možda učinila bližim istini. Tu dolazimo do još jedne postmodernističke dileme, a to je pitanje predstavljanja istine.

Lessingova nastoji istražiti koliko je roman, odnosno fikcija uopšte sposobna da iskaže istinu. Postmoderna misao, nasuprot modernističkoj, kritikuje

i dekonstruira velike narative, te smatra da bilo kakav pokušaj da se stvori red ili jedinstvo, rezultira još većom fragmentacijom i disolucijom što Lessingova pokazuje kroz Annin pokušaj unošenja reda putem bilježnica u kojima odvaja različita svoja iskustva u nastojanju da nadvlada haos u čemu, naravno, ne uspijeva. To je, također, u skladu sa postmodernističkim principima. Hutcheonova smatra da postmodernizam priznaje ljudsku potrebu za uspostavom reda, ali u isto vrijeme on naglašava i da je red koji čovjek stvori samo, u stvari, ljudski konstrukt, a ne prirodna zasebna jedinica.

Struktura romana već na prvi pogled stoji u suprotnosti konvencijama realističkog romana. Okvir romana čini novela koja prati život glavnog lika, Anne Wulf i njene odnose sa sebi bliskim ljudima, prije svega sa prijateljicom Molly. Novela je podijeljena u pet dijelova, nazvanih *Slobodne žene* (*Free Women*). Ono što razbija hronologiju romana *Slobodne žene* su bilježnice koje piše Anna Wulf. Bilježnice se javljaju u različitim bojama i u sva četiri ponavljanja idu istim redoslijedom: crna, crvena, žuta i plava. Dakle, ovdje se javlja dvojaka fragmentacija ili formalno odvajanje jedne cjeline u segmente, i to po pitanju različitog imenovanja bilježnica i zbog činjenice da su imenovane po bojama što, također, predstavlja određenu klasifikaciju ili specifično fragmentiranje. Crna bilježnica obuhvata Annina iskustva života u Africi, te razmišljanja o različitim aspektima romana, nazvanog *Granice rata* (*Frontiers of War*) u kojeg je pretočila ta iskustva. Tu Anna razmatra pitanja kao što su stvarne osnove iz kojih roman nastaje, dakle pretakanje fakcije u fikciju, zatim finansijska pitanja izdavanja romana i kritičke komentare. Crvena bilježnica dokumentuje Annina iskustva sa britanskom komunističkom partijom i različite Annine političke aktivnosti unutar te stranke. Žuta bilježnica je roman u nastanku, odnosno jedino mjesto na kojem Anna pokušava napisati klasičan roman nazvan *Sjenka trećeg* (*The Shadow of the Third*). Po svemu sudeći, on se ne razlikuje mnogo od Anninog prethodnog romana ni formom ni materijalom iz kojeg crpi inspiraciju, jer je stvarni predložak fikciji i dalje Annin vlastiti život. Indikativno je, kada govorimo o nužnosti promjene forme, to da taj roman nikada ne biva završen. Plava bilježnica 'nastoji' biti dnevnik u kojem Anna pokušava objektivno i strogo činjenično zapisivati svoj život, mjesto gdje istražuje pojmove vezane za umjetnost i pisanje, te vezu tih koncepta sa idejama istine i stvarnosti. Bilježnice predstavljaju različite aspekte Anninog života, a ona ih odvaja ne bi li na taj način prevazišla autorsku blokadu. Sve četiri bilježnice, u manjoj mjeri crvena, na različite načine istražuju roman i pisanje romana, njegove konvencije i njegovu vezu sa stvarnošću, dakle izrazito su metafiktivne.

Prema Gennetovim dijegetskim nivoima, a u odnosu na stvarni svijet u romanu *Zlatna bilježnica* imamo sljedeće nivoe:

- Stvarni svijet, svijet (implicirane) autorice Doris Lessing, autorice romana *Zlatna bilježnica*
- ekstra dijegetski nivo, odnosno svijet 'stvarne' ili 'vanjske' Anne Wulf, autorice romana *Zlatna bilježnica*
- dijegetski nivo, svijet fikcionalne autorice Anne Wulf, glavnog lika unutrašnjeg romana *Slobodne žene* i romana *Zlatne bilježnice* u cjelosti
- hipo-dijegetski nivo, svijet fikcionalne autorice Elle koji se nalazi unutar Anninog fikcionalnog okvira,
- hipo-dijegetski nivo kojeg predstavlja Ellin roman.

Prema ovoj podjeli, najvažniji izvor kompleksnosti romana jeste odnos između drugog i trećeg nivoa, jer tokom čitanja romana otkrivamo da je Anna Wulf, lik romana *Slobodne žene* čiji je život pričan u trećem licu, ustvari i autor tog istog romana kao i romana *Zlatna bilježnica* u cjelosti. Međutim, ta Anna niti je Anna iz bilježnica, niti Anna iz *Slobodnih žena*, jer oba ta lika pripadaju fikcionalnom svijetu – istom ontološkom nivou, ali različitim nivoima naracije. Treća Anna koja se neminovno otkriva nakon što postaje jasno da Anna iz bilježnica piše i *Slobodne žene* i bilježnice, a ne obratno, je, ustvari, autorica Anna, nevidljiva svijest koja postoji u zasebnom prstenu, na vlastitom ontološkom nivou koji se nalazi između dijegetskog i ekstra dijegetskog nivoa, odnosno između fikcionalne Anne i stvarne autorice Doris Lessing. Molly Hite o tome piše u svojoj knjizi *Druga strana priče* (*The Other Side of the Story)*:

> *This „Anna" is neither the character in „Free Women" who is the author of the notebooks nor the character in the notebooks who is the author of „Free Women." Like „the Third" of the Yellow notebook, this third „Anna" is a sort of Jungian shadow, representing the real precisely inasmuch as she is not present within the fictional frame reference, for she is not a character at all. (Hite; 2005:98)*

Molly Hite, također, ne smatra da postoji dovoljno razloga da taj glas ili 'osobu' uopšte nazivamo Annom:

> *But if the authorial „Anna" is not in the story, she is completely unknowable. There is no basis for calling her „Anna" or for supposing that the experiences she recounts are in any sense her own. At this point in the naturalization „Anna" becomes indistiguishable from Lessing, and the fictional „real" becomes indistiguishable from reality. (Ibid.)*

Efekat koji roman struktuiran na ovaj način ima jeste veoma jasno razbijanje fiktivnog obruča romana ili u ovom slučaju fiktivnih obruča romana, jer ni u jednom momentu čitaocu nije ostavljeno dovoljno vremena da se uživi u fikcionalni svijet prihvatajući ga kao stvarni, nego je njemu, upravo suprotno, stalno pružen osjećaj prisutnosti obje domene, fiktivne i faktivne, fikcijskog „stvarnog" i stvarnog „stvarnog".

Okvirnom pričom *Slobodne žene*, Lessing sebi daje prostora da unutar već uspostavljene forme govori o njenim granicama. *Slobodne žene* je dio *Zlatne bilježnice* koji je, u stvari, konvencionalni roman koji koristi glavnog lika Annu Wulf kao medij razmišljanja o slabostima jezika i realističkog romana. Međutim, sam taj roman ako bi bio izdvojen iz konteksta, ne bi mogao imati navedenu funkciju. On je dobiva samo kao dio uspostavljene nekonvencionalne strukture *Zlatne bilježnice*. Pogotovo imajući u vidu Anninu duplu poziciju – autorice iz *Slobodnih žena* koja piše bilježnice i autorice iz bljež-nica koja piše *Slobodne žene*. Dakle, Lessing koristi realističku formu samo jednim dijelom, dok preostali dio romana dijeli na četiri fragmenta:

> *I also split up the rest into four parts to express a split person. I felt that the artist's sensibility is to be equated with the sensibility of the educated person, then it is logical to use different styles to express different kinds of people (...) If I had used a coventional style... I would not have been able to do this kind of playing with time, memory and the balancing of people. (prema: Brewster, 1965:144–145)*

Jasno je da bilježnice, same po sebi, izdvojene iz konteksta, ne bi mogle činiti roman, a s druge strane, jasno je i da roman *Slobodne žene*, izdvojen iz konteksta ne bi bio ni po čemu poseban bez prisustva bilježnica. Govoreći o retorici narativa H. Porter Abbott ističe važnost svih pojedinih elemenata za tumačenje teksta kao cjeline:

> *Kada govorimo o retorici narativa, govorimo o njegovoj snazi. Reč je o svim elementima teksta koji proizvode snažna ili nežna osećanja i misli koje doživljavamo tokom čitanja. Neki od tih elemenata u njemu utiču na naše tumačenje narativa, odnosno na proces pronalaženja značenja. Neosporno, sve u tekstu doprinosi utisku koji on na nas ostavlja i našoj interpretaciji teksta, tako da svaki element ima neku retoričku funkciju. Ako bismo promenili samo jedan deo teksta, efekat celine ne bi više bio isti. (Abbott, 2009:77)*

Zlatna bilježnica je upravo primjer teksta u kojem sinhronija dijelova govori o snazi teksta kao cjeline gdje važnost pojedinih elemenata proizlazi iz njihove povezanosti i uzročno-posljedično je povezana. Bilježnice prekidaju hronološki slijed romana *Slobodne žene*, daju dublji uvid u dijelove Annine ličnosti, ali i stvaraju širi prostor za razmatranje problematike pisanja romana. Tek nakon čitanja bilježnica postaje jasno da Anna, lik iz romana *Slobodne žene*, nije dio 'stvarnog' svijeta, odnosno ne pripada prvom nivou višeslojnog svijeta *Zlatne bilježnice*, nego da je ona također fiktivan lik koji pripada romanu 'stvarne' ili 'vanjske' Anne Wulf. Anna Wulf se, dakle, javlja na dva ontološka nivoa – imamo prvu Annu čiji je svijet satkan u trećem licu sa njom u centru zbivanja putem vanjskog, nepoznatog naratora i sve to unutar roma-

na *Slobodne žene* gdje je Anna fokalizator, ali ne i narator; te, imamo drugu Annu čije se postojanje otkriva čitanjem bilježnica, za koju se ispostavlja da je spomenuti 'nepoznati' narator, a i autor romana *Slobodne žene*. Dakle, Anna Wulf s kraja romana, iako proniče iz ontološkog nivoa Anne Wulf s početka romana zauzima viši ontološki nivo od nje. Tu, dakle, dolazi do probijanja dijegetskih nivoa što je metafiktivni postupak koji kao krajnji efekat ima rušenje realističnog dojma fiktivnog svijeta. Tek u kontekstualnoj cjelini otkrivamo kompleksnost romana *Zlatna bolježnica* i njegovu metafiktivnu prirodu. Autorica naglašava ovim putem da tradicionalna forma romana ograničava pisca i stvara blokadu u pisanju i tek raščlanjivanjem romana, odnosno njegovim fragmentiranjem moguće je iscjeljenje ili nastavak pisanja.

Fragmentiranje koje nastaje u romanu *Zlatna bilježnica* kroz bilježnice stavlja naratora na veoma kompleksnu vremensku putanju, jer se iznova vraća različitim segmentima te tako i vremenima naracije što u konačnici doprinosi narušavanju temporalnog slijeda, još jednoj odlici postmodernizma, ali i metafiktivnoj tehnici. Bez obzira što se svi dijelovi knjige odnose na Annu, kako *Slobodne žene*, tako i sve bilježnice i roman u romanu *Sjenka trećeg*, oni ne teku hronološki, nego imaju sasvim disruptivnu i nehronološku putanju koja dodatno zbunjuje čitaoca, jer se mora snalaziti između različitih nepovezanih dijelova i naglih tematskih i vremenskih skokova, od jednog lika do drugog, pa time i od jednog psihološkog stanja do drugog, ali i od jednog stila do drugog, što u svojoj konačnici čitaoca podsjeća na tekstualnost datog djela i na njegovu fiktivnu prirodu.

Literatura

Primarna:

– Lessing, Doris, *The Golden Notebook*, Paladin Books, 1989.
–

Sekundarna:

– Abbott, H. Porter, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, 2009.
– Lessing, Doris, *A Small Personal Voice*, Flamingo, 1994.
– Hite, Molly, *The Other Side of the Story*, Penguin, 2005.
– Michael, Magali Cornier, *Feminism and the Postmodern Impulse: Post-world War II Fiction*, State University of New York Press, 1996.
– Sage, Lorna, *Doris Lessing: Contemporary Writers*, Routledge, 1983.

Aida DŽIHO-ŠATOR

FRAGMENTATION AS A METAFICTIONAL TECHNIQUE IN *THE GOLDEN NOTEBOOK*

The author of this paper reflects on the novel *The Golden Notebook* by Doris Lessing, describing it as a complex postmodern novel in which Lessing experiments with the form of the novel through techniques of metafiction, intertextuality and hybridity. In this paper, the author focuses especially on the metafiction technique, viewed as the most dominant post-modern technique in the novel, highlighting exclusively fragmentation in the service of metafiction. Thus, the intention is to show that in addition to metafictional techniques, fragmentation can also serve the author in his presentation of fictional nature of the work. The paper shows that Lessing uses fragmented forms of her novel to point to his fictional and artificial nature, classifying it into one of the earliest and most important British metafictional novels.

Key words: *The Golden Notebook, metafiction, fragmentation, Gennete, narrative levels, realism, structure, postmodernism*

UDK 821.111.09Vulf V.
Izvorni naučni rad

Maja ADŽIJA (Zagreb)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
maja.adzija@gmail.com

PERCEPCIJA BUDUĆNOSTI I ELEMENTI UTOPIJE U MISLIMA VIRGINIJE WOOLF

U radu se istražuju elementi budućnosti, utopijskih razmatranja o napretku čovječanstva, ženskog pitanja i izgled kulture u napretku u odabranim djelima Virginije Woolf. Utopijska se misao razmatra kroz njezin filozofsko-književni pristup stvaralaštvu. Vječne teme pacifizma i humanizma Virginia Woolf je provlačila kako kroz svoja fikcijska djela, tako i kroz eseje u kojima je progovarala o tada aktualnim društveno-političkim prilikama, a čitajući iz današnje perspektive i našeg iskustva proživljenog 20. stoljeća, mogu nam poslužiti kao vrelo iz kojega bismo mogli pronaći odgovor na krize kulture kojima svjedočimo posljednjih godina. U radu ćemo obraditi izabrane elemente u fikcijskim radovima: *Gđa Dalloway, Orlando, Svjetionik, Valovi* i izdvojit ćemo neke elemente i promišljanja u esejima: *Tri gvineje, Vlastita soba, Obična čitateljica, Gospodin Bennet i gospođa Brown.*

Ključne riječi: *Virginia Woolf, utopija, budućnost, feminizam, humanizam*

Virginia Woolf nam neće pasti napamet kad govorimo o znanstvenoj fantastici, predviđanju budućnosti ili ako govorimo o eshatologiji. Ako govorimo o kojem njezinom sunarodnjaku, prije ćemo se sjetiti Herberta Georgea Wellsa nego nje. Ali, anticipirajući mnoge teme koje ni danas nismo u potpunosti razriješili, Virginiju Woolf možda ne bismo mogli smatrati znanstveno-fantastičnom spisateljicom, ali je o budućnosti itekako razmišljala. I upravo ćemo se razmišljanjima Virginije Woolf o budućnosti i razvoju društva pozabaviti u ovom radu. Jer zamišljaj budućnosti nije samo opis dalekih i budućih strojeva koji omogućuju putovanje kroz vrijeme. Budućnost se nalazi i u nama samima, u onim prostorima tišine koji su nečujna mračna mjesta ljudske psihologije, kako kaže u eseju „Moderna proza“ i u kojem se osvrće na materijalizam H. G. Weelsa, A. Benneta i J. Galsworthyja te je posve jasno da

su njezina stremljenja i opisi književnosti i društva ne samo u sadašnjosti, već u dalekoj budućnosti. Iako je u svome dnevniku 1915. napisala „Budućnost je mračna, a to je ono najbolje što budućnost i može biti, barem tako mislim“[1], nagovještavajući užase Prvog svjetskog rata i možda svoj vlastiti tragični kraj, njezina je pozicija u romanima i esejima, poglavito onima napisanima između dva rata zapravo utopijska. Zašto utopijska? Ona samu sebe, a vezano za sufražetski pokret, opisuje kao „benevolentnog promatrača“ te će reći da kao žena nema zemlje. I da je kao žena ni ne želi. Ženama je domovina cijeli svijet. Nije li to veća utopija od Wellsovog putovanja u daleku budućnost u kojoj je englesko viktorijansko društvo degradiralo do te mjere da se radikalno raspolovilo do dviju krajnosti u obliku čudovišta Morlocka, potomaka radničke klase i blaziranih Eloia, potomaka visokog društva? I u eseju „Tri gvineje“, kojem ćemo se vratiti kasnije, njezina su uvjerenja izrazito pacifistička, a ta pozicija onemogućuje radikalne i revolucionarne poteze te je i zbog toga u borbi sufražetkinja ostala djelomično po strani. Umjesto riječi*feminist* ona je htjela upotrijebiti *humanist* i taj je stav vraća u okrilje utopije.[2]

Oglede o budućnosti tražit ćemo u esejima *Vlastita soba*, *Gospodin Bennet i gospođa Brown*, *Običnoj čitateljici* i *Tri gvineje* te u romanima *Valovi*, *Gospođi Dalloway*, *Svjetioniku* i *Orlandu*. Djela su nastala, uz par iznimki, 20-ih godina u vrijeme takozvanih „ludih dvadesetih“ (The Roaring Twenties) kad je svijet bio u zamahu nakon dugog i iscrpljujućeg rata i još nesvjestan nadolazeće apokalipse. Iako su žene u tom razdoblju dobile pravo glasa, dekada je završila Velikom depresijom, ekonomskim slomom i razbijanju mnogih iluzija. Promišljanja Virginije Woolf iz toga razdoblja možda će nam otkriti koliko je mnogo toga anticipirala i koliko je ono nematerijalno i duhovno važnije od predskazivanja tehnološki superiorne budućnosti.

Njezina ćemo djela usporediti s nekim djelima H. G. Wellsa i to ne samo zato da usporedimo kako se na budućnost gleda iz muškog panoptikuma, već i zbog sukoba između spisatelja „stare garde“ i Virginije Woolf, s kojima je i sama Woolf nametnula raspravu, kao i ostalim autorima njegove generacije.

Iako nam za ovaj rad biografizam nije pretjerano važan, kratke crtice iz života oba autora moramo spomenuti.Adeline Virginia Stephen rodila se

[1] “The future is dark, which is the best thing the future can be, I think,” Virginia Woolf wrote in her journal on January 18, 1915, when she was almost thirty-three years old and the First World War was beginning to turn into catastrophic slaughter on an unprecedented scale that would continue for years. (HTTP://WWW.NEWYORKER.COM/ONLINE/BLOGS/BOOKS/2014/04/VIRGINIA-WOOLF-DARKNESS-EMBRACING-THE-INEXPLICABLE.HTML April 24,2014 *Woolf's darkness: Embracing the inexplicable, posted by Rebecca Solint*

[2] Suffrage and Virginia Woolf: „The Mass behind the Single Voice“; Author: Sowon S. Park

25. siječnja 1882. u Londonu. Otac Leslie Stephen (1832−1904) i majka Julia (1846−1895) potjecali su iz uglednih obitelji, koje su pripadale takozvanoj intelektualnoj aristokraciji.Oboje su iza sebe imali brakove i djecu, a zajedno su dobili Vanessu (1879–1961), Thobyja (1880−1906) i Virginiju (1882−1941). Djeca su odrastala u Kensingtonu, Hyde Parke Gate na broju 22. Duge ljetne praznike provodili su u kući Talland u St. Ivesu, u Cornwallu, a mjesto je postalo važno u Virginijinoj mašti. Većina je njezinih djela, radnjom smještena upravo tamo ili u London.Možda jedina sličnost između V. Woolf i H. G. Wellsa, koji je svoj stvaralački opus posvetio zamišljaju budućnosti i razvoju ljudskog društva, leži upravo u tome da je i Wells radnju gotovo svih svojih djela smjestio u Englesku, dakle nije mogao ni zamisliti da bi svijet drugačije mogao izgledati da bi se razvoj odmaknuo od anglo-centrizma, iako je zamišljao stvaranje Svjetske države koja bi bila rješenje svih ljudskih problema, dok je Virginia Woolf, kako smo već napisali, bila izraziti pacifist i humanist.

No dubljoj analizi vratit ćemo se kasnije. Virginiji majka naglo umire 1895. i ona to teško podnosi. Doživljava svoj prvi živčani slom. Brigu o kućanstvu, najprije preuzima jedna od polusestara, a kasnije Virginijina sestra Vanessa. U očevu je biblioteku mogla ulaziti odmalena i u ranoj je dobi odlučila postati spisateljicom. Vanessa je odlučila postati slikaricom, braća su otišla studirati na Camebridge i upravo je ondje Thoby upoznao Leonarda Woolfa, Clivea Bella, Saxona Sydney – Turnera, Lyottona Stracheya i Maynarda Keynesa koji će tvoriti jezgru grupe Bloomsbury.Virginia će se u Bloomsbury i preseliti nakon smrti oca, 1904. i drugog živčanog sloma. Godinu dana kasnije počet će objavljivati za *Times Literary Supplement*. Nakon smrti brata Thobyja, Vanessa i Virginia će nastaviti tradiciju okupljanja četvrtkom uvečer koju je on započeo. Po Leonardovom otpustu iz vojske 1911, nakon dužeg uvjeravanja, Virginia je pristala stupiti u brak što se i dogodilo 10. kolovoza 1912. u matičnom uredu u Pancrasu. Mladi je par odlučio zarađivati pisanjem i novinarstvom. Književno je stvaralaštvo započela 1908. romanom *The Voyage Out*. Supružnici Woolf 1917. godine kupili su tiskaru koja bi osim svoje osnovne zadaće, služila i kao razbibriga Virginiji nakon mnogobrojnih slomova. U to su vrijeme živjeli u Richmondu (grofovija Surrey) a naziv Hoghart Press potječe od njihove kuće. Tijekom godina razvili su izdavački posao i počeli zarađivati. Zaokret prema eksperimentalnom pisanju, nakon prvog, donekle konvencionalnog djela, vjerojatno se može zahvaliti i činjenici da je spisateljica bila u mogućnosti sama ta djela i objavljivati. Eksperimentalni romani će započeti 1922. *Jakobovom sobom.* Dvije godine kasnije vraćaju se u London, u Tavistock Square 52, ona objavljuje 1925. *Gospođu Dalloway,* 1927. *K svjetioniku*, 1937. *Valove.* Prijateljstvo s Vitom Sackville – West urodilo je 1928. romanom s ključem o Vitinom životu *Orlando.*Godinu dana kasnije

nastaje esej *Vlastita soba,* utopijski osvrt na žene u književnosti. Ulogu žene razmatrat će i u *Običnoj čitateljici*, zbirci eseja nastalima od 1925 do 1935. Osvrt na društvene promjene i događaje koji će prethoditi Drugom svjetskom ratu napisat će u eseju iz 1938. *Tri gvineje*. Na Wellsa se osvrće u eseju *Gospodin Bennett i gospođa Brown,* napisanom 1924,a uz njega kao pisce „stare garde" opisuje i Johna Galsworthyja i naslovljenog Arnolda Bennetta. Esej je polemika i odgovor na tvrdnju Arnolda Bennetta da je za krizu romana krivo to što pisci prethodnog razdoblja nisu uspjeli stvoriti uvjerljive karaktere što je, po njemu, ključno za uspješan roman. Ona se, doduše, s njime slagala da karakter mora biti u središtu svakog romana, ali je za krizu romana krivila njegovu generaciju. Virginiju Woolf bi se s njezinim suvremenicima moglo povezati sa željom za dijalogom, ali se od njih razlikuje u detaljima i načinu na koji taj dijalog postiže.[3] Michael H. Whithworth dobro uočava kad u eseju „*Virginia Woolf, modernizam i modernost*" piše kako problem s književnošću nastaje onog trenutka kad poželi biti više od puke zabave, tj. kako da opravda svoje postojanje u svijetu instrumentalnih umova. A takvo je opravdanje bilo neophodno u književnosti i umjetnosti realizma, u doba kad je kvantitativno znanje bilo važnije od kvalitativnog. Najveća njezina primjedba djelima H. G. Wellsa mogla se sažeti u tome što je ona smatrala da je on na sebe preuzeo zadaću koju su trebali obaviti državni uposlenici, to jest modernom svijetu značajniji su statističari nego književnici. Najveća je kritika upućena materijalističkim piscima da za njih ne postoji svijet nezavisan od materijalnog svijeta. Odnosu materijalnog i nematerijalnog vratit ćemo se kasnije na odabranim primjerima iz njezinih djela.

Filozofske ideje nisu glavni predmet njezinih djela, ali su bitan sastojak.[4] Iako nije tema, velik broj filozofskih pitanja postavlja, a neka se dotiču društva ili morala, „Što je znanje?", „Što podrazumijevamo pod stvarnošću?"[5] Najveća razlika između nje i spomenutih autora je u poimanju vanjskoga svijeta. Povezanost filozofije i književnosti, u njezinom se slučaju može nazvati i fikcijskom epistemiologijom, a intrinzična epistemiološka i metafizička pitanja, koja postavlja, izražena su kroz njezinu narativnu tehniku[6] koja će joj savršeno poslužiti za dublji uvid u stvarnost te pomoći da opiše gubitak vjere i konsenzusa društva.[7] Možda je odviše smjelo kazati da se Woolf svojimunutarnjim monolozima i strujom svijesti približila četvrtoj dimenziji i zapravo

[3] The Cambridge companion to Virginia Woolf, 2nd ed. Susan Sellers, Camebirdge UniversityPress,2010.

[4] Virginia Woolf and Our Knowledge of the External World, author: Jaakko Hintikka

[5] Ibid. str. 6

[6] Ibid. str. 6

[7] Ibid. str. 7

otisnula na put kroz vrijeme više nego što su to učinili pisci znanstvene fantastike. Kasnije ćemo i analizirati njezin odnos spram prostora i vremena u kojem ona prednost daje ovom potonjem, a što je zasigurno i utjecaj teorije relativnosti. Koristeći tehniku u svojim djelima da ne progovara niti kroz lik niti kao sveznajući autor – autoritet[8] ona zapravo uvodi četvrtu dimenziju koja objedinjuje sve navedeno.

Kroz svoje likove ona traga za tom neopipljivom stvarnošću koja je uronjena u materijalni svijet. Naglasak jest na unutrašnjem svijetu, na vlastitom iskustvu, osjećajima i mislima[9], ali svijest koristi samo da bi naglasila svakodnevicu. Materijalističke romane Bennetta, Wellsa i Galsworthya Woolf ona ne smatra kvalitetnima ne zato što smatra da ne opisuju stvarnost, već zato što ne opisuju ono što je stvarno.[10] Budući da je njezin pogled na stvarnost bio drugačiji, tako je i pogled na budućnost, to jest na razvoj događaja u stvarnosti morao biti bitno drugačijim. Zbog te činjenice njezina djela možemo povezati s utopijama i distopijama.

Utopije su književne i/ili filozofske konstrukcije, koje se odnose na osobita mjesta ili zajednice, u prostoru mašte, i u pravilu služe kao primjeri za razvitak društva, a gotovo su uvijek društvena satira i s tom su namjerom mnoge od njih i napisane. Tek od 17. stoljeća autori su počeli smještavati utopijske vizije, bile one pozitivne ili negativne, u budućnost. Duboka filozofska pitanja „što će biti dalje?“, „što će biti sutra?“ zanimaju ljudski rod i možemo ih pronaći u prvim pisanim izvorima. Pojmovnu riječ "utopija" napokon će u kasnoj renesansi iskovati Thomas More (1478–1535), koji ju je rabio u naslovu svoje knjige iz 1516. *O najboljem uređenju države i o novom otoku Utopiji* (*De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia*). More je povezao svoju Utopiju s Platonovom Državom i isto kao i Platon Atlantidu zamislio je kao otok idealnog društva. Utopijsko se mišljenje povezuje sa zapadnom kulturom i antičkim i kršćanskim korijenima čiji su pripadnici često zamišljali svoje oblike zlatnoga doba ili raja gdje će ljudi biti oslobođeni patnje, boli, nepravde, neimaštine i uživati u beskonačnoj sreći i blagostanju. Jedna od općih definicija glasi: „Utopiju odvaja od puke fantazije osebujna logička veza između stvarnih pojava, uzroka, stanja, zakonitosti i njihove hipotetičke nadogradnje. Tako utopijski projekt nije proizvoljna kombinacija iskustva i mašte, već sustavno uopćavanje danih elemenata čovječje duhovne i društvene zbilje radi oblikovanja i postuliranja nove realnosti.“[11]

[8] Ibid. str. 10
[9] Ibid. str. 12
[10] Ibid. str. 12
[11] Ana Maskalan Utopija i njezini doprinosi suvremenim razmatranjima roda (str. 2)

Negativna utopija, to jest distopija odnosi se na zamišljeno društvo koje predstavlja antitezu utopije, represivno društvo često pod krinkom utopije. Inače, samu riječ distopija –i također „kakotopiju" skovao je 1868. engleski filozof i politički ekonomist John Stuart Mill (1806−1873), govoreći u Donjem domu britanskoga parlamenta o irskom pitanju koji je u istom tom parlamentu u ime žena i postavio pitanje prava glasa. U književnosti, prava će se distopija, pojaviti nakon Drugog svjetskog rata, a povoda iz političkog i kulturnog teksta koji ju je i proizveo bilo je pregršt, čemu je i Virginia Woolf svjedočila. Neki od povoda za distopijsku književnosti u 20. stoljeću bili su: totalitarna društva (nacistička Njemačka, staljinistički Sovjetski savez), uništenje okoliša (utjecaj industrije), ubrzani razvoj tehnologije (utjecaj industrijske revolucije), razorna uništenja nakon svjetskih ratova.

Utopije i distopije mogle su redovito poslužiti kao načini za izražavanje društvene kritike, ili kao upozorenja na smjer razvitka društva (koliko je društvo bilo daleko od utopije ili koliko se približavalo distopiji). Tako i Woolf, kako bi mogla promovirati, svoje smjerne ideje o transrodnosti, koje je iznijela u *Orlandu*, piše fikciju izvan vremena i prostora, to jest, smješta je u tijelo vremenskog putnika/putnice. Za utopije je važno uspostaviti horizont nade, očekivanja, usmjeren ka budućnosti u kojoj će biti riješeni svi čovjekovi problemi.

Za razliku od Wellsa, za kojeg je američki antropolog Samuel Gordon Collins u svojoj knjizi *All tomorrow's cultures* zaključio da je Wells svojim vremenskim strojem tek projektirao viktorijansku sadašnjost u budućnost, V. Woolf promišlja o stvarnom napretku društva.

H. G. Wells rodio se 1866. godine u Bromleyju, u grofoviji Kent u Engleskoj (u širem predgrađu Londona). Bilo je to već gotovo tridesetak godina nakon ustoličenja britanske kraljice Viktorije (r. 1819, vl. 1837–1901), i u idućim desetljećima britanski imperij bit će na vrhuncu moći, kako kod kuće tako i u brojnim prekomorskim krajevima.Wells pak, s druge strane, nije pripadao krugu umjetnika koje obuzima očaj pred novim stoljećem i koji su najavljivali krizu suvremenosti i čovječanstva. Studirao je biologiju kod Thomasa Huxleyja. Jedno od zanimljivijih djela iz te kasnije faze je roman *Obrisi budućnosti* (*The Shape of things to come*, 1933), koji je 1936. poslužio i kao motiv za film, za koji je sam Wells napisao scenarij. U romanu se predviđa događanja od 1933. do 2106. godine i tu prevladava Wellsova ideja o uspostavi svjetske vlade kao rješenje za probleme čovječanstva.

Tvrdio je da su to zapisi diplomata dr. Philipa Ravena i njegovih vizija budućnosti; Wells je predvidio drugi svjetski rat sukobom kod Gdanjska između Poljske i Njemačke; u njegovim predviđanjima rat je trajao deset godina, Francuska i Sovjetski Savez su samo djelomično sudjelovali, a Velika Britanija

je bila neutralna. Rat je završio potpunim iscrpljenjem i sve zemlje osjećaju posljedice ekonomske krize; gotovo sve vlade su uništene, a kuga je odnijela veliki dio čovječanstva. Predvidio je potom vladavinu diktature koja promiče znanost, nameće engleski kao jezik sporazumijevanja, iskorjenjuje religiju; stvara preduvjete za stvaranje utopijskog društva. Roman *Vremenski stroj*, najprije se 1894. objavljivao u nastavcima da bi se godinu dana kasnije pojavio kao knjiga. Djelo odražava Wellsova ljevičarska politička uvjerenja, njegov stav prema životu i obilju. Na početku, skupina prijatelja razgovara nakon večere; domaćin, naznačen samo kao*Vremenski putnik* (Wells u knjizi ne navodi njegovo ime) objašnjava pojam četvrte dimenzije, tj. vremena. Vremenski putnik pokazuje prijateljima stroj za koji tvrdi da može putovati u budućnost i prošlost (Wells je vjerojatno bio upoznat s paradoksima putovanja kroz vrijeme te se uvijek vraćao samo do vremenske točke iz koje je i krenuo). Nakon što su se gosti povukli, pripovjedač nam govori o tome kako je Vremenski putnik otišao u daleku budućnost, u 802.703. godinu. Tamo se zaustavlja i susreće sićušan i nježan narod, Eloi, koji su zasigurno daleki potomci engleske visoke klase. Wells je 1905. napisao i fikcijsko djelo *Moderna utopija* (*A Modern Utopia*), u kojem je, primjerice, zagovarao stvaranje svjetske države, koja bi počivala na kompromisima interesa; zalagao se za plaćanje u zlatu, za žensku ravnopravnost, pa i za životinjska prava (prestanak konzumiranja mesa). U *Modernoj utopiji* Wells izražava želju za društvom u kojem vladaju humani i dobro obrazovani ljudi, i ovdje, kao i na više mjesta bio je veoma kritičan prema privilegijama i nasljednom faktoru u kapitalističkom društvu; u njegovoj utopiji ljudi dobivaju moć zbog inteligencije i obrazovanja. Iz kratkog je pregleda odabranih Wellsovih djela razvidno da je njegova utopija, upravo onakva kako ga Woolf s pravom kritizira, materijalna i udaljena od stvarnosti, iako se ne može reći da neke njegove zamisli nisu vrijedne. Budući je cijelo 20. stoljeće i posebice njegov kraj „obilježen slabljenjem i nestankom dobrog dijela utopijskih teorijskih i praktičkih tvorevina te snažnim anti-utopijskom kritikom“[12] možda je dobro podsjetiti se nekih misli koje je Virginia Woolf zapisala na samom početku tog burnog stoljeća te ako je utopija danas moguća isključivo kroz feminističku misao i ekološku filozofiju, važno je obnoviti taj horizont nade.

Ironično ili ne, Virginia Woolf razmišljajući o samome kraju vjeruje da svi odlazimo u raj: „Nema potrebe da budemo netko drugi. Svi idemo u raj, a Vandyck je s nama...“[13] Koliko je svjesna prolaznosti i vremena biva jasno već na samom početku romana *Orlando*: „Ali, na žalost, iako zbog njega sa zapanjujućom točnošću životinje i biljke cvatu i venu, vrijeme nema tako jedno-

[12] Ana Maskalan Utopija i njezini doprinosi suvremenim razmatranjima roda (str. 1)

[13] V. Woolf: Vlastita soba, str. 14

stavna utjecaja na ljudski um. Osim toga, ljudski um jednako čudno utječe na vrijeme. Jedan se sat može, kada se jednom smjesti u tom čudesnom elementu, ljudskom umu, rastegnuti do pedeset ili sto puta svoje dužine mjerene satom; s druge strane, jedan se sat na vremeno-mjeru duha može predstaviti kao točno jedna sekunda. To iznimno nesuglasje između vremena prema satu i vremena u duhu manje je poznato nego što bi trebalo biti, i zavređuje potpunije istraživanje. Ali životopisac, čiji su interesi, kako smo već rekli, vrlo ograničeni, mora se zadovoljiti jednom jednostavnom konstatacijom: kad čovjek dosegne starost od trideset godina, kao Orlando sad, vrijeme u kojem čovjek o nečemu razmišlja postaje neobično dugo; vrijeme dok nešto radi pak neobično kratko."[14]

Budućnost kao sigurno utočište spominje na još nekoliko mjesta. „Neka se nitko ne čudi što se Orlando trgnula, stavila ruku na srce i problijedila. Jer postoji li strašnije otkriće od toga da je sadašnji trenutak? To što uopće možemo preživjeti taj šok zahvaljujemo samo tomu što nas prošlost štiti s jedne, a budućnost s druge strane."[15]*Orlando* nije samo „šarmantan spisateljski kapric i strastveno ljubavno pismo... meditacija o spolnosti, teorija biografije i povijesti, borbe za socijalnu i estetičku emancipaciju od ideologije viktorijanske patrijarhalne obitelji, i istodobno emancipacije od patrijarhalne književne tradicije"[16] već i ozbiljno promišljanje o smjeru razvoja u budućnosti, problemu vremena, kako metafizički tako i doslovno.

O problemu percepcije vremena i odnosu subjektivnog i objektivnog vremena piše: „I zaista, ne može se poreći da ljudi koji najuspješnije vladaju umjetnošću življenja – često nepoznati ljudi, uzgred budi rečeno – nekako uspijevaju sinkronizirati šezdeset ili sedamdeset različitih vremena, koja simultano otkucavaju u svakom normalnom ljudskom sustavu, tako da kad otkuca jedanaest, sva druga vremena otkucaju složno zajedno, tako da sadašnjost nije ni nasilan prekid tijeka, ni potpuno zaboravljena u prošlosti. O njima s pravom možemo reći da žive upravo onih šezdeset osam ili sedamdeset dvije godine koje su im odmjerene na nadgrobnome spomeniku. A što se ostalih tiče, znamo da su neki mrtvi, iako hodaju među nama; neki se još nisu rodili, iako prolaze kroz životne oblike; drugi su stari stotine godina, iako samo kažu trideset i šest. Prava dužina nečijeg, bez obzira na ono što kaže Nacionalni biografski leksikon, uvijek je sporna. Jer to nije jednostavan posao – to točno bilježenje vremena; ništa ga brže ne poremeti od dodira s nekom od umjetnosti..."[17]

Orlando će poslužiti kao okvir i za promišljanje ideala apsolutne slobode, apsolutnog i osobnog izbora. Tko ili što ćemo postati, muškarac ili žena, o

[14] V. Woolf: Orlando, str. 76
[15] Ibid. str. 213
[16] Ibid. str. 262
[17] Ibid. str. 235

tome ćemo sami odlučiti. Odmak od autora koje kritizira očituje se ponajviše u ovom djelu u kojem je usredotočena na vrijeme, za razliku od njih koji su smješteni u prostor. Sve se promjene odvijaju u vremenu i promjena se događa u nama samima: „Orlando je postao žena – to se ne može poreći. Ali u svakom drugom pogledu, Orlando je ostao točno onakav kakav je bio. Iako je promjena spola promijenila njihovu budućnost, nije učinila ništa što bi promijenilo njihov identitet.“[18]

Budući da je utopija uronjena duboko u kršćansku tradiciju i Virginia Woolf se u ovom djelu poigrava, svjesno ili nesvjesno, motivima iz Novog zavjeta. Kao i u Otkrivenju, i ovdje se pojavljuju trublje u trenutku kad Orlando usne i ono što će uslijediti, bit će nezamislivo, smak svijeta, Orlando će promijeniti spol, nakon što je sedam dana bio u transu. Sedam je dana bilo potrebno da se stvori žena, kao da je početak svijeta. Usnulog Orlanda čuvaju Naša Gospa Nevinost, Naša Gospa Djevičanstvo i Naša Gospa Čednost, a prva među njima kaže. „Ja sam čuvar usnulog laneta; dragi su mi snijeg i izlazeći Mjesec; drago mi je srebrno more. Svojim haljama prekrivam pjegavo kokošje jaje i šarenu morsku školjku; prekrivam porok i siromaštvo. Na sve slabosti, tamne ili sumnjive stvari spušta se moj veo. Zato ne govorite, ne razotkrivajte. Milost, o milost!“[19] Je li usnulo lane, možda janje? Otkupitelj svih naših grijeha? A koji će, kada spadne svaki veo i kada se prizna istina, postati žena. „Protegnuo se. Ustao. Stajao uspravno pred nama, potpuno gol, i dok su trube odzvanjale: Istinu! Istinu! Istinu! Ne preostaje nam ništa drugo nego da priznamo – bio je žena.“[20]

U Orlandu, metaforičnim i liričnim jezikom, u „gotovo erotičnom klimaksu, ujedinjuje prošlost i sadašnjost, društvenu i osobnu povijest, prirodu i književnost, elementarnost zemlje, zraka i vode, ženskog i muškog u magičnoj viziji sjedinjenja, vizionarskoj slici budućnosti“[21] Ta će slika budućnosti napraviti reviziju ljubavi i odnosa „muževne žene“ i „ženstvenog muškarca“[22], a sve će završiti u brzom letu: „Avion je dojurio kroz oblake i stao nad njezinom glavom. Lebdio je u zraku iznad nje. Njezini su biseri plamtjeli poput fosforescentnog svjetlosnog signala u mraku. I kad je Shelmerdine, sada elegantan pomorski kapetan, čio, svjež i okretan, skočio dolje na zemlju, nad njegovom je glavom poletjela jedna osamljena divlja ptica. „To je guska!“ uzviknula je Orlando, „Divlja guska...“

[18] Ibid. str. 110
[19] Ibid. str.107
[20] Ibid. str. 109
[21] Ibid. str. 262
[22] Ibid, str. 262

I začuo se dvanaesti otkucaj ponoći: dvanaesti otkucaj ponoći u četvrtak, jedanaestog listopada, tisuću devetsto dvadeset osme.“[23]

Čak i u intimističkom, duboko poetičnom romanu *Svjetionik* njezine su misli zaokupljene intimnom budućnošću ljudi, prvenstveno žena i potrebitosti bračnoga vezivanja. Na nekoliko mjesta u romanu provlači se pitanje o (be)smislu udaje, npr.... „jer bez obzira na to što ona osjeća o vlastitoj nagodbi sa životom, a doživjela je ono što se svakomu ne mora dogoditi (nije to imenovala ni sebi samoj) – bijaše nagnana, odveć brzo znala je, gotovo kao da je to stanovit spasonosan izlaz i za nju samu, da kaže: kako se ljudi moraju vjenčavati; kako ljudi moraju imati djecu.“[24] Što je istina? Što je ono što je bitno? Iako nadomak odgovoru, ni u ovom romanu ne uspijeva odgonetnuti zašto se dvoje združuju... „Polagano njoj dođe u pamet, zašto želimo da se ljudi i žene vjenčavaju? Kakva je vrijednost toga, kakvo značenje stvari?“[25] Ironično, Woolf u usta svoje junakinje stavlja riječi „Kako je lijepo udati se za čovjeka koji ima kožnu navlaku za sat.“[26]Možda je upravo ironija taj odgovor na društvene norme. Kako je naslućivala da nema više velikih priča i da se horizont nade sužava postavlja očito pitanje, na koje ne očekuje odgovor: „Što je smisao života? To bijaše sve – jednostavno pitanje; ono što nas s godinama sve više opsjeda. Veliko otkrivenje nije nastupilo. Velikog otkrivenja možda uopće nema. Mjesto njega postoje sitna, dnevna čudesa, trenuci osvijetljenosti, žigice iznenadno upaljene u tmini;“[27] Ne boji se postaviti ni perenijalno pitanje smisla „A možda, na koncu konca, ne postoji ni Bog?“[28] Njezina je pozicija na rubu vremena:„Svijet je cjelovit, a ja sam izvan njega, zapomažem. O spasi me da me zauvijek ne otpuše izvan vremenske petlje!“[29] Sve ove poetične, gdjegod teško uhvatljive misli služe tome da promišlja o veoma praktičnim i pragmatičnim temama, od velikog značaja, a to je uvijek položaj žene u društvu. Woolf ženi daje važnu društvenu i povijesnu ulogu, smatrajući da će žena bitinositelj društvenih promjena u budućnosti, koje mogu utjecati na povijesnirazvoj.[30] Njezina okrenutost budućnosti zorno je prikazana i u eseju *Gospodin Bennet i gospođa Brown* u kojem ne pristaje na stereotipni i plošni prikaz žene. Edvardijanci svojim djelima vjerno opisuju

[23] Ibid. str. 256
[24] V. Woolf: Svjetionik, str. 56
[25] Ibid. str. 113
[26] Ibid. str. 112
[27] Ibid. str. 147
[28] V. Woolf: Gospođa Dalloway, str. 106
[29] V. Woolf: Valovi, str. 16
[30] Naomi Black tvrdi da u eseju Tri gvineje Woolf ukazuje na žene kao nositelje društvenih promjena koje će dovesti do okončanja samog rata. Naomi Black, Virginia Woolf as Feminist, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004, str. 17

materijalnu stvarnost a u potpunosti zapostavljaju duhovno – emocionalnu stranu ljudskog života te troše golemu sposobnost i pokazuju neizmjernu marljivost „pokušavajući da trivijalno i prolazno prikažu kao da je istinito i trajno.“[31] Iako se Wells doslovno bavi budućnošću, uronjen je u ono materijalno i prolazno, koje pripada prošlosti. Woolf je, s druge strane, u svim svojim djelima okrenuta onom nematerijalnom, neopipljivom, tek nadolazećem. Virginiji Woolf introspekcija je bila važnija od opipljive stvarnosti ono što je tvorilo njezin svijet bile su knjige koje su stvarala „bolje svjetove dragocjenije odkakve navodno opipljivije „stvarnosti“.[32] Nije li upravo tim riječima nagovijestila današnje stanje duha? Zasićenost konzumerizmom i materijalizmom te nužnost za povratkom, duhovnom, i zašto ne, emocionalnom, ishodištu? U kojem će smjeru otići ljudsko tijelo? Već je i ona (možda inspirirana djelom Mary Shelley, *Frankenstein*) pomislila na umjetne nadogradnje: „Budući da je ljudski ustroj takav – srce, tijelo i mozak su pomiješani, a nisu smješteni u zasebne odjeljke, kao što će to za milijun godina zasigurno biti – dobra je večera silno važna za dobar razgovor.“[33] Što će biti sa ženama za stotinu godina? Hoće li žene i dalje biti „zaštićeni spol“ ili će postati samo spol. „Štoviše, za stotinu godina, mislila sam, stižući do svojega praga, žene više neće biti zaštićeni spol. Logično, sudjelovat će u svim djelatnostima i svim poslovima koji su im nekada bili uskraćivani. Dadilja će tovariti ugljen. Trgovkinja će voziti lokomotivu. Sve pretpostavke utemeljene na činjenicama koje su ustanovljene dok su žene bile zaštićeni spol nestat će – kao, na primjer (ovdje ulicom prođe četa vojnika), da žene, svećenici i vrtlari žive dulje od drugih ljudi. Uklonite tu zaštitu, izložite, izložite ih istim poslovima i djelatnostima, neka postanu vojnici, mornari, vozači lokomotive i lučki radnici, i neće li žene umirati toliko mlađe, toliko brže od muškaraca da će se govoriti „Danas sam vidio ženu“ onako kako se nekad govorilo „Vidio sam avion“. Svašta se može dogoditi kad bivati ženom prestane biti zaštićeno zanimanje, pomislih otvarajući vrata.“[34] I naravno da je ispravno predvidjela da će samo ekonomska neovisnost izboriti ženi mjesto u književnosti: „...ovo ne možeš, ovo ne smiješ!... Dala je sve od sebe. S obzirom na to da je Mary Carmichael nije bila genij, već nepoznata djevojka koja piše svoj prvi roman u unajmljenoj sobi, bez onih poželjnih stvari, vremena, novca i dokolice, nije čak ni toliko loše, pomislih. Dajte joj još sto godina, zaključih čitajući posljednje poglavlje – na zvjezdanom nebu ocrtavala su se gola ramena i nosovi jer je netko gurnuo zavjese u dnevnoj sobi – dajte joj jednu sobu i pet stotina

[31] V. Woolf: Gospođa Dalloway, str. 203 (iz pogovora M. Bekera)
[32] V. Woolf: Obična čitateljica, str. 203 (iz pogovora L. Čale – Feldman)
[33] V. Woolf: Vlastita soba, str. 14
[34] Ibid. str 42

godišnje, dopustite joj da kaže što misli i ispusti pola onoga što je sada uvrstila, i napisat će bolju knjigu. Postat će pjesnikinjom, rekoh odlažući *Životnu pustolovinu*, prvi roman Mary Carmichael, na kraj police, neka pričeka još stotinu godina."[35]

A ta će se žena, kad joj financije to omoguće, morati i obrazovati. Kakvo će to biti Sveučilište? U eseju *Tri gvineje,* ono izgleda ovako:„Siromašan koledž mora poučavati samo vještinama koje se mogu poučavati na jeftin način i koje mogu prakticirati siromašni ljudi; umjetnostima kao što su medicina, matematika, glazba, slikanje i književnost. Morao bi poučavati vještinama ljudskog sporazumijevanja; umjetnosti razumijevanja života i umova drugih ljudi te malim vještinama govorenja, odijevanja, kuhanja koje su im srodne. Cilj novog koledža, jeftinoga koledža ne bi smio biti razdvajanje i usmjeravanje na zasebne djelatnosti već njihovo povezivanje."[36] Ali kako osnovati školu kojoj ne bi bio imanentan natjecateljski duh, a koji će dovesti prije ili kasnije do neizbježnog pitanja „Kako spriječiti rat?" Ona predlaže da se osnuje „onda takav koledž; ovaj siromašni koledž; na kojem je učenje traženo zbog njega samog; gdje je ukinuto hvastanje; i nema diploma; i nema predavanja i ne drže se propovijedi niti ima starih pogubnih podlijeganja taštini i paradiranja koja razvijaju natjecateljstvo i ljubomoru..."[37]

Sama je Woolf razotkrila odnos moći bolje nego bilo tko drugi i preteča je Foucaultovskoj, Bartheovskoj, Adornovoj misli o odnosima mase i političkog ideala koji je gotovo uvijek politički demagog, kako ispravno primjećuje Čale – Feldman u pogovoru jer „Woolf je diskusiju o muškom narcizmu i feminiziranoj masi prebacila na odnos očinskog autoriteta i represije nad kćerima, ne zaustavljajući se na britkosti neosobnih konstatacija i domišljatim ali besperspektivnim razobličenjima ideoloških konstrukata."[38] Iako je teško povjerovati da, nakon svega što nas je povijest naučila, ideološki potrošeni obrasci totalitarnih režima i danas uspješno padaju na pogodno tlo i zameću klice bezumlja i destrukcije, možemo zaključiti da se malo toga od vremena Virginije Woolf promijenilo, iako je ona kirurško preciznošću predvidjela mogući razvoj događaja. Nisu li upravo danas, u sveopćoj želji za aplikativnošću znanosti i znanja, poželjnom, ali ubojitom kompetitivnošću, njezine riječi upućene ženama u ono doba bile posve utopijske, „uperene protiv obrazovanja za odlike i nagrade, natjecateljskog rada ili zgrtanja bogatstva i zasluga"[39], a danas posve prihvatljive. Na primjeru ovog eseja, koji je i

[35] Ibid. str. 94
[36] V. Woolf; Tri gvineje, str. 44
[37] Ibid. str. 46
[38] Ibid. str. 257
[39] Ibid. str. 259

danas više nego aktualan, možemo, ako želimo vidjeti, zaključiti da je to put u propast i razaranje ispravnih vrijednosti koje bi znanosti trebale njegovati. Potrage za istinom.

Ovim kratkim radom s izabranim primjerima kojih je moglo biti i mnogo više zorno je vidljivo da su sva djela Virginije Woolf prepuna promišljanja o smjeru ljudskoga napretka i postojanja. Upravo zbog toga njezina su djela trajno aktualna, podložna novom čitanju i novom tumačenju koje nam je potrebno da u vlastitoj svakodnevici pronađemo odgovor za vlastita egzistencijalna pitanja. Nije izvjesno da ćemo te odgovore i pronaći, ali kako je na više mjesta i sama Woolf zaključila ustrajna potraga je i jedini cilj. Sama je Virginia samo naizgled odustala od te potrage, zaronivši u bezdan ili je možda pokušala odgovor pronaći onkraj stvarnosti, s druge strane zrcala, u eteru.

Bibliografija

- Black, N., *Virginia Woolf as Feminist*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004. Collins, S.G.,*All Tomorrow's Cultures*. Berghahn Books. New York, 2008.
- Hintikka, J.: *Virginia Woolf and Our Knowledge of the External World*, source: The Journal of Aesthetics and Art of Criticism, vol. 38, No. 1 (Autumn 1979) pp. 5–14. Published by: Wiley on behalf of The American Society for Aesthetics, stable url: Http: //www.jstor.org/stable/430039, accesed: 11/07/2014; 05:39
- Maskalan, A.,*Utopija i njezini doprinosi suvremenim razmatranjima roda*, Filozofska istraživanja, Vol.29 No.3 Listopad 2009.
- Park, Sowon S., *Suffrage and Virginia Woolf: „The Mass behind the Single Voice",* source: The Review of English Studies, New Series, vol. 56, No.223 (Feb., 2005) pp.119–134, published by: Oxford University Press, stable url: http://www.jstor.org/stable/3661192, accessed: 11/07/2014, 05:38
- Wells, G.H. *The Shape of Things to Come,Project Gutenberg of Australia eBook*1933.
- Wells, G.H., *Vremenski stroj,* Stvarnost, Zagreb, 1969.
- Wells, G.H., *Moderna utopijahttp://www.gutenberg.org/cache/epub/6424/pg6424.txt*1905.
- Whitworth, Michael H., *Virginia Woolf* (Authors in Context) Oxford World's Classics, 2005.
- Woolf, V. *Gospodin Bennet i gospođa Brown,* Centar za ženske studije, Zagreb, 2010.

– Woolf, V., *Collected Essays*, Vol. 3, London: Hogarth Press, 1966. The Cambridge companion to Virginia Woolf, 2nd ed. Susan Sellers, Camebirdge UniversityPress, 2010.
– Woolf, V., *Gđa Dalloway,* biblioteka. Moderni klasici, Sysprint, Zagreb, 1997.
– Woolf, V., *Obična čitateljica,* Centar za ženske studije, Zagreb, 2005.
– Woolf, V., *Orlando,* Vuković&Runjić, Zagreb, 2000.
– Woolf, V., *Svjetionik,* biblioteka Jutarnjeg lista, XX. St., Globus media, 2004.
– Woolf, V., *Tri gvineje,* Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.
– Woolf, V., *Valovi,* Naklada Jurčić, Zagreb, 2007.
– Woolf, V., *Vlastita soba,* Centar za ženske studije, 2003.

Maja ADŽIJA

PERCEPTION OF FUTURE AND UTOPIA ELEMENTS IN WORKS OF VIRGINIA WOOLF

The author of this paper explores the elements of the future, utopian considerations of the progress of humanity, women's issues and culture in progress in the selected works of Virginia Woolf. The utopian thought is viewed through her philosophical-literary approach to creation. Virginia Woolf addressed the eternal themes of pacifism and humanism in her fictional works, as well as in her essays in which she discussed the then current socio-political situation. Reading from today's perspective and our experience of the 20th century however, these can serve as a source in which we can find an answer to the crisis of culture we are witnessing in recent years. In this paper, the author deals with selected elements in the following fictional works: *Mrs. Dalloway, Orlando, Lighthouse, The Waves*, as well as with the following essays: *Three Guineas, A Room of One's Own, The Common Reader, Mr. Bennett and Mrs. Brown*.

Key words: *Virginia Woolf, utopia, future, feminism, human*

UDK 930.85(497.16)
Pregledni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje
boban.batricevic@fcjk.me

POLEMIKA RISTA DRAGIĆEVIĆA I MIHAILA LALIĆA O ČUVANJU CRNOGORSKOGA KULTURNOG NASLJEĐA

U radu je predstavljena polemika između Rista Dragićevića i Mihaila Lalića vođena krajem 1967. i početkom 1968. godine. Interesantna je zbog samoga načina polemisanja (i Lalić i Dragićević bili su veoma vješti polemičari), zatim zbog povoda i teme – čuvanje i tretiranje kulturnoga nasljeđa Crne Gore, kao i samih okolnosti koje su vladale u institucijama kulture nakon rata.

Ključne riječi: *Mihailo Lalić*, *Risto Dragićević*, *polemika*, *kulturna istorija*, *kulturno nasljeđe*, *kulturna baština*, *muzej*, *muzeologija*

Šezdesete i sedamdesete godine XX vijeka u Crnoj Gori poznate su kao doba velikih polemika u domaćoj štampi povodom raznih naučnih pitanja, naročito iz oblasti istorije, kulture, temporalnosti, identiteta, jezika.[1] Istorijski eho baražnih vatri argumentima i gledištima ošeća se još uvijek. Treba li pomenuti značaj rasprave između Dimitrija Dima Vujovića i Pavla Mijovića o razvoju crnogorske nacije koja će biti okidač za stvaranje društvenih podjela aktuelnih i danas? Između svih tih „sudara“ našla se i veoma zanimljiva polemika između jednoga od prvih crnogorskih školovanih istoričara – Rista Dragićevića[2] i jednoga od najvećih crnogorskih pisaca u njenoj

[1] Posebno se izdvaja medijski „rat“ oko podizanja Njegoševa mauzoleja i polemika nastala nakon skupa crnogorskih intelektualaca o putevima crnogorske nacionalne kulture januara 1968. godine.

[2] Risto Dragićević (Piperi, Podgorica, 1901 – Cetinje, 1980), istoričar. „Filozofski fakultet u Beogradu završio je 1928. godine. Nakon toga je bio profesor srednjih škola na Cetinju do 1937. godine, kada je počeo sa radom u Državnom muzeju na Cetinju, gdje je radio do penzionisanja 1965. godine. U Muzeju je obavljao razne dužnosti – od bibliotekara do direktora. Savjesno je čuvao povjerenu kulturnu baštinu, po uzoru na svoje prethodnike – Dušana Vuskana i Mirka Medenicu. Preduzimao je mnoge poslove u periodu okupacije 1941–1945. kako bi sačuvao od otuđivanja bogato kulturno-istorijsko nasljeđe svoje institucije. Prvi njegov značajniji rad bila je rasprava o crnogorskim guvernadurima, koju je

istoriji – Mihaila Lalića,[3] vođena krajem 1967. i početkom 1968. godine. Ne toliko značajna za razvoj nauke kao mnoge druge toga perioda, ali svakako interesantna zbog samoga načina polemisanja (i Lalić i Dragićević bili su veoma vješti polemičari) zatim povoda i teme – čuvanje i tretiranje kulturnoga nasljeđa Crne Gore, kao i samih okolnosti koje su vladale u institucijama kulture nakon rata. U nekim djelovima ona nam otkriva i pojedine karak-

napisao kao student. Bavio se pretežno političkom i kulturnom istorijom Crne Gore, istorijom zdravstva, etnografijom i folkloristikom. Demistifikovao je tvrdnju koja se umalo nije uzdigla na stepen naučnog suda, da je Crna Gora sklopila tajni ugovor sa Austrijom 1908. godine kojim je, navodno, obećala lojalno držanje prema austrijskoj politici na Balkanu. Od mnoštva Dragićevićevih radova, najvažniji su: *Guvernaduri u Crnoj Gori 1717–1830* (1940)*, Arhivski podaci o licima Gorskog vijenca* (1948)*, Tajni ugovor Crne Gore sa Austrijom* (1968)*, Sanitetska služba u Crnoj Gori 1890–1916* (1972). Napisao je veliki broj članaka o Njegošu.“ Izvor: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3 (Č–J), Vijesti, Podgorica, 2006, str. 570.

[3] Mihailo Lalić rođen je 7. oktobra 1914. godine u Trepči, kod Andrijevice. Godine 1933. upisao je Pravni fakultet u Beogradu. Učestvovao u radu poluilegalnih i ilegalnih organizacija revolucionarnog pokreta. Član SKOJ-a postao je 1935. godine, a avgusta 1936. primljen je u KPJ. Učesnik je Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. Po oslobođenju zemlje, Lalić radi u Agitpropu Pokrajinskog komiteta na oživljavanju kulturne djelatnosti (radio, Tanjug, pozorište i dr.). Zajedno s Mirkom Banjevićem i Jankom Đonovićem pokreće na Cetinju časopis *Stvaranje*. Krajem 1946. prelazi na rad u Beograd kao urednik *Borbe*. Radio je jedno vrijeme u *Književnim novinama*, ali se ponovo vraća u *Borbu*, đe radi kao urednik kulturne rubrike, a kasnije kao reporter. Godine 1955. napušta *Borbu* i pokušava da živi od književnog rada, a potom stupa u Izdavačko preduzeće „Nolit“, đe ostaje na dužnosti urednika sve do penzionisanja 1965. godine. Godine 1948. Mihailo Lalić objavljuje svoju prvu knjigu – zbirku pjesama *Staze slobode*. Iste godine pojavljuje se i njegova prva knjiga proze – zbirka pripovjedaka *Izvidnica*. Tokom 1949. i početkom 1950. godine časopis *Književnost* objavljuje u nastavcima njegov roman *Svadba*. Ovo Lalićevo djelo, koje je istovremeno prvi značajniji roman o NOB-u u poslijeratnoj jugoslovenskoj literaturi, štampan je kao posebna knjiga 1950. godine. Iste godine objavljuje i knjigu *Izabrane pripovijetke*. Novu knjigu pripovjedaka *Prvi snijeg*, koja slika početak revolucije u Crnoj Gori, objavljuje 1951. godine. Sljedeće godine pojavljuje se izbor putopisa i reportaža *Usput zapisano*. Za vrijeme boravka na studijskom putovanju u Parizu (1953. i 1954. godine) Lalić je napisao prvu verziju romana *Zlo proljeće*. Zatim, slijede prve verzije Lalićevih poznatih djela: *Raskid* (1955) i *Lelejska gora* (1957). Nakon toga, Lalić objavljuje svoj novi veliki roman *Hajka* (1960). Svoju sliku rata i revolucije zaokružuje zbirkom pripovjedaka *Posljednje brdo* i romanom *Pramen tame* (1970). Izbori Lalićevih pripovjedaka objavljeni su više puta pod različitim nazivima: *Gosti*, *Pusta zemlja*, *Svitanje* itd. Nova, proširena verzija *Lelejske gore* pojavila se 1963, dok je nova verzija romana *Raskid* izašla iz štampe 1969, zbirka pripovjedaka *Prvi snijeg* (u proširenoj verziji) 1977, a u okviru Lalićevih sabranih djela 1979. pojavile su se i nove verzije njegovih romana *Svadba* i *Zlo proljeće*. Posthumno mu je objavljeno više djela, a dobitnik je najvećih i najprestižnijih državnih nagrada. Umro je u Beogradu, 30. decembra 1992. godine. Fakultet za crnogorski jezik i književnost, zajedno s Maticom crnogorskom objavio je 2014. godine najveću do sada Lalićevu bio-bibliografiju. Izvor: Nada Drašković; Petar Krivokapić; Dobrilo Aranitović, *Bio-bibliografija Mihaila Lalića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska, Cetinje, 2014, str. 5–9.

teristične crte crnogorskoga mentaliteta – lični odnos znao je prevladati u donošenju vrijednosnog suda.

Izgleda da je sukob između Lalića i Dragićevića tinjao nekoliko decenija. Životne okolnosti pozicionirale su ih na suprotnim stranama – Dragićević je u kraljevini Karađorđevića bio ugledan profesor, radnik muzeja i član ekipe okupljene oko *Zapisa*, dok u toku Drugoga svjetskoga rata nije uzimao aktivnog učešća. S druge strane Lalić je u međuratnom periodu pripadao taboru „napredne", pobunjene omladine i komunista, a u toku rata bio je borac NOP-a i zatočenik kolaboracionističkih i fašističkih zatvora. Odmah nakon rata i uvođenja jednopartijskog sistema, nove vlasti nijesu jednako gledale na pripadnike komunističkoga pokreta i one koji nijesu učestvovali u revoluciji.Predistoriju njihove polemike možemo datirati već 1946. godine. Tada su se kao članovi, zajedno našli u komisiji za preuređenje Državnoga muzeja.[4] Pored njih, tu su još bili: pomoćnik ministra prosvjete Andrija Koprivica kao predšednik, načelnik Odjeljenja za narodno prosvjećivanje i kulturu Marko Kažić, direktor muzeja (i u toku okupacije) Mirko Medenica i umjetnici Milan Božović i Anton Lukateli. Prema Dragićeviću, on i Medenica nijesu se slagali s radom ostalih članova komisije: „Ni sam predsjednik, ni neki članovi komisije nijesu imali pravilan odnos prema dragocjenim muzejskim objektima, jer ih nijesu posmatrali sa naučne i muzeološke tačke gledišta",[5] pa je Medenica nekoliko puta instistirao da bude penzionisan što je i učinjeno samo mjesec nakon formiranja komisije, maja 1946. Dragićević nije odmah u javnost iznio uočene zamjerke, to je uradio tek deset godina kasnije u jubilarnom tekstu „Državni muzej na Cetinju (1896–1956)" objavljenom 1957. godine u *Istorijskim zapisima*. Tu je optužio Mihaila Lalića za nesavjesno postupanje s crnogorskom kulturnom baštinom, jer je ovaj predložio da se dvorski kreveti iz doba dinastije Petrović prodaju, a portreti evropskih vladalaca sklone u neki zavučen ugao „pa koga interesuju neka ih prevrće i gleda".[6] Nataloženu decenijsku srdžbu Dragićević je sasuo i na ostale ističući da je Koprivica za vrijeme razmještaja muzejskih objekata dovodio „razna lica iz varoši da mu pomažu u radu" pritom ne konsultujući radnike muzeja; za slikare Lukatelija i Božovića navodi da su nekoliko puta tražili da im se ustupe portreti „raznih vladalaca" kako bi ih premazali i na njima izradili svoje slike.[7]

[4] Dragićević Risto, „Državni muzej na Cetinju (1896–1956)", *Istorijski zapisi*, godina X, kniga XII, sveska 1–2, Cetinje 1957, str. 90.

[5] Isto.

[6] Isto.

[7] Isto. Imajući u vidu da su komisiju činila četiri pripadnika NOB-a i dva člana koja su u međuratnome periodu bili u institucijama kraljevine Karađorđevića, a u toku samoga rata zapošljeni u muzeju, nije teško zaključiti da je sukob imao i političku pozadinu. U novim okolnostima različiti sistemi vrijednosti dva vremena došli su u kontakt pa su antagoniz-

Lalić nije odgovarao na ove Dragićevićeve navode, štaviše, istakao je kasnije da nije ni znao za pomenuti tekst.[8] Njihova polemika razbuktaće se deset godina kasnije, 1967. godine, kad će Dragićević povodom novoga jubileja crnogorskih muzeja (40 godina od osnivanja) aktuelizovati napade na Mihaila Lalića i ostale članove negdašnje komisije u nekim bosanskim, hrvatskim i srpskim medijima. Lalić, tada već značajna figura na jugoslovenskom književnom polju i do toga trenutka dobitnik najviših državnih priznanja,[9] nije mogao oćutati optužbe na svoj račun, jer su mu Dragićevićeve „strijele"zadirale u ugled. Zato je u razgovoru s Ratkom Pekovićem, novinarom titogradske *Pobjede* vođenim povodom objavljivanja knjige pripovijedaka *Posljednje brdo*, na pitanje: „Da li biste nam mogli objasniti kakvim su povodom pominjali vaše ime u diskusiji oko 'slučaja' cetinjskog muzeja i kakvo je mišljenje o toj 'diskusiji'"[10], Lalić dao svoju verziju događaja. Za njega je čitava „diskusija" niska i nedostojna, puna podmuklosti i sumnjivih podsticaja od strane Rista Dragićevića, koji je zbog toga što je „njegov članak iz 1957. godine ostao neprimijećen (...) ovoga ljeta, preko nekih reportera željnih senzacija štampe naše, podgrijao" i „mene onako uzgred zakačio, da bi čorba bila gušća".[11] On ističe da ništa od „Ristovih" napisa nije tačno i da ovaj samo djelimično iznosi istinu, prećutkujući određene okolnosti. „U toj komisiji zastupao sam

mi s obje strane izlazili na površinu. Novoj vlasti bilo je potrebno iskustvo dotadašnjih radnika muzeja i „komunistički, revolucionarni" elan „novih snaga", koje su trebale ubrzati „socijalističku izgradnju" i „narodnu prosvijećenost". Ipak, taj posao išao je teško. Komunističke vlasti gledale su na dinastičku tradiciju Crne Gore kao na „reakcionarno" i „buržujsko tlačenje siromašnih klasa", pa su i muzejski predmeti toga doba predstavljali otisak „izrabljivanja". Portreti evropskih vladara za komuniste nijesu bili prihvatljivi jer su po njihovom tumačenju istorije oni simbolizovali taj klasni svijet koji je revolucijom trebalo sahraniti. Isti je slučaj i s artefaktima religijskog karaktera, te je zato komunistički ministar Niko Pavić naredio da se svi takvi predmeti „uklone iz Državnog i prenesu u crkveni muzej". To je ono što Dragićević kao čovjek „staroga vremena" nije mogao, ili nije želio da shvati. Zato su njegovi sudovi više lične nego nepristrasne prirode.

8 „Nijesam pročitao (...) članak Rista Dragićevića iz 1957. godine. Ima i većih autoriteta čije sve članke nijesam stigao i nikad neću stići da pročitam, a ipak sam živ ostao i relativno neoštećen. Nijesam znao, i niko mi nije kazao da su Ristovi članci obavezna lektira". In: Mihailo Lalić, „Odgovor Mihaila Lalića na pismo Rista Dragićevića", In: *Pobjeda*, 17. XII 1967, str. 9.

9 Do 1968. godine: Nagrada Vlade NR Crne Gore (1950) za zbirku poezije *Staze slobode*, Nagrada Vlade FNRJ (1950) za zbirku pripovjedaka *Izvidnica*, Nagrada Saveza književnika Jugoslavije (1954) za roman *Zlo proljeće*, Nagrada Udruženja književnika Srbije (1955) za roman *Raskid*, Nolitova nagrada (1963) za roman *Lelejska gora*, Njegoševa nagrada (1963) za roman *Lelejska gora*, Oktobarska nagrada grada Beograda (1966) za roman *Hajka*, Nagrada AVNOJ-a (1967) za književni rad.

10 Mihailo Lalić, „Istina je dublja od fakata, zato je mudrija i teža", In: *Pobjeda*, 29. XI 1967, str. 9. Intervju posebno može biti zanimljiv književnim istoričarima.

11 Isto.

mišljenje da Muzej ne treba da ostane kao Muzej kralja Nikole, da treba da ga pretvorimo u Muzej Crne Gore, da zato iz muzeja treba izbaciti krevete i krevetninu, i papuče i samovare i albume princeza, čajnike, tanjire, kašičice i šerpe razne – sve privatno, trivijalno, kujnsko, stono i krevetno“[12]– navodi Lalić, tvrdeći da Dragićević namjernone govori da je on (Lalić) imao takav stav upravo zbog činjenice da je muzejski materijal te provinijencije i od strane Rista Dragićevića bio izdavan na revers kad god bi se za to javila potreba. Naime, u poslijeratnoj razrušenoj i gladnoj Crnoj Gori kad bi navratila neka strana delegacija, u nedostatku smještaja i udobnosti vlasti su praktikovale da posude muzejski materijal i daju ga na korišćenje drugim državnim službama – „uzajmljivalo se sve na revers (...) pisani su reversi posebno za svaku čašu, slanik, kašičicu. Risto je znao kakvi su to reversi, za kakve se nevolje pozajmljuje (...) i kasnije – znao je gdje i kako da traži povratak stvari, ali njemu nije stalo do stvari, njemu se više sviđalo da se te stvari ne vrate pa da on u tome nađe oslonac za tvrđenje da nije samo Pircio Biroli opljačkao muzej na Cetinju, da su i komunisti uzeli a nevratili.“ [13] Što se tiče napada na slikare Božovića i Lukatelija, Lalić ističe da oni nikada nijesu tražili vladarske portrete za svoja platna, već da su isticali da su to kičerski radovi („i zaista jesu kičerski“, potvrđuje Lalić) te da je jedina vrijednost „tih sličurina“ platno na kojemu su namazane. Njihov komentar kao članova komisije „Risto je predstavio kao traženje slikara da im se ta platna ustupe za ličnu upotrebu... eto takva mu je svaka istina.“[14] Dalje, optužuje Dragićevića da je „iz lukavstva“ namjerno izostavio da kaže o kojima se vladarima radi. To su po Laliću portreti Nikolaja II Romanova, Napoleona III, Vilhelma Pruskoga, Franca Jozefa i Vitorija Emanuela. Jedini razlog da se portreti takvih „kreatura“ nađu u muzeju, Lalić vidi samo u umjetničkoj vrijednosti slike, koju ovi portreti nemaju. Jedan od povoda zašto će se nakon ovoga intervjua Dragićević upuštiti u polemiku, bila je i Lalićeva konstatacija da je sam Risto Dragićević djelimično kriv za štetu koju je muzeju u toku Drugoga svjetskoga rata nanijela pljačka okupatora,[15] jer kao činovnik muzeja „nije učinio ništa“ da se sklone neki naročito dragocjeni predmeti.[16]

Dragićević je ubrzo reagovao. U vrlo kratkom pismu koje je poslao redakciji *Pobjede*, uzdržano se osvrnuo na Lalićeve napade istakavši da je

---

[12] Isto.

[13] Isto.

[14] Isto.

[15] O pljački u toku okupacije viđeti: Mirko Banjević, „Uništenje kulturnih tekovina na Cetinju: zločini okupatora i domaćih izdajnika“, In: *Pobjeda*, 24. 12. 1944, str. 6.

[16] Mihailo Lalić, „Istina je dublja od fakata, zato je mudrija i teža“, In: *Pobjeda*, 29. XI 1967, str. 9.

njegov rad iz 1957. „pisan na osnovu dokumenata“ i da je u njemu navedeno ko je sve nanosio štetu Državnome muzeju, pljačkom ili nenaučnim odnosom – ciljajući indirektno na književnika.[17] Vještom zamjenom teza, Dragićević je u duhu oprobanoga polemičara pokušao Lalićeve optužbe preusmjeriti na samoga Lalića, tvrdeći da ovaj danas ima isti odnos prema kulturnome nasljeđu kao prije dvadeset godina – da radove najpoznatijih umjetnika nekih evropskih zemalja naziva „kičerskim“ i „sličurinama“. Osvrćući se na optužbe da nije ništa uradio u toku okupacije da sačuva kulturno blago, Dragićević završava: „Znam da nema čitaoca koji može shvatiti mudrost književnika Mihaila Lalića i Andrije Koprivice da bibliotekar i direktor jednoga muzeja mogu spriječiti okupatorske vojne vlasti da odnesu iz muzejskih magacina jedan dio muzejskog inventara, jer ih ni sve naše i savezničke vojne vlasti nijesu mogle spriječiti da tokom cijele okupacije čine i mnogo veće i teže zločine, pa mi izgleda smiješno kada bih za ovu Lalićevu priču iznosio ma kakve dokaze i podatke“.[18]

Ovakvo Dragićevićevo otpisivanje razjarilo je Mihaila Lalića, u njegovu odgovoru potekle su teške riječi i metafore. Lalić je Dragićevića uporedio sa Šekspirovim Šajlokom iz *Mletačkoga trgovca*: srećan sam „te nijesam morao nikog da dočekujem i da se zbog takvih dočeka zadužujem kod ovog Šajloka druge vrste, ovog Šajloka što ne traži funtu mesa nego funtu moralnog uniženja“ – aludirajući tako na izdavanje reversa od strane Dragićevića. „Nije pošteno, nije moralno to što on (Dragićević – B.B.) čini“ (...) „Tako se ne pišu jubilarni članci. Članci tako napisani ne treba da se zovu 'jubilarni' nego 'klevetarni'. Takvi članci imaju zadah koji privlači senzacionalističke lešinare iz šund štampe. Taj zadah može da ih privuče i poslije deset godina...“.[19] Lalić svoga suparnika u raspravi optužuje da namjerno krivo tumači, afektira, izokreće i „podešava“ kako bi njegova konstrukcija bila što ubjedljivija, a da to sve radi iz ličnoga zadovoljstva i promocije svoga teksta iz 1957. godine. Tvrdnju da Dragićević „nije učinio ništa“ da spriječi pljačku muzejskih eksponata Lalić potkrjepljuje primjerima iz starijih vremena, kad su u skrivnicama oko Cetinjskoga manastira građani i rodoljubi sakrivali dragocjene predmete. On ističe da je logično da se kompletan muzej nije mogao sakriti, ali da jesu bar nenadoknadive dragocjenosti, što „istoričar Dragićević i njegov direktor“ nijesu učinili. „Kad je Biroli uzeo da bira – sve mu je bilo pod rukom. I on je stvarno izabrao. Ostavio nam je doduše, albume princeza, čajnike, slanike i 'portrete evropskih vladalaca' među kojima i Viktora Emanuela, ali je uzeo

[17] Dragićević Risto, „Pismo Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 7. XII 1967, str. 9.

[18] Isto.

[19] Lalić Mihailo, „Odgovor Mihaila Lalića na pismo Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 17. XII 1967, str. 9.

najljepše eksponate, među njima, na primjer, Glavu iz Duklje koja vrijedi više no vagon jorgana i kreveta što se možda i sada čuvaju u Muzeju. A tu Glavu iz Duklje bilo je dovoljno spustiti u bunar iza muzeja ili je zakopati u dvorištu Muzeja (...) Sklonili bi je službenici Muzeja, ili građani Cetinja, ili seljaci iz Bajica, da je imao ko da im kaže; sklonili bi je i po sopstvenoj inicijativi da nijesu imali pred sobom patentirane muzealce, stručnjake, istoričare, znalce, koji tada nijesu učinili što im je bila dužnost da učine, ali su se pripremili da poslije petnaestak godina, to jest 1967, jubilarno zakukaju.“[20]

Samo četiri dana kasnije uslijedio je Dragićevićev drugi i potonji odgovor. U njemu nije bio uzdržan kao u prvome javljanju. Laliću je pripisao za izmišljotinu tvrdnju da je bio u mogućnosti da sakrije bilo što od kulturnoga bogatstva Crne Gore, objašnjavajući da u iznenadnome napadu na Jugoslaviju aprila 1941. godine za to nije bilo uslova.[21] Citirajući Milana Bartoša, eksperta za međunarodno pravo, Dragićević govori da se u zemljama s imperijalističkom prošlošću nalazi više arheološkoga blaga s pojedinih teritorija, nego što ga je ostalo na eksploatisanoj teritoriji, pravdajući se na taj način optužbe da su on i direktor Medenica nešto pogrešno uradili. Po Dragićeviću nije tačno ni to da je Pircio Biroli[22]novembra 1942. birao eksponate, već da su to po njegovome naređenju uradili italijanski oficiri i karabinjeri popunivši na taj način svoje kacelarije; a da je on lično 8. juna 1943. godine poslao avionom za Rim mermernu glavu iz Duklje.[23] O tome su, kaže Dragićević, „nadležne jugoslovenske vlasti“ bile obaviještene i novembra 1944. i decembra 1945, te februara 1946. godine. „Ja bih, ako smijem i ako me zbog toga Lalić neće nazvati 'antidržavnim' i ovim putem priznao jednu svoju 'jeres', a naime da bi mi milije bilo da je tom prilikom Pircio Biroli odnio i desetak takvih slomljenih mermernih glava raznih rismkih boginja, no samo jednu jedinu raspalu povelju koju su dali članovi dinastije Nemanjića, pa i sam car Dušan, poznatom Vranjinskom manastiru.“[24] Dragićević javno poziva Lalića da učini anketu među Cetinjanima i Bajicama i vidi da li bi oni u toku okupacije prije spašavali glavu iz Duklje ili svoju glavu. On se pita zašto je Lalić toliko vezan za tu rimsku glavu, jer se iz njegova teksta ne vidi „da li je doista njemu (Laliću – B.B.) jasno kakav je to eksponat“ aludirajući da poznati crnogorski pisac „ni-

[20] Isto.

[21] Dragićević Risto, „Odgovor Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 21. XII 1967, str. 9.

[22] Biroli Pircio Alesandro (1877–1962), armijski general, italijanski okupacioni guverner Crne Gore, ratni zločinac. Funkciju guvernera obavljao od 3. oktobra 1941. do 15. jula 1943. godine.

[23] Možda nesvjesno, Dragićević je ovđe potvrdio sudove Lukatelija i Božovića da se nije radilo o vrhusnkim umjetničkim ostvarenjima, a Lalićevo insistiranje da se one uklone iz postavke samo su odraz sistema vrijednosti jednoga komuniste.

[24] Dragićević Risto, „Odgovor Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 21. XII 1967, str. 9.

kada u životu nije vidio tu rimsku glavu, pa čak ni njenu fotografiju.“[25] Zatim je Lalića optužio za neznanje iz opšte istorije jer Državni muzej nikada nije imao umjetnički portret cara Vilhelma II, „već samo njegovu uvećanu fotografiju i jednu litografiju“, kao ni portret kralja Vitorija Emanuela III, „već samo umjetničke slike kralja Vitorija s porodicom“[26]... A onda Dragićević u svojoj ofanzivi ide predaleko – osvrćući se na Lalićevu usporedbu sa Šajlokom, on ističe – „Iz završnog pasusa Lalićevog odgovora lijepo se vidi da on ili nije čitao Šekspirovo djelo 'Mletački trgovac', ili ga nije dobro razumio jer moj rad u Državnom muzeju nema nikakve veze sa Šajlokom i njegovom funtom mesa.“[27]To je prvome školovanome crnogorskome istoričaru bio dokaz da Lalić „ne čita ni mnogo 'veće autoritete'“ nego što je on, „jer evo punih četrdeset godina vodim stručne polemike s raznim ljudima od nauke i knjige a nikada do danas nije mi neko odgovarao ovako neknjiževnim i nekulturnim rječnikom, pa neka to bude na čast Mihailu Laliću.“[28] Ovom rečenicom završava se i Dragićevićevo pisanje povodom čitavog problema.

U posljednjem činu polemike koji nosi naziv *O Šajloku i ostalim eksponatima*, Mihailo Lalić spušta zavjesu odgovarajući na ono što mu se spočitava. Prvo je pokušao pronaći nelogičnosti u potonjem napisu Rista Dragićevića – „stiče se utisak da je napad na muzeje, pa i na Cetinjski muzej, bio istovremen, ili bar isto onoliko iznenadan kao i napad na Jugoslaviju: nije bilo vremena za sklanjanje ni mogućnosti za zakopavanje, na brzinu su nas uhvatili – upali, ščepali, odnijeli“ – ironiše Lalić, dodajući da je od napada na Jugoslaviju aprila 1941. do velike pljačke muzeja novembra 1942. protekao veliki period, period u kojemu su se od okupatora skrivali topovi, saniteti, ilegalni komiteti, čitave porodice, koje su do 1945. tražili svi „psi Abvera i Gestapoa“.[29] „Risto nigdje ne pominje da je bilo opčaranosti, ostaje samo da su bili iznenađeni, jer oni to, od fašizma, nijesu očekivali. Od fašizma su oni očekivali da im redovno daje mjesečne plate u lirama, a ne drugo.“[30] Lalić optužuje Dragićevića da ni nakon pohare muzeja 1942. nije učinio ništa da spriječi poharu iz 1943. godine, ili makar umanji njen učinak skrivanjem vrijednih eksponata – da Biroli nije birao uzeo bi neki od portreta „najpoznatijih evropskih vladara“ a ne glavu iz Duklje. Ovđe nam otkriva i svoje stereotipe, tipične za komunistu s ratnim iskustvom – na portretima vladara vidio je samo bakenbarde i trbuhe patentirane evropske reakcije, lica istorijski beznačajna ili lica krvopija svojih

[25] Isto.
[26] Isto.
[27] Isto.
[28] Isto.
[29] Mihailo Lalić, „O Šajloku i ostalim eksponatima“, *Pobjeda*, 7. I 1968, str. 9.
[30] Isto.

i njegovoga naroda, tupava i sita lica naslikana lakejskim potezima beznačajnih slikara. Izlet iz prethodnoga teksta Rista Dragićevića da nije čitao ili razumio Šekspira, Lalić nije mogao da otrpi. Gotovo polovinu svoga odgovora posvetio je ovoj epizodi. S obzirom na to da se Dragićević od Lalićeva poređenja odbranio citiranjem istoričara književnosti Kohana, a ne Šekspirovim izvornikom, po kome je Kohan istakao da je „strast za bogatstvom i novcem – osnovna crta Šajloka", usporedba sa Šajlokom činila se neutemeljenom i smiješnom u shvatanju Rista Dragićevića, pošto se on u muzeju nije obogatio niti je imao namjeru. To je Laliću dalo argumentaciju da mu zamjeri da tipično „ristovski" koristi izvore koji samo njemu idu u prilog. „Da se malo promučio da prelista Šekspirovu knjigu (...) Risto bi se uvjerio da se Šekspir i mrtav brani od tumačenja koje mu Risto podmeće."[31] Nakon opširnog citiranja Šekspira, u kojemu Šajlok odbija povraćaj novca, i traži od Basanija ugovorenu funtu živoga mesa s njegovih grudi, Lalić navodi da ga je Dragićević podsetio na ovoga negativca govorancijom o tome kako kao dugogodišnji direktor Muzeja nikad nije tražio povraćaj nezakonito uzetog muzejskog inventara, radi svojih „ličnih zelenaških koristi", već na osnovu zakonskih normi. „Tu su još neke sporedne sličnosti: i Šajlok ima priznanicu, i Šajlok se poziva na postojeće zakonske propise, i pravi se kao da mu je stalo samo do poštovanja tih propisa. Jeste, Risto je tražio povraćaj uzetog muzejskog invetara, ali kako? Kao ni jedan drugi direktor muzeja u Evropi: pišući jubilarne članke!"[32] Zatim se pita zašto Dragićević povraćaj muzejskih eskponata nije tražio na sudu? „Zato što bi tada Risto ostao bez materijala za jubilarni članak. Zato što tada ne bi imalo šta da zvekne i odjekne." Međutim, lavina srdžbe ovđe se ne zaustavlja. Lalić, kao rijetko đe na ovaj način, ide do krajnjih granica pristojnosti – za Dragićevićevu konstataciju da 40 godina vodi stručne polemike kaže da te polemike nijesu mnogo ploda donijele, osim što se u njima „Risto proslavio po niskim zahvatima, čangrizanju i za petu ujedanju. Ja sam znao te njegove osobine, ali nijesam mogao da prećutim njegovu klevetu na račun Božovića i Lukatelija."[33] Nazivajući svoj dijalog s Ristom Dragićevićem uzaludnim, Lalić završava ovu polemiku sljedećim riječima: „sjećam se onoga što je rečeno: ako prljavštinu očistim rukavicom, neće se prljavština orukavičiti nego će se rukavica uprljati. Nekako tako stoji i ovo moje s Ristom: u raspri s njime ne može se čovjek od njega očistiti, može se samo oristiti."[34]

Ovđe se i završava ova mučna polemika dva značajna crnogorska intelektualca, koja u pojedinim segmentima više liči na kafansku doskočivalicu,

[31] Isto.
[32] Isto.
[33] Isto.
[34] Isto.

nego na ozbiljnu naučnu raspravu. U pregledanoj obimnoj bibliografiji nijesam naišao na njen nastavak. Od januara 1968. i skupa posvećenog putevima crnogorske nacionalne kulture, sva pažnja javnosti biće usmjerena na taj novi obračun koji će između ostaloga rezultirati i stopiranjem pisanja višetomne *Istorije Crne Gore* 1975. godine, najobimnije sinteze do sad.[35] Ipak, prikazana rasprava između Mihaila Lalića i Rista Dragićevića predstavlja značajan izvor za dubinsko proučavanje i analizu odnosa crnogorskoga mentaliteta prema kulturnoj baštini – u jednome trenutku njih dvojica kao da stavljaju na vagu vrijedne eksponate i gledaju đe će pretegnuti – je li važnija povelja Nemanjića ili rimska glava iz Duklje? U njoj je evidentan sudar dva svijeta, nekomunističkog i komunističkog: ono što je važilo ranije, ne važi danas. Polemika može poslužiti biografima i jednoga i drugoga, jer otkriva neke psihološke karakteristike kod obojice, neke od tipičnih za crnogorskoga čovjeka: prijeka narav, zadrtost i muanatost. U njihovim redovima nalazimo i značajne podatke o pljački kulturnoga blaga u toku rata ali i nesistematičnoj metodologiji očuvavanja istog nakon rata.

Na kraju, ne treba osuđivati ni Dragićevića, ni Lalića, svaki od njih je dao veliki doprinos Crnoj Gori i civilizaciji. Pa da nije uradio ništa drugo do što je spasio život svojemu sestriću Danilu Kišu, Risto Dragićević je mnogo dao čovječanstvu. Kiš je često u svojim intervjuima navodio da ga je upravo ujakova biblioteka predisponirala za život. S druge strane, Mihailo Lalić će svojim književnim opusom možda i najbolje opisati Crnogorce. I on i Dragićević s njihovom polemikom lako mogu naći pandan u likovima Lalićevih knjiga.

Bibliografija

- Banjević Mirko, „Uništenje kulturnih tekovina na Cetinju: zločini okupatora i domaćih izdajnika“, In: *Pobjeda*, 24. 12. 1944.
- Dragićević Risto, „Državni muzej na Cetinju (1896–1956)“, *Istorijski zapisi*, godina X, kniga XII, sveska 1–2, Cetinje 1957.
- Dragićević Risto, „Odgovor Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 21. XII 1967.
- Dragićević Risto, „Pismo Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 7. XII 1967.
- Drašković Nada & Krivokapić Petar & Aranitović Dobrilo, *Bio-bibliografija Mihaila Lalića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska, Cetinje, 2014.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3 (Č–J), Vijesti, Podgorica, 2006
- Lalić Mihailo, „Istina je dublja od fakata, zato je mudrija i teža“, In: *Pobjeda*, 29. XI 1967.

[35] Rastoder Šerbo, *Buduća prošlost*, CID & Filozofski fakultet Nikšić, 2011, str. 395.

– Lalić Mihailo, „O Šajloku i ostalim eksponatima“, *Pobjeda*, 7. I 1968.
– Lalić Mihailo, „Odgovor Mihaila Lalića na pismo Rista Dragićevića“, In: *Pobjeda*, 17. XII 1967.
– Rastoder Šerbo, *Buduća prošlost*, CID & Filozofski fakultet Nikšić, 2011.

Boban BATRIĆEVIĆ

POLEMIC BETWEEN RISTO DRAGIĆEVIĆ AND MIHAILO LALIĆ ON THE PRESERVATION OF MONTENEGRIN CULTURAL HERITAGE

The paper presents the polemic between Risto Dragićević and Mihailo Lalić conducted in late 1967 and early 1968. The polemic is in the focus of attention of the author for the very mode (both Lalić and Dragićević were very skilful polemicists), as well as for the reason of the polemic and its subject – preservation and treatment of the cultural heritage of Montenegro, as well as the very circumstances prevailing in the cultural institutions after the war.

Key words: *Mihailo Lalić, Risto Dragićević, polemic, cultural history, cultural heritage, museums*

UDK 355/359(497.16)(091)
Pregledni rad

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)
Ministarstvo odbrane Crne Gore
martinovicsss@t-com.me

UČEŠĆE CRNOGORSKE VOJNE ELITE U KULTURNO-JAVNOME ŽIVOTU KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE I NJIHOVI MEMOARSKI SPISI

Vojnu elitu možemo sistematski pratiti od 1881. godine kad je institucionalizovan generalski čin u crnogorskoj vojsci pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Pojedini generali ostavili su iza sebe neku vrstu memoarskih spisa poput Janka Vukotića, Radomira Vešovića, Marka Popovića, Anta Gvozdenovića, Mitra Martinovića, Petra Lompara, Vasa Ivanovića, Krsta Popovića i Marka Vučerakovića. Neki od njih su publikovani, dok drugi nijesu ugledali svjetlost dana. Ti spisi predstavljaju nezaobilazno svjedočanstvo o jednom vremenu i događajima u kojima je vojna elita imala zapažano, a često i ključno mjesto i to im obezbjeđuje trajnu istorijsku i literarnu vrijednost.

Ključne riječi: *vojna elita, Crna Gora, kultura, kulturni život, memoari, spisi.*

Vojnu elitu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore u periodu od 1881. do 1921. godine sačinjavali su brigadiri i divizijari crnogorske vojske. Vojnu elitu možemo pratiti od 1881. godine kad je institucionalizovan generalski čin u crnogorskoj vojsci pa sve do smrti kralja Nikole kad su proizvedeni posljednji generali crnogorske vojske. Većina generala, osim vojne karijere i službe, bila je aktivna u društveno-kulturnom životu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Ovaj rad ima namjeru da dijelom rasvijetli kulturno-prosvjetnu stranu crnogorske vojne elite i njihov doprinos razvoju kulture. Kako su bili jedni od rijetkih školovanih pojedinaca, angažovali su se i na širenju pismenosti i kulturnih obilježja u sredinama iz kojih su poticali i u kojima su djelovali. Radili su na otvaranju škola, biblioteka, gradnji puteva i drugih ustanova ili objekata. Većina njih bili su članovi brojnih društava, naročito društava za njegovanje istorije i tradicije Crne Gore. Nekoliko njih bilo je aktivno i na polju umjetnosti: pisali su poeziju, prozu, bavili se glumom i slikanjem, izrađivali umjetnine od drveta itd. Neki su bili i dobrotvori, pomagali su sirotinju i druge ugrožene socijalne kategorije za što su dobijali zahvalnice ili povelje. Tako su brigadiri Mašo Đurović i Jovo Martinović učestvovali u osnivanju čitaonice. Mašo Đurović bio je jedan od najboljih poznavalaca crnogorskih govora,[1] a držao je brojne zdravice koje su sačuvane do današnjih dana.[2] Njegove zdravice ,osim upotrebne vrijednosti u prigodnim prilikama, predstavljaju i značajnu usmenu vrijednost koja odslikava tradiciju, običaje ali i prilike tadašnje Crne Gore. Ostao je zapisan njegov govor na slavi knjaza Nikole, koji osim prigodne ima i psihološka i antropološka zapažanja kroz izražavanje suštine o crnogorskim plemenima i selima:

„Sačuvajte bože gospodare.
od intriga cetinjskih,
od pizme bajičke,
od stime ćeklićke,
od trgovine njeguške...“[3]

Brigadir Jovo Martinović pomagao je kulturno-prosvjetni rad svojim aktivnostima u mjestima u kojima je službovao. Svojim finansijskim i materijalnim prilozima učestvovao je u naporima Podgoričke čitaonice da povećaju

[1] Vujačić, Marko: *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010, str. 228−229.

[2] Zbog toga je Mašo Đurović bio dolibaša – najugledniji na slavi ili nekoj drugoj svečanosti: Vujačić, Marko, *n. d.,* str. 228.

[3] Isto.

knjižni fond i sagrade objekat za normalan rad čitaonice.[4] Jedan je od prvih donatora Podgoričke čitaonice kojoj je priložio poklon u knjigama 1886. godine i novčanu pomoć u visini od 20 fiorina 1891. godine[5]. Đuza Vukotić pomagao je sirotinju kroz aktivnosti u „Zanatsko-radničkom društvu" i „Fondu siromašnih učenika"[6]. Većina njih je novčano pomogla izgradnju doma za umobolne u Danilovgradu. Bavili su se kulturnim i umjetničkim aktivnostima, a pojedini članovi vojne elite Crne Gore ostavili su neizbrisiv trag na kulturni život Crne Gore. Prevodilaštvom se, pored Gvozdenovića i Popović-Lipovaca, bavio i Petar Lompar koji je s bugarskog prevodio udžbenike i nastavna sredstva za potrebe vojnog obrazovanja. Mitar Martinović napisao je vojni udžbenik „Uputstvo vojnom starješinstvu za vaspitanje vojske u vojenom duhu i disciplini" koji je štampala državna štamparija na Cetinju 1900. godine[7].

Najdublje tragove na kulturnome polju ostavio je Jovan Popović-Lipovac, general u crnogorskoj i ruskoj vojsci. Za vrijeme svog boravka na Cetinju 1883−1898. godine aktivno je učestvovao u kulturnome i javnome životu. General Popović bio je zapažan pisac poezije i proze. Pisao je i objavljivao ljubavne, patriotske i elegične pjesme, kao i balade, romanse, legende i junačke spjevove, ali i književnu kritiku i istorijske rasprave. Prevodio je Ljermontova i Mickijeviča. Kao posebno izdanje publikovana mu je poema „Bosanski osvetnik", objavljena na Cetinju 1883. godine, monografija istorijsko-etnografskoga sadržaja pod nazivom „Rusija i Crna Gora u vrijeme imperatora Petra Prvog", objavljena u Petrogradu 1883. godine i „Crnogorci i crnogorske žene" 1887. godine u Petrogradu[8]. Poznate su mu pjesme: „Izdajica", „Manita majka[9]", „Guslarov plač", „Kraljeva lubanja" (balada), „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu"[10] itd. Njegove pjesme i prilozi, objavljivani su u domaćim, ali i u časopisima van Crne Gore. Od domaćih listova radovi su mu izlazi u *Glasu Crnogorca*, *Crnogorki*, *Zeti*, *Novoj Zeti*, *Luči* itd., a od stranih publikacija u *Slovincu*, *Javoru*, *Preodnici*, *Zastavi* i *Srpskoj zori*. Njegova pjesma „Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu" napisana neposredno nakon bitke sadrži i ove stihove:

---

4 Martinović, Dušan: *Portreti*, Obod, Cetinje, str. 70.

5 *Glas Crnogorca*, godina XX, br. 1 od 1. januara 1891. godine, str. 3.

6 Neposredan uvid u dokumenta (prim. autora).

7 Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 859.

8 Martinović, Dušan: *Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002, str. 148.

9 Pjesma „Manita majka" objavljena u listu *Crnogorka* za 1885. godine zabranjena je u Austrougarskoj jer je odisala antiaustrijskom sadržinom (prim. autora).

10 *Glas Crnogorca*, br. 38, 29. jula 1876. godine, str. 2.

„Sa Cetinja Gore Crne
Crnogorac u boj leti
A pred njima Knjaz Nikola
Na konjicu jaše hola
Vesela je Crna Gora
Vesela je Lovćen gora
Od veselja k nebu skače
Veseli se Lovćen gora
Kad ratuje Crna Gora
Dosta strada raja jadna,
Gola, bosa, žedna, gladna“

Pored pisanja poezije i proze bavio se i etnografskim zapisivanjem, tako je u Petrovgradu 1887. godine objavljen njegov rad posvećen svadbenim običajima u Crnoj Gori pod nazivom „Crnogorska ženidba“.Jedan je od inicijatora razvijanja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori. Za člana Godišnjega odbora Cetinjske čitaonice, oko koje se odigravao najveći dio kulturnoga života, izabran je 1883. godine.[11] Takođe, bio je i član Odbora za sakupljanje prilogza za izgradnju Zetskoga doma. Kao jedan od osnivača amaterskoga pozorišta na Cetinju, bio je amater-glumac u prvim izvođenjima „Balkanske carice” na Cetinju 1884. godine.[12] Njegovu ulogu Stanka kao negativca u ovoj predstavi pozitivno je ocijenio list *Crnogorka*u kojem se navodi da se „pokazao potpuno dorastao svojoj neblagorodnoj ulozi. Na nekim mjestima bio je pravi virtuoz“.[13] Istih godina biran je i za člana „književskog pjesničkog savjeta“.[14]Kako u svom radu navodi Aleksandar Radoman, general Popović-Lipovac imao je i dramske pokušaje kroz deseterac „Herceg-Šćepan, gospodar hercegovački i čuvar groba Sv. Save“ napisane 1889. godine, a publikovane znatno kasnije.[15] Radnja toga komada, pisana po ugledu na „Balkansku caricu“, smještena je u XVI vijek, a protagonisti su hercegovački velikaš Herceg-Šćepan i njegovo porodično i dvorsko okruženje.[16] Ovo djelo prožeto je istorijom i tradicijom, a kako nas Radoman obavještava „Lipovcu

[11] Milunović, Luka: *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884−1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.

[12] Batrićević, Đuro: *Dr Anto Gvozdenović – general u tri vojske*, Obod, Cetinje, 1995, str. 292−293.

[13] *Crnogorka*, 1884, br. 1, str. 3−5.

[14] Pred članovima toga savjeta knjaz Nikola je čitao i komentarisao svoje radove: Milunović, Luka: *n. d.*

[15] Radoman, Aleksandar: „Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma“, *Matica*, Podgorica, jesen 2013, str. 125.

[16] Isto.

se ipak ne može odreći poetski dar i dramaturški osjećaj, koji ponajprije duguje vlastitome književnom obrazovanju“.[17]

Brigadir Lazar Sočica kao dijete, spremajući se za kaluđerski poziv u Pivskome manastiru, izučavao je tesarski i kovački zanat u manastirskoj radionici kod Draga kovača.[18] Ubrzo je ovladao tim vještinama i pročuo se kao dobar zanatlija. U tome periodu pravio je gusle, drvo za puške, duvanske kutije, stolovače, ikone i brojne druge predmete.[19] Prilikom izrade drvenih predmeta u njima je pravio duboreze sa slovima i šarama, a crtao je likove crnogorskih junaka. Osim korisnih umjetnina, pravio je alate i oruđa za rad poput motika, kosa, klinaca, samara itd. U oltaru Pivskoga manastira sačuvan je do danas jedan njegov duborez.[20] Međutim, zanatski posao ubrzo je zapostavio i posvetio se učešću u ratovima i vojničkome pozivu.

Svoj doprinos kulturnom i prosvjetnom životu Crne Gore dao je i general Petar Martinović. Aktivno je doprinosio razvoju kulturnoga i prosvjetnoga rada kao član nekoliko kulturnih, prosvjetno-naučnih, humanitarnih i socijalnih društava. Jedan je od osnivača Istorijskoga društva 1934. godine, kad je biran za člana uprave i njegovog potpredšednika. Na tim funkcijama ostao je sve do iznenadne smrti 1940. godine.Risto Dragićević prilikom njegove smrti 1940. godine napisao je „In memorial Petru Martinoviću“ u kojem navodi „da se Martinoviću mora, dakle, zablagodariti uveliko i za to što je stvorena mogućnost za rad Istorijskog društva i izdavanje društvenog časopisa Zapisi“.[21] Dragićević dalje ističe da se „s osobitnom ljubavlju đeneral Martinović brinuo i o Zapisima organu Istorijskog društva, jer su mu dokumenta u njima o našoj vjekovnoj borbi...bila najmilija lektira“.[22] Pored učešća u formiranju i radu Istorijskoga društva i brige o *Zapisima*, general Martinović se bavio i slikanjem. Sačuvan je jedan dio njegovih umjetničkih slika, od kojih je najinteresantnija kolorna slika vaze.[23]

Još jedan general bio je agilan član Društva za proučavanje istorije Crne Gore 1934. godine u Beogradu. Mitar Martinović jedan je od osnivača[24]Druš-

---

17 Isto.

18 Vujačić, Marko, *n. d.,*str. 286

19 Isto.

20 Isto.

21 Dragićević, Risto: „In memoriam Petar M. Martinović“, *Zapisi*, godina XIII/1940, sv. XXIII, sv. 3, str. 189.

22 Isto.

23 Neposredna opažanja autora (prim. autora).

24 Pored Mitra Martinovićea među predlagačima za osnivanje ovog društva, između ostalih bili su dr Vladimir Ćorović, dr Svetozar Tomić, dr Vladimir Dvorniković i druge istaknute ličnost: Martinović, Dušan:*Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998, str. 122.

tva za čuvanje gusala i njegovanje narodne pjesme koje je formirano aprila 1940. godine, kada je izabran za prvog predsjednika.Prema pravilima ovog društva definisano je bilo da ono ima nacionalno-prosvjetni karakter sa zadatkom čuvanja gusala kao narodnog instrumenta i njegovanje narodne epike, kroz izvođenje odabranih guslara u svim krajevima Jugoslavije. Ovo društvo radilo je na popularisanju epske poezije, prikupljanju i objavljivanju narodne pjesme, kao i organizovanju takmičenja guslara. Interesantno je da se general Martinović jedini od tadašnje vojne elite bavio pronalascima sredstava u vojne svrhe. Prvi njegov poznati pronalazakbio je „Avionska šrapnelska bomba sa eksplozijom u vazduhu" koji je preko Vojne pošte 30. septembra 1949. godine zatražio da mu se zaštiti. Drugi pronalazak „Daljinomjer – poantograf" prijavio je 24. aprila 1951. godine Glavnoj geodetskoj upravi Vlade FNR Jugoslavije[25].

Jedan dio crnogorskih generala iako nije imao šire formalno obrazovanje, njegovao je i baštinio usmenu književnost i epske pjeme. Tako je Lakić Vojvodić znao napamet hiljade stihova narodnih pjesama[26] koje je često izgovarao tokom borbe kako bi mlađe naraštaje nadahnuo na poletnija djela. Kulturni i književni rad vojne elite iako realtivno skroman, ipak nije zanemarljiv. Taj rad osim kulturne dimenzije imao je i onu drugu −nacionalnu i ratničku dimenziju održanja vlastite nacije, identiteta i osobenosti u konstantnim ratovima za odbranu slobode i države. U takvim okolnostima i kulturna dimenzija, najviše manifestovana kroz usmenu i pisanu riječ imala je svoje posebno mjesto i značaj u pogledu održanja sopstvenoga etosa.

Anto Gvozdenović nije zasnivao porodicu ali je vodio lagodan život po svjetskim metropolama, nalazeći se uvijek u visokom društvu plemstva i druge elite za što su vezane brojne zanimljivosti i anegdote. Luka Gojnić izabran je za redovnoga člana Latinske akademije nauka, vještina i beletristike u Parizuiako nije poznato prema kojim kriterijumima je izabran. Mijajlo Vučinić radio je na izgradnji objekata od javnog značaja, slično je radio i Joko Jovanović kao vojni inženjer. Većina generala govorilaje neke od svjetskih jezika, a među njima bilo je i poliglota poput Anta Gvozdenovića, Jovana Popovića-Lipovac, Petra Martinovića, Petra Lompara itd.

[25] Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 123.

[26] Ostojić, Miloš & Dragović, Milija: *Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997, str. 13, 50, 51.

Memoarski zapisi vojne elite Knjaževine i Kraljevine Crne Gore

Pojedini generali ostavili su iza sebe neku vrstu memoarskih spisa poput Janka Vukotića, Radomira Vešovića, Marka Popovića, Anta Gvozdenovića, Mitra Martinovića, Petra Lompara, Vasa Ivanovića, Krsta Popovića i Marka Vučerakovića. Neki od tih memoarskih zapisa publikovani su, dok se drugi nalaze u rukopisu (Petra Lompara, Krsta Popovića), a pojedini su trajno oštećeni ili izgubljeni(spisi Vasa Ivanovića). Memoari kao vrsta istorijskih izvora, poznati još od antičkih vremena, predstavljaju dragocjeno svjedočanstvo o jednom vremenu i ličnostima u njemu, odišući najčešće subjektivnim karakterom. Egzistira više vrsta, ali po obliku, sadržaju i području zajedničko im je da su vezani za ličnost autora u kojima se zapisuje sve ono što je autoru bilo najvažnije i obilježilo vrijeme u kojem je djelovao i stvarao. Pojedini memoarski zapisi, pored istorijske vrijednosti u pogledu istorijskih izvora i podataka, imaju i literarnu vrijednost. Ovaj dio rada ima za cilj da skrene pažnju poznavaocima literaturei svima onima koji se bave književnošću na stvarnu vrijednost tih zapisa.

Memoarski zapisi generala Janka Vukotića, Radomira Vešovića i Mitra Martinovića nalazili su se više od 80 godina van domašaja javnosti, potpuno zaboravljeni i zapostavljeni. Prvi su svjetlost dana ugledali zapisi Janka Vukotića i Mitra Martinovića 1996. godine. Zapisivanje memoara Vukotić je započeo 1918. godine u Bjelovaru u kojem je bio interniran u jednome periodu austrougarske okupacije. Njegovi memoarski spisi publikovani su pod nazivom „Uspomene iz tri rata“. Memoari su pisani u periodu nakon ratova na osnovu svježih sećanja, a sastoje se od dvije cjeline. Prvi dio odnosi se na pripovijedanje o bratstvu Vukotića s Čeva i njegovim istaknutim pojedincima. Pisac predgovora Bratimir Garić smatra da taj dio, pored pripovjedačke, ima i istorijsku vrijednost jer u njemu serdar Vukotić iznosi svoje viđenje preseka istorije Stare Crne Gore u 18. i 19. vijeku. Drugi dio rezervisan je za hroniku balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata. Garić ističe da serdar Vukotić u tome dijelu „gubi epsku usredsređenost i okrenut je sažetom i preciznom isticanju političkih i vojnih činjenica“.[27] Vukotić do detalja govori o ratnim operacijama, razmještaju jedinica i toku ratu. Prema Gariću autor se „ne libi da u svojim svjedočenjima naznači, pored neskrivenog oduševljenja vojske i naroda, nesporazume i nadmetanja, podvale i lukavštine dijela komandnog kadra, političara i vladajućih dvorova“.[28] Te memoare pored otvorenosti, karakteriše jezik i leksika područja Stare Crne Gore, kao i arhaičnost koja je

[27] Vukotić, Janko: *Uspomene iz tri rata*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996, str. 6.
[28] Isto.

ostala nedirnuta u publikaciji. Memoari su sadržajni, interesantni, daju mnogo detalja i kako se radi o jednoj od nekoliko prvih ličnosti tadašnje Crne Gore predstavljaju vrlo interesantno štivo i značajan istorijski izvor, pored sve subjektivnosti i ličnih percepcija koje karakterišu svaki spis toga tipa. Iako na početku memoara serdar Vukotić iznosi namjeru da se nakon rata sastane sa savremenicima s kojima će dopuniti ili korigovati dio memoarskih zapisa, ta njegova namjera sticajem okolnosti nije realizovana[29].

Pisanjem putopisa i prevodilaštvom bavio se i general i ljekar Anto Gvozdenović. Preveo je knjigu putopisa autora Stilmana „Hercegovina i posljednji ustanak". General Gvozdenović je u toku Hercegovačkoga ustanka 1875. i tokom 1876. godine pratio Vilijama Stilmana, novinara engleskog „Time Newsa" i bio mu neka vrsta vodiča i savjetnika. Za taj putopis može se reći da je Gvozdenović dijelom i učestvovao u njegovu nastanku. O svojim putovanjima i učešću u Ahal-tekinskoj ekspediciji napisao je putopis „Kratke putničke bilješke" publikovane u listu *Otadžbina* 1882. godine. To djelo, pored elemenata putopisa, ima i određene karakteristike memoarskoga spisa jer opisuje i događaje u kojima je učestvovao. U putopisima se opisuje Krim, Turkmenija, Srednja Azija, govori se o generalu Skobeljevu, a naročito se opisuje Ahal-tekinska ekspedicija. Dušan Vuksan je u Zapisima 1929. godine uradio kritiku njegovih putopisa. Vuksan smatra da bilješke nijesu krajnji domet intelektualnoga stvaralaštva dr Anta Gvozdenovića. Prema Vuksanu, bilješke karakteriše izražen emotivan stav prema malom narodu (Ahal-Tekincima) „koji je volio svoju otadžbinu i borio se z slobodu do potonjeg čovjeka". U svom prikazu Vuksan očekuje i traži od Gvozdenovića puno više, očekuje da „dade nešto novo", a imao je dosta toga „novog" i reći i napisati. Evidentno je da Vuksanova kritika odiše i namjerom da podstakne Gvozdenovića na dalje zapisivanje svog burnog života i iskustva, ali i prirodna znatilježa za pojedinim periodom Gvozdenovićeva života i rada. Tako mu u kritikama, govoreći o njegovu intelektualnom potencijalu, gotovo sugeriše da zabilježi svoj rad u crnogorskoj emigraciji u Parizu. O Gvozdenovićevim „Kratkim putničkim bilješkama" pisao je dr Pero Šoć u časopisu *Misao* takođe 1929. godine. Dajući prikaz tih putopisa, Šoć za njih kaže „dolazi nam kao eho jedne dalje prošlosti". Šoć karaktriše pisca kao svjesnog i da je baš zbog toga „riskirao" da nam pruži svoj rad – kroz novu tehničku izradu, ali s istim ruhom, ostajući nenametljiv i ostavljajući čitaocu da sam procijeni. Šoć nas dalje obavještava da u tome putopisu egzistiraju česte štamparske greške, a da su prisutni i česti „rusizmi". Pojava ruskih izraza u njegovim putopisima nimalo ne čudi kad se zna da se Gvozdenović školovao u Rusiji, u kojoj je stekao šire obrazovanje,

[29] Isto, str. 7.

upoznao se prvi put s bojnim izrazima koje nije bilo moguće prevesti na njegov maternji jezik. Putopis je podijeljen u sedam glava, a svaku od njih karakteriše obilje opisa predjela, a pored toga sadrži i priče o različitim granama nauka s kojima se upoznavao tokom putovanja. Počinju istorijskim pregledom Krima i opisom njegove prirode. U svom prikazu Šoć govori o stilu i načinu pripovijedanja Gvozdenovića za kojeg kaže „toliko nas zanese piščevim izlaganjem da ga čitamo bez predaha". Prema Šoću, njegovi opisi su takvi kao da na reljefu vidite „mineralna i biljna bogatstva" Krima. Gvozdenović ne zapaža niti piše površno, već zalazi u svaki kutak predjela kroz koje prolazi, tako nabraja ljekovite izvore, govori o nafti, oleanderima, manoliji, kamelijama, kiparisu, vrstama loze i drugim biljkama koje ukrašavaju te krajeve. U putopisima opisuje delfine, kamile i klimatske uslove. Opisujući „slike predjela i iznošenjem stavova ovim putopisima daje romantičan i naročito zanimljiv kolorit – pun umjetnosti i poezije".[30]U njima Gvozdenović ne govori o sebi, već o predjelima, događajima i drugima. U cilju približavanja njegovih opisa iznosimo nekoliko interesantnih: *Rijeka Tepek skakaše, svojim srditim valovima i divnim vodopadima kao bjesomučna lavica; Sin gora vidi u dolin Arave iznad Tepeka kako se, mjesto slavuja vrte nad golim skalama ponosni orlovi koji carvstvovahu ovom divnom prirodom i bjehu radi što su ta mjesta samo njima dostupna*.[31]Za Kaspijsko more general Gvozdenović kaže „ja mislim da nema srditijeg mora", a za crne oblake nad morem „kao da suđahu bijesnim valovima".[32] Prve četiri glave putopisa govore o *divnim mjestima – pitomom Krimu i ponosnom Crnom moru, živopisnom Kavkazu i Kaspiskom moru*. Peta glava govori o *najtužnijim mjestima cijelog kontinenta* u kojima opisuje opasne terene koji počinju od istočne obale Kaspijskog mora kroz koje je prolazio, a u kojima žive turkmenska plemena.Posljednje dvije glave opisuju samu Ahal-tekinsku ekspediciju. Opisujući predjele i narodne običaje stanovništva koja je upoznao, pravi i određene komparacije i sličnosti s Crnom Gorom. Tako generala Gvozdenovića mjesto Aj Petri u Srednjoj Aziji podsjeća na Ostrog,[33] a govoreći o narodu Ahal-Tekincima pravi sličnosti s Crnogorcima u tome da su u slučaju rata svi vojnici, da dobro gađaju iz pušaka, vladaju nožem i sabljom.[34] Vješto crta karakter, običaje i navike ovog naroda, a zapaža da kod njih nema krvne osvete i da *žene učestvuju u četama i odlikuje se junačkim podvizima*. Te opise zaključuje konstantacijom da *bez četovanja nema ni poezije ni života*.[35] To

[30] Batrićević, Đuro: *n. d.,* str. 244.
[31] Gvozdenović, Anto: *Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik", Beograd, 1929, str. 36.
[32] Batrićević, Đuro: *n. d.,*str. 245
[33] Gvozdenović, Anto: *n. d.,* str. 21.
[34] Isto, str. 78−79.
[35] Isto.

Gvozdenovićevo djelo nema samo istorijski karakter, već ima i elemente zabavne i poučne lektire. Pero Šoć je čak smatra poučnom literaturom za mlade, preporučuje da uđe u školske biblioteke. Interesantno je i da dr Šoć isto kao i Dušan Vuksan izražava žal zašto general Gvozdenović nije nastavio i dalje zapisivanje o svom bogatom iskustvu. Znatno kasnije o njegovim putopisima komantare je iznio i akademik Čedo Vuković kroz ocjenu da *spadaju među najbolja putopisno-memoarska djela crnogorske književnosti*. Vuković je dvije posljednje glave Gvozdenovićevih putopisa uvrstio u antologijski izbor putopisno-memoarske literature Crne Gore koji je objavila *Pobjeda*.

U trilogiju memoara, pored Janka Vukotića i Andrije Jovićevića, koju je objavio Službeni glasnik SR Jugoslavije ulaze i memoarski zapisi Mitra Martinovića pod nazivom „Ratne godine 1912−1916". Memoarski spisi generala Martinovića su najobimniji, publikovana je redukovana verzija. Napravljen je odabir iz bogate pisane zaostavštine. Ti memoari pisani su u različitim periodima, započeti su još prije balkanskih ratova, pisani su i u toku ratova, nakon Prvoga svjetskog rata, a dio i po završetku Drugoga svjetskog rata. Sastoje se iz dva dijela: Crna Gora u Balkanskome savezu i Crna Gora u Prvome svjetskom ratu. Oba dijela sadrže priloge, kominikee, odgovore i intervjue. Ovi spisi nijesu sačuvani u cjelosti jer im nedostaje kontinuitet, pretpostavlja se da je ostali dio izgubljen ili nestao kad ih je general Martinović predao Istorijskom društvu na Cetinju.[36]Prema mišljenju Bratimira Garića, pisca predgovora, „poseban dragulju u radu divizijara Mitra Martinovića, i kao istorijski dokument i kao literarna ostvarenja, predstavljaju poglavlja koja se odnose na pripremu Balkanskog saveza i Prvog svjetskog rata"[37]. Svjedočenja Martinovića naročito su važna za stvaranje Balkanskoga saveza jer je kao predśednik vlade bio jedan od njegovih inicijatora i potpisnika. Na kraju, Garić zaključuje da ova „hrabra i dokumentovana svjedočenja divizijara Martinovića kao državnika, političara i vojskovođe predstvljaju tekstove od trajne istorijske vrijednosti".[38]U tim memoarima ima određenih ponavljanja što je vjerovatno posljedica dužega pisanja i potrebe da se neki djelovi posebno naglase. Pisani su tečnim i konciznim stilom, kazivanje je živo i slikovito.[39] Dušan Martinović, pisac njegove biografije navodi da je general Martinović „dužan istini pisao onako kako je u njegovom vidnom polju formirana slika i u pamćenju ostalo sjećanje".[40]Vodeći računa o objektivnosti, koja se katkad nije mogla slijediti, govoreći o ličnostiima, a naročito kralju Nikoli, Martinović je na jed-

[36] Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 156.157 i 164−165.
[37] Martinović, Mitar: *Ratne godine 1912−1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996, str. 7.
[38] Isto, str. 8.
[39] Martinović, Dušan: *Divizijar Mitar Boškov Martinović*, str. 167.
[40] Isto.

nom mjestu zapisao *Jesu li moja opažanja i rezonovanja opravdana ili ne, to će pokazati budućnosti sa dokumentima koja će se u svoje vrijeme iznijeti na viđelo.*[41] U njegovu društvu u periodu između dva svjetska rata bio je i dr Pero Šoć s kojim je često i razgovorao o ranijim događajima. General Martinović je napisao i „Ratnu istoriju Crne Gore od bitke na Carevom lazu" do njegova vremena koja se nalazi u rukopisu njegove unuke Jelene Jovanović-Žigon.

Nešto kasnije 2005. godine u izdanju „Unireksa" publikovani su memoari s gro autobiografskim bilješkama generala Radomira Vešovića, interesantne ličnosti toga vremena, koji je naročito obilježio period sloma Crne Gore 1916. godine i periodaustrougarske okupacije. U predgovoru Slobodan Tomović ističe da su među spisima od posebnog značaja govori oficirima i vojnicima, dokumenti iz prepiske vojnih vrhova Srbije i Crne Gore[42]. Naročito je interesantan dio o suđenju generala Vešovića. Kako Tomović navodi u svojim memoarima general Vešović izrekao je znatan broj oštrih sudova o svojim savremenicima, naročito o uglednim i poznatim ličnostima, vjerovatno jer je od njih imao znatno veća očekivanja. Memoarima nedostaje hronološko jedinstvo, a karakteriše ih i visok stepen pismenosti s obzirom da se radi o profesionalnome vojniku.[43] Za njih je naročito interesantno to što sadrže podatke o vremenu o kojem se dugi period vrlo malo ili gotovo ništa nije znalo. Značaj Vešovićevih memoara je i u tome jer je u periodu sloma Crne Gore bio ministar vojni, jer je veći dio austrougarske okupacije proveo u Crnoj Gori, a najveći dio komitujući u šumi; nakon rata je primljen u Vojsku Kraljevine SHS kao general, kasnije isključen i uhapšen; suđeno mu je za održavanje veze s kraljom Nikolom i njegovim pristalicama; pripadao je Crnogorskoj stranci i bio njen kandidat na izborima. Njegove memoare karakteriše otvorenost, oštrina, velika doza kritičnosti o ljudima i događajima, a s njima se otvara nova aktualizacija njegova položaja i učešća u burnim vremenima Crne Gore.

Posljednji memoarski spisi pripadnika vojne elite Knjaževine i Kraljevine Crne Gore objavljeni su 2014. godine u časopisu *Crnogorski anali*. Radi se o bilješkama brigadira Marka Vučerakovića koji je umro u emigraciji kao jedan od najaktivnijih boraca za pravo Crne Gore, koje „predstavljaju izuzetno zanimljivo i dragocjeno svjedočanstvo koje je prije par godina došlo u Arhivsko odjeljenje u Baru".[44] Njihov značaj je u tome što dolaze od učesnika događaja koji su decenijama prećutkivani, zapostavljani i ostavljani pod istorijski tepih zaborava. Kako Šerbo Rastoder kao priređivač tih zapisa navodi

41 Isto, str. 166−167.

42 Vešović, Radomir: *Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005, str. 7.

43 Isto.

44 Rastoder, Šerbo: „Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića", *Crnogorski anali*, broj 7−8, decembar 2014, Cetinje, str. 6−7.

„poražena strana na ovim prostorima činom poraza gubi pravo na sjećanje“.[45] Autor tih memoarsko-dnevničkih zapisa obavještava nasda je bilješke vodio još od osnovne škole, međutim svi njegovi spisi uništeni su 27. jula 1919. godine, kada mu je zapaljena kuća u Crmnici. U njima je opširno pisao o ratovima, kako i sam kaže. ti zapisi sadržali su i zabilješke njegove braće kao i „dokumenta od starine“.[46] Izražavajući „naročito žaljenje“ za uništenim spisima, Vučeraković u svojim zapisima informiše nasda je bilješke morao da piše ponovo po sećanju. Bilješke su pisane manuskriptom u svesci formata A, obima 145 strana, a osnovni tekst je najvjerovatnije dopisivan i prepravljan sudeći po naknadnim intervencijama.[47]Period koji obuhvataju vrlo je kratak, ali naročito zanimljiv. Opisuje učešće u Prvome balkanskom ratu, Prvome svjetskom ratu, periodu internacije, kao i periodu 1918−1920. godine. Bilješke su pisane u vremenu kratkog predaha na različitim mjestima, a jedan dio njih je pisan neposredno nakon samih događaja[48]. Rukopis nije dovršen jer je nastajao u burnom periodu gerilske borbe autora, pisan je u relativno kratko vremenskom intervalu, a gotovo naglo je prekinut u julu 1920. godine[49].

U skladu s preporukom dr Pera Šoća u vezi s putopisima Anta Gvozdenovića, možda je potrebno da profesori i poznavaoci književnosti razmisle i o mogućnosti da neki od ovih memoarskih zapisa, pjesama ili proze crnogorske vojne elite dobije svoje mjesto u sistemu obrazovanja, jer često je neracionalno i nepotrebno ići za lektirskom literaturom van granica Crne Gore, a zapostavljati sopstvenu.

Odabrani izvori i literatura

– Batrićević, Đuro:*Dr Anto Gvozdenović – general u tri vojske*, Obod, Cetinje, 1995.
– Dragićević, Risto:„In memoriam Petar M. Martinović“, *Zapis*i, godina XIII/1940, sv. XXIII, sv. 3.
– Glas Crnogorca, br. 38, 29. jula 1876. godine.
– Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 4, Vijesti, Podgorica, 2006.
– Gvozdenović, Anto:*Kratke putničke bilješke*, štamparija „Privrednik“, Beograd, 1929.
– Martinović, Dušan:*Portreti*, Obod, Cetinje.

[45] Isto, str. 7.
[46] Isto, str. 8.
[47] Isto.
[48] Isto, str. 9.
[49] Isto.

– Martinović, Dušan:*Divizijar Mitar Boškov Martinović*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998.
– Martinović, Dušan:*Generali iz Crne Gore u ruskoj vojsci*, CID, Podgorica, 2002.
– Martinović, Mitar:*Ratne godine 1912−1916*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
– Milunović, Luka:*Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884−1888*, CNP, IVPE, Podgorica, 2001.
– Ostojić, Miloš & Dragović, Milija:*Vojvoda Lakić Vojvodić i njegovo vrijeme*, Delo, Zemun, 1997.
– Popović-Lipovac, Jovan:*Crnogorac i Crnogorka*, CID, Podgorica, 2001.
– Popović-Lipovac, Jovan:*Herceg-Šćepan, hercegovački gospodar i čuvar groba Sv. Save: tragedija u tri čina*, pronašao i priredio Slobodan Kalezić, Narodna biblioteka »Radosav Ljumović«, Podgorica, 1997.
– Radoman, Aleksandar:„Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma“, *Matica*, Podgorica, jesen 2013.
– Rastoder, Šerbo:„Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića“, *Crnogorski anali*, broj 7−8, decembar 2014, Cetinje.
– Stilman, Vilijam:*Hercegovina i poslednji ustanak : uzroci njegovi i sredstva*, štamparija „Privrednik“, Beograd, 1932.
– Vujačić, Marko:*Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, Narodna knjiga, Podgorica, 2010.
– Vukotić, Janko:*Uspomene iz tri rata*, Službeni glasnik SRJ, Beograd, 1996.
– Vešović, Radomir:*Memoari*, Unireks, Podgorica, 2005.

Srđa MARTINOVIĆ

PARTICIPATION OF MONTENEGRIN MILITARY ELITE IN CULTURAL AND PUBLIC LIFE OF PRINCIPALITY AND KINGDOM OF MONTENEGRO AND ITS MEMOIRS

In this paper, the author reflects on the Montenegrin military elite, which can be systematically traced back to 1881, when the rank of general was introduced in the Montenegrin army, and until the death of King Nikola, when the last of the Montenegrin army generals were produced. As educated individuals, most of the generals were involved in the spread of literacy and cultural characteristics of the communities from which they originated and where they worked. They contributed to the opening of schools, libraries, construction of roads and other facilities or buildings. Finally, some generals have left behind memoir texts. These were Janko Vukotić, Radomir Vešović, Marko Popović, Anto Gvozdenović, Mitar Martinović, Petar Lompar, Vaso Ivanović, Krsto Popović and Marko Vučeraković. These texts are testimony of an era and the events in which the military elite often had a crucial role to play, providing them with a lasting historical and literary value.

Key words: *military elite, Montenegro, culture, cultural life, memoirs*

UDK 398.3:133.3(497.16)
Izvorni naučni rad

Vukota VUKOTIĆ (Podgorica)
Državni arhiv Crne Gore – Cetinje
vukota.vv@gmail.com

„PRORICANJE NA MAČ“ – JEDAN ZABORAVLJENI CRNOGORSKI OBIČAJ

U radu je predstavljen jedan malo poznati crnogorski običaj – „proricanje na mač“. Ovaj običaj nema veze s maharomansijom, gatanjem uz pomoć mača ili noža, već spada u korpus pravnih običaja uz pomoć kojeg se određivao krivac za neki zločin u slučajevima kad narodni sud nije mogao da nađe svjedoke ili na neki drugi način dozna krivca. Rad predstavlja analizu ovog običaja i simbolike njegovog rituala, kao i njegovu ukorijenjenost u narodnoj tradiciji Crne Gore. Poseban osvrt je učinjen na tipove mača koji su postojali na crnogorskom tlu tokom istorije i simboliku koju sa sobom nosi Solomonov pečat.

Ključne riječi: *mač, proricanje, Solomonov pečat, pravni običaji*

Uvod

Svojim geografskim položajem, burnom i svijetlom istorijom, društvom u kojem se prepliću tri religije, Crna Gora je umnogome zaslužila epitet područja bogato prožetog vjerovanjima i običajima. Slojevi kulture koji su se taložili na ovom području, kao specifičnoj geografskoj cjelini, predstavljaju pečat i trag koji svjedoče o mnogim narodima koji su nastanjivali ili samo prolazili kroz ove krajeve tokom tri hiljade godina dugog perioda koliko je utvrđeno bivstvovanje čovjeka na teritoriji Crne Gore. Svaki taj narod, nekad čak i bez imena, ostavio nam je ponešto, neku mrvicu od svog bića i duha, preko materijalnih, usmenih i pisanih ostataka, kako bi spasio sebe od zaborava generacija i povijesne anonimnosti. Proučavajući sve ove tragove i stratosferske slojeve koje su na licu Crne Gore ostavili ti brojni narodi u njenoj prošlosti, mi suštinski doprinosimo razumijevanju jednog velikog i kompleksnog mozaika koji se naziva Crna Gora.

O običajima i vjerovanjima Crnogoraca dosad se mnogo pisalo, puno je pera, što naučnih, što amaterskih, crnogorskih i šire južnoslovenskih i evrop-

skih, koji su se bavili proučavanjem ove teme. Objavljene su i brojne studije i članci iz antropologije, etnografije, folkloristike, lingvistike i ostalih nauka sličnih interesovanja koji su opširno i iscrpno raspravljali o tome u što su sve Crnogorci vjerovali kroz istoriju. U svima njima isticano je kako je Crna Gora u pogledu raznovrsnosti narodnih običaja i vjerovanja izuzetno bogata i kako o toj temi može još mnogo da se govori. No i pored toga, izgleda da se i dalje mogu naći običaji koji su dosada izmicali pažnji istraživača i ostali anonimni i skoro zaboravljeni za naučnu javnost, a time i za laičku publiku. Jedan od takvih običaja je i – „proricanje na mač". Ovdje nije riječ o maharomansiji, običaju gatanja uz pomoć mača, noža ili bodeža, koji nije više od obične vašarske zabave. Običaj koji opisujemo pripada pravnoj tradiciji našeg naroda, kako ćemo vidjeti dalje u tekstu. Ovim radom koristim priliku da opišem taj običaj i kako bih ga predstavio našoj naučnoj javnosti i time ga sačuvao od sigurnog zaborava.

„Proricanje na mač" u kontekstu pravne tradicije Crnogoraca

Kad je riječ o pravnoj tradiciji našeg naroda moramo priznati da su u našoj nauci po tom pitanju stvari daleko od idealnog. Rijetki su autori, naučnici koji su se bavili ovom temom. Najkonzistentniji u svom radu na prikupljanju i objavljivanju pravnih običaja u Crnogoraca bio je Valtazar Bogišić, koji je kodifikacijom narodnog prava stvorio Opšti imovinski zakonik Knjaževine Crne Gore po nalogu knjaza Nikole. Njegov brižljiv i izrazito naučan pristup ovom pitanju doprinio je očuvanju mnogih običaja, ali i tako upornom istraživaču kakav je bio Bogišić moglo se desiti da nešto promakne iz žiže njegovog interesovanja. Na žalost, konsultujući literaturu uvidjeli smo da je to slučaj i s običajem o kome govorimo na ovom mjestu.[1] Osim Bogišića, rijetko se ko bavio ovom temom. Uglavnom je to uzgred i kao ilustracija za neke druge pojave. Tako, na primjer, Stefan Mitrov Ljubiša prikazujući život Paštrovića u XVII i XVIII vijeku opisuje narodni običaj vađenja mazije. Pisanje o našim običajima nekako se u Crnoj Gori najrađe prepuštalo strancima, putnicima i putopiscima, koji su ih bilježili i o njima ostavljali svoj utisak. Tako su narodni običaji koji se odnose na pravo i dijeljenje pravde najčešće ostali u domenu književnosti. Za razliku od Crne Gore, u, nama susjednim narodima, mnogo više se vodilo računa o njegovanju i proučavanju narodnih pravnih običaja. Tako se prilično posvetilo pažnje, u Hrvatskoj, izučavanju najstarijih zapisanih pravnih akata poput Vinodolskog i Trsatskog zakona. Ti pravni dokumenti

[1] Valtazar Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji, priredio Tomica Nikčević, CANU, Podgorica, 1994.

prepoznati su od strane istoričara prava, ne samo kao najstariji pravni akti, već i kao kodeksi koji sadrže kodifikaciju narodnog prava od davnina. Tako poznati istoričar Miho Barada u njima vidi „prežitak iz pradavnih vremena“, da su u njima „zabilježeni prastari običaji koji sežu u daleku prošlost“.[2] Brojni autori istoričari i pravnici, koji su se bavili proučavanjem ove, kompletne naučne oblasti koja se naziva narodno običajno pravo, izvode običaj iz latinske riječi *consuetudo*, definišući pravni običaj kao pravnu normu „koja se primjenjuje u određenom razdoblju u određenoj društvenoj sredini bez obzira je li zapisana ili nije, npr. consuetudines Angliae, Piscinae, Mediolani...“ [3] Ovo narodno pravo i običaji koji su se praktikovali u njegovoj primjeni, nastalo je prema potrebama stanovništva izvan i daleko od pravnih regulativa koje su nametale države ili strani osvajači. Ipak, marljivi istraživači, uspjeli su detaljnim pročavanjem ovih propisa, utvrditi da se oni u svom korijenu naslanjaju na određene pisane zakone. Zavisno od teritorije koju zauzima i istorijskog razvitka naroda, u njegovim običajnim pravnim normama može se naći mješavina brojnih propisa iz raznih država i epoha.[4] Na prostoru Crne Gore možemo uočiti da se prepliću norme običajnog prava Slovena, rimskog prava izvedenog iz tumačenja Justinijanovih Novela, biblijskog i crkvenog prava. Sve to stvorilo je jednu specifičnu kombinaciju pravnih normi i običaja vezanih za to, koji su oblikovali pravni sistem, pravni život i shvatanje prava i pravde kod crnogorskog naroda.

Prvi, i za sada jedini, pomen narodnog običaja „proricanja na mač“ nalazi se u prvoj svesci „Književnog lista“ iz 1902. godine. Taj časopis bio je „Organ cetinjske čitaonice i Gorskog vijenca“ i izlazio je na Cetinju, nažalost samo dvije godine 1901. i 1902. U njemu su objavljivani članci, pjesme, kratke priče, prevodi sa stranih jezika. Pored dominantnih tema iz književnosti i poezije, u njemu se mogu naći članci o mnogim drugim temama iz istorije, geografije i što nam je posebno zanimljivo o narodnim običajima, vjerovanjima i tradicijama vezanih za neke krajeve Crne Gore. Članci su samo ponekad potpisivani, a i to najčešće s nekim pseudonimom. Vrijedi istaći, da se uredništvo časopisa zaista trudilo da na stranicama njihovog lista budu zastupljeni svi krajevi tadašnje Crne Gore, pa tako nailazimo na nekoliko članaka i pjesama koji se bave životom i običajima muslimana. Članak o „proricanju na mač“ uvodni je tekst za broj od januara i februara 1902. godine i njegov autor se potpisuje samo sa poluanonimnim i zagonetnim pseudonimom Oliver.

U svom članku, zagonetni Oliver, nas obavještava da je prvi put čuo za običaj „proricanja na mač“ u jednom neformalnom razgovoru s prijateljima

[2] M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952.

[3] Lujo Margetić, Hrvatski pravni običaji, preuzeto sa sajta www.hrcak-srce.hr.

[4] Isto.

u jednoj od cetinjskih kafana. Kako se razgovor o starim narodnim običajima kao što su vađenje mazije, prelaženje preko ognja, itd… jedan od sagovornika spomenuo je i „proricanje na mač“. Pošto su ostali učesnici razgovora priznali da prvi put čuju za takav običaj zamolili su prijatelja da im pobliže objasni o čemu se radi. Nadalje, u članku slijedi jedan površan opis ovog običaja:

„Po njegovim riječima 'proricanje na mač' vršilo se onda ako bi se kakva krađa ili što slično desilo, pa se nije krivac mogao uhvatiti; kad nije bilo svjedoka i kad sud u oskudici dokaza nije ništa mogao pronaći.

U onoj kući u kojoj je stvar nestala vršilo se to 'proricanje na mač'. Potrebno je bilo, na prvo mjesto, naći troje đece, od dobrijeh i poštenijeh roditelja, i da nijesu starija od 12 ni mlađa od 11 godina – po mogućstvu da su svo troje rođeni istog mjeseca; da je među njima jedna djevojčica. Osim toga ne smije proći više od 40 dana od ono doba od kad je pokrađa ili što drugo učinjeno, pa do dana kad se ima činiti 'proricanje na mač'. Proricanje se vršilo za vrijeme mladog mjeseca.“[5]

Ovdje moramo zapaziti da je običaj „proricanja na mač“ imao jako složenu strukturu, komplikovanu proceduru koja se morala do kraja sprovesti, pa prema tome vjerovatno da je praktikovan u rijetkim i izuzetnim prilikama. Takođe je značajno što se običaj primjenjivao ne kao dio narodnog vjerovanja ili folklora u želji da se predskažu budući događaji, kao dio potrebe da pronikne u nepoznato, već kao suplement narodnog običajnog prava. Time proučavanje tog običaja dobija na značaju jer pruža jedan novi pogled u poimanju prava i pravde kod crnogorskog naroda. Mi iz ovog teksta ne možemo sa sigurnošću da utvrdimo starost tog običaja, ali intencije koje nam pruža gore citirani odlomak, navode nas na zaključak da datira možda i iz prethrišćanskih epoha. Posebno kad se uzme u obzir da se običaj izvodi uz pomoć djece vrlo specifičnog uzrasta i oba pola, ne možemo da se otrgnemo utisku da se ovdje radi o jednom reliktu pravne tradicije ovih prostora naslijeđenom iz doba plemenskog i predinstitucionalnog života. Kad se tome pridoda podatak da se običaj proricanja mogao vršiti samo u doba mladog mjeseca, uviđamo da ovaj običaj ima svoje paganske korijene i da je kao takav preživio hristijanizaciju ovog prostora i naroda. Dodati hrišćanski supstrat u obliku roka od 40 dana kad se može uspješno sprovesti proricanje, samo potvrđuje ovu tezu i svjedoči da je ova pravna praksa uspješno preživjela proces pokrštavanja i infiltrirala se u novonastale običaje, stvarajući time svojevrsnu kompilaciju hrišćansko-narodne pravne tradicije. Ovakvo spajanje paganskih vjerovanja i običaja s hrišćanskom tradicijom nije novina na evropskom tlu nakon Seobe naroda od IV do VI vijeka naše ere. Najbolji primjer za to je Salijsko pravo,

[5] Književni list, sveska 1, januar – februar 1902, Cetinje, str. 1.

kodifikovani pravni običaji paganskih Franaka, nakon njihovog pokrštavanja u Turu, koje je ostalo izvor prava tokom vjekova sve do formalnog nestanka Svetog rimskog carstva njemačke narodnosti 1804. godine pod naletima trupa Napoleona I Bonaparte. Mi, iz današnje perspektive, možemo samo da naslućujemo da li je ovaj običaj, dio slovenske pravne tradicije donesen na ove prostore nakon doseljavanja, ili su ga slovenska plemena naseljena na prostorima rimske provincije Prevalis zatekla ovdje po svom naseljavanju današnje Crne Gore. Njihovim doseljavanjem u VI vijeku, mada postoje naznake da se prisustvo Slovena na ovom prostoru može pratiti čak od IV vijeka, dolazi do velike prekompozicije u svim segmentima društva. Sudar romanske i slovenske kulture uslovljava i stapanje tradicija, mitoloških sistema i ostalih oblika kulturne nadgradnje. Spajanja dvije tako raznorodne civilizacije dovode do formiranja osobenih karakteristika današnjeg materijalnog i duhovnog bića Crnogoraca.[6]

Iako smo samo ovim jednim odlomkom otvorili brojna pitanja o načinu sagledavanja i vrednovanja ovog običaja, i metodološkom pristupu njegovog proučavanja, samo smo načeli njegovu slojevitost. U daljem kazivanju „proricanje na mač“ otkriva još više od svoje fenomenalne kompleksnosti. U pripremi za izvođenje ovog rituala djeca dan prije moraju biti okupana i obučena u čiste haljine. Nadalje pripreme teku ovako:

„Sjutra dan, rano prije zore, pođu djeca k označenom mjestu ne smijući usput ništa govoriti. Kad dođu na označeno mjesto okupaju se opet i tu im se očita molitva, ogrnu se crvenijem ogrtačima, na glavu metnu crvene fesiće; pa na sebi ništa nemaju osim ogrtača – ćinterca i fesića. Dok se oni spremaju već je donešena kaca puna žive vode sa izvora, a mora biti zahvaćena prije sunčeva izlaska. Na nju se metne mač čist i svijetao, da se u njega može ogledati. Za slučaj, koji ćemo na niže ispričati uzet je mač 'Vukovac' iz Spiča. Kao što se vidi, svaki mač nije za taj posao. Na maču mora biti ispisano slovo Solomonovo. Sve je to s kacom namješteno na pragu one zgrade, odakle je stvar ukradena. Osim pomenute djece proricanju ne može pristupiti niko izuzimajući jednog ili više sveštenika, koji vrše neki obred te metnu tri nalonja više dječijih glava i na nalonjama tri ikone. Djeca kleknu i potpuno priljubljena jedno uz drugo naslone se, pa netremice gledaju u mač oko onoga mjesta gdje je slovo Solomonovo. Važni plemenski glavar mogao se približiti, a ostali svijet, koji se na ovo priricanje kupio, kao na kakav sabor, stajao je i posmatrao izdaleka da ne bi, kako vele, kakav grješnik oskrnavio zlom pomišlju ovaj 'sveti' čin.

[6] Radoje Radojević, Crnogorske legende, Stvaranje, časopis za književnost i kulturu, sveska 7-8, Titograd, 1971. godine, str. 353.

Pri samom činu proricanja voda bi se u kaci tiho kretala u krugove. Mač bi se na onom mjestu u koje djeca gledaju tanko orosio i tu bi se pojavljivale razne slike i prilike, pa bi djeca jasno govorila o onom što vide.“[7]

Ovaj opis rituala „proricanja na mač“ definitivno je najvažniji dio ove priče. Višestruka i mnogoslojna simbolika koja se pojavljuje u ovih nekoliko redaka teksta zaslužuje duboku i temeljnu analizu u više naučnih disciplina. Magijski obred koji se opisuje sadrži jednako i paganske i hrišćanske elemente, s tim da hrišćansko u ovom slučaju djeluje kao mlađe i naknadni aneks nečemu što ima mnogo starije korijene. U istorijskoj nauci jasno je izražena i odavno uočena činjenica da je hrišćanstvo, šireći se među mnoga paganska plemena, od kojih će kasnije nastati narodi, potiskivalo staru religiju i kultove. U pojedinim slučajevima kad je kult nekog paganskog boga bio previše moćan i snažno ukorijenjen u narodu, hrišćanska religija činila je jednu vrstu kompromisa i taj kult uvlačila u svoje teološke koncepcije produžavajući mu život pod okriljem i imenom nekog svetitelja. Najpoznatiji primjeri takve prakse su običaji i vjerovanja vezana za Svetog Iliju, Svetog Đorđa i Svetog Petra, a na zapadu Evrope i oko Djevice Marije, oko kojih se razvila čitava jedna folklorna tradicija.[8] Ova zamjena i potiskivanje kultova uslovila je da se u narodnim vjerovanjima pojave novi, hrišćanski nosioci kulta i magijskih moći, ali i da se zadrži samo jedna, po stepenu niža, animističko-demonistička faza prastare religije.[9] To prožimanje religijskih, paganskih i hrišćanskih uticaja, islamski će doći nešto kasnije, stvara jedinstveno pletivo vjerovanja i običaja širom evropskog kontinenta na koja antropolozi i etnolozi pokušavaju da daju svoje odgovore. Kad se radi o prostoru koji ima tako specifičan društveno-istorijski razvoj kao što je crnogorski, postupak određivanja pojedinog uticaja i strukture koja se nalazi unutar jednog običaja, dodatno se usložnjava zbog preplitanja mnogih prethrišćanskih religija. Bilo bi previše pojednostavljeno kad bi u razmatranje uzeli samo drevnu slovensku religiju i hrišćanstvo, tražeći odgovore za pitanja koja su pred nama, u kalemljenju i prožimanju ta dva religijska koncepta. Kako su već utvrdili brojni istaknuti proučavaoci narodne tradicije, na crnogorskom prostoru mogu se naći religiozni uticaji mnogih paganskih antičkih sistema vjerovanja, od Kavkaza do Galije.[10] Brojni uticaji koji su ostavili traga na tradiciju crnogorskog naroda stvorili su jedinstveni koncept poimanja svijeta materijalnog i duhovnog, životne okoline i bića s kojima se susreće običan čovjek kod Crnogoraca. Takvo poimanje prožeto je, kako to opisuje P. A. Rovinski, željom da se svijet oko sebe spozna na jedan razuman

[7] Isto, str. 1–2.

[8] Trajan Stojanović, Balkanski svjetovi, prva i posljednja Evropa, Njujork, 1994.

[9] Kulišić & Petrović & Pantelić, Srpski mitološki rečnik, Nolit, Beograd, 1970, str. 3.

[10] Isto, str. 8.

način, da pomoću dobrog i pravilnog posmatranja sagleda i predstavi problem koji je pred njim i zato je lišeno suvišnih apstrakcija i nepotrebnog misticizma. Pa ipak, taj svijet posjeduje bogatu fantastiku punu živih i jakih likova, koji su uvijek jasno ocrtani i osvijetljeni, često noseći ljudske karakterne osobine, ali nikad čudovišni.[11]

Predmeti koji se upotrebljavaju za „proricanje na mač“ i njihova simbolika

Kako bismo bolje razumjeli snažnu simboliku ovog neobičnog rituala okrenućemo se analizi elemenata koje on sadrži. Prvi je živa voda koja se donosi s izvora zahvaćena prije izlaska Sunca. „Živa voda“ je, prema narodnom vjerovanju, ona koja se kreće, koja ne staje, koja je slobodna.[12] Zanimljivo, voda se u narodu koristi u još jednom ritualu koji je vezan za pravne običaje, a to je „vađenje mazije“ samo što je pri tome riječ o ključaloj vodi.

O maču koji je upotrijebljen za ovaj ritual i opštim karakteristikama mačeva u Crnoj Gori

Sljedeći i najvažniji predmet u cijelom ritualu je mač, centralni predmet oko kog se sve vrti. Kao što smo naveli za konkretan ritual koji opisujemo upotrijebljen je mač „Vukovac“ za tu priliku specijalno donesen iz Spiča. Međutim, već tu se javljaju problemi u interpretaciji ovog predmeta. Nekako prirodno, kad se govori o mačevima, ima se utisak da smo svi familijarni s tom vrstom oružja. Gotovo da nema civilizacije u istoriji koja nije razvila neku vrstu mača. Njegovo porijeklo seže do samih početaka ljudske obrade metala. Dosta često se naziva i „kraljicom oružja“.[13] Zbog toga su ponekad mačevi nosili ženska imena. Mač je tokom svoje istorije postao simbol viteštva i moći. Međutim, kada se izvrši dublja analiza, evidentno je da se tu radi o brojnim tipovima, vrstama i varijacijama, razvijanim za različite potrebe i u različitim kulturama.

Glavno pitanje koje se postavlja pred nama je kakav mač je mogao da dođe u obzir pri izvođenju ovog rituala. Iz ovoga proizilaze pitanja, o tipu mača koji je upotrijebljen, njegovoj starosti, porijeklu i tako dalje. Konkretno, o maču zvanom „Vukovac“ nijesmo u mogućnosti da nešto pobliže kažemo. Iz daljeg teksta vidimo da je bio, u vrijeme kad se odvija ritual proricanja, u

[11] Radoje Radojević, Crnogorske legende, Stvaranje, časopis za književnost i kulturu, sveska 7-8, Titograd, 1971. godine, str. 356.

[12] Kulišić & Petrović & Pantelić, Srpski mitološki rečnik, Nolit, Beograd, 1970, str. 83.

[13] Preuzeto sa: www.knightsedge.com, history of sword.

vlasništvu Pera Milova Niklana.[14] Ipak, na osnovu njegovog opisa, koji nam je dat u tekstu, možemo izvući određene zaključke koji nam mogu poslužiti za bolje razumijevanje kompletnog rituala. Otvaranjem priče o spičanskom maču „Vukovcu" i uopšte o mačevima na ovim prostorima naišli smo na zanimljive rezultate.

Kao što je opštepoznato, u Crnoj Gori nijesu postojale radionice za izradu oružja, hladnog ni vatrenog, sve do druge polovine XIX vijeka kad knjaz Nikola otvara fabriku na Rijeci Crnojevića. Možda je upravo zbog toga, u Crnoj Gori postojao poseban respekt, gotovo kult, prema oružju. Jednako se cijenilo i hladno i vatreno oružje. Sam geografski položaj Crne Gore, opkoljenost neprijateljskim zemljama i ne uvijek otvoren pristup okolnim pazarima, uslovili su ograničenost trgovine, pa samim tim i nabavke oružja. Nedovoljnost oružja potrebnog za odbranu zemlje, posebno oskudica i nemogućnost nabavke modernog vatrenog oružja, dovela je do stvaranja posebnih osobina i taktičkih karakteristika u crnogorskoj borbi. Razvila se posebna strategija u kojoj je preovladavala borba izbliza, prsa u prsa, zbog čega je do izražaja došao jatagan kao osnovno oružje u upotrebi u Crnoj Gori. Vremenom jatagan je postao predmet raspoznavanja Crnogoraca i dio njihovog izvornog folklora. Neprestanost borbe za slobodu uslovila je konstantnu potrebu za velikim količinama oružja. Istovremeno razvila je u Crnogoraca i strast prema raskošnom i skupocjenom oružju. Da je zaista bilo tako potvrđuju i riječi arhimandrita Nićifora Dučića koji svjedoči da je ponekad u Crnogoraca oružje i odijelo vrijeđelo više nego cijelo imanje![15] Pored sveprisutnog jatagana u Crnoj Gori se moglo, od hladnog oružja, sresti još i sablja, ali vrlo rijetko. Ovaj tip sječiva nije bio rasprostranjen u Crnoj Gori zbog svojih karakteristika koje nijesu odgovarale vidu crnogorske borbe. Uz to, sablja je bila najčešće povezivana s konjicom koja u Crnoj Gori gotovo da nije postojala. Ipak, daleko veće vrijednosti od jatagana, sablja je bila jako cijenjena među Crnogorcima i samo pojedini najistaknutiji glavari imali su sablju u svom ličnom naoružanju. Jataganu vojvode Mirka Petrovića obloge su metalne, srebrnom žicom ukrašene obrađene i pozlaćene. Oba uva su lijepo razvraćena i ukrašena sa po dva korala. Haršma je ukrašena sa deset krupnih korala. Na kabzi je, sprijeda i pozadi, gdje se uši razilaze, po jedna kvadratna tablica, parazvan je rađen od srebra pored koga je utisnut Solomonov pečat. Proizveden je godine 1295.

[14] Prema našim saznanjima porodica Niklana je jedna od starosjedilačkih familija u Spiču. Postoji i porodica Niklanovića u Budvi koja nije s njima u srodstvu, jer vodi porijeklo iz Paštrovića, dok su Niklani iz Spiča porijeklom iz Stare Crne Gore. Danas u Sutomoru nema potomaka Niklana koji su se raselili.

[15] Branko Bogdanović, Hladno oružje Srbije, Crne Gore i Jugoslavije, Vojni muzej, Beograd, 1997, str. 67.

po hidžri, što znači da je napravljen 1810. god. Sav ornament na koricama je pozlaćen. Jatagan kralja Nikole, poklon vojvode Ilije Plamenca, dugačak je 75 cm. Na jataganu ima nekoliko natpisa na turskom jeziku. Prvi s desne strane glasi: Izrada majstora Murata Vlasnik Abdulah. O srce, ne ponizi se za jednu dušu pred svakom dušom! Zadovoljstvo (pijanstvo) ovoga svijeta ne ponizi se ni pred samim sultanom. Neka je noć sreća svome vlasniku. Korice su također lijepo izrađene. Pri vrhu sa 22 korala raspoređena u četiri reda, a na sredini s obje strane po jedan Solomonov pečat. Sav rad na sječivu i koricama je prizrenskih majstora.[16] Za nas je značajno da su oba jatagana imala na sebi ugraviran Solomonov pečat. Neki od najljepših primjeraka jatagana do danas sačuvanih u Crnoj Gori su oni koje su nosili veliki vojvoda Mirko Petrović i knjaz Nikola, a koji se danas čuvaju u zbirci Narodnog muzeja na Cetinju.

Posebno su bili cijenjeni komadi oružja visokog kvaliteta izrade i bogate ornamentike, koji su ponekad predstavljali prava mala umjetnička djela. Još rjeđe od sablji, u Crnoj Gori su bili zastupljeni mačevi. Ako ih je i bilo, zasigurno su predstavljali samo trofejno oružje, van svake praktične upotrebe, visoko cijenjeni i neprocjenjive vrijednosti, predmeti koji se prenose s koljena na koljeno, kroz generacije.[17]

Tokom vremena, usljed čestih ratova, na Cetinje se slegla velika količina oružja, hladnog i vatrenog, barjaka i ostalog ratnog materijala koje je uzimano kao ratni trofej iz brojnih sukoba s Turcima.[18] Zbirke tog oružja i danas čini dio fondova Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju. Manji dio oružanog arsenala Crne Gore nabavljen je kupovinom zbog materijalnog stanja crnogorskog naroda tako da su kvalitetne primjerke oružja mogli sebi priuštiti samo najistaknutiji glavari, mada i oni samo u izuzetnim prilikama. Kako sami Crnogorci nijesu proizvodili svoje oružje, tako se u njihovom posjedu moglo naći oružje različitog porijekla, čak s više kontinenata. Budući da se ovdje radi o maču, koga su Crnogorci vrlo malo upotrijebljavali u borbama, usložnjavaju se napori da se odredi tip i porijeklo mača o kom je riječ. Bez neke praktične svrhe, „Vukovac“ je morao biti čuvan kao predmet simbolične i ritualne važnosti. To svakako ne umanjuje njegovu vrijednost i sigurno je čuvan kao velika dragocjenost od strane njegovih vlasnika. Stvar se još više usložnjava s obzirom da ovdje govorimo o maču koji je donesen iz Spiča, sa crnogorskog primorja, koje je održavalo veze s čitavim Mediteranom i šire. Hladno oružje koje su Crnogorci upotrebljavali, a posebno sječiva poput mačeva, sablji i jatagana, vodi porijeklo s različitih prostora. To znači da se

[16] Goran Bubanja, Jatagani u Crnoj Gori, preuzeto sa sajta www.montenegrina.net

[17] Isto

[18] Milan Jovićević, Jatagani u Muzeju kralja Nikole, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, sveska IV, Cetinje, 2008, str. 76.

koristilo oružje različitog tipa. Najčešće su zastupljene lokalne radionice u Skadru, Boki Kotorskoj, Prizrenu i Bosni, ali ima i sačuvanih primjeraka koji potiču iz Italije, Egipta, radionica Sjeverne Afrike, Njemačke itd. Zato nam se nameće pitanje, da li je „Vukovac" potekao iz hrišćanskih ili muslimanskih radionica oružja?

Ukoliko uzmemo u razmatranje pretpostavku da je spičanski mač, o kom je riječ, bio hrišćanske provenijencije, otvaraju nam se dvije varijante u pogledu otkrivanja njegovog tipa. Ono što nam izvorni tekst otkriva po ovom pitanju je činjenica da je mač bio svijetao s jasno vidljivim ornamentima. Iz toga moramo izvesti zaključak da je u pitanju tip mača koji je relativno novijeg nastanka za doba sredine XIX vijeka kad se ova pripovijest odigrava, što ga smješta najdalje u XVII vijek. Iz toga slijedi da je „Vukovac" mogao pripadati jednom od dva tipa mača, rapiru ili skjavoni.

Oba ova tipa mača nastala su u Italiji, samo u različitim periodima, i oba su obilježili jednu epohu u razvoju mača. Rapir je tipičan predstavnik rRenesanse i bio je u širokoj upotrebi u Evropi tokom XVI i XVII vijeka. To je jednoručni dugi mač, prepoznatljiv po svojoj elegantnoj dršci. Obično je služio za samoodbranu, pa je postao poznat po brojnim duelima u kojima je bio glavno oružje.

Međutim, veća vjerovatnoća je da je „Vukovac" pripadao drugom tipu mača – skjavoni. Naime, ovaj tip mača nastaje u Veneciji krajem XVII vijeka i zadržao se u upotrebi sve do sredine XVIII vijeka. Samo ime tog tipa mača vodi porijeklo od italijanske riječi za Slovene, jer su ga prvi koristili Dalmatinci u službi Republike Svetog Marka. Čak postoji teorija da ime mača znači Slovenka. Od kraja XVII vijeka preovladao je Starim kontinentom kao dominantno oružje konjice i često je bio u rukama plemstva. Nešto šire oštrice od rapira, bio je prepoznatljiv po ukrašenoj dršci u obliku korpe koja je u potpunosti štitila ruku mačevaoca.[19] Upravo zbog porijekla skjavone i velike rasprostranjenosti ovog tipa mača na ovim prostorima smatramo da bi on više odgovarao u našem slučaju, budući da je nastao u oružarnicama Venecije pa se svakako lakše dolazilo do njega. Pa ipak, osnovna zamjerka po pitanju hrišćanskog porijekla mača „Vukovca" je starina ova dva tipa oružja. Prema opisu koji imamo „Vukovac" je svijetao mač s oštricom prekrivenom ornamentikom u kojoj se ističe Solomonov pečat. Uzimajući u obzir da se radnja ovog rituala dešava sredinom XIX vijeka, teško je povjerovati da se za to mogao upotrijebiti mač star minimum sto godina.

Iz tog razloga, mnogo vjerovatnije je da je „Vukovac" bio mač muslimanske provenijencije. Upravo sječiva koja su nastala na teritoriji Osmanskog

[19] Preuzeto sa sajta www.knightsedge.com/s-130-16th-century-ad-swords.aspx#schiavona-sword

Carstva isticala su se svojom bogatom ornamentikom. Već smo naprijed naveli da su Crnogorci najrađe i najčešće koristili jatagan u svojim borbama. Zato se i danas u zbirkama oružja u Crnoj Gori nalazi velika količina ovog oružja koje se razvilo, kao tip noža, u XV vijeku za potrebe janičara. Jatagani u upotrebi u Crnoj Gori uglavnom su proizvođeni u radionicama u okruženju, od Albanije do Bosne. Za svaku od ovih radionica vezane su određene karakteristike u obradi metala i izradi ukrasa na oštrici. Najbrojniji primjerci sječiva, naročito jatagana, izašli su iz zanatskih radionica u Skadru. Zato ćemo se i zadržati na njima kako bismo predstavili osnovne karakteristike u izradi oružja. „Pored gvožđa i čelika, kao materijal za izradu i ukrašavanje skadarskih jatagana upotrebljavani su srebro i koral, za reprezentativnije primjerke i zlato, a za korice (sačuvana su samo tri skadarska jatagana sa koricama), pored srebra, drvo i koža. Preovlađujuće tehnike u ukrašavanju su tauširanje[20], granulacija[21] i upotreba tordirane žice, a sasvim rijetko i ažuriranje[22] i filigran.[23]“ Upotrebom ovih tehnika razni majstori skadarskih oružarskih radionica pravili su razne ukrase po svojoj volji ili želji vlasnika. U tom ukrašavanju dominantni su islamski motivi. Tako na sječivima možemo naći brojne floralne ili geometrijske ornamente, ajete i druge izvode iz Kurana, imena vlasnika i majstora koji su ga izradili, Hidžretsku godinu izrade.[24]

Međutim, u slučaju koji mi razmatramo, u pitanju je mač, a ne jatagan, jer svakako da su lako mogli napraviti razliku između to dvoje. Drugi tip sječiva koji je izrađivan u osmanskim radionicama bio je kilič. To je vrsta mača ili sablje, koji se od jatagana razlikuje po dužini i manjoj zakrivljenosti sječiva. Bio je u upotrebi od samih početaka Osmanskog Carstva, a oblik mu je standardizovan oko 1400. godine. Njega su nosili spahije i konjanici zbog dosta dugog sječiva, za razliku od jatagana koji je bio manji i povijeniji i zato omiljeno oružje janičara. Zanimljivo ovaj oblik sječiva poslužio je kao model iz kog je nastalo više komada oružja korištenih širom Evrope. I danas ovaj tip oružja je uzor za izradu svih sablji koje se koriste u armijama širom svijeta. Kao i jatagani, i on je bio bogato ukrašavan, kako sječivo tako i korice, pa se i na njemu mogu naći ornamenti poput Solomonovog pečata.[25]

Treća vrsta hladnog oružja koji je bio u upotrebi u Osmanskoj imperiji je Mamelučki mač. To je dugo sječivo, mnogo manje zakrivljeno od kiliča, nastalo po uzoru na persijski šamšir. Korišćen je od Mameluka, turskih naoru-

[20] Tauširanje je postupak umetanja metala u metal.

[21] Granulacija je način ukrašavanja pomoću lemljenja malih srebrnih ili zlatnih zrnaca.

[22] Ažuriranje je tehnika izrade šupljikavog veza.

[23] Filigran je fini mrežasti ornament od zlatne ili srebrne žice.

[24] Milan Jovićević, Jatagani u Muzeju kralja Nikole, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, sveska IV, Cetinje, 2008, str. 78.

[25] Podaci preuzeti sa sajta www.swordhistory.info

žanih robova, kasnije vladara Egipta, pa po njima i nosi ime. Ovaj tip oružja u evropsku tradiciju ušao je preko francuske konjice i koristi se u mnogim armijama svijeta.[26] Takođe, i on je imao na sebi brojne i bogate ukrase.[27]

Koji od ovih tipova oružja je korišćen u ritualu koji opisujemo ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo. Jasno je da se radi o oružju koje je stiglo iz turskih radionica upravo zbog ornamentike koja je opisana na njemu. Jatagan, kao što smo već istakli, nije, jer u Crnoj Gori su ga lako prepoznavali i teško je vjerovati da bi neko načinio grešku i zamijenio ga s mačem. Što se tiče kiliča, on jeste bio osnovno oružje spahija i kao takav rasprostranjen na ovim prostorima, ali to je sječivo mnogo bliže sablji nego maču tako da je opet teško ne razlikovati ta dva pojma, posebno ljudima koji su naviknuti na njihovu upotrebu. U tom smislu, najbliži smo mišljenju da se radilo o Mamelučkom maču, ali on je najmanje bio u upotrebi na ovim prostorima. Zapravo u današnjoj zbirci Narodnog muzeja na Cetinju nijesmo našli nijedan primjerak tog tipa mača. U prilog ovoj teoriji ide činjenica da je u cijeloj priči upotrijebljen mač iz Spiča, koji je tada bio dio Turske, a znamo da su postojale veze između crnogorskog primorja i Sjeverne Afrike kad je u pitanju izrada oružja. Nekoliko jatagana koji su danas dio zbirke Narodnog muzeja potiču iz radionica oružja u Egiptu, pa smatramo da je postojala mogućnost da je i ovaj mač donešen otuda. Kao potvrdu ovoj pretpostavci ukazujemo na veliku i živu trgovinu oružjem duž Mediterana, pa tako i istočnojadranske obale. Tako, na primjer, znamo da su u ovom dijelu Evrope bile dosta cijenjene i poznate oružarnice Dubrovnika, a posebno dubrovački zlatari koji su izrađivali ornamente i ukrase na oružju. Njihova djela stizala su do mnogih zemalja Starog kontinenta. U znamenitom Dubrovačkom arhivu sačuvao se podatak da je 1494. godine zlatar Maroje Ratković izradio srebrni mač za turskog sultana Bajazita II.[28]

Takođe, predmet koji se pominje u priči i bitan je za pravilno održavanje ovog rituala je nalonja. Ovaj predmet je dio crkvenog mobilijara i predstavlja, obično, drveni stalak obavijen platnom najčešće crvene boje. Koristi ga sveštenik prilikom liturgije i na njemu stoji jevanđelje iz kog se čita vjernicima. Kao takav ima dosta značajnu ulogu u crkvi, pa njegova upotreba tokom vršenja rituala proricanja na mač samo podiže značaj tog čina i svjedoči o ozbiljnosti s kojom se postupalo i pristupalo pri izvođenju rituala koji opisujemo.[29]

---

[26] Danas se najviše ovaj tip mača koristi u Mornarici SAD.

[27] Podaci preuzeti sa sajta www.swordhistory.info

[28] Ljubo Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Matica Hrvatska, Zagreb, 1952, str. 78.

[29] Iskreno se zahvaljujem kolegi profesoru Predragu Vukiću, koji mi je pomogao prilikom identifikacije ovog predmeta.

Slovo Solomonovo kao ornament – njegova upotreba i simbolika

Ono što najviše upada u oči pri opisu ovog rituala je podatak da svaki mač ne može biti upotrijebljen za ovu rabotu već samo onaj na koga je ispisano „slovo Solomonovo“. Pitanja koja pokreće gore navedena činjenica su brojna. Kao prvo, šta je i šta predstavlja simbol tog imena? Da li je zaista u pitanju slovo hebrejskog alfabeta? Ako jeste, kako su ga prepoznavali stanovnici koji, teško da su imali kontakta s jevrejskim narodom, a kamoli sa slovima hebrejskog pisma?

Ionako oskudna, naša literatura o ornamentima i ornamentisanju, skoro da je preskočila ovaj, inače prilično raširen simbol. Drevan, od svog postanka duboko utkan u mnoge kulture, jednako je bio zastupljen i na Istoku i na Zapadu. Ono što je nama najinteresantnije, to je činjenica da se na sječivima, ali ne i na koricama, kao ornament mogao naći i Solomonovo slovo ili Solomonov pečat, kako je poznat u literaturi o ovim pitanjima. U našoj nauci nije se dovoljno obratila pažnja na ovaj simbol i zato je u literaturi uglavnom tretiran kao Davidova zvijezda. Međutim, prema istraživanju koje smo sproveli, uvidjeli smo da između ova dva simbola ipak ima razlike. Davidova zvijezda, današnji simbol države Izrael, predstavlja dvodimenzionalni heksagram, dva ukrštena trougla, čiji su vrhovi okrenuti jedan na gore, a drugi prema dolje. Nastao je kao kraća ili stilizovana verzija inicijala imena izraelskog biblijskog cara Davida, oca cara Solomona, koji je korišćen na štitovima njegovih vojnika. Takođe, u simboličkom smislu predstavlja zvijezdu koja je nagovijestila dolazak oslobodioca Izraela i koja se prvi put pominje u Bibliji kao proročanstvo.[30] S druge strane, Solomonov pečat, iako sličnog oblika, ima potpuno drugačiju simboliku. Dok je Davidova zvijezda amblem, koji se crta na određenim predmetima, ovo drugo je pečat i predmet sam po sebi. Istorija pečata je prilično duga da bismo se na ovom mjestu bavili njome, ali je neophodno naglasiti da se pojavljuju kao predmeti od velike važnosti u svim drevnim civilizacijama. Nastali su kao dokaz vlasništva, nad stvarima, a ponekad nad ljudima, pa zbog toga su veoma cijenjeni i brzo stiču mistična svojstva. Zbog toga što predstavljaju simbol vlasti, autoriteta i vlasništva nad nečim, izuzetno su cijenjeni u mnogim kulturama, pa tako i u judeohrišćanskoj. Pomen pečata može se naći i u Starom zavjetu, kao u Knjizi o Jovu, i u Novom, u Poslanicama svetog Pavla. I crkveni oci ranog hrišćanstva, poput Irineja Lionskog, Klimenta Aleksandrijskog i Tertulijana, poznavali su mističnu i simboličku snagu pečata. Prema njihovim shvatanjima i tumačenjima pečat je mogao da ponese

[30] „Vidim ga, ali ne sad; gledam ga, ali ne izbliza; izaći će zvijezda iz Jakova i ustaće palica iz Izrailja, koja će razbiti knezove Moavske i razoriti sve sinove Sitove.“ Brojevi 24:17.

simboličku snagu krštenja.[31] Možda najpoznatiji biblijski pomeni pečata su oni iz Otkrovenja Svetog Jovana Bogoslova ili Apokalipse, gdje se lomi sedam pečata do konačnog Strašnog suda i ponovnog dolaska Isusa Hrista.[32] Najcjenjeniji pečati su svakako vladarski, kojima potvrđuju svoju moć i vlast, a Solomonov pečat je jedan od te vrste. Zapravo, smatra se da je pečat cara Solomona najveći među svim pečatima jer je na originalu bilo ispisano Božije ime. To je dalo caru Solomonu, prema legendi, mistične moći da upravlja svim bićima. I to je po svom dizajnu heksagram, ali za razliku od Davidove zvijezde, predstavljen trodimenzionalno, kao dva uklopljena trougla. Nastaje kao zvanični pečat cara Solomona i koristi se u državnoj kancelariji Izraela u to doba.[33] Kao takav postaje važan simbol u jevrejskoj tradiciji, ali i mistici, jer ubrzo dobija i svoja magična svojstva. Upravo zbog svoje mistične simbolike postaje jasno prepoznatljiv i razlikuje se od Davidove zvijezde. Solomonov pečat je mistični simbol koji se sastoji od dva prepletena trougla koja formiraju zvijezdu sa šest kraka, obično s jednim trouglom tamnim, a drugim svijetlim. Simboliše jedinstvo duše i tijela.[34] Takođe, kako se radi o konkretnom predmetu, pečatu, njegova mistična simbolika i uloga u magičnim ritualima je znatno promijenjena. Pečati, poput Solomonovog, mogu imati zaštitne moći i magična svojstva. U njihovoj dugoj istoriji koristili su se kao zaštita od demona i zlih duhova. U nekim magičnim obredima povezivani su s egzorcizmom.[35] Uzimajući u obzir ove činjenice vidimo da je Solomonov pečat poznat i moćan simbol koji je raširen u mnogim tradicijama i upotrebljava se u puno magičnih rituala. U članku o njemu u Jevrejskoj enciklopediji se govori da je to simbol koji se našao na carskom prstenu i služio za ovjeravanje dokumenata. Ali, ubrzo je dobio i magična svojstva jer se vjeruje da je na njemu bilo ispisano ima Božije. Prvobitno su za njegovu izradu upotrijebljena dva trougla, jedan od mesinga a drugi od gvožđa. To mu je dalo sposobnost da magično može da upravlja kako dobrim duhovima, tako i zlim demonima. Zanimljivo, a značajno za naš rad, je činjenica da se ovo predanje o njegovim magičnim svojstvima prenijelo preko arapske tradicije i sačuvao u djelima arapskih pisaca. Naravno, kao moćan magijski simbol, Solomonov pečat nastavio je da živi kroz jevrejsku i hrišćansku tradiciju. Ovaj drevni simbol dovođen je u vezu s mnogim drugim kulturama. U antičkoj Grčkoj bio je poznat kao Polikra-

[31] J. Chevalier & A. Gheerbrant, Rječnik Simbola, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1983.

[32] „zatim videh u desnici onoga koji seđaše na prestolu knjigu napisanu iznutra i spolja, zapečaćenu sa sedam pečata...“ Otkrovenje, 5:1, po prevodu dr Luja Bakotića

[33] Preuzeto sa web stranice: Understanding the Differences between the Star of David and the Seal of Solomon

[34] Collaborative International Dictionary of English, Dictionary.net

[35] Preuzeto s web stranice: Understanding the Differences between the Star of David and the Seal of Solomon

tov prsten, koga spominje Herodot u svom djelu, ali i Strabon i mnogi drugi pisci. Bio je poznat i u keltskoj kulturi kao „druidsko stopalo“ i kao takvog spominje ga Gete u svom Faustu.[36] Pošto Solomonovo slovo, kao ornament, nije bio baš tako rijedak ornament, sa sigurnošću možemo zaključiti da je i mač „Vukovac“, o kojemu je riječ u ovom slučaju, proistekao iz neke od lokalnih zanatskih radionica, najvjerovatnije skadarske. Iako su majstori koji su izrađivali ova oružja pomenuti simbol prepoznavali kao jevrejski, njegova upotreba nije imala nikakve veze s hebrejskom kulturom i nasljeđem. Prema istraživanju koje smo sproveli po srijedi je slučaj da se Davidova zvijezda jako koristila u ukrašavanju metalnih predmeta, posebno oružja. Zbog svog oblika, dva ukrštena trougla. Solomonov pečat, kao ornament, korišćen je, ponekad i na zahtjev naručioca, kao amulet. Njegova pojava na sječivima mora se tumačiti jedino kao amajlija, izraz jedne vrste sujevjerja majstora i vlasnika tog oružja.[37] Ponekad unutar Solomonovog pečata moglo se naći ispisano ime vlasnika ili majstora koji je sječivo izradio. Ovaj simbol skoro isključivo možemo sresti na sječivima, (jataganima, sabljama, mačevima) koji su nastali na teritoriji Osmanskog Carstva. Zbog svog geometrijskog oblika odlično se uklapao u ostale ornamente koji su koristili osmanski majstori oružari. Kao takvog, Solomonov pečat, srijećemo u svim poznatim oružarnicama Osmanskog Carstva, Istanbulu, Bursi i Plovdivu.[38] Jednako, koristio se kao ornament i u radionicama Skadra, Prizerena, Sarajeva.

Ispovijest učesnika „proricanja na mač“

U nastavku priče o „proricanju na mač“, autor članka Oliver, donosi ispovijest čovjeka koji je bio jedan od učesnika ovog rituala. Vođen znatiželjom Oliver je, kako sam piše, ponovo pitao prijatelja da mu pobliže ispriča o ritualu proricanja. Već sljedećeg dana, taj prijatelj, kome ne navodi ime, mu je omogućio susret s jednim čovjekom koji je bio učesnik, najvjerovatnije posljednjeg izvođenja proricanja na mač. Oliver to opisuje ovako:

„Uđosmo u jednu krčmicu u Ivanbegovoj ulici, ali sobica puna seljaka, zadimili duvanom, da unutra ništa ne vidiš. Moj prijatelj zovnu jednog od seljaka po imenu. Izađe čovjek, oko 50–60 godina, srednjeg rasta, koštunjav, lica opaljena, smeđih ili vatrenijeh očiju, a brkova nevelikih; na prsima nemaše džamadana, no raspučena košulja otkrivaše runjave prsi. Podizaše struku da se ogrne. Malo pognut, živahan i okretan starčić, takav mi se učini na prvi

[36] Jevrejska Enciklopedija: Jozef Jakobs, M. Selingson, Solomonov Pečat

[37] Ovom prilikom zahvaljujem dr Dragani Kujović iz Istorijskog instituta u Podgorici na saopštenim informacijama, koje su mi je ukazale na značaj Solomonovog slova kao amuleta.

[38] Jatagan turski mač, preuzeto s: www.turkishculture.org

pogled, a poslije mi je prijatelj zborio da je bio dobar. Iskoči živo kao srndać, što je svojstveno našijem ljudima, pa i ako su u godinama; hoće pošto po to da pokaže svoju živost.“[39]

Kako je članak objavljen u „Književnom listu“, vidimo da je autor želio da lijepim opisom što više približi čitaocima događaj o kojem piše. Zbog toga se trudi da što vjernije predstavi likove koji se pojavljuju u njegovoj naraciji. Što se nas tiče prema ovim opisima možemo zaključiti ponešto o samom Oliveru. Malo dalje u tekstu, sam autor kaže da je pričanju svjedoka prisustvovao još jedan čovjek koji je želio, kako se navodi, „da čuje šta hoće ovi lacmanin“. Iz toga, možemo izvući zaključak da je Oliver bio negdje s crnogorskog primorja. Po tome kako dalje teče priča, zaključujemo da je njegov prijatelj po činu kapetan, jer mu se očevidac tako obraća. Njegov čin je bio presudan da starac ne odbije da govori o svom iskustvu sa proricanjem, pošto je njegov prvi odgovor na pitanje o toj temi bio:

„Ostavite se, ljudi tijeh besposlica, Boga vi, to je bilo odavno; nemojte da se rugate sa starijem ljudima.“[40]

Sastanak je ugovoren za to veče, kad su se dvojica svjedoka pojavila kako bi ispričali svoj doživljaj u pratnji još jednog čovjeka koji je došao iz radoznalosti. Nakon početnog ubjeđivanja kapetana, gosti su počeli svoju priču. Podstaknuti njegovim riječima i hvalama, iz konteksta saznajemo da se i ovaj razgovor vodio u istoj kafani u Ivanbegovoj ulici, jer autor kaže da kad su se ostali gosti razišli, pristali su da ispričaju ono što znaju o „proricanju na mač“. Razgovor je počeo ovako:

„Bilo je to baš u početku vlade knjaza Danila, pravo vi reći tek je bio stupio na vladu. Naši su Crmničani, kao što vi je poznato, odili u Carigrad svake godine 'u tečnik'. Iz svakoga kraja naše Crmnice bilo ih je, koji odu pa tamo rabotaju po nekoliko godina. Obično se vraćaju doma sa nekom zaradom, te se u kući oporave, plate dugove i ostalo što je za vrijeme dok nijesu doma bili potrošeno. Boga mi se onda lijepih parica moglo zaraditi.“[41]

Iz ovog uvoda vidimo da se radnja rituala odvija u prvim godinama vlade knjaza Danila, što će reći 1852–1853. godine. Kasnije, 1855. godine, knjaz je izdao svoj Građanski zakonik koji je zabranjivao ovakve običaje. Po pričanju svjedoka, ranije je ovaj običaj bio često praktikovan „u stare zemane“, ali da je ovaj kojem su oni prisustvovali bio poslednji. To nas upućuje na dugu tradiciju ovog običaja u našem narodu koji je bio dio pravne prakse i način pronalaženja krivca za neki zločin, a izraz „u stare zemane“ može da upućuje i na njegovo srednjovjekovno porijeklo. Takođe, svjedočenje da se tada moglo

[39] Književni list, sveska 1, januar – februar 1902, Cetinje, str. 2.

[40] Isto

[41] Isto, str. 3

dobro zaraditi u Osmanskoj imperiji odnosi se na vrijeme prije Krimskog rata, jer nakon njega Turska doživljava ekonomski krah i bankrotira.

U nastavku kazivanja, saznajemo da je konkretno mjesto odvijanja radnje crmničko selo Gluhi Do. Svjedok govori kako su Gluhodoljani, vraćajući se s pečalbe u Turskoj, kod nekog zlatara iz Grčke kupili srebrni krst za crkvu u svom selu. „Za njega su dali 700 talijera, a bješe u njega 13 litara srebra.“[42] U crkvi je ovaj dragocjeni krst stajao dvije godine, ali na Savindan, oko podne, po kazivanju svjedoka, krst je nestao iz crkve. Kako nijesu mogli naći krivca, a smatrali su njegov nestanak kao svoju sramotu, seljani Gluhog Dola, odluče se da izvedu ritual „proricanja na mač“. Za dan kad će održati ritual proricanja odabrali su Bijele poklade, „u mladu neđelju“.[43] Po pričanju svjedoka, u sklopu priprema za taj događaj, Gluhodoljani su poslali „poklisara“ u Spič da donese adekvatni mač za tu priliku. Izbor je pao na „Vukovac“ jer se, kako navode, iz njega već proricalo. Svjedoci nam otkrivaju i vlasnika mača Pera Milova – Niklana. Kad je mač stigao, pristupilo se drugim pripremama pa je tako za donošenje vode u kacu prije zore bio zadužen neki Marko Đurašić. Izabranu djecu su doveli kod crkve tog jutra radi proricanja. Pred Oliverom su sada sjedjeli dvojica svjedoka koji su tada bili dječaci od 12 godina određeni za izvođenje rituala. Jedan od njih o tome kaže sljedeće:

„U veče toga dana okupali su me, preko običaja. Ja ne znavah što će to biti, samo se sjećam, da mi zaprijetiše da ništa sjutra ne smijem zboriti dok pred crkvu ne dođem, i tu da činim ono što mi se naredi... Pravo vi reći bjeh se prepao, ali ne smjeh od sramote to nikome kazati.“[44]

Kad su se djeca namjestila pored kace i nagnula nad njom, tako da je djevojčica bila u sredini, ritual je mogao da počne. Stavili su im nalonje s ikonama na glavu i popovi počeše da čitaju molitve. Djeca koja su gledala u mač, tačno u Solomonovo slovo, počeše da imaju vizije. Oliverov svjedok to opisuje ovako:

„Zadubili se mi i netremice pazimo u ono svijetlo oko šare na mač. Ne potraja dugo, poče se voda u kaci polako kolutati; oko onoga mjesta đe mi gledasmo postepeno se orosi, iskočiše neke male životinjice. Prvo ni se učini da vidimo muhu; tek ti ona poče rasti otijecati; kad ono vrc, prometnu se u zvijere kao: zec, kao lisica, dok iza njih niče malo dijete. Malo po malo od đeteta se načini čovjek. Na glavu mu bijela kapa od pustine. Kad viđosmo onoga čojka,

---

42 Isto

43 Bijele poklade su narodni praznik pred početak velikog uskršnjeg posta. Zovu se bijele jer nakon njih je zabranjeno jesti mliječne proizvode ili bijeli mrs. Pored njih postoje još i mesne, kad je zabranjeno meso, petrovske, pred ljetnji post i božićne, pred božićni post. Preuzeto sa www.pravoslavlje.net.

44 Književni list, sveska 1, januar – februar 1902, Cetinje, str. 4.

lijepo vidimo crkvu i put oko nje kao u ogledalu. Onaj isti čovjek se obrete na putu i pođe k crkvi. Pogleda prvo na prozor od oltara, pa onda ajd, ajd pravo na vrata, sve se obzire da ga ko ne gleda. Vidimo i đe ga jedna žena pogleda. Jovana Rupčeva (danas od te kuće nema nikoga). U rukama joj tikve; pošla bješe na vodu. Kad je opazio da ga viđeti ne može, metnu ruku u panjegu, uze ključ otvori vrata i uljeze u crkvu. Kad dođe pred oltar prekrsti se (da mu Bog pomože!) otvori desne dveri i uđe u oltar.

Odmah mače krst, sa Svete Trpeze, poče ga razvidavati i komad po komad meće u torbicu, pa ovu u vreću koju je nosio. Pri razvidavanju, pade mu jedna grana od krsta i to ne opazi. Kad mi ovo mi rekosmo, čusmo lijepo, đe rekoše oni oko nas, da nam to ne vjeruju, (otišli su poslije proricanja i našli onu granu pod svetom trpezom). Obrće se po oltaru i maši se rukom za kanđela, no ih ne moga dovatit'. Ža' mu to pa se bije šakama u glavu.

Na svetoj trpezi bjehu dva svijetnjaka bijela, ne bjehu od srebra, no od nečega drugog, Boga mi vi to ne umijem kazati. Uze ih i njih metnu u vreću.

Gleda još po oltaru i viđe jedan kolač voska, učini mu se da je težak, i nešće ga uzeti. Zaveže vreću, zaturi je na rame pa otole iz crkve. Zatvori za sobom vrata, ključ izvadi i opet ga ostavu u panjegu, đe je i prije bio.

Da bi trag zametnuo, pođe oko crkve i ne šće pravo putem no preko nekijeh krša. Snijega nemaše toga puta. Mi smo ga pratili kako ide, onudijen, đe nema puta. Pošivao je pod Malo Oko u polje, tu je izvadio malo leba iz torbice da ije. Povadi neke klasove iz vreće, koje je ja mnim isprosio, i ne šće ih više nositi, no ih baci u vodu. Sve je do Dupila iša poljem crmničkijem i oraovskijem. Iz Dupila pasa preko Trnova pokraj jedne kruške na kojoj bješe glava[45]..."

Teško je nešto reći nakon ovakvog opisa. Nevjerovatno direktan, neopisivo iskren, vjerovatno kako to samo narodna svijest može, ovaj prikaz jedne vizije dvanaestogodišnjeg dječaka može se mjeriti s djelima vrhunskih pisaca. Iako je ovaj članak nastao 1902. godine i svjedoči o događajima s distance od oko pola vijeka, toliko je vjeran opis stvari da zaista nemamo pravo da sumnjamo u vjerodostojnost izrečenog. Oliverov svjedok je toliko siguran u svoj iskaz, kao da mu se dogodio juče, a pored njega je bio i drugi očevidac događaja koji je potvrdio ova kazivanja. Uz to svjedokova vizija se nastavlja tako što su djeca vidjela počinioca u njegovoj kući, a zatim vode povorku Gluhodoljana putem koji im se pričinio u viziji. Na žalost, ovdje Oliver prekida svoj tekst i mi nijesmo u mogućnosti da saznamo da li su uhvatili počinioca i kako je sve završeno. Očigledno, Oliver se uplašio da priča svjedoka postaje previše konkretna i zato prekida tekst kako ne bi odao ime počinitelja. To

[45] Običaj je bio da se posječene neprijateljske glave drže na vidnom mjestu u imanju onoga koji ih je posjekao, to sve dotle dok je vjetar isušenu ne obali.

nama može samo poslužiti kao pokazatelj da su njegove namjere samo da tačno prenese pričanje ljudi koje je slušao, a da ne povrijedi bilo koga, ko bi se možda prepoznao u cijeloj priči. Njegov motiv je častan i pokušava da vjerno prenese i opiše običaj proricanja, pa zato u svakoj prilici izostavlja imena. Zbog toga, nemamo danas imena ni svjedoka koji su mu sve ovo ispričali, ni kapetana koji mu je pomogao da ih nađe. U želji da sačuva od zaborava jedan narodni običaj i sam se predstavio pseudonimom, svjestan delikatnosti pripovijedanja o zločinu, a posebno jer se radi o krađi iz crkve što je u narodu posebno nailazilo na osudu. Kako bi izbjegao posljedice, po sebe, ali i druge učesnike ove priče, prekinuo je svoje pripovijedanje bez razumljivog kraja.

Zaključak

Pravni običaji jednog naroda predstavljaju, prema strogim pravilima etnološke nauke, skup pravila društvenog ponašanja koji djeluju kao samostalni izvor prava pri regulisanju odnosa između ljudi i zajednica. Zapravo, čini se da pod tim možemo podvesti cjelokupno narodno poimanje pravde i onoga što je pravo.[46] Nažalost, vidjeli smo da je ovoj tematici kod nas posvećeno vrlo malo pažnje. Istraživanja narodnih običaja uglavnom su bila usmjerena na svakodnevni život ljudi, vjerske običaje, kultove, folklor, itd. U pogledu izučavanja pravnih običaja, ionako malobrojni istraživači, usredsređivali su se na teme iz porodičnog, nasljednog, vjerskog prava, zatim morala i moralnih normi i kodeksa, pa tek na kraju dolazili su običaji vezani za krivično pravo. U svom radu ovi istraživači najviše su se oslanjali na pisane izvore koji su na ovim prostorima nastajali od ranog srednjeg vijeka do XIX vijeka. Izučavali su se brojni zakonici srednjovjekovnih država, statuti primorskih gradova, povelje, darovnice i drugi diplomatički izvori, jer je preovladalo mišljenje da je u njima zapisano i kodifikovano narodno pravo i običaji. Međutim, u toj hipotezi našli smo nekoliko nedostataka. Naime, svi ti dokumenti, iako neosporno važni, za proučavanje naše dalje prošlosti, samo se fragmentarno oslanjaju na propise narodnog običajnog prava. U njima preovladava segment državnog uređenja koji se oslanja na norme rimskog, vizantijsko-crkvenog, kasnije i šerijatskog prava. Pa ipak, i ti djelići narodnih običaja su se, tokom vjekova fermentisali s ovim nametnutim zakonima čineći tako jednu specifičnu cjelinu koja je mogla da varira od regije do regije. Upravo zbog toga, ovim radom htjeli smo da skrenemo pažnju na jedan aspekt narodne tradicije koji do sada nije proučavan. Ritual „proricanja na mač“ dio je jednog malo istraženog

[46] Nikola F. Pavković, Pravni običaj kod Južnih Slovena, Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu, 1901–2001, str. 350.

korpusa običaja. Njegova primjena i specifični uslovi u kojima se održavao i za koje je bio namijenjen svrstavaju ga u jednu posebnu grupu pravnih tehnika kojima se pribjegavalo kako bi se došlo do određenog cilja – u ovom slučaju krivca. Prema raspoloživoj literaturi koju smo konsultovali pišući ovaj rad, uvidjeli smo da se ovoj vrsti naših običaja poklanjala vrlo mala pažnja ili se o njima nije govorilo uopšte. Od ove vrste rituala, najpoznatiji i jedini o kojem se opširno pisalo je običaj vađenja mazije. Međutim, kako se o njemu pisalo najviše s prezrenjem i sablažnjivalo se nad njegovom „varvarskom" okrutnošću i neukosti i zatucanosti naroda koji ga primjenjuje, čitav korpus sličnih običaja je odstranjen iz pažnje nauke i gurnut u ambise zaborava. S druge strane, moramo istaći i činjenicu da o mnogim našim običajima nijesu ostavljeni odgovarajući pisani izvori koji bi usmjerili fokus istraživača na njih. Čak i u zaletu romantičarske istoriografije i oduševljenja za sve što je nacionalno i potiče iz naroda, neki običaji su ostali po strani jer se nijesu uklapali u idealizovane slike o narodu i njegovom skladnom životu. „Proricanje na mač" svakako je jedan od tih običaja. Sam naziv upućuje na nešto natprirodno i mistično, nešto u što može da povjeruje samo neuki svijet. Kao što smo vidjeli u izvornom članku, i ljudi koji su učestvovali u tome su odbijali ili nerado govorili o tome. Bio je potreban autoritet jednog kapetana kako bi se svjedoci privoljeli da ispričaju ono što su doživjeli. Promjene koje je doživjelo crnogorsko društvo krajem XIX vijeka, ulazak modernosti i modernih shvatanja ostavilo je traga i na jednu tako konzervativnu i po mnogo čemu još uvijek primitivnu zajednicu kakvo je crnogorsko selo. Procesom stvaranja savremene države i uvođenjem građanskih zakona, još od knjaza Danila, potisnut je čitav jedan način života, sa svim svojim vjerovanjima i običajima koji su nastajali i razvijali se na crnogorskom tlu tokom vjekova.

Ritual o kom govorimo bio je utkan u način života Crnogoraca od najranijih vremena. Analizirajući sve segmente koji on nosi pokušali smo da predstavimo tu kompleksnost poruka i simbola s kojima obiluje. Ukorijenjenost u narodu koja se ogleda u izjavi svjedoka da se ranije izvodio često, očito ukazuje na drevnost ovog rituala. Izvodeći određene paralele sa srednjovjekovnim pravnim normama naših primorskih gradova i drugih evropskih naroda pokazali smo da njegovi korijeni vuku iz duboke prošlosti sežući možda čak i do antičkih vremena. Ostaje otvoreno pitanje, za dalje i sveobuhvatnije analize, o porijeklu ovog običaja i odnosu paganskog i hrišćanskog u njemu.

Snažna simbolika kojom odiše ritual proricanja na mač navela nas je da posvetimo pažnju predmetima koji se u njemu upotrebljavaju, posebno maču. To nas je odvelo u široku priču o istorijatu hladnog oružja na ovim prostorima, tipovima koji su bili zastupljeni na crnogorskom tlu tokom vjekova i njihovom značaju za narod i posebnom tretmanu koji su mačevi uživali u narodnoj

tradiciji. Upoređujući brojne vrste sječiva koji su dospijevali na ove prostore, što iz domaćih, što iz stranih oružarnica, došli smo do zaključka da sa sigurnošću možemo tvrditi da je mač „Vukovac“ koji je upotrijebljen za izvođenje ovog rituala islamske provenijencije. Ova činjenica samo dodatno produbljuje kompleksnost teme koju opisujemo i daje novu dimenziju proučavanju ovog običaja. Takođe, pokazuje veliku povezanost našeg primorja sa svim krajevima Mediterana i dobar glas koji su uživali oružari s ovih prostora u evropskim okvirima. Oružja potekla iz radionica s ovog podneblja bila su poznata širom Starog kontinenta. Ovdašnji majstori, kako hrišćanski, tako i islamski, vladali su tehnikama izrade i ukrašavanja oružja dostojnu svih velikih centara proizvodnje sječiva od Bliskog istoka do Zapadne Evrope.

Posebnu pažnju posvetili smo Solomonovom pečatu kao simbolu koji je važan segment proricanja. Izuzetna složenost koja se krije iza ove proste geometrijske figure plijeni pažnju istraživača. Nastao kao pečat drevnog cara Solomona ušao je u legendu kao jedan od čudotvornih predmeta koji svoju magičnu snagu crpi iz imena Božijeg koje je na njemu bilo ispisano. Kao takav ušao je u mistični simbol u magijskim obredima u sve tri Avramove religije. U našem narodu raširen je preko islamske tradicije koja se dosta njime služila kao simbolom koji svojim geometrijskim oblikom označava kombinaciju snage i ljepote i izražava prožimanje zemaljskog i nebeskog.[47]

„Proricanje na mač“ je relikt jednog prošlog vremena, koje je sa sobom nosilo svoja specifična vjerovanja i podvrgavalo se sopstvenom svjetonazorima. U tom smislu ono je nosilo i svoj osjećaj za pravdu, a vidimo da je imalo svoje tehnike kako da dođe nje. U njemu se nije bježalo ni od obraćanja višim silama ni od mističnih vizija. Proučavanje rijetkih izvora i zapisa koji su do danas ostali, a koji govore o pravnim običajima našeg naroda, donosi nam specifičan pogled na jedno vrijeme i način života velikog broja generacija stanovništva na ovom prostoru. Bavljenjem i opisivanjem običaja vezanih za bilo koji oblik narodnog vjerovanja trudimo se razumjeti to vrijeme i ljude koji su u njemu živjeli, a isto tako obogatiti svoje znanje i proširiti svoje vidike. Bilo bi nam veliko zadovoljstvo ako bismo u tom naumu sa ovim radom u tome i uspjeli.

[47] Goran Bubanja, Jatagani u Crnoj Gori, preuzeto sa sajta www,montenegrina.net

Citirana literatura

- *Biblija*, preveo dr Lujo Bakotić, Dobra vest, Novi Sad, 1988.
- Bogdanović, Branko: *Hladno oružje Srbije, Crne Gore i Jugoslavije*, Vojni muzej, Beograd, 1997.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A.: *Rječnik Simbola*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1983.
- *Jevrejska Enciklopedija*: Jozef Jakobs, M. Selingson, Solomonov Pečat
- Oliver, „Proricanje na mač“, *Književni list*, sveska 1, januar – februar 1902, Cetinje.
- Kulišić & Petrović & Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Nolit, Beograd, 1970.
- Karaman, Ljubo: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1952, str. 78
- Barada, M.: *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb, 1952.
- Jovićević, Milan: „Jatagani u Muzeju kralja Nikole“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, sveska IV, Cetinje, 2008,
- Pavković, Nikola F.: „Pravni običaj kod Južnih Slovena“, *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu*, 1901-2001, str. 350
- Radojević, Radoje: „Crnogorske legende“, *Stvaranje, časopis za književnost i kulturu*, sveska 7-8, Titograd, 1971.
- Stojanović, Trajan: *Balkanski svjetovi, prva i posljednja Evropa*, Nju Jork, 1994. godine.
- Bogišić, Valtazar: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, priredio Tomica Nikčević, CANU, Podgorica, 1994.

Internet sajtovi/linkovi

- Collaborative International Dictionary of English, Dictionary.net
- Understanding the Differences between the Star of David and the Seal of Solomon
- www.hrcak-srce.hr
- www.knightsedge.com
- www.montenegrina.net
- www.pravoslavlje.net
- www.swordhistory.info
- www.turkishculture.org

Vukota VUKOTIĆ

SWORD FORETELLING: A FORGOTTEN MONTENEGRIN CUSTOM

The present paper discusses a forgotten Montenegrin custom: sword foretelling. The custom belongs to a corpus of legal traditions, used to determine a culprit for a crime when the people' court was unable to find witnesses of identify the culprit in other ways. The author explains the custom and its symbolic nature, as well as its presence in the folk tradition in Montenegro. Special emphasis is placed on the types of swords existing in Montenegro and the symbolism of the Solomon' seal.

Key words: s*word, foretelling, Solomon's seal, legal customs*

GRAĐA

UDK 94(497.16Boka Kotorska)“18”
Preliminarno saopštenje

Bojan MITROVIĆ (Trst)
Univerzitet u Trstu
bojanmitrovic555@gmail.com

TOMAZEO, ŠIROVIĆ I BOKELJSKI/KRIVOŠIJSKI USTANAK 1869–1870. (Uz tri nepoznata Širovićeva pisma)

U ovom članku se razmatra dosad neobjavljena prepiska između pisca i kapetana Andrije Širovića i italijanskoga političara i pisca Nikole Tomazea. Prepiska donosi nova saznanja o Širovićevoj političkoj i kulturnoj orijentaciji, o opsegu komunikacija koje je Tomazeo održavao duž čitave jadranske obale, kao i o političkim događajima u Boki Kotorskoj u tome periodu.

Ključne riječi: *Boka Kotorska, Nikola Tomazeo, Andrija Širović, Stefan Mitrov Ljubiša, Krivošijski/Bokeljski Ustanak.*

Nikola Tomazeo (Niccolò Tommaseo, Šibenik 1802. – Firenca 1874) bio jejedan od najistaknutijih romantičara s obe obale Jadranskog mora, novinar, pisac, lingvista i politički aktivista, čije nam ideje, danas, mogu delovati čak kontradiktorno ali se, samim tim, moraju ispitivati u kontekstu njegovog vremena i kategorija koje tom vremenu pripadaju. Tomazeo je, do kraja svog života ostao verni katolik, i u prvom ovde objavljenom pismu Andreja Širovića, isti mu se zahvaljuje na primljenom primerku knjige „Čovek i majmun“ (*L'Uomo e la scimmia,* 1869) u kojoj Tomazeo, sa osnova katoličke teologije,žestoko polemiše sa, tada novom, Darvinovom teorijom evolucije. U isto vreme, međutim, Tomazeo je bio i žestoki protivnik sekularne vlasti rimskog pape, i tom je problemu, još 1851, prosvetio brošuru „Rim i svet“ (*Rome et le monde*). Potpuno u duhu romantizma, Tomazeo se još od mladih dana okrenuo religiji kao kontrapunktu u odnosu na principe francuskog prosvetiteljstva, revolucije i racionalizma. Sa druge strane, opet u duhu romantičarskih pogleda na svet, nije odustao od liberalnih načela i, pre svega, od ideje stvaranja nacionalne države.Unutar istorije italijanskog nacionalnog preporoda (*Risorgimento*), može se reći da Tomazeo predstavlja neku vrstu simbola Revolucije 1848. godine.

Tomazeo je završio prava u Padovi 1822. ali se ovom strukom zapravo nikada nije bavio. Živeo je pre svega od pisanja i objavljivanja svojih dela, najvećim delom u Italiji. Posle studija živi izmedju Padove, Milana i Firence. Kako je zbog podrške grčkim ustanicima privukao pažnju policijskih vlasti, seli se u Pariz 1830, pa odatlena Korziku i, najzad, u Veneciju. U ovom dugom tumaranju, sele se i Tomazeova interesovanja: od novinara, Tomazeo postaje lingvista objavljujući *Novi rečnik sinonima italijanskog jezika* (*Nuovo Dizionario de' Sinonimi della lingua italiana*, 1830) koji ga izbacuje u prvi plan italijanskog kulturnog života tog vremena. Posle toga se bavi poezijom i pripovedanjem, dok nastavlja i nacionalno-propagandni rad, pogotovo iz Francuske. Početkom '40-ih vraća se u Veneciju gde objavljuje još jedan ciklus značajnih radova, među kojima su sigurno njegov najuspeliji roman „Vera i lepota" (*Fede e bellezza*, 1840), i dva dela u kojima pokazuje svoje simpatije Južnim Slovenima −*Narodne pesme toskanske, korzikanske, ilirske, grčke* (*Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci,* 1841−42)i *Iskrice* (*Scintille*, 1842).

Međutim, u Veneciji je opet privukao pažnju austrijske policije i ovog puta, krajem decembra 1847, biva uhapšen i zatvoren. Oslobođen je tek tokom ustanka 1848. kada postaje jedan od ključnih političara revolucionarne *Republike Svetog Marka*, da bi, po slomu revolucije, izbegao na Krf, pa se potom, nakon nekoliko godina izgnanstva, preselio u Torino (1854) i najzad u Firencu (1859), gde ostaje do smrti. U toskanskoj prestonici, u Narodnoj biblioteci (*Bibilioteca Nazionale Centrale*) sačuvana je Tomazeova zaostavština, pa i ovde priložena pisma Andrije Širovića, pod oznakom *Carteggi Tomm.* 130−132.

Iako veliki zagovornik italijanskog ujedinjenja, Tomazeo je bio izričiti protivnik centralističkog uređenja zemlje koje je prevagnulo pod vođstvom Pijemonta. U ovom smislu ostao je ostao vrlo dosledan, odbijajući čak i da postane senator novoosnovane Kraljevine Italije (1861). Ostavši van glavnih političkih tokova, nastavio je da piše i objavljuje.

Osim sredine iz koje je potekao, Slovenima su Tomazea vukli i njegovi filozofskistavovi. Srpski ustanci protiv Turaka, kojima je Tomazeo savremenik, ubeđuju ga da postoji i jedan drugi model revolucije koji je, kao hrišćanski, suprotan francuskom „materijalističkom" revolucionarnom modelu. Zaostalost Slovena, čak i njegovog rodnog kraja, privlači ga, kao romantičara, zato što u njima vidi podmladak civilizacije.[1] U rodnoj Dalmaciji, sa kojom nastavlja da održava kontakte, Tomazeo želi da vidi rađanje italijansko-slo-

[1] Grazia Melli, "Identità nazionale e appartenenza religiosa nei 'Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci' di Tommaseo" u Francesco Bruni (ur.), *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo. Venezia 23–25 gennaio 2003*, (Roma-Padova: Editrice Antenore, 2006), 273−274.

venske *dalmatinske nacije*, koja bi bila spona između Italije i Balkana, odnosno Italije i južnoslovenskih krajeva. Ove idejeiznesene su u delu na koje se Širović implicitno pozivana početku drugog pisma, to jest u knjižici *Dalmatincima* (*Ai Dalmati*, 1861). Potrebno je, međutim, povući paralelu između Tomazeovog viđenja Italije i njegovog viđenja Balkana. Za Tomazea, Italija je trebalo da bude proizvod personalne unije postojećih italijanskih država pod dinastijom Savoja, odnosno da bude organizovana kao federativna monarhija. Vrlo je verovatno da je on slično uređenje video i kao budućnost Zapadnog Balkana, sa posebnim državama, kao što su Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Crna Gora i Srbija pod nekom zajedničkom dinastijom ili sa federalnim državnim uređenjem. U tom smislu, drugo pismo, u kome ga Širović izveštava o ustanku u Boki, verovatno mu je bilo od posebnog značaja.

O Andriji Široviću imamo mnogo manje podataka. Rođen 1836. u Perastu, u Boki Kotorskoj, Širović se seli u Trst u drugoj polovini XIX veka. Njegova karijera je dosta tipična za uspešne pomorce u Trstu toga doba.[2] S početka radi na brodovima drugih vlasnika, pre svega Grka, da bi, kad je stekao malo novca, počeo samostalno da radi kao zastupnik,i onda, na vrhuncu uspeha, otvorio svoju radnju, sa ortakomDamjanovićem, u ulici *Lazzaretto Vecchio*. Od 1881. je i ovlašćeni sudski tumač za srpsko-hrvatski jezik, a u jednom trenutku postao je i dopisni član Francuske astronomske akademije. Za života je objavi dve knjige: roman*Napaćena Srbija*(*I martiri della Serbia*, Trst, 1878) i *Hrišćanstvo i nauka* (*Cristianesimo e scienza*). Dok je roman o srpskom ustanku doživeo ponovno izdanje i prevod u Beogradu 2000. godine, o ovom drugom spisu, za sada, još ne znamo ništa. Ako uzmemo u obzir naslov tog dela, kao i zahvalnicu koju, uprvom pismu, Širović upućuje Tomazeu za polemičko delo protiv darvinizma, možemo pretpostaviti da je i Širovićevo delo zapravo neki pamflet protiv teorije evolucije. U *Šematizmugrada Trsta* (*Guida schematica della città di Trieste*) Andrija Širović se prvi put pominje 1875. godine kao komercijalni agent (*agente commerciale*).[3] Sigurno je da bi detaljnije istraživanje lista *Osservatore Triestino*, u kome su objavljivani svi odlasci i dolasci brodova u Trst, kao i imena kapetana, moglo dati precizniji datum Širovićevog dolaska u ovaj severnojadranski grad[4], ali budući da je

[2] Marco Dogo, *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908* (Trieste: Lint edizioni, 2000).

[3] Marija Mitrović, "Andrea Sirovich" u Marija Mitrović (ur.), *Cultura serba a Trieste*, (Lecce: Argo, 2009), 264−265.

[4] Za ovu ideju mogu da zahvalim Eriki Mecoli (Erica Mezzoli) koja je napravila banku podataka svih brodova, kapetana i prevezene robe, koji su iz Trsta putovali za Crno More od 1875 do 1914. Medju ovim kapetanima nema našeg Širovića, odnosno, neki kapetan Sirovich se pominje 11 puta izmedju 1889 i 1905 ali je Andrija u ovom periodu već prestao da plovi, tako da se možda radi onjeghovom sinu ili nekom daljem rodu.

prvo ovde priloženo pismo, iz 1869, pisano, kao i sva ostala, iz Trsta, možemo pretpostaviti da se Širović već tada tu bio naselio.

Andrija Širović umire 1903. godine u Trstu a*In memoriam* koji je tom prilikom objavljen u lokalnom listu*Il Piccolo*, predstavlja polazište za sva istraživanja o ovoj ličnosti. Oženio je Leonidu MarijuĐentilini (Leonida Maria Gentilini), iz kapetanske porodice, sa kojim je imao dvoje dece, Đorđa i Sofiju, dok je u Boki ostavio dve sestre, Anu i Katarinu. Po veroispovesti je bio katolik. Još jedan, za nas zanimljiv podatak,jeste da jeŠirovićbio čovek izrazitih liberalnih ubeđenja.[5] Svi ovi podaci, kao i poštovanje koje Širović pokazuje prema Tomazeu, navode nas na pretpostavku da je Andrija Širović bio Tomazeov sledbenik, ili bar pristalica, što za Boku Kotorsku, u to vreme, nije bilo uobičajeno.

Naime, od sredine XIX veka, politička borba u Habzburškoj Dalmaciji, čiji je Boka Kotorska bila tada sastavni deo, vodila se izmedju dve opcije, „narodnjaka" i „autonomaša", od kojih su prvi, uglavnom Srbi i Hrvati, želeli da slovensku brojčanu nadmoćnost u Dalmaciji pretvore u političku i da, pre svega u slučaju Hrvata, sjedine Dalmaciju sa Hrvatskom i Slavonijom. „Autonomaši" su, najčešće, bili ljudi italijanske kulture, koji su, kao što ime kaže, želeli da Dalmacija ostane zasebno kraljevstvo unutar Habzburške monarhije. Unutar obe struje, pogotovo pre zvaničnog konstituisanja ovih partija 1860, možemo, međutim, naći širok dijapazon različitih identitetskih opcija. Medju „narodnjacima", osim Srba i Hrvata, nailazimo na one koji se deklarišu kao Dalmatinci, Bokelji, Sloveni, Iliri ili čak Jugosloveni; dok je među „autonomašima" opcija italijanske iredente najčešće manje zastupljena od onih koji vide Dalmaciju kao svoju otadžbinu ili, čak, kao posebnu naciju, sazdanu od slovenskih i italijanskih elemenata. Čak i jezičke razlike pre 1860. nisu toliko bitne. Istina, za vreme vlasti Venecijanske republike, kao i u toku Napoleonovog perioda, slovensko-italijanski bilingvizam je bio stvarnost u administraciji i u školstvu, a taj je bilingvizam Austrija ukinula u korist italijanskog. Ipak, čak i u ovom periodu, ko se želeo školovati na najvišem, univerzitetskom nivou, išao je na studije u Padovu i koristio, bez problema, italijanski. Tako je i prvi „narodnjački" dnevni list *Il Nazionale* (1862) izlazio na italijanskom, sa samo jednim dodatkom na srpsko-hrvatskom.[6]

Razlike između dve partije bile su, verovatno, najviše socijalne prirode. Veliki gradovi, kao Zadar i Split, čvrsto su u rukama „autonomaša", Split sve do 1870, a Zadar do 1881. Manja mesta, kao i niža i srednja buržoazija, listom se priklanjaju „narodnjacima": činovnici, učitelji, sveštenici, sitni trgovci i,

[5] *Il Piccolo*, 27. septembra 1903.

[6] Egidio Ivetić, "La patria del Tommaseo. La Dalmazia tra il 1815 e il 1860" u F. Bruni, 2006, 595−623.

pre svega, pomorci. Razlika je, takođe geografska: dok Split i Zadar bivaju centri „autonomaša“, Boka Kotorska i bivše teritorije Dubrovačke republike su listom za „narodnjake“. I dok „narodnjački“ uspeh, pre svega u Dubrovniku, možemo objasniti i posrednim uticajem ideja Matije Bana, mnogo je izvesnije od toga da je posredni ali siguran i najveći idejni uticaj na „autonomaše“ imao Nikola Tomazeo. Da li je dakle, Andrija Širović, bokeljski kapetan u Trstu, mogao biti „autonomaš“? Ovde priložena pisma sigurno neće dati definitivni odgovor, ali upućuju na dalja istraživanja na ovu temu.

Konačno, šta nam ova pisma kažu novog o Krivošijskom, odnosno, Bokeljskom ustanku?

Prva puška je pukla 7. oktobra 1869. u Ledenicama (Krivošije) i bila je znak pobune koju je ubrzo prihvatila cela Boka, protiv austrijskog uvođenja regrutacije kojom su narušene tradicionalne povlastice ovog kraja. Ekspedicija generala Vagnera sa 26.000 vojnika dobila je zadatak da uguši pobunu. Međutim, carska vojska pokazala se ne samo nesposobnomda zadatak izvršinegosu njeno delovanje karakterisale svireposti u onim delovima Boke gde je uspela da uspostavi kontrolu. U drugom pismu, Širović daje opširne primere crnogorskog junaštva koji su na bojnom polju uspeli da razbiju austrijsku pešadijsku formaciju (kvadrant, kare) i da osvoje utvrđenja tako što su od telegrafskih stubova gradili merdevine. Ovi detalji su, uglavnom, već poznati istoriografiji. Ono što, međutim, treba reći jeste da ovaj ustanak nije odneo pobede samo na bojnom polju. Vesti o zverstvima komandanta Vagnera su uskoro doprla do Beča i do cele Evrope i javno mnjenje u samoj Austriji je počelo da se okreće prema ustanicima. Početkom 1870. Vagner je smenjen i na njegov položaj je stigao general Gavrilo Rodić koji je odmah ušao u pregovore sa ustanicima i 11. januara, konačno, sa njima zaključio Knezlazački mir, koji je uključivao delimično obnavljanje privilegija i amnestiju za ustanike. [7]

Širović, dakle, obaveštava Tomazea, a sada i nas, o ovim događajima, pošto je ustanak završen, a njegovo pismo je datirano 29. januara 1870. Kaže da je 15. januara, *il Podestà di Budua, Signor Liubissa*, krenuo za Beč sa dokumentima o ustanku. Radi se, gotovo sigurno, o Stjepanu Mitrovu Ljubiši, koji je tada već bio izabran u bečki parlament i čiji je govor, neka tri meseca kasnije, 25. marta 1870. označio završetak pretresa parlametarne debate o Bokeljskom ustanku, čime su Bokelji i moralno i pravno oslobođeni svake odgovornosti.

Širovićevo drugo pismo treba staviti u ovaj kontekst. Ono je upućeno jednoj čuvenoj evropskoj javnoj ličnosti, Nikoli Tomazeu, u trenutku kada je

[7] Kosta Milutinović „Srbi u Dalmaciji“ u Slavko Gavrilović (ur.) *Istorija srpskog naroda* (Beograd: SKZ, 2000), 302−304.

mir već bio zaključen ali, možda, još uvek nesiguran. Otkriva nam jednu još nenapisanu stranicu istorije Bokeljskog ustanka koje se odnosi na pobede koje su izvojevane perom, a ne puškom. Kojim kanalima su Bokelji izveštavali austrijsku, italijansku, pa i evropsku javnost u trenutku kada im je podrška javnog mnjenja bila više nego potrebna i dok je austrijska zvanična štampa širila samo propagandu iz Vagnerovog štaba? Koji su kapetani dojavljivali vesti Široviću, i kako su se vesti širile Jadranskim morem a možda i po kopnu? Koje su druge važne ličnosti Evrope Bokelji tada kontaktrirali i kako? Koji su evropski listovi i novinari pisali o ustanku i kako su dolazili do informacija? To su sve pitanja koja nalažu neku drugu ali već mnogo opsežniju studiju za koju se ovde priložena pisma mogu uzeti samo kao početno slovo.

Pismo I

Nikoli Tomazeu,
Najbolji Čoveče i Hrišćanine! Ljubazno prihvati, za Tvoj spis „Čovek i majmun“, blagoslov i zahvalnost, jednog zastupnika osećanja mnoge moje braće u narodu, koji ponosno gledamo što smo drugačiji od majmuna i koji u nama osećamo žar svevišnje luče, čija svetlost napaja našu nadu, teši nas u bedi i osvetljava nam put kroz tamu života. Hvalimo Boga što te je nadahnuo ovakvim razmišljanjima, koja nam donose utehe mnoge i ulivaju nam ljubav i poštovanje prema Tebi kao i prema našem Ocu,
Da Ti je blagoslovena starost,
Pozdrav,
U Trstu, 12 jula 1869

Andrija Širović

A Nicolò Tommaseo
Uomo e Cristiano sommo! accogli cortese pel Tuo scritto „L'Uomo e la scimmia" una benedizione e un ringraziamento, da uno spositore dei sentimenti di molti miei fratelli del popolo, che ammiriamo orgogliosi d'esser altro che scimmie che sentiamo in noi una favilla del gran lume supremo, la cui luce nutre le nostre speranze, ci consola nelle miserie e ci guida nel bujo della vita. Noi ringraziamo Dio d'averti inspirato quel ragionamento, che ci arrecò consolazione molta e ci rese amanti rispettosi di Te come di nostro Padre.
Sia benedetta la Tua vecchiezza
Salute
Trieste li 12 Luglio 1869

Andrea Sirovich

Pismo II

Gospodine,
Vaše je srce toliko veliko i previše poznajete srca ljudi da bih morao da pravim apologije pre no što vam se obratim. Nije sujeta ta koja me navodi da pišem, već ljubav prema Domovini i poštovanje prema Vama. Vi ste Dalmatinac i Dalmaciji ste na čast, a meni je čast što sam Damatinac: iz Perasta sam, iz Boke, i nadam se da će to opravdati moju hrabrost, dok se nadam da će Vam moje reči dati utehe. Verovatno ste, od Vaših iz Dalmacije, već informisani o tome da okrutni postupci, o kojima se toliko pričalo, i za koje se tvrdilo da su Bokelji počinili u poslednjim bitkama, nisu ni malo istiniti, na sramotu bezobzirnog novinarstva koje ih je tako dobro spakovalo. A ako Vas nisu obavestili, ili ako Vas još koja sumnja muči, sveta je dužnost svakog domoljuba razjasniti je.

[Str.2]
Znajte Gospodine da je *Podestà* Budve, Gospodin Ljubiša pošao za Beč 15. ovog meseca, sa dokumentima koji i formalno demantuju one ozloglašene klevete, i te dokumente su potpisali vojni lekari i viši austrijski oficiri koji su se nalazili u Boki, a biće objavljeni po povratku tog gospodina iz Beča.
Ja ću vam reći koji je razlog da su nastale te sramne glasine: zbog neviđenog čojstva ono malo naše prezrene braće; koji su se zakleli, nasuprot austrijskim pukovnicima, da se neće predati do poslednjeg daha; a zatim su učinili mnogo više od toga; to jest: njih petnaest ili dvadeset seljaka su preprečili put pedesetorici vojnika i pretili ovima da se vrate nazad; i kako ih ovi nisu hteli na to prisiliti bez obzira na puške sa punjenjem odostrag, dok su bokeljske bile na kremen; napadali su utvrđenja sa merdevina koje su u tenutku napravili od telegrafskih stubova; odbili su odred od dvesta vojnika, njih četrdesetsedmorica, i pobili im sve oficire tako da je, na kraju, naglo povlačenje komandovao jedan vodnik (u ovom okršaju, jedan napuljski oficir, iz baš dobrostojeće porodice, smrtno ranjen, slomi očajnički svoj mač, i brzo potom izdahnu).

[Str.3]
Koji su sa par stotina ljudi odbili nekoliko hiljada vojnika opremljenih svim najubitačnijim što je moderni progres smislio; razbili su kare, što retko i konjici polazi za rukom (istina je da su Bokelji imali terensku prednost u više okršaja ali, taj kare, kako suga mogli razbiti, i zašto su ga onda uopšte formirali? A rane jadnih, prestrašenih vojnika koji su ostali u životu, kao i one strašne mrtvih, zar ne kazuju već dovoljno rečito kako se bila bitka? Zar nisu to žalosno rečiti tragovi strašnog hladnog oružja i čisto dalmatinske ruke?) Koji su pobedili dvanaest hiljada vojnika, njih samo dve hiljade i sedamsto, odnevši

im zalihe i 40-50 komada marve, prtljag i trezor glavnog štaba i malo je falilo da sam glavni štab padne u ruke onih koje su želeli pregaziti, zgnječiti, uništiti sa prezirnom ohološću; Koji su odbili novac kad su vraćali vojnicima leševe njihovih oficira; koji su odbijali, kažem vam, dok su bili moreni glađu; koji su pokazali, na kraju, da što se više bore to su više spremni da nastave, pokazali da je duh onih koji se bore u brdima za svoja prava jak, uzvišen i nepobediv kao i planina sama.

[Str.4]
Ako je koje zverstvo počinjeno, to je bilo iz ratničke osvete prema zverskim, kukavičkim napadima. Da li se očekuje da će neobrazovanost u kojem nas planski ostavljaju učiniti od nas svih neke nove Svete Stefane?
To je bio razlog, Gospodine, što su se odrešili kukavni jezici, i ko nas nemogaše poniziti gvožđem, pokuša nas ubiti rečju. Sada, hvala mudrim savetima, imamo mir, vlada nam nadoknađuje štete, ostavlja nam stare privilegije, tojest izuzimanje od regrutacije, ostaje nam naša manje stara beda i naša čast neukaljana. Odlaze ona nemarna i zla bića koja su verovala da je dovoljno biti guverner da bi se vladalo jednim okrugom, da je dovoljno praviti balove, udvarati se damama i prezirati siromašne. Ah! Gospodine, reči koje ste Vi napisali u odbranu Slovena, protiv onih koji su nas smatrali kukavnim sojem, danas poprimaju jevanđeoski autoritet. Ručno smo ih prepisivali i sa zemljacima čitali i prepričavali i blagoslovili onog ko ih je napisao. Mi malo čitamo zato što nas hleb košta mnogo znoja, ali možda baš zato danas više osećamo.
Uz iskrenu ljubav i sa dubokim poštovanjem u ime mnogih sunarodnjaka
Pozdravljam Vas,
Trst, 29.januara 1870.

Andrija Širović

Signore,
Ella ha troppo cuore e troppo conosce quelli degli uomini perché io abbisogni di fare apologie prima di esprimermi. Non è vanità che mi muove a scriverle è amore per la mia Patria e venerazione per Lei. Ella è Dalmato e onora la Dalmazia, io d'esser Dalmato mi onoro/: sono da Perasto nelle Bocche/ ciò spero scuserà il mio ardire e mi lusingo che le mie parole Le daranno consolazione. Già dagli amici Suoi di Dalmazia Ella sarà informato che gli atti di crudeltà tanto declamati, che si voleva i Bocchesi avessero commessi nelle ultime battaglie, non sono per nulla veri, ad onta dello sfacciato giornalismo che ha saputo così bene circostanziarli. Se però Ella non fosse informato, o se avesse ancora qualche dubbio che La tormentasse è sacro dovere di ogni patriotta di chiarirla.

[Pagina 2]
Sappia Signore che il Podestà di Budua Signor Ljubissa è partito per Vienna il 15 di questo con documenti che formalmente smentivano quelle infami calunnie, questi documenti erano firmati da medici militari e da ufficiali superiori austriaci che trovavansi alle Bocche, e saranno pubblicati quando quel signore ritornerà da Vienna.
Le dirò io che cosa fu causa di quelle voci vergognose: e' fu il valore favoloso di que' pochi nostri fratelli disprezzati; lo stringersi la mano a giurare, in faccia a colonelli austriaci di non cadere fin che duri la vita; e il fare poi molto più che non si è detto; come sarebbe: sbarrare la strada, in quindici o venti villici, ad una cinquantina di soldati e intimar loro di ritornare sui lor passi; e poiché non vollero forzarseli malgrado i fucili a retrocarica, mentre i Bocchesi li avevano na creme[8]*; assaltare quindi fortezze con scale costruite lì per lì di pali di telegrafo: respingere una compagnia di duecento soldati, in quaranta sette, ucider loro tutti i capi, che per ultimo la precipitosa ritirata fu diretta da un sergente/: in questo scontro, un ufficiale napolitano di cospicuissima famiglia della ex, ferito mortalmente, ruppe disperando la spada e dopo poco morì)*

[Pagina 3]
respingere in poche centinaja d'uomini qualche migliajo di soldati armati di quanto di micidiale inventò il moderno progresso: sbarragliare un carré, cosa che di rado riesce alla cavalleria/: è vero che i Bocchesi ebbero il vantaggio della formazione in più scontri, ma, il carré, come si è potuto disfare, o perché mai formarlo? e le ferite dei poveri, degli atterriti soldati che rimasero vivi, come quelle orrende dei morti, non dicono elleno troppo bene come si è combattuto? non sono quelle, traccie mestamente eloquenti di terribile arma bianca e di braccio esclusivamente dalmato:) sconfiggere dodici mila soldati in due mila settecento, portan loro via le vettovaglie e 40-50 bestie da soma, i bagagli e la cassa dello stato maggiore, e ci mancò un pelo che lo stato maggiore stesso non cadesse nelle mani di coloro che si era voluto calpestare, schiacciare, distruggere con riluttante tracotanza: rifiutare il denaro offerto quando ai militari si rendevano i cadaveri dei loro capi, rifiutare dico, quando si aveva fame; mostrare infine che più si combatteva e più si sarebbe combattuto , mostrare che l'animo di coloro che si battevano fra quiei monti pei loro diritti era forte, era alto e irremovibile come le montagne stesse.

[8] Ovako stoji u originalu, podvučeno. Često, u ovom periodu, unutar tekstova su se podvlačile reči na sličan način kao što mi danas koristimo kurziv, t.j. da bi se označila reč stranog porekla. Naša pretpostavka je da se ovde radi o italijanskoj transliteraciji reči "na kremen", što bi imalo logičkog smisla unutar teksta.

[Pagina 4]
Se qualche atto inumano fosse stato commesso, ciò sarebbe in vendetta guerriera di azione inumana codardamente fattaci. E che si pretende dunque, che l'ignoranza in cui studiosamente ci si lascia ne renda tanti Santi Stefani?

Questo, o Signore, e non altro sciolse le lingue dei vili, e chi non si poté umiliare col ferro si volle uccider colla parola. Ora mercé i savii consigli si ha la pace, il governo risarcisce i danni, ci lascia i nostri antichi privilegi, cioè l'esenzione della leva, ci resta la nostra meno antica miseria e l'onor nostro incontaminato. Si allontanano quegli esseri inetti e maligni che credevamo per governare una provincia bastare l'esserne governatore, dar balli, corteggiare dame e sprezzare il povero. Ah ! Signore, quelle parole che Ella scrisse in difesa degli Slavi contro chi ci voleva di vile arrendevolezza, acquistano adesso autorità evangelica. Ne facemmo delle copie a mano e i compatriotti le leggevamo le riproducevamo e benedicevamo chi le scrisse. Noi leggiamo poco perché il pane ci costa sudore, ma forse appunto per questo (oggi) sentiamo di più. Con amore sincerissimo e con profonda venerazione in nome di molti compatrioti La saluto
Trieste li 29 Gennaio 1870

Andrea Sirovich

Pismo III

Gospođice,
Kad bi suze jedne uboge porodice, koja je u besmrtnim stranicama vašeg oca često nalazila utehu i pouku, mogle ublažiti vaš ogromni bol, ah! koliko bi vam bilo lakše.
Ali kogod oseća ovu strašnu katastrofu, neka potraži mir u rečima Njegovim, i nek se seti da:

Belle d'ala ancor più forte,
Portan seco, e ovunque il cielo
Trovan , l' anime che Morte
Monde involа all' egro velo.[9]

[9] N. Tommaseo, "Gradi degli Enti" u *Poesie*, 1872. Odlomak iz ove Tomazeove poezije ovde nije preveden, zbog nedovoljnih poetskih snaga prevodioca, ali i zato što bi prevod samo ovih poslednjih, stihova mogao da zbuni čitaoca. Tomazeo ovde peva o relativnim veličinama za svako biće, pa je tako zecu jazbina palata, mravu travka planina a ptici nebo kuća. Ali, kaže Tomazeo, više od ptice leti misao a iznad misli stoji duša koju Smrt odnosi sa ovog sveta.

Kad bi svi jednog dana mogli da uživamo u istom nebu koje je sa sobom odnelo čistu Dušu ovog Velikana!
Trst, 8. Maja 1874.

Andrija Širović

Signorina
Se le lagrime di una povera famiglioula, che nelle pagine immortali del Padre vostro trovò spesso conforto e ammaestramento, potessero lenire il vostro immenso dolore, oh! quanto ne sareste sollevata.
Ma chiunque sente l'altissima sciagura cerchi pace nei detti Suoi, e rammenti che:

"Belle d'ala ancor più forte,
Portan seco, e ovunque il cielo
Trovan , l' anime che Morte
Monde invola all' egro velo.

Potessimo noi tutti godere un giorno di quel cielo che seco portò l'Anima pura di quel Grande!
Trieste 8 Maggio 1874

Andrea Sirovich

Literatura

- Dogo, Marco. *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748–1908*, Trieste: Lint edizioni, 2000.
- Ivetić, Egidio."La patria del Tommaseo. La Dalmazia tra il 1815 e il 1860" u F. Bruni, (ur.), *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici.* Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo(Venezia 23−25 gennaio 2003), Roma-Padova: Editrice Antenore, 2006, 595−623.
- Melli, Grazia. "Identità nazionale e appartenenza religiosa nei 'Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci' di Tommaseo" u Francesco Bruni (ur.), *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni. Italiani, corsi,greci, illirici*. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo (Venezia 23−25 gennaio 2003), Roma-Padova: Editrice Antenore, 2006, 273−274.
- Milutinović, Kosta, „Srbi u Dalmaciji" u Slavko Gavrilović (ur.) *Istorija srpskog naroda*, Beograd: SKZ, 2000, 279−310
- Mitrović, Marija."Andrea Sirovich" u Marija Mitrović (ur.), Cultura serba a Trieste, Lecce: Argo, 2009, 264−265.

Bojan MITROVIĆ

TOMAZEO, ŠIROVIĆ AND UPRISING OF BOKA / KRIVOŠIJE IN 1869−1870

(With Three Unknown Širović's Letters)

This article discusses the previously unpublished correspondence between the writer and captain Andrija Širović and Italian politician and writer Niccolò Tommaseo. The correspondence brings new information about Širović's political and cultural orientation, the extent of communication exercised by Tommaseo along the Adriatic coast, as well as on political events in Boka Kotorska in that period.

Key words: *Boka Kotorska, Niccolò Tommaseo, Andrija Širović, Stefan Mitrov Ljubiša, Uprising of Krivošije / Boka*

UDK 811.163.4‘373.2
Preliminarno saopštenje

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

ONOMASTIKA BARJAMOVICE, VELESTOVA I MARKOVINE

Autor u prilogu daje popis oko 700 toponima čevskih sela Barjamovice, Velestova i Markovine. Istraživanje koje smo sproveli temelji se na toponimima zabilježenim na terenu u razgovoru s informatorima. Jedini, nama poznati, sakupljač toponima toga područja jeste Petar Pejović, čiji je rad „Mikrotoponimija Ozrinića” objavljen u Onomatološkim prilozima (knjiga X, 1987), renomiranome časopisu Srpske akademije nauka i umetnosti. Ispitivano područje pripada opštini Cetinje, a govor Ozrinića, odnosno čevskih sela, pripada jugoistočnim crnogorskim govorima.

Ključne riječi: *Barjamovica, Velestovo, Markovina, crnogorski jezik, onomastika, toponimi*

Ovaj je rad nastao kao rezultat višegodišnjega bavljenja toponimijom i antroponimijom sela Barjamovice, Velestova i Markovine. Predstavili smo građu prikupljanu od jeseni 2011. do 2015. godine.

Na prostoru cetinjske opštine, u ševeroistočnome dijelu Katunske nahije, odnosno Katunskoga krša – nalazi se Čevo. Čevo predstavlja centralno mjesto plemena Ozrinića; zahvata više sela, a kao jugoistočni pojas te teritorije pružaju se sela Barjamovica, Velestovo i Markovina.

Govor Ozrinića, odnosno čevskih sela, pripada jugoistočnim crnogorskim govorima.[1]

Nazivi zemljišnih površina (parcela) lingvistima nude apelativnu i toponomastičku komponentu. U nauci je prepoznato da se kao tzv. viša ravan u onomastičkoj terminologiji uzimaju *horonimi*, imena zemalja, dok su s druge strane — *mikrotoponimi*, nazivi manjih parcela i zemljišnih cjelina unutar većega područja, npr. grada ili sela. Termin *mikrotoponim* se veoma često

[1] O tome detaljnije u: Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska, Podgorica, 2011; Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014.

koristi u onomastici. Međutim prije upotrebe toga termina mora biti jasno kakav je status konkretnoga imena u jeziku, jer opredjeljenjem za mikrotoponim aktuelizujemo karakter nestalnosti datoga imena s obzirom na to da takvo terminološko određenje podrazumijeva „imena s neutrnutim apelativnim značenjem“[2], kako to objašnjava hrvatski jezikoslovac Petar Šimunović. Za većinu toponomastičkoga materijala koji smo sakupili na terenu može se reći da je postojan, neki od toponima vjekovima traju; nalazimo ih u mnogim domaćim i stranim izvorima i nepravedno ih je svesti na termin (*mikrotoponim*) kojim „se imenuju manji i manjeznačajni objekti“.[3] Slično gledanje na rečeni onomastički termin nudi i Vukić Pulević u knjizi *Crnogorske onomastičke studije*.[4]

Mnoštvo onomastičkoga materijala može se pronaći u radovima koji su samo uzgred zalazili u tu problematiku, a zapravo su rezultat rada domaćih i stranih istoričara, geografa, etnografa, putopisaca, umjetnika i mnogih drugih. Ovđe je značajno spomenuti etnografska ispitivanja tzv. Stare Crne Gore koja početkom minuloga stoljeća obavlja Jovan Erdeljanović.[5] Vrijedi obratiti pažnju i na ovo. Postoje velike praznine u tragovima života porodica na određenom području, tj. nedostaci izvorne istorijske građe koji bi potkrijepili zaključke, pa su oni, ti nedostaci, najčešće nadomještani sumnjivim predanjima. Erdeljanovićeva monografija značajna je za današnje onomastičare no treba imati na umu da se u njoj nalaze i segmenti koji su bilježeni kao priča informatora, predanje, rekli bismo mitska slika iza koje ne stoji istorijska potvrda. U tu vrstu zamagljivanja onomastičke i uopšte istorijske slike crnogorskoga sela i stanovništva naučnik ne smije da sklizne. Poznato je svima koji su čitali etnografske studije o pojedinim crnogorskim plemenima da se u nekima nalaze golemi nanosi nepotvrđenoga i naučno nepouzdanoga povezivanja crnogorskoga stanovništva s migracijama, najčešće iz Hercegovine i Kosova. O tome, međutim, postoje utemeljeni zaključci i montenegristici su dakako dragocjeni. Na primjer, srpski dijalektolog Pavle Ivić govori o raseljavanju Crnogoraca do Korduna i dalje u XV vijeku i dodaje: „zemljište Crne Gore i njenog Primorja nije bilo izloženo onolikoj migracionoj vetrometini kao mnogi drugi predeli. Mada je i tu procenat naseljenika vrlo znatan, ipak su ove oblasti bile češće izvori migracija nego njihov cilj. Karakteristično je da se sva sadašnja sela

[2] Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 265.

[3] Petar Šimunović, n. d., str. 268.

[4] Vukić Pulević, *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

[5] Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Slovo ljubve, Beograd, 1978. *Napomena*: Erdeljanović je sve toponime upisao kao ojkonime, što je svakako greška pri zapisivanju a ne slika stanja na terenu.

u Crmnici pominju već u jednoj povelji iz 1242. god. To pokazuje da prave, velike smene stanovništva nije bilo.“[6] I tako redom.

Jedini, nama poznati, sakupljač toponima područja koje ispitujemo jeste Petar Pejović, čiji je rad „Mikrotoponimija Ozrinića”[7] objavljen u *Onomatološkim prilozima*, renomiranome časopisu Srpske akademije nauka i umetnosti. Pejović navodi literaturne izvore: katastarske knjige opština Danilovgrad i Cetinje, zatim zaostavštinu Jovana Erdeljanovića te zbirke Andrije Luburića. Sve je to djelimično dopunio građom s terena. Publikovana građa nije klasifikovana i lingvistički analizirana, ali s obzirom na fond toponima (preko 2000 iz svih sela) koje Pejović daje u tome prilogu, svakako treba pohvaliti taj pionirski poduhvat (Petar Pejović je toponimiju čevskih sela predstavljenu u *Onomatološkim prilozima* objavio i u monografiji *Ozrinići – pleme Stare Crne Gore*, izdanje autora, Beograd, 2004).

U našim bilješkama s terena našao se znatan dio onomastičkoga materijala koji je potvrđen kod Erdeljanovića, zatim u Pejovićevu registru, kao i u današnjem stanju u katastarskim knjigama Opštine Cetinje.

Vrijedno je istaći potrebu ujednačavanja onomastičkih termina pri analizi. Terminološka ujednačenost često izostaje i u različitim radovima jednoga autora, a o tome u nas, nažalost, gotovo i nema radova.

Odavno je poznato da su imenoslovni obrasi posvjedočeni u onomastičkoj građi interesantni i sa sociolingvističkoga aspekta, kao i uopšte za socio-kulturnu obradu.

INFORMATORI

Na terenu smo sarađivali s velikim brojem informatora, a u spisku su imena samo onih od kojih smo najviše podataka zabilježili; većinu informatora lično smo poznavali, pa nam je tako znatno olakšano traganje za građom i narodnom etimologijom. Svima im iskreno zahvaljujemo.

Barjamovica: Radoje Mrvaljević (66)[8], Gojko Turčinović (72), Blagota Stanojević (oko 80 godina).

Velestovo: Vlado Abramović (74), Vlado Stanojević (r. 1930-ih, † 2015), Blagota Stanojević (oko 80 godina), Milovan Stanojević (57), Vasilije Mićunović (67).

---

6 Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, 1985, str. 166.

7 Petar Pejović, „Mikrotoponimija Ozrinića“, *Onomatološki prilozi*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje jezika i književnosti, Odbor za onomastiku, knj. X, Beograd, 1987.

8 Godine dajemo na osnovu navoda samih informatora ili njihovih rođaka i komšija.

Markovina: Vasilj Mitrović (1930), Radosav Raco Mitrović (1941), Momir Vujović (1952), Žarko Vujović (1954), Branko Vujović (1938–2015), Milić Đurović (r. oko 1950), Vukašin Đurović (r. oko 1950), Peko Popović (68), Dušan Bajović (1955), Rade Perutović (67).

SKRAĆENICE: b – brdo, d – dolina, p – pašnjak, š – šuma, v – voda.

Barjȁmovica

Etnici: **Barjȁmovičanin, Barjȁmovičānka.** Ktetik: **barjȁmovičkī.**

Balegânskī okrâjci
Bȉjelē kȁmenice, „bijele ploče đe su jedne kamenice“
Bjelȁčkī dô
Bližânskē dolȉne
Čorepȁča, d, nekad obrađivana i kućište
Ćȅklīn Dô, d, nekoliko kuća Mrvaljevića
Dônjā Turčȉnova rȕpa, d, nekad obrađivane
Drākȍv dô, vrtača nekad obrađivana
Dubrȁva
Dȕgī dȍlovi, uvale nekad obrađivane
Đukȁnov kȓš, glavice
Glȁde, zaselak
Golubȉnje (x 2) p, golet i zaravan
Gôrnjā Turčȉnova rȕpa, d, nekad obrađivane
Gôrnjī dô, d
Grȁbovā glavȉca, š i kamenjar
Gȓbavačkī dô
Îčkī dô, d, kuća
Ispod Pješȉvca, zaselak
Ît, v, ubao
Jasȉka, v, „tri-četiri vode
Jasȉkovac, v
Jovȁnove dolȉne (x 2)**,** nekad obrađivane
Jȁvorovā prȍdō, d, p
Jȁvorovī dȍlovi, d, i strane okolo
Katunȉšta, kuća i ubao
Kod cȓkve
Komunȉca kȍmanskā, p, granica s Komanima
Kosmȁtica, glavice
Kośerȉčkē láke (**lâke**), stjenovite strane

Kȍźā glavȉca, p, glavica s bukovom šumom
Krȁdnjē zgrȁde (x 2), nekad obrađivane
Krēšȅvac, d, nekad obrađivan
Krivȁča, d, obrađuje se
Krivȁčkā osôja, stjenovite glavice
Krîvī dô, d
Krȕševac, zaravan nekad obrađivana
Kruškȍvē rȕpe, d, nekad obrađivane
Kȓš, kamenite glavice
Lȁine lȁzine, d, nekad obrađivane
Lȁstva, p
Lisȉčē dolȉne, d, nekad obrađivane, p
Lȍkva
Lokvȅnī dô, uvala nekad obrađivana, v
Lūnjȅvačkī dô, uvala nekad obrađivana
Lūnjȅvica, bistijerna
Lūnjȅvice, zaravan nekad obrađivana
Ljeskȍvā prȍdō, manja dolina nekad obrađivana i kućište
Ljeskȍvā rȕpa, „đe su bile ljeskovine“
Ljeskȍvī dô, d, i strane
Milȉšina rȕpa, zaselak
Mȉlo(j)ev dô, uvala nekad obrađivana, p
Mīlȍvī dô, d, nekad obrađivana, p
Mīlȍvić kȕćīšte, d, nekad obrađivana i kućište
Nikȍlina glavȉca, „velika voda“
Okrâjci, d, p, „dio Ljeskovoga dola“
Oprȉša
Orânī dȍlovi, veliki dolovi nekad obrađivani, p
Orânskā glavȉca, p, glavica
Orânskā rāzdȍlja, p, d, nekad obrađivana
Orânskī ȕbā, v, i kuća
Petrušȁnov dô, uvala nekad obrađivana, p
Pješȉvac, b, p
Pobȓđe, kamenite strane i pašnjak
Pokrâjnica, dolina koja se obrađuje
Polȉce, terase i livade okolo , p
Poljȁne, zaselak
Poljȁne, terase pored Drakovog dola, u Barjamovici
Ponȍr
Popȍva glavȉca, p

Popòva rāzdòlja, p
Porolj̑ìvī dô, d, nekad obrađivan, p
Pùrina pečìna, „ublina“
Rȁdonjić rùpa, p, zaravan, nekad je košena, sad zapuštena
Râjkov lokânj, p, zaravan nekad obrađivana i voda
Râvnō osôje, p, ravna strana koja se kosila
Rāzdòlja, manje doline i podzide
Sȉljavica, p, š, granica s Komanima
Skȍčkā strána[9], strana s dva dola i glavice okolo
Stānîn dô, dolina nekad obrađivana
Studênske rùpe, predio
Trùlō, dolina nekad obrađivana
Turčȉnova rùpa, p
Tvrdȍš, b
Vȅljā prȉsoja, „glavice do Oraha“
Visȍkā glavȉca, p, kamenjar i nisko rastinje
Voȉnova láka, „do i kućište“ , p
Vukašȉnova jȁma
Žîvā, stjenovite strane, v

Velȅstovo

Etnici: **Velȅstovac, Velȅstōvka.** Ktetik: **velȅstovačkī.**

Bābȍvice, dvije doline, nekad obrađivane
Bȅčićі, d, kuća, v
Bjelȁčki dô, do ispod stijena, nekad obrađivan, v
Bȍbīn kȓš, stijene, dio Kopitnika
Bȍbina jȁma, v, bistijerna, stara oko sto godina
Bȍbovīšta, dvije doline, nekad obrađivane
Bȍičina prȍdō, manja dolina, nekad obrađivana
Bojȁnī dô, nekad obrađivan, kućišta, v
Bôrine, nepristupačni predio, kamenjar
Bostûr, b, p, velike stijene, dio Lisca
Braȍskē dolȉne, p
Brešković dȍlovi, uvale nekad obrađivane
Bùkva, d, obrađuje se i sad
Čȅpčevi, manja dolina, obrađuje se

[9] Čuli smo u govoru jedne osobe i dugosilazni akcenat na tome slogu (**strâna**).

Cijepȁc, velika dolina, obrađuje se
Crevùlje, doline i sad se obrađuju
Crkvȅnā râvan, „poljane oko crkve“
Cr̂nā glavȉca, p, kamenite strane
Cr̂nē dolȉne, uvale, nekad obrađivane
Crvȅnā rùpa, p, zaravan i strane okolo, nekad obrađivana
Damjȁnova Rùpa, zaselak
Damjȁnova rùpa, dolina koja se obradjuje
Demȉrovice, zaselak
Dobrȉlov ȍbēr, p, stjenovita glavica
Dobrȉlove dolȉne, doline oko Jabučke vode
Dȍina jȁma
Dolȁc, „šes dolina“, š, p
Dȍlovi, „u Vučić“
Dȍlovi, „dolovi i šuma u Kopitnik“
Dônjā zgrȁda, dolinice, obrađuju se
Dônjā Igrȉšta, lokalitet u Velestovu
Dônjē Lāđȅvine, zaselak, v
Dubȍkā kȁmenica, d, nekad obrađivana
Dubȍkī dô (x 3), velika dolina u uvali nekad obrađivana
Dubrȁva, kućište, v, š
Dȕgačka, dolina nekad obrađivana
Dȕguljaste rȕpe, uvale, nekad se obrađivale
Dvogr̂la, pećina
Đȅdov dô, d, nekad obrađivana
Đȕrđanōvica, dva dola u Velestovu, nekad obrađivani
Đȕrevice, d, nekad obrađivane i stjenovite strane okolo
Đūrȍv pȍd, prodo, nekad obrađivana
Đūrȍvi pȍdi, nekoliko dolinica, nekad obrađivane
Gaȉne (x 2), kuće i manji lokalitet okolo
Gavrȉlovi mrȁmōr, p, zaravan, nekad se obrađivala
Glōdȍvo, uvala i kamenite strane okolo
Gnjȉlavī dô (x 2), dolina u Velestovu, nekad obrađivana
Gȍlī ȍbēr, dio Lisca, bez šume
Golubȉnja, dolina nekad obrađivana, kućište i voda u Velestovu
Golubȉnje, golet, v
Golubȉnjskī dô
Gorčȉnov ȕbā
Gôrnjā zgrȁda, dolinice, obradjuju se
Gôrnjā Igrȉšta, lokalitet u Velestovu

Gôrnjē Lāđȅvine, zaselak, v
Govȅđā prȉsoja, kamenite strane, š
Grȁckī dô, v, kuća
Granâta, p, kamenjar i golet
Grȁovīšte, podzide, nekad obrađivane, okolo pitoma šuma
Gȓbavica, „voda u Lisac“
Grȕšin dô, d, p
Grȕšina jȁma, dio Popovih dolina
Guânce, „đe je trafostanica“
Gusarȉca, b
Jȁbučkā bistȉjerna, rađena krajem XIX vijeka
Jȁbuke, kuće, zaselak, v
Jȁgnjilo (x 2), dolina koja se obrađuje i strane okolo
Jȁlova rȕpa, dolina, nekad obrađivana
Jânkova rȕpa, dolina nekad obrađivana, kućište
Jasȉke, predio
Javōrȁk, veliki do, kućište Abramovića, voda i bukova šuma okolo
Jovȁnīīn mrȁmōr, „male poljane“
Jovȁnove dolȉne, d, š, ubao
Kapȕra, p, dio Kopitnika
Klȁčina, „đe se prije klačine radile“
Kȍklića rȕpa, manja dolina nekad obrađivana
Kȍźe rȕpe
Kopȉtnīk, planina
Krȁvljē plândīšte, p, š
Krîvā dolȉna, dolinice i strane okolo u Velestovu
Krivȁča, dolina u Velestovu, nekad obrađivana
Krivȁčkā osôja, livade i strane pod šumom
Krivȁčkē jȁme
Krȉvāljevine, zaselak
Krîvī dô, dolina i strana okolo, nekad obrađivan
Krstȁča (x 2), zaravni, dolina koja je nekad obrađivana
Krstȁče, nova crkva
Krȕščica, nekolko dolina, voda i šumovite strane okolo
Krȕška (x 2), dolina u Velestovu, v
Krȕška Lālȅvića, „oađe su živjeli neki Lalevići i ban Milonjić“
Krȕškovac, strane i stijene pod niskim rastinjem
Kȕćična šȕma, doline i strana
Lȁbūdov pȍd, prodo i manje glavice okolo
Lāđȅvina, d

Lāđȅvine, golet, strana
Lećȉne, „dolina i strana ovakom više džade“
Líce[10], p, strane Kopitnik
Lȉjepā poljȁna, zaravan služi kao pašnjak
Lȉsac, planina
Lisȉča glavȉca
Lišnjȉkovīšte, „dati su tu lis brali“
Lokanjȉć, d, obrađuje se
Lokanjȉne, strane
Lȍkvine, nekolko dolina, nekad obrađivane, „voda u Lisac“
Lȕčnjāci kod Jagnjȉla, d
Ljeskȍvā rȕpa, d, nekad obrađina
Ljeskȍvē dolȉne, p, okolo grabova i cerova šuma
Mȁkljen, zaselak, „i drvo makljen“
Mȁkljenskā glavȉca, manja glavica obrastla sitnom šumom
Mâlā okruglȁča, nekoliko dolinica, nekad obrađivane
Mâlē bôrine/bôri, dolinice, nekad obrađivane i kamenite, napristupačne strane okolo
Mȁleva dolȉna, uvala u Velestovu
Mâlī Grȕšīn dô, d, nekad obrađivana
Mâlī kȍm, glavica obrasla niskom šumom
Mârkov pȍd, nekad obrađivan, okolo „šumovina i lijeske“
Mârkova dolȉna (x 2), doline u Velestovu, obrađuju se i danas
Mȁsanice, nekoliko dolinica, kuća, v
Masaničina glavȉca, p, v, stjenoviti vrh, glavica
Međȅđā rȕpa, rupa u stijenama
Međȅđā láka, zaravan i strana do
Međȅđā zgrȁda
Mȉdorovine, zaselak
Mitnjȁče, zaselak
Močȉlo, kamenice
Močȉoskā prȍdo, „poljana“
Mȍstovi, v, „u Kopitnik“
Nikȍline zgrȁde, prodoli, nekad obrađivane
Njȅgulova pećȉna, velika pećina „đe se sklanjali za vrijeme rata“
Obzidȁča, p, š
Ȍgrada škȍlskā
Okruglȁča

[10] Jedan naš informator primjer izgovara s dugosilaznim akcentom na tome mjestu.

Opȁrenovica, d, obrađuje se
Oprȉša, dolina nekad obrađivana, kućište i voda u Velestovu
Ȍštrā glavȉca, stjenoviti vrh Lisca
Ovsȉne, zaravni i glavice
Pȁpale, strane, p, š
Pâs, manja dolina i kamenjar okolo
Pernȉca, kuće, v
Pērȍva zgrȁda, dolina, nekad obrađivana
Pilȁt, „velika voda“ u Velestovu, bistijerna
Pilȁckā dolȉna, dolina blizu vode, nekad obrađivana
Pȉštenskī ȍbēr, glavica, doline i nekoliko kuća
Pȉštet
Pod jȁmu, prodo, nekad obrađivana
Pȍdi, d, obrađuje se
Ponjivâč, d, obrađuje se
Popȍve dolȉne, doline koje se obrađuju, kuće i voda u Velestovu
Pȍzderova zgrȁda, d, obrađuje se
Povȓšje
Pȓčev dô, nekad obrađivan, v
Prȅzide, dolina, obrađuje se i sad
Prigrȅdine, zaselak, poljana i strane
Prlȉna, p, zaravni i strane u Velestovu
Prȍdō/Prȍdoli , travnate zaravni i strane okolo. Inače čest naziv za slične lokalitete.
Pržnjȁvica, p, strane okolo
Pujȁlovica, d, nekad obrađivana
Radȁnovo kȕćīšte, d, nekad obrađivana, dva kućišta
Rȁdojeva prȍdō, prodo, nekad obrađivana
Raȉčeva prȍdō, manja ravna površina i strane okolo, nekad obrađivane
Rāmȍv pȍd, dolina, obrađuje se
Rȁškov dô, dva dola, nekad obrađivani
Râvan (Velȅstovačkā râvan), velika površina, dio Velestova prema Barjamovici
Rāzdȍlja, glavice i šumovite strane
Rȅpljīšte, manje ravne površine u Velestovu, nekad obrađivane (x3)
Rēpljȍvina, dolina koja se obrađuje, okolo stjenovita golet
Rudȉna, zaravan i strane
Rȕpa, dolina, obrađuje se. Čest naziv za lokalitete sličnog izgleda.
Rȕpa za Rudȉnu, manja uvala
Rȕpe za Krivȁču, manje zaravni i stjenovite strane
Rȕpica za Zgrȁdu, manja uvala, nekad se obrađivala

Rùžine rùpe, „u Kopitnik“, p, š
Sȅlīšta, zaselak. Kućište Vuka Mićunovića.
Smrdȕškē rùpe, v, strane i sitna šuma
Stârō gúmno (gûmno)
Strâna, p, „uz Kopitnik“
Strāžnȉca, zaselak
Strāžnȉca, b, p
Sȓbēna dolȉna, p, š
Šȁjākovice, više dolinica koje su nekad obrađivane i manje glavice sa sitnom šumom
Šarȁnovo rāzdȍlje, dolina i šuma okolo
Šćȅpānovi pȍdi, p, š
Tȍlići
Trēslȍvci, zaravan, nekad obrađivana
Trūbjȅlice, kuća, voda i desetak dolina
Vȅljā Glavȉca, „kuće Vučinića“, zaselak
Vȅljā okruglȁča, nekolko dolinica, nekad obrađivane
Vȅljē bôrine/bôri, dolinice, nekad obrađivane i kamenite, napristupačne strane okolo
Vȅljī Grȕšīn dô, d, nekad obrađivana
Veprȕjači pȍd, prodo, nekad obrađivana
Vȅselovica, dolina i glavica okolo
Vȍda pod kȓš
Vȍdnā / Vodnâ krȕška, „velika voda“
Vrȁga, dolina i strane okolo, nekad obrađivana
Vȓdakište, dolina i glavice okolo u Velestovu
Vûčā grêda, „tuda vukovi preskakali“
Vûkov Pȍd, zaselak
Vujašȉca, d, obrađuje se
Vūkȍvića krȕška, d, nekad obrađivana
Za gúmno, d, nekad obradjivana
Zȁnoga, manja dolina, obrađuje se
Zēčȅve zgrȁde (x2), „kuća i strana uz džadu“
Zēčȅva dubrȁva, p, kamenjar i strane sa sitnim rastinjama
Zeljȅna zgrȁda, nekad se obrađivala, sađeno zelje
Zēljȍvina, uvala, nekad obrađivana
Zgrȁde, nekolko dolina, kuća, v (pripada lokalitetu Jabuke)
Zgrȁdica, dolina u Velestovu, nekad obrađivana
Zgrȁdica Mȉćūnovića, d, nekad obrađivana
Ždȓmarica, d, nekad obrađivana
Žȕtkića lȁzine, strane i manje prodoli

Mârkovina

Etnici: **Mârkovljanin, Mârkovljānka.** Ktetik: **mârkovljanskī.**

àbramovo gúmno, zaravan u Donjoj Markovini
ànovi, tri-četiri kućišta
Bàbina jàma, š, najviše grabovine
Badljivàča, „dolina i ublina“
Baìlovača, d, ne obrađuje se
Baìlovo prìsoje, zaravan sa sitnim rastinje uz Bailovaču
Bèčīn kòm, „litica boža“
Bèčina pećìna, dvije velike pećine
Bìjelī kȓš, stjenovita glavica u Gornjoj Markovini
Bìjelī kȓš, kućište, v
Blàgotića pròdō, manja ravna površina pored puta, nekad se obrađivala
Bòbovine (x2), veći prostor, š, d
Bòškove rùpe, zaravan i uvale u Donjoj Markovini. Predanje ih veže za Boška Vujovića.
Bòškov dolàc, veliki do, nekad obrađivan
Bōvànj bȓdo, glavica iznad zaseoka Zabovanje
Bràletina glavìca, male doline i kamenite strane obrasle pitomom šumom, „sitnogorica“
Broćènī dô, do u uvali i manje strane okolo
Bùkovē glavìce, katun Perutovića
Bùkovō plândīšte, nekad je tu plandovala stoka
Càuševe rùpe, zaselak
Cerȁk, v, „ublina“
Ceròvī dô, nekad je okolo bilo dosta cerove šume
Ceròvō plândīšte, p, nekad je tu plandovala stoka
Crkvìna, zaselak. Postoji predanje o nekadašnjoj crkvi.
Cȓnō počivàlo, krivina prije groblja
Crvènē dolìne, dvije doline u Donjoj Markovini
Čòrēpovina, uvala, nekad se obrađivala
Ćirìkovi dòli, katun Gajovića, ubao
Ćudànovica, p, zaravan
Debèlī brìjeg, velika glavica pa otuda ime
Debèlī òbēr, p, glavica u Gornjoj Markovini
Dimìjina dolìna, nekad se obrađivala, zarasla u lipu, jasen, klokočevinu.
Dolìna iz Šutìla, „ kupjena od Šutila Srdanovića“
Dônjā dolìna, dolina u uvali, okolo cerova i grabova šuma.

Dônjā Mârkovina
Dragìćeve dolȉine, nekoliko dolina, nekad su obrađivane
Dragìćev pòd, manja ravna površina, nekad obrađivana
Drāgòvi pòdi, „sedam-osam podina“, po Dragu Vujoviću
Drȁkolova rùpa, velika dolina
Drȁkulovi dô, „najviša dolina u Markovinu, šes čereka“
Drȅnovi, „tri-četiri rupe što su se radile“
Dubrȁve, d, kamenite glavice i pitoma šuma
Dubokȁče, katun Mitrovića, „tri-četiri kolibe i uba“
Dubokȁčkā dolȉna, „dolina u Garač“
Dubòkī dòlovi, nekad se obrađivali
Dùgačkō Gúmno, zaselak, kuća Mitrovića i Bajovića
Dùgē pròdoli, manje ravne površine u zaseoku Zabovanje
Dugȉnja, d
Dugùljaste rùpe, d, p
Dujàtica, dolina u Donjoj Markovini
Đùđačka rùpa, manja dolina u Gornjoj Markovini
Đùpačka rùpa, uvala sa stjenovitim stranama i sitnim rastinjem
Đūròv pòd, dolina i kućišta
Đūròva Rùpa, zaselak
Đūròva rùpa, dvije vode
Đūròve dolȉne, katun s tri kamenice u stijeni, okolo bukva i jasen
Ȅrākova zgrȁda, manja dolina pored puta, obrađuje se
Gabeljȉšte, prostor ispod Sinareva ubla. Kaže se da je Mitar Perkov Mitrović taj lokalitet povremeno ustupao Ciganima i po tome nastao naziv.
Gârač, planina
Gȉkīn mrȁmōr, d, manje strane okolo
Glòdov kȓš, velike stijene iznad Zabovanja
Gnjȉlavā dolȉna, d, nekad obrađivane
Gnjȉlavā rùpa (x 2), manja livada u Donjoj Markovini
Gnjīlȅš, prodo
Gnjȉlavi òbēr, p, glavica s niskim rastinjem
Gòla glavȉca, lokalitet prema Lastvi
Golubȉnja, jama
Gomȉla, strana, kamenjar
Gordȁnē pròdoli/Gordȁnine pròdoli, terase, okolo lipa i rijetka pitoma šuma
Gôrnjā Mârkovina
Govȅđī òbēr, glavica
Govȅđā rùpa, stjenovite strane s pitomom šumom

Grȁb, velika ravna površina, okolo grabova i cerova šuma. U posljednje vrijeme ustalio se naziv **Grȁb đeda Žîvka**.
Grȁbovi dô
Grȁckē dolȉne, vinograd i nekolko dolina od kojih se najveća obrađuje
Grȁovā kȁmenica, „voda u Graovu ploču“
Grȁovā plȍča, velika stjenovita glavica, š
Graovȉna, d, ravne strane okolo, pri vrhu Garča
Gȓgurov kȁm, manja uzvišenje
Grlȉć, vrtače, nekad obrađivane
Gȕbavice, vinograd i nekolko dolina koje se obrađuje
Gúmno Jōvȍvića, „ na Udragovine“, s natpisom ПОПЬ
ЛѲКА
1846
Gusarȉca, pojas prema Vučiću, b
Igrȉškā glavȉca, vrh Kopitnika
Ivȁnīš dô / Ivȁnīš dolȉna, uvala. Postoji predanje da je nekad bila Serdara Šćepana. Danas je to imanje Mitrovića i Nikolića. Veći dio dola se i sad obrađuje.
Īvȍvi lokânj, v
Īvȍvi pȍd, staro kućište Mandića, i ubao
Ispod Zgrâdā, kamenita strana obrasla niskim rastinjem
Jaglȋckā rȕpa, velika dolina
Jaglȋckā vȍda (gornja i donja)
Jȁgnjile, zaselak
Jȁgnjilo, vinograd, voćnjak, velika dolina koja se obrađuje
Jȁina jȁma, „propadina“
Jȁino kȕćīšte, prodo i manje strane okolo
Jȁlove dolȉne, „pe-šes dolina“, slabo rađale pa otuda i ime, i ubao
Jânkova prȍdō, prodo i glavica uz Markove dole
Jasènjē dolȉne , vinograd i tri doline koje se obrađuje
Jasȉke, obronci Vučića, uz samu džadu
Jasȉkova láka, katun, ime dobio po jasikama
Jastrebȉnjē kȍse, velike stijene, „tisa se jedino mogla nać tamo“
Jȁvoračkā glavȉca, glavica pri vrhu Garča
Jȁvōrak (x 2), dolovi i šuma pri vrhu Garče
Jȁvorovī dô (x 2), dva dola u Gornoj Markovini, ne obrađuje se
Jȁvorovī dô, veliki do u D. Markovini, nekad obrađivan, okolo jasenova i hrastova šuma
Jȅlekovine, d, i lokalitet okolo
Jeljènjī pȍd, p, manja ravna površina. Informator to povezuje s jelenima.

Jēžȅvice, v
Jovȁnovo osôje, v, ublina
Jȍvičina kȁmenica, „u vrh Garča“
Jōvȍve lȁzine, p, kamenite strane
Kalađûrđeva bobȉja, jedan od vrhova Garča
Kalađûrđev dô, d, i strane ispod doline
Kapȕra od Kȓsta, glavica iznad zaseoka
Kȁsāčevi dȍli (x 2), „veliki doli“, tri kućišta Popa Mila, sad imanje Nenezića i Popovića.
Kaočȉne, katun Đurovića
Kaočȉnskī ȍbēr
Kȉlāvi dȕbovi, prodoli i stjenovite strane okolo
Klȁčina, „đe je nekad klačina gorela“
Klȁčinsko prȉsoje, strana, nekad bila klačina
Klȁšnica, terase, pet-šest poljana
Kokošȉnja pećȉna, pećina
Konȍpljīšte, i u Donjoj i u Gornjoj Markovini. U Donjoj Markovini i ostaci nekadašnje kuće.
Kopȉtničkā lȍkva, v
Koprȉvnī dô, veliki do
Kosmȁče, zaselak
Kozārȅv tôr, veliki do u rupi, okolo „lit i kose“
Krîvā dolȉna (x 2), livade u uvali, kućište Mandića koji su se odselili u Nikšić
Krîvī dȍli, p, ravne površine pri vrhu Garča, katun Nikolića
Krivoglȁvskā Glavȉca, zaselak
Kȓs, zaselak
Krstȁča, „doli“ u Donjoj Markovini
Krstȁtā rȕpa, prodo, ima oblik krsta
Krstȁtī dô, veliki do, nekad obrađivan
Krȕška, dolina u brdu, okolo dosta lipe, i sad se obrađuje
Kruškȍvačkā zgrȁda, manja dolina, nekad je obrađivana
Kȕćīšte, do u lokalitetu Zabovanje, i sad se obrađuje
Kunȍvā glavȉca, ima kunovine
Láka, „ober“, granica s Velestovom i Barjamovicom
Lȁkomice, „tri-četiri poljane“, koje se ne obrađuju, okolo pitoma šuma
Lākȍva dȓća, manje uvale i glavice u stranama Vučića
Lȁnīšte, uvala
Lēćȁk, manja strana uz Lipove doline u Donjoj Markovini
Ledenȉčkā ljût, velike stijene pa otuda ime, kućište i voda

Lȅra, dva ubla pri vrhu Garča. Postoji predanje da je jedan od njih zidao Novak Ramov i kažu da je tu postojao kamen s nekom porukom namjerniku.
Leskâ strâna/ strána, p, strana do Lera
Leskî dȍli, ravne površine, katun Mitrovića
Lȉjepē láke, katun, obrastao bukovom šumom
Liješnȉce, zaselak, kuće Mitrovića, nekolko velikih dolova i manje glavice
Lȉpovā rȕpa, d, obrađuje se i sad
Lȉpovačkī ȍbēr, glavica do Lipovih torina
Lȉpovē dolȉne, dvije veće doline koje su nekad obrađivane, okolo gusta lipova šuma
Lȉpovē torȉne, „stare pojate u Garač“
Lȉpovī dô (x 2), veći do u Gornjoj Markovini
Lȉpovī dȍli (x 2), „veliki do u Vučić i tri-četiri kućišta“
Lȉpovī kȓš, „kam do Lipovijeh dolina“
Lȉpovī lônac, uvala s dosta lipe
Lȉpovī pȍd, zaravan blizu Lipovih dolina
Lȉpovō prȉsoje, zaravan, strana iznad Lipovih dolina
Lālȍve dolȉne (x 2), velika dolina i terase ispod puta, nekad su obrađivane. Njima pripadaju i strane do puta kao i gusta lipa okolo.
Lokânj Mȓđenovićā, ubao
Lokânji, kamenica
Lokvȅnē prȍdoli, „poljanice u Zabovanje“
Lȍkvina, d, i lokva
Ljeskȍvā dolȉna, manja dolina i glavica pored, obrađuje se
Ljûtī kȓši, granica s Velestovom, „litice bože“
Mȁčjā sniježnȉca
Magȁričine vȁle, velike vale obrasle šumom
Māgȉna rȕpa
Magrȉva, d, nekad obrađivana
Mâlā rȕpa, dolinica u udubljenju, nekad se obrađivala, sad zarasla u zanovijet i sitno rastinje
Mâlī dȍli, p, dolovi pri vrhu Garča, koji su nekad obrađivani
Mȁrin lônac, veći lokalitet s grabovom i cerovom šumom
Mȁrina torȉna, kućište i dolina koja je nekad rađena, „i sad strašno kućište“
Markȉćevina, zaravan u uvali,nekad obrađivana, okolo lipa
Mârkova prȍdō, zaravan uz Markove dole
Mârkova vȍda, v (Udragovine)
Mârkova zgrȁda, dolina u Gornjoj Markovini, nekad obrađivana
Mârkovi dȍli (često samo **Dȍlovi**), veliki dolovi u centru sela, veći dio se i sad obrađuje. Pretpostavlja se da je po njima selo dobilo ime.

Mârkovo plândīšte, zaravan u stranama Garča, okolo rijetka šuma
Mātòva rùpa, manja prodo u udubljenju, obrasla lipom
Mèdnē šùme, priča se da su onđe nekad pronašli dosta pčela
Međedȁča, v, „u stijenu u Garač“
Mȉličīn dô, dolina pri vrhu Vučića
Mȉličina glavìca, vrhovi Vučića, voda i nekoliko dolina
Milȋća pròdō, „ prodo uz Garač“, dosta pitome šume okolo
Milȉćeva dolìna, dolina u Gornjoj Markovini, ne obrađuje se
Milȉjina dolìna, dolina, nekad rađena
Milȉjino gúmno, zaravan i gumno
Mȉlūnova bobȉja, jedan od vrhova Garča
Mījòva rùpa, lokalitet s nekolko dolina i kućištem, katun i pećina
Mȉovickō Orâšje, predio, p, š
Mȉśī kȓš, krši i stijene
Mȉtrovo prȉsoje, kućište
Nȉkčeve rùpe, doline, bila dva kućišta Gajovića i dvije vode
Nikòlića ùbā, v, dva ubla
Nikòlina pròdō, katun Gajovića, kućište i ubao
Njȉve, veće ravne površine pored puta, dio nih se i sada obrađuje
Oblušȁstā glavìca, uzdignuta obla glavica s gumnom „đe su stari ljudi šeđeli“
Ogorȅlī brȉjeg, v
Ȍgrada, terase, veće podzide ispod kuća Vujovića
Okruglȁča, dolina i okoline strane s pitomom šumom
Orȁh Jōvòvića, „na Udragovine“
Orâšje, zaselak
Osrȅdak, dolina u Donjoj Markovini, nekad obrađivana
Ȍstrā glavìca, kamenite strane
Ȍtāšev kȓš, stijene u Donjoj Markovini
Ōtòva dolìna, uvala s dolinom i kućištem
Ovsȉne, manje prodoli
Ozîdanā dolìna, manja dolina u Gornjoj Markovini
Pȁdalīšte, v, „uba a sad bistijerna“
Pavȉćeva zgrȁda, dolina koja se obrađuje, ostaci nekadašnje kuće Jovovića
Pavȉćevina, nekoliko dolina i kamenite strane
Pavlȉčina dolìna, d, strane okolo, nekad obrađivane
Pavlȉčine kȁmenice, zaravan, dvije kamenice i kućište
Pâvlovac, voda pri vrhu Garčeva
Pȁjūnova lȁzina, uvala i strana
Pejȁnov ùbā, v
Pējòve zgrȁde, manje zaravne u Gornjoj Markovini

Pernȁče, podzide, d
Pešturȉne, dvije pećine i koliba
Pȉtomā dolȉna, rađala i lako se obrađivala
Pizdȁča, d**,** nekad obrađivana
Pješčȉne, v, i staro kućište Mandića
Plândīšta, zaravan, plandovale ovce Jovovića, dva-tri kućišta
Plitkȁče, „nekoliko podina“ , nekad su obrađivane
Plȍča, v
Plȍčnīk, dubodoline koje su nekad obrađivane
Pȍd, inače čest naziv za manje ravne površine na ovim prostorima
Pod bȕkvu, p, plandište
Pod cȅre, v (Udragovine)
Pȍda/Pȍdi, terase i strane s niskim rastinja okolo, uglavnom su nekad obrađivane. Veoma rasprostranjen apelativ.
Pogȁnā kȁmenica, v, nikad nije valjala za piće, „ zmije je zatrovale“
Poljȁna Gorčȉnova, p, manja ravna površina u stranama Garča
Ponȍr, p
Pōrȍčina, d, „po vododerini, pa je prvi ljudi zvali poročine“, v
Prȅkića dolȉna, manja dolina, nekad je obrađivana
Prȅsege, terase, nekad se obrađivale
Prȉso(j)e, strana „do na Krs“. Inače čest naziv za sunčane strane, južne strane.
Prlȉna, zaravan kamenita i pjeskovita
Prljȕckē rȕpe, p, kamenite strane
Prȍcijep, terase u strani iznad puta, i sad se obrađuje
Prȍdō, manja ravna površina, okolo strane s pitomom šumom. Inače čest naziv za manje ravne površine.
Prȍdō iz Šumȁna, p
Prȍdō Prȅkića, p
Prosȉna, dolinice u uvali
Rȁdina prȍdō, terase i nekoliko dolinica koje su nekad obrađivane
Rȁ dine prȍdoli, terase, veći pojas ispod Lipovih dolina u D. Markovini
Rȁdojeva vȍda, voda u Donjoj Markovini, ubao
Radȕnov pȍd, manja ravna površina i okolo strane s pitomom šumom
Radȕnove rȕpe, tri prodoli i strane okolo
Raȉčeve dolȉne, dvije-tri doline, nekad se obrađivale
Rāskȓšnica, d, ne obrađuje se
Rȁtkov ȍbēr, glavica u Gornjoj Markovi
Râvnā rȕpa (x 2), dolinica u Gornjoj Markovini s pitomom šumom i stijenama okolo
Rāzbȍvina (x 2), uvala, okolo cerova i grabova šuma

Razbījànje, manji lokalitet uz sami put, proširenje
Rȅpljīšta, „nekolike doline do Prline“
Rȉkāvac, dolina i manje kamenite strane okolo
Rùskā pròdō, prodo u uvali, stara kućišta
Samozȉde, p, kamenite strane
Sȁvina stòpa, d, p, manja doline[11]
Sāvòv pòd, p, manja ravna površina nekad obrađivana
Sāvòva rùpa, manja ravna površina, nekad obrađivana
Sinārèv kȁmen/kȁm, krivina ispod Sinareva ubla
Sinārèv ùbā, v, „ublina više džade“
Sinārève dolȉne, terase od puta do Sinareva ubla
Sedbènō prȉsoje, manja strana, lokalitet u Donjoj Markovini, okolo lipa, š
Sintolȉ(j)a (x 2), veliki do i terase okolo u uvali, nekad se obrađivali. Nekad korišćen kao katun Vujovića.
Sintolȋ(j)**skā glavȉca**
Solȉjene dolȉna, nekad se obrađivale
Spȁso(j)eva glavȉca, groblje i Crkva Sv. Spasa
Spȁso(j)eva pròdō, tri-četiri manje ravne površine, ne obrađuju se
Stânkova rùpa, doline u Gornjoj Markovini, nekad obrađivane
Stârā žáda (žâda), p, š, stari put za Čevo
Stârā kùća, dolina i kućišta Vujovića
Stârō gúmno, mjesto đe su se nekad okupljali Markovljani
Stògovište / Stogovîšte, manje zaravani
Stòlačkā glavȉca, poljane, livadice i tri-četiri kućišta
Stolȉca, d, u dijelu prema Zagaraču
Strâna iznad Kosmȁča, glavice i kamenite strane iznad Kosmača
Strȓmac, p, š, kamenita strana granica prema Zagaraču
Strojȁn, do u uvali, ostaci nekadašnje kuće
Strojȁn, v, ubao
Strojȁnskī ȍbēr, p, š, glavica iznad Strojana
Śȅdnīk, glavica, u G. Markovini, „tu se nekad kupili i šeđeli“
Śȅdnīk, u Donjoj Markovini, „bili su tu anovi pa se šeđelo“
Śenokòs, manji lokalitet pored kuća, Gornja Markovina
Šȁjākovica, v
Šȁtor Bȁcković, pretpostavlja se da je neki Backović razapinjao šator „u staro vrijeme“
Šenȉčine, doline u stranama Garča koje su nekad obrađivane, v

[11] Jedna osoba ispričala nam je legendu o stopalu Sv. Save. Međutim, drugi informatori iz sela nijesu znali za tu legendu.

Širȍkā pȍdō, prodo u strani, okolo glavice s pitomom šumom
Šćȅpānov mrȁmōr, jedan od vrhova Garča. Ime dobio po Šćepanu Vujoviću kojega su ubili Zagarčani u XVIII vijeku.
Šljepȉca, pećina, samo jedan ulaz
Šȍšnā dolȉna, velika dolina u Donjoj Markovini, okolo lipa i pitoma šuma
Šȕme, kamenite strane s grabovom i cerovom šumom
Tȉjesnā ždrȉjela, poljanice u stijenama
Tȍdorovi pȍdi, katun Nikolića. Pretpostavlja se da su ime dobili po Todorovićima koji su nekad onđe živjeli.
Tȍmāševa rȕpa, uvala pored puta koja je nekad obrađivana
Trnȍvā rȕpa, p, nekad se kosila a danas zarasla u sitno rastinje
Tulȉce, p, manja strana
Tȕrski grȍb, dolina s malim kućištem pri kraju. Postoji predanje da se pored toga kućišta nalazi neki stari grob.
Tvrdȍš, b, granica s Barjamovicom
Ûčev dô, do koji se ne obrađuje i kućište
Ȕdrāgov dô, do u Donjoj Markovini
Ȕdrāgovine, zaselak. Nekad imanje Jovovića, a sad Nenezića i Popovića.
Ukȁsovica, v, kamenica
Ulȉšina dolȉna, dolina u Gornjoj Markovini, nekad se obrađivala
Uljanȋk, stari uljanici, nekad bile doline a sad zarasle u šumu i sitno rastinje
Uz prȉso(j)e, p, strana
Vȅlikī dȍli, dolovi pri vrhu Garča, koji su nekad obrađivani
Vȅljā rȕpa, „strašna voda, pešes metara širine i osam dubine“
Vȅljā sniježnȉca
Vȅljē grȇde, „uz Garač“, kućište i ubao
Vȉgnjīšte, sad dolina za obrađivanje, nekad se odatle vadila crvenica za kovanje
Vīljȉne glavȉce, katun, dvije vode (ubla)
Visȍkā glavȉca, glavica s pitomom šumom u Gornjoj Markovini
Vȋtā pecȉna, obrasla bukvom, „bataljon vojske bi stao u nju“
Vȍdnā rȕpa, dolina u Gornjoj Markovini, ne obrađuje se
Vrȁge, kamenite strane sa sitnim rastinjem
Vučȉć, b
Vûčjē rȕpe, p, š, stijenovite strane i nekoliko manjih dolina
Vȕini dȍli, bio katun Perutovića, ravna površina i okolo bukva, kućište i ubao. Postoji
predanje o kući Lazara Pecirepa u kojoj je živio tri godine.
Vūjȍvi dȍli, „veliki doli, preko dvi-iljade kvadrata“
Vukašȉnove kȁmenice, tri kamenice u stranama Garča
Vūkȍva dolȉna (x 2), nekoliko dolina u uvali ranije obrađivane

Zabovȁnje, zaselak – kuće Perutovića
Zamȓšten, d, v
Zȁnoga, manja dolina do Markovih dola, obrađuje se
Zečȉca, dolinica u uvali
Zēkȍva vȍda, v, u Donjoj Markovini, ubao
Zbôrnā glavȉca, zborno mjesto. Stariji mještani kažu da je onđe nekad postojao veliki brijest ispod kojega su se plemenici okupljali, dogovarali i sudili. Na njegovome mjestu i danas raste brijest.
Zgrȁde (x 2), dolinice u Donjoj Markovini, neke od njih se još obrađuju. Čest apelativ.
Zgrȁdica, dolina u uvali, i sad se obrađuje. Inače rasprostranjen naziv za slične lokacije.
Žîvovi / Žívovi bôri, po nekom Živu iz Velestova, „urvine u Glodov krš“
Žgljȅbovi, p, kamenite strane.

Citirana literatura

– Čirgić, Adnan: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost i Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
– Čirgić, Adnan: *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014.
– Erdeljanović, Jovan: *Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Slovo ljubve, Beograd, 1978.
– Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*. *Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, 1985.
– Pejović, Petar: „Mikrotoponimija Ozrinića“, *Onomatološki prilozi*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje jezika i književnosti, Odbor za onomastiku, knj. X, Beograd, 1987.
– Pejović, Petar: *Ozrinići – pleme Stare Crne Gore*, izdanje autora, Beograd, 2004.
– Pulević, Vukić: *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
– Šimunović, Petar: *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.

Novica VUJOVIĆ

BARJAMOVICA, VELESTOVO AND MARKOVINA ONOMASTICS

The author of this paper provides a list of about 700 toponyms from the area of Čevo – villages of Barjamovica, Velestovo and Markovina. The survey conducted is based on the toponomastic material recorded on the ground from informants. The only previous collector of toponyms in the subject area was Petar Pejović, whose work Mikrotoponimija Ozrinića was published in Onomatološki prilozi (Book X, 1987), a renowned magazine of the Serbian Academy of Arts and Sciences. The investigated area belongs to the municipality of Cetinje, whereas the speech pattern of Ozrinići belongs to the south-eastern Montenegrin speech patterns.

Key words: *Barjamovica, Velestovo, Markovina, Montenegrin language, onomastics, toponym*

PORTRETI

UDK 94(497.16)
Pregledni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
boban.batricevic@fcjk.me

NAŠ BRAT NA ZAPADU: FRANTIŠEK ŠISTEK KAO MONTENEGRIST I ZNAČAJ NJEGOVA METODOLOŠKOGA PRISTUPA IZUČAVANJU CRNOGORSKE PROŠLOSTI I NJENOGA IDENTITETA

U radu je ukratko izložen značaj rada i istraživanja možda i najznačajnijega inostranog montenegriste današnjice Františeka Šisteka, koji se crnogorskom prošlošću bavi skoro dvije decenije. Posebno su opservirane dvije od tri monografije koje je napisao o Crnoj Gori s osvrtom na znatno savremeniju metodologiju njegova pristupa izučavanju povijesti, a koja se kreće u pravcu socijalne antropologije, socijalne istorije, kulturne istorije, analize diskursa, istorije mentaliteta i predstava, što uglavnom ne karakteriše domaće istoričare.

Ključne riječi: *František Šistek, Češka, Crna Gora, montenegristika, metodologija, identitet, istorija, istoriografija.*

Tačno dvadeset dana nakon izlaska ovoga broja časopisa *Lingua Montenegrina*, navršiće se deset godina od obnove crnogorske nezavisnosti. Možda baš prikladan trenutak da se napravi osvrt na rad češkoga istoričara dr Františeka Šisteka, koji skoro dvadeset godina proučava južnoslovensku i crnogorsku prošlost, jednoga od osnivača i predśednika Društva prijatelja Crne Gore u Češkoj; intelektualca koji je prije referenduma o nezavisnosti aktivno sarađivao s udruženjima naše dijaspore i davao veliku podršku promociji crnogorskoga suvereniteta. Iako u naučnim krugovima nije toliko zastupljena praksa da se mladima ljudima (Šistek je rođen 1977) posvećuje tekst o njihovu doprinosu jer je pred njima naravno još mnogo posla, ośećam potrebu da zbog značaja Šistekovih naučnih radova i čak tri monografije o Crnoj Gori napravim jedan kratak osvrt. Pošto se Šistek ne bavi samo Crnom Gorom već širim područjem jugoistočne Evrope, odmah moram istaći da ću njegov naučni rad analizirati samo kroz crnogorsku prizmu, pa će značajan dio njegovih drugih i kvalitetnih radova nažalost ostati neosvijetljen.

***

Interesovanje za Crnu Goru od strane čeških naučnika, putopisaca, umjetnika i pośetilaca ima dugu tradiciju, pa se ove dvije zemlje svakako mogu pohvaliti bogatom istorijom međusobnih odnosa, zasnovanim prije svega na prijateljskim i kulturnim vezama. Od prve polovine XIX vijeka pa do Prvoga svjetskog rata fascinacija Čeha ovom malom balkanskom zemljom izazvala je neviđenu produkciju monografija, članaka, tekstova i opservacija o Crnoj Gori u češkoj publicistici i periodici, što svakako predstavlja veoma značajnu heurističku osnovu za sve istraživače. Od 1918. do danas taj trend će usljed istorijskih i političkih okolnosti naravno opasti, uslovno rečeno i nestati, pa kako i sam Šistek zapazi: „...u današnjoj Češkoj Republici niko ne samo da nema pojma o Crnogorcima i njihovoj zemlji, već ni o opširnom djelu nekad slavnih čeških pisaca koji su (...) bili fascinirani tom zemljom.“[1] I pored toga drastičnog pada broj bibliografskih jedinica čeških djela o našoj zemlji prelazi 23.500 jedinica[2], čime ni jedna država van ovoga regiona ne može da se pohvali. Ipak, ljudi poput Matijaša Zrna i Františeka Šisteka, s jedne, i Branislava i Vjere Borozan, s druge strane, dokazuju da te veze i dalja želja za bližim upoznavanjem nijesu nestale.

Crna Gora predmet je Šistekova interesovanja još od njegovih studentskih dana. Na Fakultetu socijalnih nauka Karlova univerziteta u Pragu 1999. godine okončao je međunarodne teritorijalne studije s tezom *Likvidacija crnogorske države 1918*. Potom je 2001. godine na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti odbranio magistarski rad *Obnova Crne Gore u planovima crnogorske političke reprezentacije u egzilu, 1916−1922*; da bi 2007. na Fakultetu humanističkih nauka Karlova univerziteta u Pragu stekao titulu doktora nauka s tezom *Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830−2006.*[3] Kod nas o Crnoj Gori objavljene su dvije njegove monografije u izdanju Matice crnogorske: *Naša braća na jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830−2006* (2009) i *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj istoriji* (2015) u kojoj su sabrani njegovi odabrani članci posvećeni crnogorskoj povijesti. Godine 2007. napisao je prvi pregled crnogorske istorije na češkome jeziku *Černa Hora (stručna historie statu)*, Praha: Libri. Od preko 40 njegovih naučnih radova u stručnim časopisima, veliki broj njih posvećen je Crnoj Gori.

---

1 František Šistek, *Našabraćanajugu: češkepredstave o CrnojGori i Crnogorcima 1830−2006*, Matica crnogorska, Cetinje/Podgorica, 2009. str. 8.

2 Viđeti: Zdenka Rachunkova, Michaela Rehakova: *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801−1991.* Cetinje, 1993. (2 toma)

3 Viđeti: Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. Izvor: http://www.hiu.cas.cz/cs/lide/seznam-pracovniku/sistek-frantisek.ep/

Imajući u vidu stanje u našim društvenim naukama, njihovo mučenje da izađu iz pozitivističke ljušture, uskogrudih i previše lokalnih analiza koje našu zemlju drže na pozicijama provincijalističke „ekskluzivnosti“, često ne uspijevajući da teme iz Crne Gore povežu s globalnim tokovima savremene nauke, značaj Šistekova pisanja iz crnogorske perspektive ogleda se mnogostruko. Prvo, Šistek je naučne izazove s crnogorskom etiketom uspio plasirati na mnogim internacionalnim naučnim debatama o Balkanu i jugoistočnoj Evropi. Drugo, znatno savremenijom metodologijom koja se kreće u pravcu socijalne antropologije, socijalne istorije, kulturne istorije, analize diskursa, istorije mentaliteta i predstava on je „otvorio“ crnogorsku prošlost za novija tumačenja i ustvari pokazao novi put u rekonstruisanju nje same; pristup koji olakšava nepristrasniji i nepolitizirajući prilaz, što naravno nije karakteristika domaćih istoričara i naučnika iz oblasti humanističkih nauka.[4] Šistek je uspio da onaj napor dekonstrukcionista da svaki tekst „čitaju iznova“ primijeni na nama uglavnom poznate izvore (naročito u *Narativima o identitetu*) i dobije izvanredne naučne rezultate koji po mnogo čemu predstavljaju možda i najveći savremeno-metodološki zahvat u prošlo u posljednjih dvadesetak godina kad je u pitanju crnogorska istoriografija.

Valja krenuti od njegova doktorata, koji je u nešto prilagođenijoj formi objavljen u već pomenutoj knjizi *Naša braća na jugu*. Osnovna Šistekova želja bila je uronjavanje u predstave češkoga naroda o Crnoj Gori i Crnogorcima; dakle dobijanje jasne slike koja se reflektovala kod Čeha u određenim povijesnim okolnostima. U svojemu istraživanju uglavnom je koristio izvore češke provinijencije te time crnogorskim istoričarima i kulturolozima omogućio uvid u stranu građu koja je dugo bila na marginama skladišta čeških biblioteka. Uglavnom je analizirao izvorne tekstove čeških autora koji su Crnoj Gori davali posebno mjesto i doprinijeli konstruisanju i razvoju pogleda na našu zemlju i njene stanovnike. To su prvjenstveno izvori putopisnoga, geografskoga i reportažnoga karaktera u kojima je površinski gledano taj „crnogorski kod“ najprisutniji, ali Šistek se ne zaustavlja tu: njegovo poniranje ide i u izvore literarnih i artističkih formi – analizira pripovijetke, romane, poeziju, kao i umjetničke slike. Veliki trud i rad ipak ovđe nijesu bili presudni. Bio je potreban „ošećaj“ za crnogorske prilike u

[4] Koliko je duboko ušao u crnogorsku problematiku, o čemu će naravno biti više riječi u nastavku teksta (u kojem se trudim da što manje budem portretističan i hroničan), govori nam sljedeća njegova opservacija: „Apsolutnu većinu istoriografskih radova o ovoj zemlji pišu istoričari koji u njoj žive ili su u njoj rođeni. Na izbor tema često isuviše utiče politička angažovanost autora. Time ne tvrdim da domaći istoričar nuţno mora biti subjektivan i da je zato rezultat njegovog rada manje kvalitetan od rada stranog autora, koji je nepristrasan.“ In: František Šistek, *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti,* Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str. 9.

globalnim tokovima svjetske istorije, ono što neki istoričari nazivaju „istoričarevom intuicijom“, prepoznavanje svih važnijih socijalno-ekonomskih i ideološko-kulturnih determinanti, mentalitetskih stereotipa i interaktivnost koja se rađala između ova dva naroda. I Šisteku je to pošlo za rukom bolje nego ijednome savremenom naučniku koji je svoje interesovanje posvetio Crnoj Gori u potonjim decenijama; možda baš zato što je toliko puta pośetio našu državu, ali i zbog crnogorskih izvora koje je koristio.[5] František Šistek obavio je veliki broj intervjua, a imao je sreću da su i neki crnogorski istoričari umjetnosti i životno i profesionalno vezani za Prag, što mu je omogućilo direktiniji pristup crnogorsko-češkom kontaktu kod čeških likovnih stvaralaca. Rezultat njegova rada od posebnoga značaja je za književne istoričare, koji bi se u naredim istraživanjima mogli posvetiti češkoj književnosti u kojoj dominiraju crnogorske teme.

Da bih izbjegao prepričavanje Šistekovih zapažanja i time pokvario utisak onima koji o njegovome radu ne znaju puno, osvrnuću se na samo nekoliko epizoda iz ove knjige. On zaključuje da se interesovanje Čeha za Crnu Goru veže za istovremeno njihovo zanimanje za čitav južnoslovenski prostor. U eri romantizma i srastanja češke nacije, kad je slavistički pokret bio na vrhuncu, brojni češki istraživači, novinari, putopisci i avanturisti okrenuli se su ka izučavanju etnografskih karakteristika svojih slovenskih sušeda. Pošto je češki nacionalni identitet bio u povoju a češki narod bez svoje države u sklopu jedne vavilonske cetralnoevropske carevine, njihovim patriotama i istaknutim intelektualcima, ideolozima slovenstva, u unutrašnjem samoosvješćivanju i nacionalnoj emancipaciji bio je neophodan pristup nerazvijenijim slovenskim narodima jer su smatrali da na taj način mogu doći do izvorne slike života čeških predaka, pošto su društvene strukture i modernizacija srednje Evrope bili na potpuno različitom stupnju progresivnosti od balkanske regije. U takvoj situaciji Crna Gora se pokazala kao primordijalni izvor i ishodište, pošto je bila oso-

[5] Može se napraviti paralela između Šisteka i Nataše Margulis, jedne od novijih izučavalaca crnogorske prošlosti. Dok Šistek domaćim izvorima i literaturom, pa čak i određenim crnogorskim stereotipima, vlada suvereno, na ravni čovjeka koji se ovđe rodio, Margulisova i pored veoma oštrih i kvalitetnih analitičkih zapaţanja pravi velike metodološke propuste. Pišući o istoriji Crne Gore (tačnije Njegošu) koristi veoma stara izdanja sinteza crnogorske istorije, npr. Medakovića, Milakovića i Sarajliju, iako je od njihove smrti do danas prošlo vijek i po, a od tada do danas napisano nekoliko novih i kapitalnih sinteza. Margulisova ne koristi domaće izvore u neophodnoj mjeri, moţda u skromnim naznakama, već veoma često pribjegava zaključcima koji se naslanjaju na zapažanja drugih inostranih naučnika koji ne poznaju dubinski i strukturalno crnogorske prilike. Tako da prireñivači njihovih djela često moraju pribjegavati dodatnim objašnjenjima u fusnotama. U Šistekovom slučaju takvih zahvata nema. Viđeti: *Nataša Margulis, Njegoševa Crna Gora: velike sile i proces modernizacije na Balkanu (1830−1851),* Matica crnogorska, Podgorica, 2013.

bena i u odnosu na ostale južne Slovene – plemensko uređenje s poglavicama, izuzetno ratnički nastrojen mentalitet, epska forma umjetničkog iskaza, kodeks običaja, ponašanja i razmišljanja normiran na visokim etičkim načelima koji promovišu žrtvu, borbu i slobodu, čudan i bajkovit način odijevanja i svakodnevice, veliko siromaštvo i srednjovjekovni higijenski uslovi ostavili su veliki utisak na Čehe. „Predstave o češkoj istoriji, kombinovane s interesovanjem za slovenstvo, vodile su do postepene kristalizacije nazora da Crnogorci i njihov savremeni društveni poredak reprezentuju živu inkarnaciju nekadašnjeg praslovenskog patrijarhalnog uređenja, mentaliteta i drugih već izgubljenih narodnih vrijednosti“.[6] František Šistek nudi nam i određenu periodizaciju samih predstava. On je uočio da do 1878. i sticanja međunarodne crnogorske nezavisnosti slika Crnogoraca kod Čeha biva najromantičnija, najnekritičnija i da je njihovo interesovanje na najvišem nivou. U češkim pripovijetkama (naročito u djelu Prokopa Hoholohoušeka) Crnogorci se počinju javljati kao glavni junaci. Oni su stanovnici slobodnoga slovenskoga kraja, hrabri i moralno čisti ratnici, koji se bore protiv muslimana.[7]U epizodama koje liče na crnogorsku epiku po motivima opisivaće češki autori borbe za ljubav i slobodu. Iako nikad nije pośetio ovaj prostor, Hoholohoušek će većinu svojih napisa posvetiti Crnoj Gori i biće jedan od glavnih konstruktora pozitivnih stereotipa o balkanskim narodima koji žive van Habzburškoga Carstva, a njegova djela s oduševljenjem je čitala češka elita, među njima: Jan Neruda, Eliška Krasnohorska, Vaclav Beneš Tržebizski, Alojz Jirasek, kao i šira publika.[8]Kao prvoga Čeha za kojega se sa sigurnošću može reći da je pośetio Crnu Goru Šistek navodi Vilema Dušana Lambla koji se u Kotoru sreo s Petrom II Petrovićem. On će napisati veoma zanimljiv *Izvještaj o Crnoj Gori i Crnogorcima*.[9]I izgled i mentalitet na Lambla su djelovali arhaično, uviđa Šistek i navodi da je ovaj u skladu s tendecijama svoga vremena susreta s „drugim“ ocjenjivao upoređivanjem s antikom i biblijskim pričama: „takav gorštak, ostavljao je na njega utisak 'kao da je tek nedavno s Ararata sišao'“.[10] I pored oduševljenja Crnogorcima Lambl u njihovom vojničkom uređenju ne vidi smisao života, ali donosi lijepe opise njihove spoljašnjosti i vještosti, naročito u igri bilijara u kotorskima kafanama đe su nadigravali gradske kicoše i austrijske oficire. Za razliku od Hoholohoušeka, Lambl iznosi pozitivne predstave muslimana. Izgleda da je i briga o oružju, tj. njegova „šljašteća“ ljepota s crnogorskih opasača ostavljala poseban utisak na Čehe.

---

6 Šistek, *Naša braća na jugu*, str. 20.

7 Isto, 21.

8 Isto, 34.

9 Dušan Lambl, Zaprava o Černe Hore a Černohocich, *Časopisčeskeho museum*, IV, Praha, 1850, 512. Fusnota In: FrantišekŠistek*, Naša braća na jugu*, str. 35.

10 Šistek, *Naša braća na jugu*, str. 35.

Posebna poglavlja u svojoj knjizi Šistek ustupa slikaru Jaroslavu Čermaku i piscu Jozefu Holečeku, koji su po njegovom shvatanju najviše doprinijeli formiranju čeških predstava o Crnoj Gori i Crnogorcima. U periodu kad su njih dvojica boravili u Crnoj Gori ona je vodila dva ključna rata u XIX vijeku – Čermak je svjedočio Crnogorsko-turskome ratu 1862. (koja je bila jedna od najtežih godina u novovjekovnoj crnogorskoj istoriji), dok se Holeček s crnogorskom vojskom obreo u Veljemu ratu (1876−1878). Tu Šistek izlazi iz okvira zanata istoričara i u duhu istoričara umjetnosti analizira slike koje su nastale tih godina, što samo doprinosi multidisciplinarnosti njegova rada. Zajedno s nekoliko konsultanata koji dobro poznaju Čermakov rad, u prvome redu s Vjerom Borozan, donosi nam veoma zanimljive informacije i o životu i o značaju velikoga slikara. Čermakovo djelo silno je uticalo na vizuelne predstave o Crnogorcima i igralo značajnu ulogu u njihovom romantiziranju i glorifikaciji u češkome društvu prije Prvoga svjetskoga rata.[11] Šistek tumači skoro sve njegove slike koje su nastale na ovome prostoru, s posebnim osvrtima na sliku *Ranjeni Crnogorac* na kojoj je prikazan ranjeni Turo Plamenac a koju je izradio po narudžbi Josipa Jurja Štrosmajera i *Seljenje slika*, sliku na kojoj su prikazani Crnogorci kako u visokim planinama okovani snijegom spašavaju kulturno blago od napada 1862. godine, što je u očima „civilizovanih" posmatrača u Evropi trebalo da dokaže da su Crnogorci čuvari umjetnosti.[12] Čermakove slike nalazile su se u svim značajnijim brošurama širom Češke, ali nažalost vremenom je taj slikar postao popularniji u Crnoj Gori nego u svojoj domovini.

Poglavlje između Čermaka i Holečeka posvećeno je mnogim drugim Česima koji su doprinijeli približavanju Crnogoraca i Čeha: Janu Vacliku koji je imao zaduženja na dvoru Danila I i Nikole I, publicisti i političaru koji je mnogo radio na jačanju crnogorske države i bio njen diplomata; Vjetislavu Haleku, jednome od najslavnijih čeških pjesnika koji je pisao o Crnogorcima; Zigfridu Kaperu; Elišni Krasnohorskoj, koja je Crnoj Gori posvetila cijelu jednu zbirku pjesama iako je nikad nije pośetila. Ipak, niko od njih neće se toliko zaljubiti u Crnu Goru kao Jozef Holeček, koji je napisao preko 30 tomova o južnoslovenskoj sredini, od kojih se većina odnosi na Crnu Goru.[13]

[11] Isto, 55.

[12] Isto.

[13] Poglavlje o Holečeku, viđeti: Šistek, *Naša braća na jugu*, str. 81−113. To je ujedno i najuzbudljiviji dio knjige. Šistek nam detaljno donosi Holečekove opservacije, analizira njegove pjesme, priče, romanske epizode, ali i ideološke karakteristike njegova pisanja. Naročitu pažnju posvećuje unikatnoj „ideologiji crnogorstva" koju je Holeček nudio svima Slovenima kao recept za uređenje. Lijepo su i opisani Holečekovi novinarski zahvati i ratno izvještavanje za vrijeme Veljega rata kad je jedini od stranih izvještača uspio da izdrži ratne napore i time stekne simpatije kralja Nikole; odraz Veljega rata u Češkoj, đe se po kafa-

Od sticanja nezavisnosti 1878. do Prvoga svjetskoga rata pogledi Čeha počeće da se mijenjaju, uviđa Šistek. Otvaranje Crne Gore i nešto intenzivnija modernizacija izmijeniće onu „netaknutu" sliku, što će primijetiti i Holeček tokom svojega potonjega putovanja u našu zemlju. Češki putopisci, naučnici pa i političari generalno će se podijeliti na dvije grupe, one koji su na starim, romantičarskim osnovama i predstavama i dalje govorili o Crnoj Gori i one koji će sve više poticati kritičko mišljenje o autokratiji crnogorskoga suverena i načinu funkcionisanja države. Ti redovi lijepo osvjetljavaju i unutrašnji život Crne Gore u češkoj recepciji. Šistek se potrudio da analizira i rasprave koji su se vodile u češkim novinama a koji su obrađivali političke prilike na Balkanu. Čak je priložio i radove Stjepana Radića koji je pisao za češku publiku. Interesantno je navesti da je prvi list koji je krenuo s dekonstrukciojom dotadašnjih pozitivnih stereotipa bio *Slovensky prehled*, koji je s kritičkim opservacijama govorio o Nikoli I.[14] Interesovanje Čeha za Crnu Goru do Balkanskih ratova generalno će opadati.

Zaključno s krajem Prvoga svjetskoga rata završava se i srž Šistekove knjige. U poglavljima koja slijede bavi se viđenjem Crne Gore u kraljevini Karađorđevića, Drugome svjetskome ratu, komunističkoj Jugoslaviji, građanskome ratu i raspada iste, kao i pogledima na Crnu Goru do 2006. i nakon nje. Materijala za drugi dio knjige imao je naravno manje, ali to nije umanjilo kvalitet Šistekova metodološkoga pristupa. Ključne činjenice koje se odnose na novonastale situacije jesu da se identitet Crne Gore polako utapa u jugoslovenski i da do obnove nezavisnosti u XXI vijeku Česi više nikada neće imati onaj devetnaestovjekovni rakurs. Spoljnopolitičke okolnosti i unutarpolitička dešavanja u Češkoj svakako su imale presudan uticaj na recepciju. To je najvidljivije npr. u slučaju predstave komunističke Jugoslavije odmah nakon rata i poslije 1948. kad će čehoslovačka štampa od hvaljenja novoga režima zauzeti prosovjetski stav. Šistek, pored standardnih, od izvora ovđe koristi i karikature i turističke vodiče, sve ono što je u širenju slike u savremenome dobu bilo najtiražnije i najpogodnije za stvaranje predstava. Za rukom mu je pošlo da kontekstualizuje i događaje u Crnoj Gori i događaje u Čehoslovačkoj/Češkoj, što znatno olakšava čitanje onima koji o istoriji jedne ili druge ne znaju dovoljno.

Zahvaljujući njegovoj knjizi puno ćemo saznati o sebi, naročito o tome kako nas vide savremeni stranci. Zato je i kraj *Naše braće na jugu* nešto čemu

nama, javnim salama ali i domaćinstvima situacija pratila iz časa u čas, a osvajanja novih teritorija crnogorske vojske praćene s oduševljenjem i kačenjem pribadača i zastavica na mapama Balkana. Šistek dosta prostora daje i Holečekovim pogledima koji služe kao bogat antropološki izvor – seksualnost, poloţaj ţena, običaje i sl.

[14] Šistek, *Naša braća na jugu*, str. 159.

treba posvetiti ozbiljnu pažnju. Od nekadašnjih predstava koje su našem crnogorskome egu značile mnogo za samopotvrđivanje „muškosti“, današnje predstave Čeha uglavnom se manifestuju kroz percepciju očajne ekološke situacije, kroz nepostojanje etike odgovornoga odlaganja smeća, pa redovi njegova prijatelja Matijaša Zrna, velikoga prijatelja Crne Gore, kojima Šistek završava svoju knjigu govore i o našim stereotipima, ali i o tome da nijesmo centar planete.[15]

Narativi o identitetu drugačijega su karaktera od prve knjige koju analiziram. Ona nam donosi pet sabranih studija Františeka Šisteka posvećenih crnogorskoj istoriji, od kojih se po mojemu sudu posebno izdvajaju: „Narativi o istoriji, identitetu i temporalnosti u Crnoj Gori 1905−1945“, zatim: „Njegoševa grobnica na Lovćenu – Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih, političkih i nacionalnih projekata 1845−2010“; kao i: „Interpretacije istorije Crne Gore na pragu 21. vijeka“. Sa svoga aspekta svaka od navedenih studija predstavlja veliki iskorak za domaću istoriografiju i u tematskom i u metodološkom okviru. Svako ko dobro poznaje istorijat crnogorske istoriografije i njene limite uviđeće njihov značaj. Malo slobodnijim stilom moglo bi se reći da je Šistek na crnogorskome „tijelu“ primijenio metode savremene „medicine i hirurgije“ i tako dijagnozirao i otklonio neke od ključnih malignih bolesti – pozitivističko akumuliranje činjenica, fetišizaciju arhivske građe, politizaciju istorijskih sudova te ponudio lijek – diskurs s aktuelnih razmirica „jesmo li Srbi ili Crnogorci“ prenio na samu analizu diskursa o identitetu kroz istoriju u očima crnogorske elite; pozabavio ošećajem za prošlost kod Crnogoraca te bogati izvorni materijal stavio u savremene metodološke koncepte Fransoa Artoga, Entonija Smita, Pjera Nore i mnogih drugih. Time je crnogorska prošlost dobila novi odraz u povijesnome ogledalu a njena rekonstrukcija konačno postala čitljiva za današnje oči.

Studija „Narativi o istoriji, identitetu i temporalnosti u Crnoj Gori 1905−1945.“ nastala je kao plod Šistekova rada u sklopu postdoktorskoga projekta za izučavanje jugoistočne Evrope pri „Centre for Advanced Study“ u Sofiji, a koju je izlagao na nekoliko značajnih seminara.[16] Kao što i sam kaže „osnvni cilj ovoga rada je ponovna ocjena rasprava o istoriji i identitetu od uvođenja parlamentarizma u Knjaževini Crnoj Gori do uspostavljanja komunističkog režima u Jugoslaviji na kraju Drugog svjetskog rata“. Materijal koji je obrađivao gledao je kroz prizmu Artogovih ideja koje se tiču reorganizovanja i upotrebe prošlosti. Posebnu pažnju posvećivao je crnogorskim intelektu-

[15] Isto, str. 254.

[16] Viđeti: Šistek, Narativi o istoriji, identitetu i temporalnosti u CrnojGori 1905−1945, In: *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str. 15−16 i 21−103.

alcima i njihovim predstavama „o zaustavljenom vremenu ili vremenu koje se ubrzava“, njihovom pamćenju ili izmišljanju kulturnoga nasljeđa s naročitom analizom trenutaka radikalnih prekida. Studija ima pet djelova i obrađuje pisanja istaknutih Crnogoraca od vremena Nikole I (u prvome redu Lazara Tomanovića), preko projugoslovenskih pisaca; do crnogorskih nacionalista Savića Markovića i Sekule Drljevića i komunističkih ideologa i naučnika.

Šistek nam donosi sjajna zapažanja. Analizom pisanja crnogorskih autora za vrijeme prije Prvoga svjetskoga rata utvrdio je da u njihovu narativu o prošlosti uglavnom preovladavala pansrpska svijest. Kad su govorili o svojim korijenima imali su razvijene pojmove o dolasku slovenskih plemena na Balkan i predstave o postojanju neslovenskog elementa u toku toga procesa. Međutim, sam proces stapanja nijesu dublje definisali već su gajili stav da su te etničke grupe nestale pod pritiskom nadmoćnijih grupa „čisto srpskog porijekla“.[17] Mit o drevnim korijenima bio je po Šisteku sasvim marginalan u odnosu na predstave koje su Crnogorci imali u odnosu na srednjovjekovlje. Koristeći termine Entonija Smita, to poimanje definiše kao svijest o „zlatnom“ i „junačkom“ dobu. Za „zlatno“ doba crnogorski ideolozi smatrali su Nemanjića eru, a Duklju i Zetu svrstavali su pogrešno u taj korpus. „'Srpsko carstvo' uzimano je kao idealna, politički i kulturno najuspješnija država (...) 'nacionalno ujedinjenje' koje je navodno postigla država Nemanjića često je uzimana kao gotova matrica za modernu i savremenu verziju države“.[18] Period od dolaska Turaka smatran je za „junačko doba“. Tu su se, utvrdio je Šistek, iskonstruisali mitovi da su se nakon Kosovske bitke određeni velikaši povukli u planine i tu nastavili kontinuitet „srpskoga carstva“ (iako je crnogorski teritorij u tome trenutku stabilna država s dinastijom Balšića na čelu), koji će ideolozima Nikole I omogućiti planove o ponovnome objedinjavanju srpstva s dinastijom Petrović na čelu.

Nakon Prvoga svjetskoga rata i nestanka Crne Gore javiće se nove forme doživljavanja temporalnosti i identiteta. Elita koja je pobjegla s kraljem i dalje će zadržati neke od klasičnih mitova da su Crnogorci „so srpstva“ ili „srpski Spartanci“, ali će blago izmijeniti svoj narativni oblik, predstavljajući „druge Srbe“ (one koji su sproveli aneksiju Crne Gore) iskvarenim i degenerisanim zbog iskustva turske vladavine. Prvi veći raskid s dugodišnjim obrascem percipiranja istorije, identiteta i temporalnosti napraviće Nikola Petanović, publicista koji je živio u San Francisku. On će postaviti etnogenetičku tezu da su Crnogorci spoj mješavine najhrabrijih i najboljih predstavnika dva naroda (starošedilaca i Slovena), a „zlatno doba“ istorije

[17] Isto, 25.
[18] Isto, 27.

pomjera do Duklje, jer je to bilo srećno vrijeme „...bez Srba da se miješaju u njene poslove“.[19]

Na ovaj način Šistek je analizirao sve važnije pojave i pisanja do komunističkoga koncepta identiteta. Kao izvore uglavnom je koristio domaće; za međuratni period to su djela Cvijićevih učenika i intelektualaca okupljenih oko *Zapisa*. Posebno mjesto poklonio je tumačenju Štedimlije i Drljevića, davši detaljnu genezu njihova nacionalističkoga (pa i kontroverznoga) razvoja. Zaključio je da je proces nacionalne emancipacije Crnogoraca svoj puni zamah dobio tek nakon Drugoga svjetskoga rata kao dio federalističkoga koncepta koji je forsirala država. Ovaj Šistekov rad zaslužuje da bude svrstan u remek-djelo crnogorske istoriografije.

Studija „Njegoševa grobnica na Lovćenu – Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih, političkih i nacionalnih projekata 1845−2010.“[20] na osoben način predstavlja izuzetan doprinos njegošologiji. Šistek se u njoj bavi značajem Lovćena za Crnu Goru i Crnogorce kao „spomen mjesta“, „mjesta sećanja“, ali i značenjem te planine nakon stapanja s Petrom II za cijeli južnoslovenski prostor. Krenuvši „od samoga početka“ odnosno od Vladičine želje da se onđe sahrani, češki istoričar uviđa da će od toga trena pa do danas svaka vlast koja je bila u Crnoj Gori ili koja je vladala crnogorskim teritorijem reinterpretirati značaj Njegoševa groba u skladu sa svojim ideološkim potrebama. Česta seljenja Vladičinih kostiju, sagradnje i rušenja njegova groba, hodočasnički odnos prema njemu, postale su tokom istorije svojevrstan paradigmatičan čin svih vlasti i svih ideologija. Simbolika i Njegošev značaj bjesomučno su mijenjani za potrebe dnevne politike. Šistek je s velikom pažnjom proučio relevantne domaće izvore, naročito se posvetivši medijskome „ratu“ koji je vođen krajem 60-ih i početkom 70-ih u crnogorskim i srpskim glasilima između protivnika i zagovornika izgradnje mauzoleja. Serioznom analizom pokazao nam je da narativno interpretiranje prije svega zavisi od ideološke volje političkih struktura na vlasti. Time je Šistek otvorio veliki prostor za buduće njegošologe, koji će dubljim istraživanjem, prije svega pregledom arhivskih i žurnalističkih izvora moći da pokažu svu širinu „monstruoznosti“ zloupotrebe lika našega najvećega devetnaestovjekovnoga pjesnika.

Peti naučni rad iz knjige, a treći koji analiziram, predstavlja značajno prikazivanje sinteza istorije Crne Gore na prelomu dva potonja vijeka s ak-

[19] Isto 50.

[20] Šistek, Njegoševa grobnica na Lovćenu – Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih, političkih i nacionalnih projekata 1845−2010; In: *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str. 16−17 i 103−143.

centom na stranim autorima i njihovim monografijama.[21] Tu je urađen vrlo zahvalan posao jer se od naših istoričara takva praksa ne praktikuje. Nedovoljno znanje stranih jezika, izolovanost od punkta novih istoriografskih ideja i ostvarenja, nedovoljna inkluzija domaćih autora na međunarodnom planu te loša politika pošećivanja stranih sajmova knjiga često znaju osakatiti našu publiku za nova izdanja. Desi se da knjiga napisana na neku crnogorsku temu i po nekolike godine čeka do svojega predstavljanja kod nas, a loša prevodna politika i slaba finansijska situacija ne dozvole njeno prevođenje za širu crnogorsku javnost. Srećom internetska revolucija ubrzala je taj proces i na neki način nadomjestila nedostatke. Zahvaljujući Šisteku dobijamo uvid u strane interpretacije ali i analizu domaćih sinteza crnogorske istorije. Nakon pregleda domaćih sinteza prošlosti Crne Gore u uvodnome dijelu rada, Šistek kritički opservira knjigu *Montenegro: The Divided Land*, koju je napisao direktor ultrakonzervativnog Rockford Instituta, Tomas Fleming. „Autor se u svojim tumačenjima u znatnoj mjeri poistovjećuje sa srpskom nacionalističkom platformom, naročito sa stavovima radikalnog krila Srpske pravoslavne crkve".[22] Fleming je u svojim sudovima na liniji romantičarske predstave o Crnogorcima kao stubu hrišćanstva, a njegovo štivo trebalo je uvjeriti strance o neophodnosti opstanka državne zajednice Srbije i Crne Gore. Šistek upozorava na njegove metodološke propuste, greške u narativu i propagandističke dezinformacije. Posebnu pažnju češki istoričar posvetio je sintezi koju su načinili crnogorski istoričari Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, analizirajući njen značaj u dobu u kojemu je objavljena.[23] Upućivao je i na greške koje su se našle u prevodu te knjige, a koje s metodološkoga aspekta umnogome odudaraju od originala, naročito u dijelu koji se tiče same etnogeneze Crnogoraca. Šistek nam donosi i poglede na izdanja *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, koju je 2007. sačinila Elizabet Roberts te sintezu Keneta Morisona *Montenegro, A Modern History* objavljenu 2009. U duhu intelektualca koji valorizuje nečije napore Šistek iznosi pozitivne, ali češće negativne ocjene u radu stranih autora. Suštinski se radi o lošem odabiru literature ali i generalnome crnogorskome problemu – neprevođenju krucijalnih izvora i monografija crnogorske provinijencije na strane jezike, koje bi bile mnogo relevantnije stranima autorima od onih koje imaju – to su najčešće ovlaš pregledi stranaca ili pisanja srpskih autora. Ključna činjenica s metodološkoga aspekta, a koja se tiče same crnogorske istoriografije na koju upozorava češki autor, jeste da

[21] Šistek, Interpretacije istorije Crne Gore na pragu 21. vijeka; In: *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str.20 i 245−333.

[22] Isto, 249.

[23] Viđeti: Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder*, Istorija Crne Gore*, CZI, 2006.

u njoj za sada nema puno radova socijalne i kulturne istorije, „a da i ne govoriomo o novim metodološkim i interpretativnim metodama tipa oralne istorije ili rodnih studija (*gender studies*).“[24]

Izuzetno zanimljiv rad Šistek je napisao i o crnogorskim manjinama. Odličan prikaz toga rada, u stvari čitave njegove knjige napravio je Aleksandar Radoman u najnovijem broju *Arhivskih zapisa*. „Pregledni rad ‘Nacionalne manjine u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije 1991–2003.’ nastao je u koautorstvu s Bohdanom Dimitrovom i nudi presek stanja nacionalnih manjina u periodu koji je Crna Gora, nakon raspada Jugoslavije, provela u federaciji sa Srbijom. Polazeći od činjenice da su na svim poslijeratnim popisima stanovništva etnički Crnogorci činili jasnu većinu te da je samoidentifikovanje Crnogorac ili Srbin u posljednjih nekoliko decenija zapravo postala stvar ličnoga izbora, pod nacionalnim manjinama autori u ovome radu podrazumijevaju nepravoslavno stanovništvo Crne Gore. U poglavljima o Bošnjacima/Muslimanima, Albancima, Hrvatima i Romima autori donose statističke podatke, istorijat te podatke o kulturnim, vjerskim i političkim udruženjima koje reprezentuju pojedine od tih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori. Rad je objektivna analiza položaja nacionalnih manjina u Crnoj Gori, no iako autori u zaključku konstatuju da je koegzistencija manjina i većinskoga stanovništva u Crnoj Gori naznačenoga perioda značajno bolja nego u većini ostatka stare Jugoslavije, u tekstu su navedeni i pojedini primjeri zločina kao svjedočanstvo zloga vremena i ‘sredstvo protiv namjerne amnezije’.“[25] Važnost ovoga rada leži i u činjenici što je romska populacija tako ušla u crnogorsku istoriografiju, jer se položajem, životom i njihovim socijalno-ekonomskim karakteristikama do sada kod nas niko nije bavio.

Šistek se pokazao i kao vrstan poznavalac crkvenih problema u Crnoj Gori u studiji „Klerikalizacija nacionalizma – Tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve“. U njemu je lijepo dokumentovano kako obje crkve „žive“ od istorije i predstavljeno postojanje suprotnih identitetskih narativa. Interesantno je njegovo zapažanje kako su obje crkve pribjegle sakralizaciji određenih ličnosti koje u njihovoj predstavi reprezentuju ideološko ishodište njihovih ideja. „Tom je studijom autor ponudio presek oprečnih interpretacija prošlosti pravoslavne crkve u Crnoj Gori, koje dolaze iz kruga crnogorskih i srpskih istoričara i intelektualaca, pokazujući kako isti istorijski izvori na koje se pozivaju i jedni i drugi, mogu poslužiti za legi-

[24] Šistek, Interpretacije istorije Crne Gore napragu 21. vijeka; In: *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str 333.

[25] Aleksandar Radoman, Crnogorski identitet(I): Pogled iskosa (František Šistek, *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015), *Arhivski zapisi*, 2015/1,Cetinje, 2015, str. 257–263.

timne rekonstrukcije različitih verzija prošlosti te kako se te rekonstrukcije odražavaju na političku polarizaciju društva i jačanje konflikta u okviru zajednice."[26]Opisi mučnih epizoda iz devedesetih i Amfilohijevo barjačenje velikosrpskim i hegemonističkim diskursom dubinski su analizirani. Šistekovo rezonovanje unutrašnjih crnogorskih prilika, ali i opštejugoslovenskih na zavidnom su nivou i za domaće istoričare a njegova zapažanja dostojna pravoga kritičnog intelektualca: „Crna Gora u sadašnjosti funkcioniše kao neka vrsta mučnog saveza nekoliko 'neofeudalnih' klanova koji su se domogli kontrole nad različitim komadima crnogorske ekonomije i političkih institucija (…) Uprkos povremenim gorkim kritikama i privremeno hladnim odnosima između SPC i vladajuće koalicije Mila Đukanovića, crnogorska eparhija SPC koju personifikuje Amfilohije uspješno djeluje kao jedan od ovih moćnih klanova čiji interesi moraju biti uzeti u obzir."[27]

Srećom po Crnu Goru i njenu nauku ovđe se ne završava priča o Františeku Šisteku. Važno je navesti da je prije skoro godinu i po dana učestvovao na veoma značajnome skupu koji je organizovala Matica crnogorska posvećenome stogodišnjici Prvoga svjetskoga rata. Predstavio je zanimljivu temu „T.G. Masarik, crnogorsko pitanje i Prvi svjetski rat"[28]. Zbornik sa skupa izašao je iz štampe prije nekoliko mjeseci. U časopisu *Almanah* nalazimo njegov rad koji je posvećen crnogorskim muslimanima u očima Jozefa Holečeka.[29] O istoriji i aktuelnim događajima u Crnoj Gori i drugim balkanskim zemljama redovno piše i govori za češke i južnoslovenske medije. Posebno bih ovđe izdvojio njegovo jednočasovno gostovanje u emisiji *Živa istina* kod crnogorskoga novinara Darka Šukovića[30], kao i neke njegove izjave za *Slobodnu Evropu*. U svojim komentarima i analizama zna biti kritičan i prema crnogorskim vlastima, posebno o djelovanju Mila Đukanovića i njegovih saradnika u toku miloševićevske ere. Prije nekoliko godina u jednom intervjuu govoreći o češkome iskustvu s Evropom, istakao je da Crna Gora sama mora da riješi svoje probleme: „Recimo, kod nas je podijeljeno mišljenje, kao i u mnogim država gdje ima euroskeptika. Ja sam više eurooptimista u tom smislu, iako naravno kritikujem i ja onu briselsku birokratiju, ali u tome se svi možemo složiti. Drago mi je što je Crna Gora napredovala na tom putu, ali po mom mišljenju, još uvijek nedovoljno.Svi znamo kakvo je ekonomsko stanje u Cr-

---

26 Isto.

27 Šistek, Klerikalizacija nacionalizma – Tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve; In: *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015,

28 Šistekovoi zlaganje dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=ApuLGnJYIBc

29 Viđi: http://www.almanah.co.me/ostale/pdf/casopis/15−16.pdf

30 Viđi: https://www.youtube.com/watch?v=g1Cr1PpHbtE

noj Gori, nevjerovatna razlika između crnogorskog juga i sjevera, koja se, čini mi se, svake godine uvećava. Sela u Crnoj Gori izumiru, a ona prava Crna Gora je nekada bila zemlja seljaka. Sada je to sve Podgorica, malo primorja i možda još Bijelo Polje i ništa drugo. Drugdje nema života. Ja vidim ona životna pitanja, one egzistencijalne teme Crne Gore malo drugačije. Mnogo se promijenilo za posljednjih pet godina, ali ne baš dovoljno.Ni EU neće pomoći Crnoj Gori da promijeni sama sebe. Moraju Crnogorci, građani Crne Gore da mijenjaju svoju zemlju i da ne čekaju nekakav Brisel. Ako ne promijenite sami svoju zemlju na bolje, onda neće niko."[31]

Nedavno je i u formi dnevnika pisao o našoj državi za portal *Slobodne Evrope*. Tada su se u Crnoj Gori zbivali burni događaji, vezani za proteste Demokratskoga fronta. Za dan 4. novembar upisao je: „Danas radim od kuće. Upravo pišem jedan opširan pregled istorije Crne Gore, knjigu od nekoliko stotina strana za češku čitalačku publiku. Nekih deset sati radim na knjizi, nakon toga pišem mejlove i čitam vijesti. S obzirom na činjenicu da su u Crnoj Gori već nekoliko nedjelja u toku protesti dijela opozicije protiv vlade, pretpostavljam da će mnogi očekivati da izrazim svoje mišljenje o trenutnoj političkoj situaciji u zemlji koju izučavam već gotovo dvije decenije. Pitanje šta o svemu tome misli vjerovatno jedini montenegrinist u srednjoj Evropi jeste, priznajem, sasvim legitimno. Dnevnička forma ne dozvoljava da se izražavam kao pravi naučnik. Neću dakle govoriti iz analitičkog nego sasvim ličnog, sasvim sebičnog ugla. Zamislite, na pomenutoj istoriji Crne Gore radim već nekoliko godina. Konačno sam dogurao do događaja 20. vijeka i moj posao se polako primiče kraju. Odavno sam navikao da se u Crnoj Gori ništa ne dešava. Zato se iskreno nadam da se sve dok ne završim knjigu ništa značajno neće ni dogoditi. Moja knjiga je već sada preopširna i, kako su mi rekli u izdavačkoj kući, istorija jedne tako male zemlje ne smije biti opširnija od istorije Indije ili Kine. Dragi moji Crnogorci, nisam spreman da pišem još jedno, sasvim novo poglavlje. Uostalom, čini mi se da ni vi niste sasvim spremni."[32]

Svako pojašnjavanje gornjih redova više je nego suvišno. Ostaje mi da konstatujem da je Crna Gora srećna što joj jedan ovakav intelektualac poklanja svoju naučnu pažnju. Šistek je jedan od najmlađih članova Češke akademije nauka, predavač moderne istorije Balkana na Fakultetu socijalnih nauka Karlova univerziteta u Pragu u okviru češkoga i engleskoga nastavnog programa. Godine 2011. dobio je Premiju Otto Wihterle, nagradu koju dodjeljuje Češka akademija nauka Češke Republike za mlade naučnike do 35 godina. U

[31] http://www.slobodnaevropa.org/content/sistek_ne_cekati_brisel_da_promijeni_crnu_goru/24182399.html

[32] http://www.slobodnaevropa.org/content/frantisek-sistek-balkan-nije-toliko-uzbudljiv-kao-nekada/27349532.html

Crnoj Gori odavno je prozvan „novim Čermakom“ i „novim Holečekom“, a to je možda i najveći kompliment koji je crnogorski mentalitet mogao da mu dodijeli. Šistek je svjestan istorijskih veza naša dva naroda, samo ne znam jesmo li mi. U Pragu, iako onđe nemamo ambasadu, nalazi se nevjerovatno heurističko bogatstvo o našoj prošlosti sačuvano od strane ljudi poput Šisteka iz prošlih vjekova, ali to nije smetalo našoj državi da otvori ambasadu u Ujedinjenim Arapskim Emiratima. Iako nikad nijesam pošetio arhiv ili biblioteku u Abu Dabiju, ubijeđen sam da onđe nema dokumenata ili monografija o Crnoj Gori. Nego, valjda se sve to nekako i nekada ispravi. Do tada ćemo se morati oslanjati na „narodnu mudrost“ koja je i u Šistekovu slučaju pokazala gostoprimstvo i ljubav prema Česima. O tome svjedoči jedan njegov zapis: „U Crnu Goru prvi put sam krenuo u ljeto 1998. godine. Tamo sam dva mjeseca skupljao materijal za diplomski rad, posvećen kraju crnogorske nezavisnosti 1918. godine. Po dolasku u Cetinje, zajedno s kolegom, novinarom Matijašem Zrnom, tegleći velike ruksake na leđima, lagano sam se uputio glavnom ulicom u pravcu Crnogorske narodne biblioteke. 'Braćo Česi!', uzviknuo je mladić naših godina koji je sjedio za stolom ispred jednog od prvih kafića na koji smo naišli. 'Kako znaš da smo Česi?', upitali smo ga. 'E vidi se odmah. Vi ste nas uvijek proučavali.'“[33]

Za kraj ovoga rada, prilažem integralno pismo podrške Crnoj Gori[34], koje je 2000. napisao František Šistek:

Demonstracija podrške Crnoj Gori u Pragu

Demonstracija podrške crnogorskoj nezavisnosti i protest protiv pojačanja medijskog, ekonomskog i vojnog pritiska autokratskog režima Slobodana Miloševica prema Crnoj Gori će se održati 23. marta 2000. u 16.00 sati u Pragu ispred zgrade ambasade SRJ (Mostecka ulica, Prag 1 − kod Karlovog mosta). Glavni organizator demonstracije jeste *Udruženje prijatelja Crne Gore u Češkoj Republici* u saradnji s najvećom češkom humanitarnom fondacijom *Čovjek u nevolji*. Biće to prva javna manifestacija podrške Crnoj Gori ne samo u Češkoj, ali (koliko nam je poznato) i u Evropi. Pozivamo sve Crnogorce i prijatelje Crne Gore u svijetu da tog dana dođu u Prag i učestvuju u toj manifestaciji. Prag, grad u srcu Evrope, koji je postao simbol borbe za ljudska prava protiv diktature i tiranije, jeste sigurno pravo mjesto za ovaj događaj.

[33] Šistek, *Naša braća na jugu,* 7.

[34] Viđi: http://www.montenet.org/2000/cesi2.htm

Protestujemo protiv:

– pojačavanja snaga vojne policije u Crnoj Gori
– stvaranja ilegalnih paravojnih formacija sa ciljem da se destabilizuje politička situacija u Crnoj Gori
– pokušaja da vojne vlasti kazne Crnogorce koji su odbili da učestvuju u ratu na Kosovu nasuprot tome da su legalnom odlukom crnogorskih vlasti amnestirani
– negodovanja posebnog crnogorskog nacionalnog identiteta, crnogorske kulture, jezika i autokefalne pravoslavne crkve
– pritiska međunarodne zajednice da Crna Gora ostane u državi koja ne funkcioniše i neće više funkcionisati, u državi bez perspektive, u državi čije rukovodstvo već dugo ignoriše sve opravdane želje Crne Gore, u državi na čijem čelu stoji ratni zločinac

Podržavamo:

– nezavisnu, suverenu, demokratsku i međunarodno priznatu Crnu Goru, odnosno raspisivanje referenduma na kojem će se građani Crne Gore sigurno izjasniti za nezavisnost ako im vlada Crne Gore omogući da u medijskoj kampanji dobiju realne podatke o tome da SRJ de facto više nepostoji i o mogućnostima ekonomskog i svakog drugog razvoja koji se može ostvariti samo ako Crna Gora bude nezavisna država.

František Šistek
predsjednik Udruženja prijatelja Crne Gore
Prag, Češka Republika

Citirana literatura i internet linkovi

– Andrijašević Živko, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore*, CZI, 2006.
– http://www.almanah.co.me/ostale/pdf/casopis/15−16.pdf
– http://www.hiu.cas.cz/cs/lide/seznam-pracovniku/sistek-frantisek.ep/
– http://www.montenet.org/2000/cesi2.htm
– http://www.slobodnaevropa.org/content/frantisek-sistek-balkan-nije-toliko-uzbudljiv-kao-nekada/27349532.html
– https://www.youtube.com/watch?v=ApuLGnJYIBc
– https://www.youtube.com/watch?v=g1Cr1PpHbtE
– Margulis Nataša, *Njegoševa Crna Gora: velike sile i proces modernizacije na Balkanu (1830−1851)*, Matica crnogorska, Podgorica, 2013.

– Rachunkova Zdenka, Rehakova Michaela: *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801−1991,* Cetinje, 1993.
– Radoman Aleksandar, Crnogorski identitet (I): Pogled iskosa (František Šistek, *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015), *Arhivski zapisi*, 2015/1, Cetinje, str. 257–263.
– Šistek František, *Narativi o identitetu: izabrane studije o crnogorskoj prošlosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.
– Šistek František, *Naša braća na jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830−2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2009.
– www.slobodnaevropa.org/content/sistek_ne_cekati_brisel_da_promijeni_crnu_goru/24182399.html

Boban BATRIĆEVIĆ

OUR BROTHER FROM THE WEST: FRANTIŠEK ŠISTEK AS A MONTENEGRIST AND SIGNIFICANCE OF HIS METHODOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF MONTENEGRIN PAST AND IDENTITY

The paper briefly reviews the importance of work and research of perhaps the most significant foreign researcher of the Montenegrin issue today, František Šistek, who has dealt with the Montenegrin past for almost two decades. The author especially focuses on two of three monographs Šistek wrote about Montenegro, reflecting on the modern methodology of his approach to the study of history, which moves in the direction of social anthropology, social history, cultural history, discourse analysis, history of mentality and plays, which generally does not characterize local historians.

Key words: *František Šistek, Czech Republic, Montenegro, methodology, identity, history, historiography*

UDK 811.163.4‘282(497.16)
Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

DRAGOLJUB PETROVIĆ PROUČAVALAC GOVORA CRNOGORSKOGA JEZIKA

U radu se daje osvrt na doprinos crnogorskoj dijalektologiji Dragoljuba Petrovića, jednoga od najznačajnijih crnogorskih dijalektologa druge polovine XX vijeka. Njegovi opisi obuhvatili su teritoriju širu od istraživanja bilo kojega dijalektologa prije njega: proučavao je i arhaične i novije govore, i dvoakcenatske i troakcenatske i četvoroakcenatske, i primorske i kontinentalne. Među najznačajnijim njegovim doprinosima svakako su proučavanje govora Vračana, crnogorskih iseljenika čiji se govor konzervirao u albanskome okruženju, i govora Rovaca, pogotovo zbog toga što su i jedan i drugi danas gotovo potpuno ugašeni.

Ključne riječi: *Dragoljub Petrović, crnogorski jezik, crnogorski govori, montenegristika, dijalektologija*

Jedan od najznačajnijih proučavalaca crnogorskih govora druge polovine XX vijeka, paradoksalno, jeste jezikoslovac koji se u svojim publicističkim tekstovima počesto protivio postojanju zasebnih standardnih jezika u okviru štokavštine, pa tako i postojanju crnogorskoga jezika (u skladu s tradicionalističkom karadžićevskom tezom o svim štokavcima kao Srbima triju vjerozakona). Ipak, u procesu crnogorske jezičke standardizacije, tj. selekcije jezičkih osobina u Crnoj Gori kojima je dat službeni (standardni) status, radovi i studije Dragoljuba Petrovića bili su ne samo dragocjeni no i nezaobilazni.[1] Stoga se ovaj prigodni osvrt, povodom osamdesetogodišnjice njegova

[1] Dragoljub Petrović, po sopstvenomu priznanju, potiče iz oficirske porodice, privržene kralju Nikoli i protivne ujedinjenju 1918. Možda je i u tome jedan od motiva za njegovo uspješno bavljenje crnogorskom dijalektologijom iako je gotovo cio život proveo izvan Crne Gore: „Kad me je pitao neko koji ne poznaje mojega oca, ja sam mogao da kažem: 'Ja sam Dragoljub Mašanov'. Onaj koji moje roditelje ne zna, ne zna mi oca a zna mi đeda, kad me to pita, ja kažem: 'Ja sam unuk Božine Mikova'. A Božina Mikov je bio čudan čovek.

rođenja, neće baviti publicističkim radovima, no naučnim (dijalektološkim) studijama uvaženoga montenegriste Dragoljuba Petrovića, koji je crnogorskoj dijalektologiji posvetio ogroman dio svojega opusa.

Dragoljub Petrović rođen je 1935. godine na Kosoru, u Kučima. Osnovnu školu završio je u Zmajevu, gimnaziju i Filozofski fakultet u Novome Sadu. Diplomirao je 1960, magistrirao 1964. (magistarski rad *Glasovni sistem rovačkoga govora*), a doktorirao 1971. godine (doktorski rad *O govoru Zmijanja*) – sve u Novome Sadu. Predavao je na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću 1964–1965, a od tada do penzionisanja (2001) na Filozofskome fakultetu u Novome Sadu.[2] Dragoljub Petrović biran je „za člana Međuakademijskog odbora za dijalektološke atlase SANU, Uređivačkog odbora Srpskog dijalektološkog zbornika SANU, kao i pojedinih tela Međunarodnog komiteta slavista: Međunarodne komisije za jezičke kontakte, Međunarodne komisije za Opšteslovenski lingvistički atlas i Mađunarodnog redakcionog kolegijuma Opštekarpatskog dijalektološkog atlasa“.[3]

Petrović je promijenio ustaljeni manir naših dijalektologa. Umjesto monografskoga opisa jednoga ili najviše dva govora on je obišao više punktova no bilo koji drugi crnogorski dijalektolog i o svakome od njih ostavio makar napomene. Đe nije bilo moguće obići teren, tražio je tipične govorne predstavnike na pristupačnijim mu lokalitetima. Pisao je o govorima okoline Rijeke Crnojevića, o nekoliko govora u Boki Kotorskoj, o govoru Broćanca, o nekim piperskim govornim osobenostima, o nekim osobinama govora Kuča, o osobinama govora Pješivaca, o govoru Spiča, o govoru Vračana, o govoru Zete, o govoru Šestana, o govoru Rovaca itd. O svakome od tih radova biće ovđe ukratko riječi.

Dragoljub Petrović prvi je školovani dijalektolog koji je dao napomene o dijelu govora Riječke nahije.[4] Za govore cetinjske i riječke okoline on na početku studije ističe da je njihovo temeljnije ispitivanje „dvostruko prešan zadatak“.[5] No i pored toga do danas, nakon gotovo pola vijeka, Riječka nahija, kao ni Cetinje s prigradskim naseljima, nažalost nemaju obuhvatnije dijalek-

On je bio oficir prvo kralja Nikole, pa posle kralja Aleksandra. Bio je jedan od onih koji je posle ujedinjenja učestvovao u tzv. Božićnoj pobuni. On je bio protiv ujedinjenja sa Srbijom. Njegova braća – imao ih je dvojicu – takođe bili su, kažu, žestoki *zelenjaši*.“
Izvor: https://www.youtube.com/watch?v=6JtWeJQ77Gg (12. II 2016.)

2 Biografski podaci preuzeti iz teksta Aleksandra Mladenovića, „Profesor dr Dragoljub Petrović“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku,* XLIII, Novi Sad, 2000, str. 9–10.

3 Isto, str. 9.

4 Dragoljub Petrović, „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost,* knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost, Titograd, 1972, str. 59–66.

5 Isto, str. 59.

tološke studije. Studiju o kojoj je riječ Petrović je zasnovao na trodnevnome terenskom istraživanju uglavnom u Gornjemu Ceklinu, a djelimično i u Donjem Ceklinu. Dio građe, kako sam kaže, ima snimljen na magnetofonskoj traci.[6] (Šteta je što Petrović u studiji nije spomenuo niti koristio ranija, vrlo zanimljiva, zapažanja o govoru Riječke nahije Andrije Jovićevića.[7]) Autor je ukratko opisao akcenatski sistem (dvočlani s očuvanim neakcentovanim dužinama i s uklonjenim kratkosilaznim akcentom s posljednjega otvorenog sloga), vokalski sistem, konsonantski sistem i dao vrlo kratke napomene o morfologiji i sintaksi. I taj kratak rad neprocjenjiv je za naše današnje poznavanje crnogorskih jezičkih prilika jer, kako rekosmo, do naših dana nije urađena opsežnija studija o riječkim govorima, a – s obzirom na izraženu urbanizaciju, odliv stanovništva i masovno školovanje – gotovo je sigurno da se u tome poslu uveliko zakasnilo. Petrovićeva studija pokazuje da se riječki akcenti uglavnom nadovezuju na cetinjske (npr. *Mȉlica Îvova*). Cetinje danas ne čuva osobiti alternant nekadašnjega poluglasnika (Petrović ga označava ovđe kao *ä*), mada nije nemoguće pretpostaviti da je „riječko“ *ä* bilo poznato i u cetinjskome govoru. I jedna i druga osobina obuhvataju prostor od Skadarskoga jezera do mora – preko Crmnice i preko Rijeke i Cetinja. Takvo je i devokalizovano *r* u primjerima tipa *prȍžderu, ȕmaro* i sl. Toj su oblasti zajednički i ekavizmi koje je naveo (*leb/lep, zenica, celivat*), upotreba *з* (*biзin, bronзin, kanзelarija*), djelimično i *sn* > *šn, zn* > *žn, sl* > *šl, zl* > *žl* (*vršnik, žnam, mišlim, žli*) itd. S druge strane, za zetsko-podgoričku govornu oblast, prema Petrovićevu materijalu, riječki se govori nadovezuju sekundarnim *j* u primjerima tipa *panȕjo*, dok *-eo* ostaje neizmijenjeno (kao u govorima cetinjskoga tipa), sporadičnom desonorizacijom finalnih konsonanata tipa *mlat, noš, druk, žif*, oblicima tipa *śejat, vjejat* (=*sijati, vijati*) itd. A opštecrnogorski su svakako primjeri dosljedne jotacije tipa *śekira, śečivo, iźede, ćedilo, ćetavat, međed* te *ś* i *ź* koji se javljaju i izvan jekavske jotacije, npr. *śaše, Śako, koźi*. Ti se glasovi (*ś* i *ź*) javljaju i na granici riječi (koje čine akcenatsku cjelinu), npr. *ś ednom, danaś e dobro* i sl. Gotovo su opštecrnogorski (bili) i primjeri u kojima se *j* ne javlja, tipa *primore, oruže*.[8] Ne ulazeći dublje u detalje studije, dovoljno je istaći da, iako kratka, ona daje značajne podatke kojima će se upotpuniti slika za budući crnogorski dijalektološki atlas.

[6] Isto, str. 60. Bilo bi od neprocjenjiva značaja kad bi Dragoljub Petrović svoje snimke s brojnih terenskih ispitivanja crnogorskih govora dao u legat Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju ili drugoj kojoj crnogorskoj naučnoj ustanovi, kako bi tu bio valjano pohranjen za buduća istraživanja.

[7] Viđeti: Andrija Jovićević, „Riječka Nahija u Crnoj Gori“, *Srpski etnografski zbornik*, SKA, Beograd, 1911. (Godine 1999. izdavačka kuća CID objavila je reprint Jovićevićeve monografije.)

[8] Petrović ne navodi primjere sa *šj, čj*, mada se može pretpostaviti da su i te grupe uprošćene kao *š* i *č* (*miši, pači*).

Kolika je Petrovićeva upućenost u crnogorske govore, najbolje pokazuju ove tri njegove studije: *Iz akcentološke problematike zetskih govora*[9], *O prirodi dijalekatske granice u Crnoj Gori*[10] i *O sudbini poluglasnika u nekim zetskim govorima i spomenicima s osvrtom na prizrensko-timočku situaciju*[11]. (U svakome od njih, kao i u većini Petrovićevih studija, upotrebljava se termin *zetski govori* ne da označi govore Zete, nego govore koji se tradicionalistički tretiraju kao zetsko-lovćenski, zetsko-sjenički, zetko-južnosandžački itd. Čak ni sam Petrović nije se duže pridržavao svojega prijedloga da se ti govori nazovu *lovćensko-komski*[12], što bi bilo kudikamo srećnije rješenje od svih ovđe pobrojanih.) Pored tradicionalističkoga termina *zetski govori* (ili dvočlanih termina, čiji je *zetski* prvi dio) D. Petrović se povodi i za tradicionalističkom podjelom crnogorske teritorije na dva dijalekta: istočnohercegovački i zetski, mada – ističući činjenicu da se u Crnoj Gori nalazi oštra granica između starijih i novijih ijekavskih govora – konstatuje kako se s tom granicom u cjelini ne poklapa nijedna druga izoglosa kojom se odvaja „zetski dijalekat" od „istočnohercegovačkoga".[13] I uprkos tome što Petrović to konstatuje i uprkos tome što je tu studiju posvetio nabrajanju razlika na mikroplanu, njegov zaključak rječito potvrđuje činjenicu o *koine* sloju u Crnoj Gori.[14] Samo dobar poznavalac crnogorske dijalektologije, ali i geografije, kakav je Dragoljub Petrović, mogao je ovako sumirati znanja o akcenatskoj granici u Crnoj Gori: „Granica između zetskih i istočnohercegovačkih govora na terenu Crne Gore uglavnom je poznata: ona prolazi kroz bokokotorski zaliv i između Risna i Perasta okreće prema severu a zatim između Grahova i Trešnjeva prema severoistoku, da bi preko Pustoga Lisca i između Kusida i Broćanca izbila na ivicu Nikšićkog polja; odatle granica u kratkom potezu dolazi do Orline, skreće prema jugu preko Budoša i linijom Ligunar – Ljeskovi kom – Cerove lokve dopire do Oranske glavice, odakle okreće prema istoku, prolazi severno od Milojevića, prelazi

[9] Dragoljub Petrović, „Iz akcentološke problematike zetskih govora", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII–XXVIII, Novi Sad, 1984–1985, str. 609–613.

[10] Dragoljub Petrović, „O prirodi dijalekatske granice u Crnoj Gori", *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja,* Ljubljana, SAZU, 1989, str. 247–254.

[11] Aleksandar Mladenović & Dragoljub Petrović, „O sudbini poluglasnika u nekim zetskim govorima i spomenicima s osvrtom na prizrensko-timočku situaciju", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* Knj. XVIII/1, 1975, str. 139–155.

[12] Viđeti: Dragoljub Petrović, „Neki problemi srpskohrvatske dijalektološke nomenklature", *Naš jezik*, XXVI, sv. 4–5, Beograd, 1985, str. 234–240.

[13] Dragoljub Petrović, „O prirodi dijalekatske granice u Crnoj Gori", *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja,* Ljubljana, SAZU, 1989, str. 247.

[14] Viđeti: Adnan Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora", *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.

Zetu između Drenovštice i Zagorka i između Boronjine i Miokusovića izbija na istočnu ivicu Ostroških greda; sa te tačke granica ide preko prostrane nenastanjene oblasti do zapadnih obronaka Kamenika i između Brezovih rupa i Trmanja pada na Moraču nešto nizvodno od Kupine, na tromeđu rovačko-pipersko-bratonošku, a zatim okreće prema severoistoku i, pravcem preko Štavnja i zapadno od Mateševa, stiže do južnih obronaka Bjelasice; dalje se pravac prostiranja naše granice može odrediti samo približno – ona prolazi negde preko Bjelasice (razvođem Tare i Lima?), obilazi sa zapada Bijelo Polje i severno od toga grada silazi na Lim, a odatle (negde između Ozrena i Giljeve?) izbija na Pešter."[15] I da Petrovićeva studija o akcentološkoj problematici crnogorskih govora nije donijela ništa osim citiranoga razgraničenja, ona bi bila od nesumnjiva značaja za našu dijalektologiju. Autor u njoj sumira poznate podatke u vezi s naslovom naznačenom problematikom, izdvaja pojedine oaze koje odstupaju od date granice (poput nekih govora u Boki, koja je ne tako davno bila dijalektološki izrazito razuđena), navodi neke tipove akcentuacije i – najbitnije od svega – daje osnovni kriterijum za podjelu „zetskih" govora: sudbina kratkoga akcenta na posljednjemu slogu u riječi.

Kako rekosmo, Dragoljub Petrović potvrdio je svoju upućenost u crnogorske dijalektološke prilike i u značajnoj studiji o sudbini poluglasnika (u koautorstvu s A. Mladenovićem, pri čemu se ne može zaobići utisak da Mladenovićev dio značajno i bespotrebno opterećuje ovaj sažeti, pregledni rad). Na osobitu sudbinu poluglasnika u crnogorskim govorima tzv. starije akcentuacije skrenuli su pažnju već prvi ispitivači, poput Vuka Karadžića. Petrović je sumirao sve poznate rezultate, i one objavljene na stranim jezicima, istakavši da se poluglasnik sačuvao u Boki (u Dobroti i Krtolima) i Baru (u Zupcima i Tuđemilima), a da se u dvijema povećim oblastima – s jedne strane u Kučima, Piperima, Bratonožićima, Vasojevićima i plavsko-gusinjskome kraju, a s druge u Mrkojevićima s Krajinom, Crmnici, Riječkoj nahiji, zapadnokatunskim govorima i cijelome Crnogorskom primorju (osim pojasa od Luštice do Mula) – poluglasnik javlja kao *ä*. Zona između te dvije oblasti (istočnokatunski govori s Broćancem, Bjelopavlići s Donjima Pješivcima, Lješanska nahija i Zetska ravnica do Skadarskoga jezera) umjesto poluglasnika ima standardni vokal *a*.[16] Nedugo nakon ovoga rada Petrović je proširio saznanja o poluglasnicima. Naime, rasvijetlio je još jednu tačku u kojoj se javlja sačuvana nekadašnja vrijednost poluglasnika, i to samo u kratkim slogovima (npr. *balavьc, danьs*). Riječ je o Šestanima, bilingvalnoj oblasti između Krajine i Crmnice,

[15] Dragoljub Petrović, „Iz akcentološke problematike zetskih govora", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII–XXVIII, Novi Sad, 1984–1985, str. 609.

[16] Aleksandar Mladenović & Dragoljub Petrović, n. d., str. 143–144.

za koju on upravo na osnovu sačuvanoga starog poluglasnika zaključuje da je relativno kasno usvojila i albanski jezik.[17]

Crnogorsku je dijalektologiju Dragoljub Petrović osobito zadužio proučavanjem govora crnogorske enklave u Albaniji – govora Vračana. O tome je govoru, koliko nam je poznato, objavio pet značajnih studija: *Glasovne osobine govora Vračana u Zeti*, *Glavnije osobine akcenatskoga sistema u govoru Vračana*, *Morfološke osobine u govoru Vračana*, *Sufiks -ic u govoru Vračana*, *Iz sintaksičke problematike govora Vračana.*

U prvome svome prilogu o govoru Vračana Petrović je istakao da „srpskohrvatska dijalektologija u ovom trenutku teško se može pohvaliti širokim poznavanjem problematike naše dijaspore, mada je interes za njeno osvetljavanje uvek bio znatan a svi prilozi rado dočekivani, posebno zbog toga što su, po pravilu, donosili ili nove elemente za rekonstrukciju predmigracionih prilika na našem području ili poneku izgubljenu kariku u lancima inače poznatih procesa u razvitku našega jezika“.[18] U međuvremenu crnogorska je dijalektologija ipak napredovala: objavljeno je nekoliko studija o govorima naše dijaspore, među njima i pet navedenih studija Dragoljuba Petrovića o Vraki, jedna obimnija studija (s rječnikom) o govoru Crnogoraca u Peroju autora Josipa Ribarića[19] (posthumno objavljen rukopis zahvaljujući trudu Milorada Nikčevića), studija u kojoj je obrađen i govor podgoričkih muslimana u Skadru[20], a nadati se da će uskoro započeti jezička ispitivanja kod naših iseljenika u Argentini.

Studija o glasovnim osobinama govora Vračana[21] nastala je na osnovu ispitivanja iseljenika Vračana u Zeti (Balabani) i Baru te na osnovu obimne građe koju je Petroviću na korišćenje ustupio Blagoje Marković, Vračanin iseljenik što je dobar dio svojega života posvetio izučavanju kulturne baštine Crnogoraca u Vraki.[22] (Kad je nastala ta studija, crnogorsko-albanska granica bila

[17] Dragoljub Petrović, „Neke napomene o refleksu poluglasnika u govoru Šestana“, *Zbornik radova povodom 70-godišnjice akademika Jovana Vukovića*, ANUBiH, Sarajevo, 1977, str. 335–337.

[18] Dragoljub Petrović, „Glasovne osobine govora Vračana u Zeti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XV/1, 1972, str. 179.

[19] Josip Ribarić, *O perojskom govoru (leksikografski prinosi).* Građu prikupio i priredio Milorad Nikčević, Osijek, 2004. O govoru crnogorskih Perojaca pisalo je u potonje vrijeme više autora (Vojislav P. Nikčević, Milorad Nikčević, Dragomir Vujičić, Mijo Lončarić, Milica Lukić i dr.). O tome viđeti više u navedenoj knjizi.

[20] Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007.

[21] Dragoljub Petrović, „Glasovne osobine govora Vračana u Zeti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XV/1, 1972, str. 179–210.

[22] D. Petrović u studiji o kojoj je riječ (str. 180) kaže kako je Blagoje Marković „nesumnjivo jedan od najobaveštenijih poznavalaca njene prošlosti (Vrake – A. Č.) do 1930. godine. U

je zatvorena, pa je to bio jedini način da se dođe do jezičkih osobina toga kraja. Time je Petrovićeva zasluga još veća jer bi, nesumnjivo, obilje osobina koje je on u pet svojih studija obradio ostale izvan naučnoga domašaja.) Po svim bitnijim akcenatskim, vokalskim i konsonantskim karakteristikama (dvočlani akcenatski sistem bez kratkosilaznoga akcenta na posljednjem otvorenom slogu i s očuvanim neakcentovanim dužinama, petočlani vokalski sistem,[23] nepostojanje *h* i *з*, frekventno *f*, nestabilo *v*, dosljedno izvršena jekavska jotacija (čak i labijala), sekundarno *j* u grupama *ejo, ujo, ajo*, grupa *ao* > *a*, palatalizovano *l* pred vokalima prednjega reda, desonorizacija krajnjih suglasnika, oblici tipa *śejat* i *vljejat* (= sijati, vijati)) govor Vračana skladno se uklapa u zetsko-podgoričku granu crnogorskih govora. Kao što je ovu studiju sačinio na osnovu *Upitnika* Pavla Ivića,[24] tako je studiju o akcenatskome sistemu govora Vračana[25] sačinio na osnovu *Upitnika* Berislava Nikolića.[26] Ona je u detaljima potvrdila uklopljenost toga govora u zetsko-podgoričku govornu granu, a rađena je pored ispitivanja vračanskih iseljenika u Zeti i Baru i na osnovu informatora u Mirijevu kod Beograda te opet na osnovu materijala Blagoja Markovića. To je potvrdila i Petrovićeva vrlo opsežna studija o morfološkim osobinama govora Vračana.[27] U studiji o sintaksičkoj problematici govora Vračana[28] potvrđuju se brojne osobine koje su skoro do naših dana uglavnom trajale u govoru Zete i Podgorice, bar kod najstarijih tipičnih govornih predstavnika. Takve su, recimo, reduplikacija zamjenica (pojava šira od zetsko-podgoričkoga područja,

toku nekoliko decenija upornoga rada on je sabrao ogroman etnografski materijal, zasnovan na Cvijićevim koncepcijama, a ono što je za dijalektologiju posebno interesantno tiče se njegove velike leksičke zbirke iz Vrake, koja će, kada bude sređena, nesumnjivo predstavljati značajan prilog našoj leksikografiji.“ Taj je materijal, koliko nam je poznato, ostao do naših dana neobjavljen. Stoga bi Dragoljub Petrović dao nemjerljiv doprinos crnogorskoj leksikografiji, etnografiji i dijalektologiji ukoliko bi mogao doći do njega i publikovati ga.

[23] Petrović u citiranoj studiji (str. 183) spominje da je u Donjoj Zeti sporadično bilježio *ä*, koje smatra importom iz Kuča. Međutim, ako je takvoga alternanta nekadašnjega poluglasnika uopšte bilo u Zeti, zasigurno nije riječ ni o kakvu importu već o osobini koju su donijeli doseljenici u Zetu nakon povlačenja osmanske vlasti i oduzimanja zetske zemlje zetskim, podgoričkim, riječkim i žabljačkim muslimanima. Poznato je da je poluglasnik u Zeti dao samo *a*.

[24] Viđeti: Pavle Ivić, „Inventar fonetske problematike štokavskih govora“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, VII, Novi Sad, 1962–1963, str. 99–110.

[25] Dragoljub Petrović, „Glavnije osobine akcenatskog sistema u govoru Vračana“, *Zbornik za filologiji i lingvistiku*, XVI/2, Novi Sad, 1973, str. 173–195.

[26] Viđeti: Berislav Nikolić, „Upitnik za ispitivanje akcenata u štokavskim govorima“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXVII/1-2, Beograd, 1966–1967, str. 307–376.

[27] Dragoljub Petrović, „Morfološke osobine u govoru Vračana“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XVI/1, Novi Sad, 1973, str. 201–233.

[28] Dragoljub Petrović, „Iz sintaksičke problematike govora Vračana“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XVII/1, Novi Sad, 1974, str. 161–182.

karakteristična uglavnom za prialbanske govore, ali nije nepoznata ni dublje u unutrašnjosti), npr. *To mi se mene ne dopada, Reči mu ti njemu, Pitan ga ja Jola što je činjio ičer*; specifična upotreba *ga*, npr. *Neće ga pobljeć, Platićeš mi ga, nako mi ruke opanu*; predikat u pluralu uza subjekat što označava mnoštvo, npr. *Mončat su krenulji u rabotu*; predikat u muškome rodu uza subjekat u ženskome rodu (u množini), npr. *Bilji smo dvanas neljesta u vračku crkvu* itd. U radu o sufiksu *-ic*[29] u govoru Vračana Dragoljub Petrović registrovao je i objasnio jednu izrazitu starinu, onda još uvijek živu u govoru Vračana (a nepoznatu u današnjem govoru Zetske ravnice). Taj je sufiks, kasnije zamijenjen sufiksom *-ić*, još uvijek bio produktivan u vrijeme njegovih ispitivanja, pa je zabilježio ne samo slučajeve poput *pragic, vokic, begic, vragic* i sl. no i njegovu produktivnost u stvaranju antroponima tipa *Savic, Bogic, Blagic, Markic* i sl. Odlično je zapažanje da je na tako dugo čuvanje sufiksa *-ic* u govoru Vračana moglo uticati albansko jezičko okruženje jer sve naše „riječi sa formantom *-ica* u albanskom jeziku adaptiraju se kao *-ic(ë) – Podgoric, Kamnic, Mitrovic, Drenic* i sl. Tako je ovdje mogao djelovati impuls sličan onome koji je u srpskohrvatskoj toponimiji zabilježen u primjerima sa ukrštanjem formanata *-ic* i *-ice: Vranjic – Vranjice, Žanjic – Žanjice*.“[30] Šteta je što Petrović nije svojih pet studija objedinio kao jednu monografsku publikaciju i time ih učinio dostupnijim ne samo crnogorskoj no i široj slavističkoj javnosti. Bila bi to značajna monografija o jednome crnogorskom govoru koji je pred apsolutnim gašenjem. Srećna okolnost da je Crna Gora standardizovala svoj jezik, priznala mu oficijelni status te da je osnovala Fakultet za crnogorski jezik i književnost otvara mogućnost da se pod njegovim krovom ili krovom koje druge crnogorske naučne institucije publikuje i ta monografija.

Kad je riječ o starim, arhaičnim crtama u pojedinim našim govorima, treba spomenuti i Petrovićevu kratku studiju o mrkojevićkome govoru,[31] nastalu desetak godina nakon publikovanja poznate opsežne monografije Luke Vujovića o tome govoru.[32] Ta studija ne donosi novine u pogledu građe, već u pogledu njezine interpretacije. Takav je, između ostaloga, i Petrovićev stav da mrkojevićki govor čuva nezamijenjeno jat.

I još jedna kratka Petrovićeva studija bavi se akcenatskim osobinama izuzetno arhaičnih govora Luštice i Krtola, koje imaju dvočlani akcenatski

[29] Dragoljub Petrović, „Sufiks *-ic* u govoru Vračana“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XX/2, Novi Sad, 1977, str. 199–203.

[30] Isto, str. 202.

[31] Viđeti: Dragoljub Petrović, „Iz problematike govora Mrkovića“, *Makedonski jazik*, XXXII–XXXIII, Skopje, 1981–1982, str. 567–573.

[32] Luka Vujović, „Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVIII, Beograd, 1969, str. 73–399.

sistem (po pravilima staroštokavštine), poput onoga u Kučima i Piperima.[33] U vezi s tim govorima zanimljiv je zaključni stav da je „jedino logično očekivati da je na tom prostoru sačuvano više arhaizama nego igde na prostoru štokavskih govora".[34] Nažalost, šira ispitivanja toga terena izostala su do naših dana, pa je Petrovićev zaključak već teško provjeriti na terenu. Ostaje samo da se nagađa koje je obilje arhaičnih jezičkih crta toga kraja nepovratom nestalo u naše doba.

U vezi s Petrovićevim proučavanjem govora Vračana, treba spomenuti i njegovu ranu, vrlo značajnu studiju o konsonantskim grupama *sc, šč, šć, žđ*[35] u govoru Zete, jer se – što se vidi u kasnijim Petrovićevim radovima – te osobine umnogome očituju i u govoru Vračana. Posebno je zanimljivo što se u govorima Zete suglasničke grupe *sc, šč*, *šć,* a često i *vč* uprošćavaju tako što se umjesto prvoga člana javlja *h* (inače nestabilno u zetskim govorima!), npr. *kvahca* (kvasca), *rahčepit* (raščepit), *krhćen* (kršćen), *kohček* (kovčeg), a javlja se čak i u primjerima *Rahčeić* (Rakčević), *Ćemohsko polje* (Ćemovsko polje). Grupa *žđ* disimiluje se u *γđ,* npr. *groγđe* (grožđe). Između ostalih osobina koje Petrović u ovome radu navodi, ističući ulogu turskoga jezika kao mogući uzrok njihova postojanja, spomenimo još samo ove: *Vrajnjani, povrajća, pajši* (umjesto *Vranjani, povraća, paši*). Neke od navedenih osobina prisutne su makar sporadično i u govoru podgoričkih muslimana (za oblike tipa *bofča, prahčevi, kofćela, pajši* sasvim smo sigurni, a za provjeru ostalih trenutno nemamo dovoljno materijala). Za nastanak ove studije Petrović je, kako sam kaže,[36] koristio materijal iz Mataguža, Vranja i Bistrice. Provjerom ove osobine u selima Bistrice i Vranj utvrdili smo da su one i danas itekako žive, i to ne samo kod najstarijih stanovnika, i ne samo u tim selima.[37]

Dragoljub Petrović ostavio je i dva manja rada o piperskome govoru – jedan o piperskoj akcentuaciji (tj. o specifičnostima akcenatskoga pomjeranja u Crncima i Kopilju)[38] i jedan svoj rani rad o dvijema piperskim glasovnim osobinama (o vokalizaciji turskoga poluglasnika u pozajmljenicama i o

[33] Dragoljub Petrović, „O nekim osobinama akcenatskog sistema u govorima Luštice i Krtola", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII/2, Novi Sad, 1974, str. 119–124.

[34] Isto, str. 123.

[35] Dragoljub Petrović, „Sudbina konsonantskih grupa *sc, šč, šć, žđ* u govoru Zete", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XI, Novi Sad, 1968, str. 237–241.

[36] Isto, str. 237.

[37] Informator Miloš Mijović, rođen i živi u Bistricama, a majka mu je rodom iz Vranja (od Majića), potvrdio nam je prisustvo te osobine i danas u većini zetskih sela.

[38] Dragoljub Petrović, „Jedna piperska akcenatska inovacija", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XL/2, Novi Sad, 1997, str. 209–214.

specifičnome *l'*).[39] Što se tiče vokalizacije turskoga poluglasnika u riječima tipa *bezobrazläk, bestiläk, poganläk, baksäz, azgäm, lagäm* i sl., tu i nema neke posebne piperske specifičnosti. Naime, turski je poluglasnik u crnogorskim narodnim govorima uglavnom imao istu sudbinu koju i slovenski poluglasnik. U govorima u kojima je slovenski poluglasnik dao *a* i turski je poluglasnik vokalizovan na isti način (npr. dosljedno Zeta i Podgorica). U onima pak u kojima je slovenski poluglasnik dao *ä* (ili njegove varijante) i turski je poluglasnik imao istu sudbinu (Piperi, Kuči, Bratonožići itd.). Preciznosti radi, to jeste pipersko obilježje, ali ne i samo piperska specifičnost. Što se pak druge osobine tiče, teško je prihvatiti da su piperski laterali raspoređeni ovako: „*ɬ, l, l', Ĺ*; od kojih su prve dve vrednosti poziciono uslovljene (*ɬ* pred vokalima zadnjeg reda, *l* pred vokalima prednjeg reda)“[40], a još je teže prihvatiti da *l'* nije alofon fonema *l* nego zaseban fonem. Petrović, iako najavljuje da će pokazati njegovu fonemsku prirodu, ipak nije pokazao da je taj glas išta drugo osim alofon *l* koji se javlja u imenicama i imenima odmilja ili u kakvim drugim kategorijama u kojima ima izrazitu emotivnu (ili stilsku) obojenost. Ne treba isključiti ni mogućnost da autor nije naišao na tipične govorne predstavnike. U tolikome opusu takve greške se mogu tolerisati.

Kad govorimo o kraćim Petrovićevim studijama, ne može se preskočiti podatak da je on (sâm ili u suatorstvu) objavio i nekoliko radova o govornim osobinama pojedinih crnogorskih lokaliteta za potrebe Opštekarpatskoga dijalektološkog atlasa:[41] Radovići, Reževići, Gorana (u suautorstvu s Dragom Ćupićem), Njeguši i Golubovci (u suautorstvu s Pavlem Ivićem), Trebaljevo, Andželat.

Tri kraća teksta ostavio je Petrović i o govoru Pješivaca. Jedan se odnosi na zanimljiv akcenatski sistem toga govora[42] koji presijeca prilično oštra granica između dva akcenatska tipa – novoštokavskoga (u Gornjim Pješivcima) i bjelopavlićkoga (u Donjim Pješivcima). Mješavina ta dva tipa prisutna je u Milojevićima i Tunjevu, jer linija koja spaja ta dva sela upravo i razdvaja Pješivce na dva dijela i akcenat na dva tipa.[43] Ispitivanja i za taj svoj rani rad Petrović je prikupljao putem magnetofona. Bez dubljega ulaženja u analizu

[39] Dragoljub Petrović, „Dve osobine glasovnog sistema piperskog govora“, *Prilozi proučavanju jezika,* 1, Novi Sad, 1965, str. 113–116.

[40] Isto, str. 115.

[41] Viđeti: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 523–557.

[42] Dragoljub Petrović, „Prilog poznavanju akcenatskog sistema u pješivačkom govoru“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, IX, Novi Sad, 1966, str. 129–135.

[43] Isto, str. 129.

toga rada za ovu priliku istaći ćemo dvije karakteristike koje je Petrović označio kao tipično pješivačke, a mi smo ih registrovali i u bjelopavlićkome govoru (dublje u unutrašnjosti, podaleko od direktnoga kontakta s Pješivcima, u selu Jelenak[44]) i u vasojevićkome govoru[45]. Riječ je o predakcenatskoj dužini u primjerima tipa *trēsémo, skūbéte, žīvímo* i sl. te *žīvóga, mrīvóme* itd.[46] Drugi rad o Pješivcima,[47] također iz ranoga Petrovićeva bavljenja crnogorskom dijalektologijom, i da ne donosi nikakvu drugu obavijest do to da „razlike između govora gornjih i donjih Pješivaca počinju i završavaju se akcentom“[48], opet bi bio značajan doprinos za crnogorsku dijalektologiju, naročito kad se zna da do naših dana nije urađena monografija o pješivačkome govoru a, s obzirom na činjenicu da je to danas manje-više opušćeli kraj, mala je vjerovatnoća da će ikad biti i urađena. No ukoliko bi se moglo doći do magnetofonskih snimaka koje je 60-ih godina prikupio Petrović, uz konsultaciju njegovih opažanja i priloga koje je uz studije dao, kao i trećega rada – koji se sastoji samo od akcentovanoga priloga[49], moglo bi se računati na opsežniju studiju o tome govoru. Ona bi osim dijalektološke imala i simboličnu vrijednost kad se zna da upravo iz toga kraja potiče utemeljivač savremene jezikoslovne montenegristike Vojislav P. Nikčević. Bilo bi lijepo kad bi Dragoljub Petrović odužio i taj dug. Nema sumnje da bi to bila ozbiljna studija, dostojna onoga zbog kojega bi imala i simboličku vrijednost.

Petrović je donio podatke o još jednome zanimljivom govoru, sa statusom prelaznoga govora, s područja uz Pješivce – o govoru Broćanca.[50] U tekstu o tome pokazao je i neke osobine katunskoga tipa, kome Broćanac prije svega pripada, ali i neke nanose iz govora tzv. novije akcentuacije – prvjen-

---

44 Informator Rumica Mišković, rođ. Brajović.

45 Podatak za vasojevićki govor saopštila nam je koleginica Jelena Šušanj.

46 Čini se da bi se mogla dati ispravka u vezi s jednom osobinom koju Petrović opisuje, tj. ne toliko u vezi s osobinom koliko s njezinom interpretacijom. Petrović naime (str. 130), govoreći o sačuvanome kratkosilaznome akcentu na posljednjem otvorenom slogu u riječi u enklizi (npr. *živinà ga iźela*), spominje i rijetke izuzetke tipa *ako se tèbe dopädā, mène se dopädā* u kojima nije sačuvan takav akcenat (dakle, umjesto očekivanoga *menè se*). No mi smatramo da nije riječ o rijetkome izuzetku, no o činjenici uslovljenoj rečeničnim akcentom. Upravo rečenični akcenat nije dozvolio kratkosilazni akcenat u enklizi (*mène a ne tèbe*, ili *i mène (kad) i tèbe*). Dakle, takvi se primjeri mogu smatrati izuzecima samo onoliko koliko su rijetke situacije koje uslovljavaju te akcenatske „izuzetke“.

47 Dragoljub Petrović, „Neke vokalske i konsonantske karakteristike pješivačkoga govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, X, Novi Sad, 1967, str. 161–169.

48 Isto, str. 161.

49 Dragoljub Petrović, „Dijalektološki tekst iz Pješivaca“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIII/1, Novi Sad, 1970, str. 256–258.

50 Dragoljub Petrović, „O govoru Broćanca“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* X, 1967, str. 231–239.

stveno nikšićkih i pješivačkih. Tako npr. govor Broćanca ima troočlani akcenatski sistem: dugosilazni, kratkosilazni (na svim slogovima osim na posljednjemu otvorenom – izuzev kad je u enklizi) i dugouzlazni akcenat. Po tome se uklapa i u katunske govore koji gravitiraju Danilovgradu. Umjesto zalaženja u detalje studije, što i nije namjera ovoga osvrta, pomenućemo samo jedan ilustrativan detalj – ženska dvosložna imena oblički izjednačena s vokativom (kakav je slučaj s katunskim govorima i svim podlovćenskim govorima) ali s dugouzlaznim akcentom (kakav je slučaj s govorima nikšićke opštine), npr. *Máše, Jóke, Pláne* itd. (Takva su imena tipična čak sve do Zagrede i Orašja, potonjih katunskih sela uz danilovgradsku opštinu.)

Da je Dragoljub Petrović bio potpuno upućen u rezultate ranijih dijalektologa (i dijalektologa savremenika mu, naravno), potvrđuje ne samo impozantan spisak konsultovane literature (i na štokavskim i na stranim jezicima) no i tekstovi poput onoga o početnim zapisima u našoj dijalektologiji, kakvi su zapisi Dimitrija Milakovića i Milorada Medakovića.[51] Pa i kad je pisao o istoriji crnogorskoga jezika, Petrović je uključivao dijalektološka saznanja ili je davao doprinos istorijskoj dijalektologiji. Takvi su njegovi tekstovi o jeziku Stefana Mitrova Ljubiše[52] i Marka Miljanova. Upoređujući jezički izraz Ljubišin s Njegoševim i jezičkim izrazom Marka Miljanova, on sasvim ispravno zaključuje da je Ljubiša, za razliku od ostale dvojice, mnogo manje oslonjen na svoj lokalni govor i žali što se „u procesu stabilizacije književnojezičkog izraza na terenu Crne Gore“ nije Ljubišin jezik prihvatio „kao uzor u jednom modernijem smislu nego što je to bio slučaj sa Njegošem i, pogotovu, s Markom Miljanovim. Ljubiša, međutim, takvoga značaja nije imao, ili ga barem nije imao ništa više od bilo koje druge literarne figure datoga vremena (...).“[53] Za savremenu montenegristiku osobito je značajan ovaj Petrovićev zaključak: „Formiranje književnojezičkog izraza u Crnoj Gori teklo je, tako, bez sigurnog oslonca na jezičkom korpusu najeminentnijih njenih književnih stvaralaca i bez njihovoga presudnog uticaja. Umetničke poruke tih pisaca, međutim, bile su uvek prisutne u literaturi srpskohrvatskog jezičkog područja, ali je van Crne Gore mera njihove prihvatljivosti uvek bila određena sposobnošću čitalačke publike da se kroz egzotičnu folklornu formu probije do univerzalnosti njene supstance.“[54] Upravo taj zaključak slikovito pokazuje tretman crnogorskoga jezika i crnogorske književnosti u dojučerašnjemu državnom zajedniš-

[51] Dragoljub Petrović, „Neki zapisi Dimitrija Milakovića i Milorada Medakovića o govorima Crne Gore i Dubrovnika“, *Prosvjetni rad*, 11–12, Titograd, 1972, str. 11.

[52] Dragoljub Petrović, „Neke osobine jezika Stefana Mitrova Ljubiše u svetlosti današnjega govora Paštrovića“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIX/2, Novi Sad, 1976, str. 55–59.

[53] Isto, str. 58–59.

[54] Isto, str. 59.

tvu. Jednako je utemeljen i njegov rad o jeziku Marka Miljanova.[55] Polazeći od stava Radosava Boškovića da je jezik Marka Miljanova narodski jezik, tj. narodni jezik na papiru, Dragoljub Petrović na početku ističe da se jezik Marka Miljanova *književnim* može smatrati samo uslovno i u najneobaveznijem značenju te riječi, a onda to uspješno obrazlaže na svim nivoima – i fonološkome i morfonološkome i morfološkome i sintaksičkome. U zaključku ističe da u jeziku Marka Miljanova „praktično nema pojava koje nisu utemeljene u jezičkom iskustvu današnjih predstavnika kučkoga govora. (...) Na jezik Marka Miljanova može se gledati, pre svega, kao na izuzetno bogat izvor za izučavanje svih nivoa strukture kučkoga govora. (...) Mislim da se ne može izbeći zaključak da se o jeziku MM ne može govoriti kao o *jeziku literature* već mnogo pre kao o *jeziku etnografsko-folklorističke građe*."[56] Nažalost, ovaj sasvim opravdan (i u tekstu dokazan) zaključak o jeziku Marka Miljanova u našoj nauci do danas nije ostavio značajnijega traga.

Već je na početku rečeno da je magistarski rad Petrovićev bio posvećen glasovnome sistemu rovačkoga govora, preciznije – akcenatskome sistemu i fonološkim i morfonološkim osobinama toga govora.[57] Opis morfoloških i sintaksičkih crta izostao je jer u to doba Petroviću nije bio dostupan magnetofon (ispitivanja je vršio tokom ljeta 1962. i 1963). Riječ je o opširnijoj studiji koja je neprocjenjivo značajna za crnogorsku dijalektologiju. Autor je uspio opisati rovački govor neposredno pred njegovo izumiranje. Naime, riječ je o govoru teritorije koja je sa svake strane izolovana od ostalih plemena, koja je i ljeti bila prilično besputna, a zimi gotovo potpuno nepristupačna. Tako je bilo sve do izgradnje puta Podgorica – Kolašin kroz Platije. A nakon toga je nastupilo masovno raseljavanje stanovništva. O svim tim izvanlingvističkim činiocima koji su uticali na formiranje govora kao cjeline te njegovo nestajanje vrlo sadržajno izvještava Petrović. Njegov rani rad o rovačkome glasovnome sistemu najavio je vrlo talentovana dijalektologa. Šteta je što Crna Gora njegova vremena nije imala naučnih institucija koje bi mogle zadržati tako talentovane lingviste (a iz Crne Gore bilo ih je mnogo) jer su tako mogli pružiti još veći doprinos montenegristici. Prije Petrovićeva rada gotovo jedini pomen o rovačkome govoru bio je onaj Milana Rešetara (u njegovoj knjizi o štokavskoj akcentologiji, Beč 1900), pa i taj pogrešan, jer je Rešetar očigledno bio naišao ili na netipične govorne predstavnike ili na predstavnike sela s rovačkoga oboda koji su mogli poprimiti piperske govorne osobine. Rešetarove

[55] Dragoljub Petrović, „Napomene o jeziku Marka Miljanova", *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXV, Novi Sad, 1982, str. 91–98.

[56] Isto, str. 97.

[57] Dragoljub Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora", *Zbornik za filologiju i lingvistiku,* VII, Novi Sad, 1965, 157–184.

navode Petrović je detaljno rasvijetlio i pokazao da rovački govor pripada tzv. novoštokavskim četvoroakcenatskim govorima s dosljednim prenošenjem akcenta na proklitiku i oblicima poput *nijésam*. Po svemu mu je od okolnih govora istoga tipa najsličniji morački, a – iako u vjekovnoj izolaciji, čak i za zavojevače neinteresantan – rovački je govor čuvao sve bitnije opštecrnogorske jezičke karakteristike.

Koliko nam je poznato, najnovija studija Dragoljuba Petrovića iz oblasti crnogorske dijalektologije jeste ona o govoru Spiča.[58] Pored ranije pominjanih studija o govoru Vračana, studija posvećena Spiču najobimnija je Petrovićeva studija iz rečene oblasti. Riječ je o govoru starijega tipa, s dvočlanim akcenatskim sistemom u kojemu se kratkosilazni akcenat ne može naći samo na posljednjem otvorenom slogu. I vokalski i konsonantski sistem potvrđuju brojne uticaje – kako iz crmničkoga i daljega zetskog zaleđa (podudarnosti je svakako uslovljavala i zajednička albanska jezička blizina) tako i paštrovskoga suśedstva. Studija sadrži i obiman dijalektološki rječnik i poglavlje o onomastici, što uglavnom nedostaje većini naših dijalektoloških studija. Na kraju je dat i ne u potpunosti tipičan prilog građe za ispitivanje toga govora. Studija je rađena u suatorstvu s Momčilom Popovićem – Dragoljub Petrović prihvatio se da sam dovrši njihov zajednički započet posao.

Ovaj pregledni prigodni osvrt na doprinos Dragoljuba Petrovića crnogorskoj dijalektologiji[59] potvrđuje vrlo plodna i talentovana dijalektologa koji je, iako gotovo cio vijek odvojen od domovine, ogroman dio svojega opusa posvetio proučavanju njezina jezika, tj. njezinih govora. Iako je u svojim publicističkim tekstovima Dragoljub Petrović, opterećen tradicionalističkim filološkim zabludama, često iskazivao protivljenje standardizaciji crnogorskoga jezika, njegovi su dijalektološki tekstovi gotovo u potpunosti oslobođeni toga balasta tradicionalizma. Građa koju je prikupio i obradio od nemjerljiva je značaja za našu dijalektologiju. Kad se bude pristupilo izradi *Dijalektologije crnogorskoga jezika* i *Crnogorskoga dijalektološkog atlasa*, što je svakako vrlo prešan zadatak, djelo Dragoljuba Petrovića biće nezaobilazno u tome poslu. Nadati se da će Dragoljub Petrović svoje bilježnice i snimke s dijalektoloških putovanja po Crnoj Gori ustupiti nekoj od crnogorskih naučnih institucija, kakva je Fakultet za crnogorski jezik i književnost, kako bi ne samo bile pohranjene onđe će im je mjesto no i kako bi poslužile za dalja proučavanja.

[58] Momčilo Popović & Dragoljub Petrović, „O govoru Spiča: Građa“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LVI, Beograd, 2009, str. 1–275.

[59] Ovaj osvrt nije obuhvatio onomastičke i druge radove, već samo one koji spadaju u klasičnu dijalektologiju.

Citirana literatura

– Čirgić, Adnan: „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.
– Čirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007.
– *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 523–557.
– Ivić, Pavle: „Inventar fonetske problematike štokavskih govora“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, VII, Novi Sad, 1962–1963, str. 99–110.
– Jovićević, Andrija: „Riječka Nahija u Crnoj Gori“, *Srpski etnografski zbornik*, SKA, Beograd, 1911.
– Mladenović, Aleksandar & Petrović, Dragoljub: „O sudbini poluglasnika u nekim zetskim govorima i spomenicima s osvrtom na prizrensko-timočku situaciju“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* Knj. XVIII/1, 1975, str. 139–155.
– Mladenović, Aleksandar: „Profesor dr Dragoljub Petrović“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku,* XLIII, Novi Sad, 2000, str. 9–10.
– Nikolić, Berislav: „Upitnik za ispitivanje akcenata u štokavskim govorima“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXVII/1-2, Beograd, 1966–1967, str. 307–376.
– Petrović, Dragoljub: „Dijalektološki tekst iz Pješivaca“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIII/1, Novi Sad, 1970, str. 256–258.
– Petrović, Dragoljub: „Dve osobine glasovnog sistema piperskog govora“, *Prilozi proučavanju jezika,* 1, Novi Sad, 1965, str. 113–116.
– Petrović, Dragoljub: „Glasovne osobine govora Vračana u Zeti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XV/1, 1972, str. 179–210.
– Petrović, Dragoljub: „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku,* VII, Novi Sad, 1965, 157–184.
– Petrović, Dragoljub: „Glavnije osobine akcenatskog sistema u govoru Vračana“, *Zbornik za filologiji i lingvistiku*, XVI/2, Novi Sad, 1973, str. 173–195.
– Petrović, Dragoljub: „Iz akcentološke problematike zetskih govora“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII–XXVIII, Novi Sad, 1984–1985, str. 609–613.
– Petrović, Dragoljub: „Iz problematike govora Mrkovića“, *Makedonski jazik*, XXXII–XXXIII, Skopje, 1981–1982, str. 567–573.

– Petrović, Dragoljub: „Iz sintaksičke problematike govora Vračana“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XVII/1, Novi Sad, 1974, str. 161–182.
– Petrović, Dragoljub: „Jedna piperska akcenatska inovacija“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XL/2, Novi Sad, 1997, str. 209–214.
– Petrović, Dragoljub: „Morfološke osobine u govoru Vračana“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XVI/1, Novi Sad, 1973, str. 201–233.
– Petrović, Dragoljub: „Napomene o jeziku Marka Miljanova“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXV, Novi Sad, 1982, str. 91–98.
– Petrović, Dragoljub: „Neke napomene o refleksu poluglasnika u govoru Šestana“, *Zbornik radova povodom 70-godišnjice akademika Jovana Vukovića*, ANUBiH, Sarajevo, 1977, str. 335–337.
– Petrović, Dragoljub: „Neke osobine jezika Stefana Mitrova Ljubiše u svetlosti današnjega govora Paštrovića“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIX/2, Novi Sad, 1976, str. 55–59.
– Petrović, Dragoljub: „Neke vokalske i konsonantske karakteristike pješivačkoga govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, X, Novi Sad, 1967, str. 161–169.
– Petrović, Dragoljub: „Neki problemi srpskohrvatske dijalektološke nomenklature“, *Naš jezik*, XXVI, sv. 4–5, Beograd, 1985, str. 234–240.
– Petrović, Dragoljub: „Neki zapisi Dimitrija Milakovića i Milorada Medakovića o govorima Crne Gore i Dubrovnika“, *Prosvjetni rad*, 11–12, Titograd, 1972, str. 11.
– Petrović, Dragoljub: „O govoru Broćanca“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* X, 1967, str. 231–239.
– Petrović, Dragoljub: „O nekim osobinama akcenatskog sistema u govorima Luštice i Krtola“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII/2, Novi Sad, 1974, str. 119–124.
– Petrović, Dragoljub: „O prirodi dijalekatske granice u Crnoj Gori“, *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja,* Ljubljana, SAZU, 1989, str. 247–254.
– Petrović, Dragoljub: „Prilog poznavanju akcenatskog sistema u pješivačkom govoru“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, IX, Novi Sad, 1966, str. 129–135.
– Petrović, Dragoljub: „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost,* knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost, Titograd, 1972, str. 59–66.
– Petrović, Dragoljub: „Sudbina konsonantskih grupa *sc, šč, šć, žđ* u govoru Zete“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XI, Novi Sad, 1968, str. 237–241.
– Petrović, Dragoljub: „Sufiks *-ic* u govoru Vračana“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XX/2, Novi Sad, 1977, str. 199–203.

– Popović, Momčilo & Petrović, Dragoljub: „O govoru Spiča: Građa“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LVI, Beograd, 2009, str. 1–275.
– Ribarić, Josip: *O perojskom govoru (leksikografski prinosi).* Građu prikupio i priredio Milorad Nikčević, Osijek, 2004.
– Vujović, Luka: „Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVIII, Beograd, 1969, str. 73–399.
– https://www.youtube.com/watch?v=6JtWeJQ77Gg (12. II 2016.)

Adnan ČIRGIĆ

DRAGOLJUB PETROVIĆ AS A RESEARCHER OF MONTENEGRIN LANGUAGE SPEECH PATTERNS

The paper provides an overview of the contribution to Montenegrin dialectology by Dragoljub Petrović, one of the most important Montenegrin dialectologists of the second half of XX century. His descriptions encompassed broader territory than those of any dialectologist before him: he studied both archaic and recent speech patterns, two-accent, three-accent and four-accent, coastal and continental speech patterns. Among his most important contributions is certainly the study of speech of Vračani, Montenegrin immigrants whose speech was conserved in the Albanian environment, as well as the speech of Rovci, especially because they are both almost completely extinct today.

Key words: *Dragoljub Petrović, Montenegrin language, Montenegrin speech patterns, Montenegristics, dialectology*

UDK 811:929Damjanović S.
Pregledni rad

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

STJEPANU DAMJANOVIĆU POVODOM 70-GODIŠNJICE ŽIVOTA

Ovim prilogom *Lingua Montenegrina* obilježava sedamdeseti rođendan Stjepana Damjanovića, znamenitoga hrvatskog jezikoslovca i istaknutoga kulturnog radnika. Lijep je to povod da predstavimo Damjanovićevu novu knjigu *Novi filološki prinosi* i podsetimo na njegov golemi doprinos montenegristici, na njegove radove i naklonost koju je pokazivao prema crnogorskome jeziku, utemeljivačima montenegristike i našemu ukupnom kulturnom nasljeđu. Njegovi radovi stekli su ugled širom slavističkoga svijeta.

Ključne riječi: *Stjepan Damjanović, crnogorski jezik, montenegristika, hrvatski jezikoslovci, identitet, spomenici*

Znano je današnjim proučavaocima crnogorskoga jezika i književnosti, kao i cijeloj našoj javnosti, da je montenegristika svoje naučne staze utirala odlučno, uprkos i ljudima i okolnostima koji su je spoticali. Nažalost, većina onih koji su afirmaciju imena i identiteta crnogorskoga jezika započeli prije pedesetak godina danas nije među živima (Radoje Radojević, Vojislav Nikčević, Radoslav Rotković i dr.). Ta je generacija radila u uslovima teškim za promovisanje i nametanje rečene ideje, a veliko utočište i podrška bili su im hrvatski jezikoslovci i njihove naučne studije. Značajno mjesto u nizu znamenitih hrvatskih jezikoslovaca koji su pomagali razvoj montenegristike pripada Stjepanu Damjanoviću.

Stjepan Damjanović rođen je 1946. godine. Profesor je na Filozofskome fakultetu u Zagrebu od 1982, redovni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 2004. godine i predšednik Matice hrvatske od 2014. Autor je više knjiga i stručnih i naučnih radova, a neke od knjiga su *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša* (1984), *Staroslavenski jezik* (2005), *Hrvatska pisana kultura* (2005), *Jezik hrvatskih glagoljaša* (2008), *Novi filološki prinosi* (2014) i druge.

Damjanovićeva najnovija knjiga *Novi filološki prinosi*[1] donosi vrijedne radove o proučavanju staroslovenskoga jezika u Hrvatskoj i drugim slavističkim centrima. S tim u vezi je dragocjeno podsećanje na Damjanovićev višedecenijski rad na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Još od studentskih dana temeljno izučava hrvatske glagoljske tekstove, bavi se pitanjem jata kao i predstandardnim hrvatskim jezikom. Slijede studije o hrvatskoj jezikoslovnoj i filološkoj tradiciji, istorijskome razvoju hrvatskoga jezika i spomenicima na osnovu kojih se proučavaju hrvatski jezik i njegova pisma. Spomenike za proučavanje jezika autor prati od najranijih kontakata slovenskih plemena sa stanovništvom rimskih provincija (Dalmacija, Panonija), kroz uticaje romanskoga, ilirsko-tračkoga, vlaškoga, mađarskoga i dr. jezičkih slojeva. Brojni su epigrafi pisani latinicom. Međutim, „najstariji hrvatskim jezikom pisani tekstovi ostvareni su glagoljicom. Povijesni dokumenti potvrđuju da je takvih tekstova bilo sigurno u X. stoljeću mada se ni jedan nije sačuvao, a od XI. do polovice XVI. stoljeća glagoljica je premoćno pismo u bilježenju hrvatskoga jezika".[2] Tu se navode *Baščanska ploča*, *Vinodolski zakonik* (XII vijek), zatim *Misal po zakonu rimskoga dvora* (kraj XV vijeka) i mnogi drugi. U tijesnome dodiru s glagoljicom na hrvatskome jezičkom prostoru od XI do XVIII vijeka trajala je upotreba ćirilice (*Humačka ploča*, *Natpis Kulina bana*, *Poljički statut*, brojni epigrafi, statuti itd.).

Kao što se u montenegristici govori o crnogorskoj redakciji staroslovenskoga jezika (potvrđena još u *Miroslavljevu jevanđelju*), tako su hrvatski naučnici opisali hrvatsku redakciju staroslovenskoga jezika s *Bečkim listićima* (XI/XII vijek) kao najstarijim spomenikom.

U knjizi *Novi filološki prinosi* nalaze se Damjanovićevi osvrti na doprinos institucija razvoju jezikoslovne kroatistike (prije svih Matica hrvatska), kao i o djelima filologa Stjepana Ivšića, Vatroslava Jagića, biskupa Štrosmajera, Radoslava Katičića i dr.

Stjepan Damjanović je ponudio i dragocjen prilog o jezičkome identitetu, odnosno o identitetu jednoga jezika (s upućivanjem na hrvatske jezičke prilike), polazeći od činjenice da je jezik nezaobilazan u raspravi o nacionalnome identitetu. Čovjek je neodvojiv od jezika, te je tako i precizan broj jezika naučnicima nedokučiv „i stoga što u mnogim primjerima nije bilo sloge o tome je li riječ o jednom ili više jezika".[3] Čini se da je neke naučnike u Crnoj Gori neophodno češće upućivati na Damjanovićev zaključak: „nije samo pitanje kako jezik sudjeluje u izgradnji identiteta, nego i kako odrediti iden-

[1] Stjepan Damjanović, *Novi filološki prinosi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014.

[2] Isto, str. 16.

[3] Isto, str. 336.

titet jezika. Ta se pitanja međusobno snažno prepleću pa je govor o identitetu jezika u velikoj mjeri i govor o jeziku kao značajki nacionalnog ili kojega drugog identiteta".[4] S obzirom na to, jasno je zbog čega Stjepan Damjanović svojevremeno podržava Vojislava Nikčevića i recenzira njegove knjige.

Suštini identiteta jezika Damjanović prilazi i s aspekta različitih terminoloških određenja, kao i suprotstavljenih oprečnih mišljenja koja su svojevremeno podsticala žučnu polemiku o identitetu jezika i uopšte pravu da se otvori pitanje postojanja jednoga jezika ili više njih. Osobito je ta situacija kompleksnija kad imamo u vidu da su polemike uglavnom vodili lingvisti, dakle stručnjaci.

Navodeći i opisujući tzv. „model jedinstvenoga identiteta" autor upućuje na riječi Radoslava Katičića, jezikoslovca koji je iscrpno (i na primjerima) obrazložio „da genetska klasifikacija ne uzima u obzir svu povijest jezika, nego bira i pritom se događa da dva očito različita jezika po njezinim kriterijumima imaju posve istu povijest, što dakako nije moguće".[5] Damjanović, s obzirom na svu argumentaciju, podržava Katičićev „model složenoga identiteta", prema kojemu je „svaka (je) identitetska razlika važna i po njemu kao poseban jezik uvrštavamo u klasifikaciju svaki koji se makar po jednom (dakle: ili po tipološkom, ili po genetskom ili po vrijednosnom) identitetu razlikuje od drugih jezika".[6] Stjepan Damjanović u knjizi *Novi filološki prinosi* nudi dragocjene zaključke, utemeljeno daje obrazloženja na koja svakako vrijedi uputiti širi slavistički krug naučnika.

Montenegristika bilježi da je Stjepan Damjanović bio dio grupe hrvatskih univerzitetskih profesora i akademika koji su, prema potvrdi profesora Milorada Nikčevića, pružili svesrdnu podršku i uključili se u organizaciju naučnoga skupa „Pola milenijuma Crnojevića štamparije" (Zagreb, 1994). Skup je okupio najznačajnije predstavnike naučnoga života Crne Gore i Hrvatske i ostao kao trajno svjedočanstvo saradnje naučnika dviju zemalja (s druge strane, u Crnoj Gori naučni skup o Crnojevića štampariji organizovala je Crnogorska akademija nauka i umjetnosti).[7]

---

[4] Isto, str. 336.
Vrijedno je na ovome mjestu reći i ovo. Povodom knjige Snježane Kordić i njenih optužbi na račun hrvatskih jezikoslovaca Stjepan Damjanović veli: „Što je važno za specijalističke jezikoslovne rasprave? – One samo neka traju. Ali je bitno pitanje zašto netko te specijalističke rasprave iz znanstvenih časopisa neprekidno prebacuje na političku liniju i onda one druge koji se suprotstavljaju proglašava politikantima, a sam je inicirao i sam je sve uveo u politikantske vode" (www.youtube.com/wach?v=REoQlyt8HKU).

[5] Isto, str. 338.

[6] Isto, str. 339.

[7] Sama činjenica da 1994. godine pomenuta grupa crnogorskih intelektualaca naučni skup nije mogla održati na Cetinju ili Podgorici dovoljno govori i o mračnim vremenima i ljud-

Povodom zagrebačkoga skupa u listu Matice hrvatske (*Vijenac*) objavljeni su tekstovi Stjepana Damjanovića „Inkunabulom protiv Vampira“ i „U Gutenbergovoj galaksiji“. Međutim, najveći doprinos Stjepana Damjanovića simpozijumu jeste rad „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska“.[8] Dat je u uvodu sažet pregled razvoja štamparstva od Gutenbergove *Biblije* iz 1455. (štampana na latinskome jeziku na 1282 stranice). Sve što je u narednih pedesetak godina štampano, dakle od te knjige do 1500. godine, obuhvaćeno je terminom inkunabule. Damjanović objašnjava kako je termin ušao u upotrebu u XVII vijeku. „Kao temelj terminu poslužio je latinski pluraletantum ‘incunabula’ (= kolijevka, zipka, pelena).“[9]

Autor u rečenome radu polazi od pitanja koji to narodi imaju inkunabule, vodeći računa da takva pitanja, kako i sam veli, zahtijevaju oprez i preciznost. I evo Damjanovićeva preciznog zaključka: „Najsigurnijim se kriterijem čini jezik: ako su knjige tiskane na slavenskom idiomu, tj. na narodnom jeziku ili na pojedinoj redakciji staroslavenskoga možemo ih ubrojiti u slavenske, tim više što su te inkunabule služile civilizacijskim potrebama pojedinih slavenskih sredina. Po tom se kriteriju četiri slavenska naroda mogu pohvaliti tim osobitim kulturnim dostignućem: Česi, Ukrajinci, Crnogorci i Hrvati.“[10] Hrvati i Crnogorci zaostajali su po mnogo čemu, pa i istorijske i kulturne prilike često im nijesu išle naruku, „ali upravo pojava inkunabula pokazuje da je riječ o sredinama s materijalnim i intelektualnim mogućnostima većim no što se obično piše i misli. Hrvati k tome imaju inkunabule na dva pisma, a za Crnogorce valja svakako istaknuti da ih tada nije bilo više

skom sunovratu, odnosno o uslovima u kojima su stvarali proučavaoci crnogorskoga jezika i književnosti. Predšednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, najviše kulturne i naučne institucije u Hrvata, pozdravljajući goste iz Crne Gore ističe i ovo: „Nije lako u ovom času govoriti o znanosti, održati jedan znanstveni skup u času kad četnici napadaju Bihać i kad je do krajnje mjere ugrožena hrvatska opstojnost. Krleža je jednom rekao: U tim dugim tisućljećima jedino što je čovjek stvorio u svoju obranu bio je olovni slog. (...) Ono što nas danas opet zabrinjuje to je provala nacionalizma koji je stvoren na raspadu komunističkih sistema a usisao je sve one elemente totalitarizma. Nije to ono rodoljublje kojemu su Crnogorci bili tako privrženi i kojemu je naš najveći pjesnik Ivan Mažuranić posvetio svoju pjesan. To je najezda fašizma. (...) Kada se desila ova strašna agresija na Dubrovnik, pisao sam Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti da osude taj zločin i tu strahovitu najezdu, to uništavanje sela i kulture na tom području. Međutim, nisam dobio odgovora pa sam im rekao: Ako to ne osudite, mi prekidamo sve veze s vama (Akademijom), što smo doista i učinili.“ I tako redom, u pozdravnome govoru Ivana Supeka, predšednika HAZU (*Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, NZCH, Zagreb, 1996, str. 256).

8 Stjepan Damjanović, „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska“, *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, NZCH, Zagreb, 1996, str. 43–52.

9 Isto, str. 44.

10 Isto, str. 44.

od 40.000, pa se njihovo uključivanje u Gutenbergovu galaksiju čini osobito velikim korakom.“[11]

Autor se bavi i pitanjem strukture crnogorskih inkunabula. Polazi od toga da su inkunabule štampane bez naslovnice te da se na početku nalazi kolofon (podaci o mjestu, autoru, štamparu, datum itd.). Komparativnom analizom utvrđeno je da su kolofoni u našim inkunabulama iz grupe bogatih i da sadržajem uglavnom odgovaraju stanju u drugim inkunabulama. „Jedan podatak je, međutim, originalan: kaže se da je tiskara imala osam ljudi. Taj podatak dragocjen je za povijest ne samo crnogorskoga tiskarstva. On nam kazuje koliko su ljudi imale tadašnje manje tiskare, možda ona Fiolova u Krakowu ili hrvatskoglagoljske.“[12] Uz bogatstvo inicijala i ljepotu likovne opreme Damjanović kao zanimljivost ističe bilježenje godina, i to godina u našoj eri, kao i „računanje po bizantskoj eri“.[13]

Prema Damjanovićevu nalazu i štamparski znak (signet) u crnogorskim inkunabulama je osobit: zastavica s grbom Crnojevića srijeće se u Osmoglasniku-prvoglasniku i dvaput u Psaltiru.[14] Činjenica da neki listovi drugih crnogorskih inkunabula nijesu sačuvani ostavlja prostor za pretpostavku da se i na njima nalazio isti znak.

Klasifikacija inkunabula po sadržaju izdvojila je 11 kategorija ili tipova, pri čemu naše inkunabule, ukrajinske i većina hrvatskih spadaju u „liturgijska djela“.[15] S aspekta analize jezika zasvjedočena je mješavina „staroslavenskoga i narodnog jezika“.[16] Stjepan Damjanović konstatuje manji ili veći udio narodnoga jezika i, s obzirom na to, navodi da se može govoriti o „crnogorskostaroslavenskom“, odnosno „crnogorsko-staroslavenskom“ jeziku. Nešto konkretnije Damjanović piše o vrijednosti grafema e i ě. Osvrnuo se na ranije oprečno tumačenje: srpski lingvisti (J. Grković-Mejdžor, A. Mladenović) tvrde da pomenuti grafemi imaju vrijednost e, dok crnogorski lingvista Vojislav Nikčević konstatuje da je u pitanju čitanje na crnogorski način (ijekavska sredina). Stjepan Damjanović ne daje „odrješite sudove“, pa i pored toga postavljeni problem zaokružuje uputstvom da se obazrivije koriste zaključci iz dijalektoloških ispitivanja. „Naravno da dijalektološki podaci imaju svoju vrijednost, ali se ne smije zaboraviti da je jezik knjige uvijek (bio) nešto drugo.“[17] Dakle, kako hr-

[11] Isto, str. 45.
[12] Isto, str. 46.
[13] Detaljnije: Isto, str. 47.
[14] Detaljnije: Isto, str. 47.
[15] O podjeli inkunabula koju je razradio M. Bošnjak detaljnije u: Isto, str. 48.
[16] Isto, str. 49.
[17] Isto, str. 50.

vatski jezikoslovac sam zaključuje, „preciznom analizom valja pokazati podudarnost ili razliku“.[18]

Crnogorske inkunabule (*Oktoih prvoglasnik*, *Oktoih petoglasnik*, *Psaltir s posljedovanjem*, *Trebnik*, *Četvorojevanđelje*) pripadaju zetskome periodu razvoja crnogorskoga jezika i „svjedok (su) razvijene pismenosti, prepisivačke i književne djelatnosti u Crnoj Gori toga vremena“.[19] Sve je to potvrdio rad Stjepana Damjanovića.

Prije ravno dvadeset godina štampan je zbornik radova s naučnoga skupa „Pola milenijuma Crnojevića štamparije“. Kao što smo pokazali, u njemu se prepoznaje veliki doprinos Stjepana Damjanovića – u samoj organizaciji i pripremi skupa, kao i u referatu koji je predstavio okupljenim naučnicima.

Gore je spomenuto da je Stjepan Damjanović recenzirao nakoliko izdanja (monografija i zbornika) za montenegristiku veoma značajnih. Vrijedno je ukratko podśetiti na taj aspekt njegova doprinosa montenegristici. Srediniom 1990-ih recenzirao je (zajedno s Radoslavom Rotkovićem i Ivanom Jurčevićem) knjigu Vojislava P. Nikčevića *Crnogorska književna raskršća*.[20] Godine 2009. posthumno je objavljena knjiga *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*[21] Vojislava P. Nikčevića. I iza toga izdanja Stjepan Damjanović stao je kao recenzent. Njegove sugestije i komentari bili su od velike pomoći priređivačima *Istorije*. U recenziji, u dijelu „Ocjena i prijedlog“, pored ostaloga, Damjanović bilježi i ovo: „Rukopis akademika Vojislava Nikčevića Istorija crnogorske književnosti. *Od početaka pismenosti do XIII. vijeka* sažet je i obavijestan prikaz crnogorskih književnih i kulturnih početaka. Tko god ozbiljno piše o najstarijim razdobljima književne kulture kojega naroda mora problemu pristupiti multidisciplinarno i mora govoriti o pojavama o kojima ne govore istraživači novijih razdoblja književne povijesti. Tako je postupio i naš autor: uključio je u svoj prikaz dostignuća mnogih znanstvenih disciplina, ali naravno filološka (povijesnojezična i književnopovijesna) na prvom mjestu. (…) Strašću pravoga knjigoljupca Vojislav je Nikčević konzumirao opsežnu i raznoliku, po sadržaju i dosezima, literaturu te nam u ovom prikazu nudi sažetak tih spoznaja. Razumije se da usrdno podupirem da se ovaj rukopis objavi. Dobro će doći stručnjacima i onima koji se u problematiku tek uvode.“[22]

[18] Isto, str. 50.

[19] Adnan Čirgić, „Istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 30.

[20] Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996.

[21] Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

[22] Stjepan Damjanović, „Recenzija Istorije crnogorske književnosti akademika Vojislava

Nakon naučnoga skupa „Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora“ (Cetinje, 2009) objavljen je zbornik radova.[23] Radove za taj obimni zbornik, preko 850 stranica, recenzirao je Stjepan Damjanović. Također, Stjepan Damjanović recenzent je i potpisnik zbornika radova sa zagrebačkoga simpozijuma *Recepcija i novo čitanje Njegoševa djela*.[24] I tako redom.

Vrijedno je uz nabrajanje zasluga jezikoslovca Stjapana Damjanovića sve vrijeme imati na umu najprisutnije probleme s kojima se srijeće montenegristika. Nažalost, Crna Gora XX vijeka nije imala mogućnost da kroz mlade institucije potpuno utemelji i do kraja razvije sistemsko proučavanje kulturnih i jezičkih sadržaja koji potvrđuju njen hiljadugodišnji kontinuitet. I, čini se, da nije bilo nekolicine intelektualaca (naučnika i umjetnika), koji su pisali i zborili o tim temama, naša kulturna i nacionalna istorija najviše bi se bavila borbama za oslobođenje od Osmanskoga carstva i predanjima o doseljavanju iz Hercegovine i s Kosova.

Da zaključimo. U godini kad crnogorska kultura obilježava milenijum od smtri Svetoga Vladimira, dikljanskoga vladara čije je žitije ugrađeno u početke naše književnosti, više bi nego dragocjeno bilo ugostiti profesora Stjepana Damjanovića na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost i omogućiti studentima i profesorima da slušaju njegova predavanja. Jednako bi vrijedno bilo s profesorom obići lokacije na kojima se nalaze naši srednjovjekovni spomenici. No ako bi pośetio lokacije oko Skadarskoga jezera, spomenike na Crnogorskome primorju i śeveru Crne Gore, sigurni smo da bi i sam profesor bio začuđen nemarom i neznanjem zbog kojih kulturna dobra propadaju. Ne bismo mu mogli objasniti ni očiglednu namjeru crkve da manastirske i crkvene objekte doziđuje, preziđuje i preslikava bez ikakva uvida struke i odobrenja crnogorskih nadležnih institucija.

Da bi se u montenegristici pravilno iskoristili rezultati Damjanovićeva naučnoga rada dio ozbiljnoga pristupa pitanjima iz istorije crnogorskoga jezika moraju biti i rasuti spomenici, krmčije koje se u drugim centrima čuvaju i predstavljaju kao dokaz jezičkoga i kulturnoga nasljeđa drugih sredina. Jasno je da je nemoguće sve što je odnešeno s crnogorskoga jezičkog prostora vratiti (o tome i nije riječ), međutim neoprostivo je ne pisati o tim spomenicima. S tim u vezi je i pravljenje jasne razlike između pisma, dakle onoga što srijeće-

Nikčevića“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 520–521.

[23] *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora*, Zbornik, ur. Milorad Nikčević, HCDP „Croatica – Montenegrina“, CKD Montenegro-Montenegrina, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje – Osijek, 2009.

[24] *Recepcija i novo čitanje Njegoševa djela*, CKD „M-M“, HCDP „Croatica-Montenegrina“, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Društvo hrvatskih književnika, Osijek – Cetinje – Zagreb, 2014.

mo u tekstu – i jezika, o čemu je, kako viđesmo, pisao i Stjepan Damjanović. Srećna je okolnost što su neki od crnogorskih naučnika-izopštenika imali podršku uglednih hrvatskih jezikoslovaca. Uza Stjepana Babića, Dalibora Brozovića, Radoslava Katičića, Josipa Silića i mnoge dr. Stjepanu Damjanoviću pripalo je posebno mjesto. Damjanović je zajedno sa spomenutim kolegama iz Hrvatske udario trajan pečat na razvoj i napredovanje montenegristike. Ta činjenica sve u Crnoj Gori obavezuje ne samo da (re)interpretiramo njihove zaključke, već nam je, prije svega, neophodno rezultate njihova rada učiniti dostupnim istraživačima i studentima, nadograđivati ih, pa i preispitivati u kontekstu novih naučnih saznanja.

Citirana literatura:

– Čirgić, Adnan: „Istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
– Damjanović, Stjepan: „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskogtiska“, *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, NZCH, Zagreb, 1996, str. 43–52.
– Damjanović, Stjepan: *Novi filološki prinosi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2014.
– Damjanović, Stjepan: „Recenzija Istorije crnogorske književnosti akademika Vojislava Nikčevića”, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 515–523.
– *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora*, Zbornik, ur. Milorad Nikčević, HCDP „Croatica – Montenegrina“, CKD Montenegro-Montenegrina, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje – Osijek, 2009.
– Nikčević, Vojislav P.: *Istorijacrnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
– Nikčević, Vojislav P.: *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996.
– *Recepcija i novo čitanje Njegoševa djela*, CKD „M-M“, HCDP „Croatica-Montenegrina“, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Društvo hrvatskih književnika, Osijek – Cetinje – Zagreb, 2014.
– Supek, Ivan: Pozdravni govor, *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, NZCH, Zagreb, 1996, str. 256.

Novica VUJOVIĆ

TO STJEPAN DAMJANOVIĆ, ON THE OCCASION OF 70 YEARS OF LIFE

Through this paper, *Lingua Montenegrina* marks the seventieth birthday of Stjepan Damjanović, renowned Croatian linguist and prominent cultural worker. It is an appropriate occasion to introduce one of the newest Damjanović's books, *Novi filološki prinosi,* reminding the public of his major contribution to Montenegristics, affection he showed towards the Montenegrin language, founders of Montenegristics and our overall cultural heritage. His works have gained a reputation throughout the Slavic world.

Key words: *Stjepan Damjanović, Montenegrin language, Montenegristics, Croatian linguists, identity, monuments*

UDK 821.163.4.09Minić V.
Pregledni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
vladimir.vojinovic@fcjk.me

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

ŠEĆANJE NA NAUČNIKA VUKA MINIĆA

(1940–2003)

Ovaj rad šećanje je na profesora Vuka Minića (1940–2003) i njegov znatan doprinos naučnoj, prosvjetnoj i uopšte kulturnoj istoriji Crne Gore. Autori zaključuju da je za sve vrijeme višedecenijske karijere Vuk Minić predano pisao o djelima crnogorske i svjetske književnosti te osobito obrađivao teme o preplitanju naše usmene i pisane književnosti. Bio je posvećeni afirmator crnogorskoga jezičkog pitanja, crnogorske književnosti, kulture i tradicije.

Ključne riječi: *Vuk Minić*, *crnogorski jezik*, *montenegristika*, *kultura*, *identitet*

Krug naučnika koji su bez velikoga zazora tokom devedesetih godina prošloga vijeka i početkom veoma društveno-politički trusne nulte decenije novoga milenijuma iznosili teze o autohtonosti crnogorskoga jezika nije bio veliki. Tome krugu pripadao je i dugogodišnji univerzitetski profesor i poslanik Skupštine Republike Crne Gore, dr Vuk Minić. Smirenim tonom i naučnom akribijom, tumač usmene književnosti, montenegrista i rusista dr Vuk Minić je i decenijama prije pomenutoga perioda, a naročito tokom tih godina, saopštavao rezultate preciznih analiza što su upućivale na razrješenje veoma važnih pitanja iz oblasti crnogorskoga jezika, književnosti i kulture.

Dr Vuk Minić rođen je 31. maja 1940. godine u Prošćenju (Mojkovac). Osnovnu školu završio je u Mojkovcu, a gimnaziju i Pedagošku akademiju u Karlovcu, đe je 1964. godine diplomirao iz oblasti hrvatskoga ili srpskoga i ruskoga jezika. Studije iz oblasti ruskoga jezika i književnosti pohađao je na Filozofskome fakultetu u Novome Sadu i diplomirao 1973. godine. Na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu magistrirao je 1980. godine (odbranivši rad *Epske narodne pjesme jugoslovenskih naroda i ruske biline*) i doktorirao 1983. godine (odbranivši doktorsku disertaciju *Interferentni i konstitutivni odnosi usmene narodne i pisane književnosti u 'Tihom donu' Mihaila Šolohova i 'Prolomu' Branka Ćopića*). Od sticanja diplome u Karlovcima (1964) obavljao je nastavne i prevodilačke poslove. U prvoj deceniji rada izvodio je nastavu iz oblasti srpskohrvatskoga i ruskoga jezika u osnovnoj školi, potom je od 1974. godine u mojkovačkoj Gimnaziji predavao ruski jezik, da bi od 1976. godine pa do zapošljenja na Nastavničkome fakultetu obavljao poslove službenoga prevodioca za ruski jezik u MTRZ „Sava Kovačević" u Tivtu. Od 1985. do 2003. godine izvodio je nastavu na Nastavničkome, odnosno Filozofskome fakultetu u Nikšiću, najprije kao profesor više škole, a zatim i kao docent, vanredni i redovni profesor Odsjeka za ruski jezik i književnost. Osim na nastavne i prevodilačke poslove, Minić je bio upućen i na poslove predšednika Udruženja folklorista Crne Gore i Saveza foklorista

Jugoslavije. Bio je član Jugoslovenskoga slavističkog komiteta, Komisije za foklor Međunarodnoga slavističkog kongresa, predśednik Društva za ruski jezik i književnost Republike Crne Gore i poslanik u Skupštini Republike Crne Gore. Preminuo je 22. aprila 2003. godine u Bijelome Polju.[1]

Dr Vuk Minić je za sobom ostavio više vrijednih naučnih monografija i univerzitetskih udžbenika i priručnika. Osim doktorske disertacije, objavio je monografije *Domaće i ruske teme*, *Odabrane stranice stare ruske književnosti* i *Mojkovačko školstvo*, ali i više desetina stručnih i naučnih radova, prijevoda, priređenih knjiga, u ondašnjoj Jugoslaviji i inostranstvu. Veoma su značajni Minićevi montenegristički prilozi u kojima je naučne sonde usmjerio ka crnogorskome usmenom nasljeđu, crnogorskim epskim i ljubavnim lirskim usmenim pjesmama, tužbalicama, kao i crnogorskim običajima kao što je lelek. Posebno su vrijedne Minićeve analize leleka i lelekanja na ovome dijelu Balkana, u kojima je iznosio teze da je „lelek karakterističan samo za Crnogorce i Malisore (Albance katolike istočno od Titograda)“.[2] Također, iz Minićeva rada saznajemo da „– u opštini Rožaje, koja graniči sa SR Srbijom, leleču u selima prema ivangradskoj opštini, tj. prema unutrašnjosti, dok u dva sela ove opštine koja su bliža Srbiji ljudi ne leleču;

– isto tako ima sela u opštini Tutin (SR Srbija) u kojima je lelekanje kao običaj još živo;

– u opštini Pljevlja, koja graniči sa SR Srbijom i SR Bosnom i Hercegovinom, lelek je živ na lijevoj obali rijeke Ćehotine (ka unutrašnjosti Crne Gore), a nema ga na desnoj obali Ćehotiner (prema Srbiji i Bosni)“.[3]

Dakako, zapažena su Minićeva interesovanja za odnos najznačajnijih crnogorskih autora, poput Stefana Mitrova Ljubiše, prema folklornome nasljeđu. Osim toga, Minić je u stručnim i naučnim tekstovima problematizovao odnos modernoga doba prema folkloru, modelaciju nekih narodnih izražaja. U najzapaženije tekstove te vrste spadaju tako i „Novinska čitulja kao nov oblik izražavanja žalosti u Crnoj Gori“ i „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim“. Obradom novinskih čitulja Minić se bavio čituljom kao klišeiziranom formom sa znatnim brojem op-

---

1 G.B. „In memoriam – dr Vuk Minić: Profesor koji je i političarima držao čas“, *Publika* (Podgorica), 23. april 2013, 6. Viđi i: Nikola Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, DOB, Podgorica, 2009, 487; Radovan Damjanović, „Vuk Minić“, *Leksikon ličnosti crnogorske prosvejte*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2015.
Čedomir Drašković, „Vuk Minić – oličenje kulturnoga izazova i stvaralačkoga entuzijazma“, Lingua Montenegrina, br. 10, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 259–269.

2 Vuk Minić, „Tragajući za lelekom“, *Domaće i ruske teme*, „Univerzitetska riječ“ Nikšić i Centar za kulturu, informisanje i dokumentaciju Tivat, 1990, 89.

3 Isto, 89.

štih mjesta i ustaljenih formulacija. I pomeni, kako veli autor, obiluju frazama i zadatom formom. Vidljivo je da se u Minićevim obradama tih pitanja s pravom upućuje na podatke iz ispitivanih materijala koje mogu koristiti etnolozi i folkloristi.

Pomenuti članci svjedoče o tome da je Minić pažljivo posmatrao procese koji su prijetili da zauvijek promijene okamenjene obrasce crnogorske kulture i tradicije. Analizirao je Vuk Minić širok krug duštvenodogađajnih aktivnosti (to su, pored ostalih, večernji šednici s guslanjem, pričama ili čitanjem „pjesmarica", zatim vaširi, prela, sahrane i sve pogrebne aktivnosti itd.) na osnovu kojih se lako može objasniti sudar staroga i novoga na jednoj dominantno folklornoj podlozi. Sve mijene u tome domenu Minić je propratio, zabilježio ih i iznio o njima svoj stručni i naučni sud, protivan vjetrovima uzavrelih populizama i nacionalizama svih boja. Otud njegovi radovi svjedoče o padu dometa pop kulture, što je na prostorima bivše Jugoslavije rezultirao agresivnom afirmacijom novokomponovanih, „narodnih pjesama". Minić je smatrao kako je to naročito bio slučaj u Crnoj Gori, đe je tokom osamdesetih godina godina prošloga vijeka maha uzela bila svojevrsna supkultura. O tome je iscrpno pisao, istakavši da je za crnogorsku novokomponovanu pjesmu, čiji korijeni sežu do šezdesetih godina XX vijeka, bilo karakteristično to da je po svim kriterijumima, a naročito jezičkim izrazom, bila upućena na nacionalno, odnosno bila sračunata da dirne u dušu konkretnu populaciju slušalaca i da postane nezaobilazna *u porodičnim svečanostima, kakve su svadbe, rođendani, ispraćaji u armiju*.[4] Minić je tvrdio da je za popularizaciju novokomponovane poslužila upravo narodna pjesma te da su autori novokomponovanih uporno naglašavali kako su oni nastavljači tradicije narodnih pjesama. Nabrajajući njena ogrešenja o etičke i estetičke norme narodne poezije, Minić je zaključio da je u novokomponovoj pjesmi, i pored toga što je sadržala epitete i fraze tipične za narodnu poeziju, jezički danak uzela kako pogrešno upotrebljivana leksika tako i patriotska patetika. *Uz to, tekstovi odišu nostalgijom, pa idealizuju Crnu Goru, njenu istoriju, tradiciju i ljepotu u tolikoj mjeri da sve to pomalo liči na Gogoljev pogled na Rusiju iz svog 'prekrasnog dalekog' u momentu kada se odrekao svog remek-djela 'Mrtvih duša'*.[5]

U stvaralačkome korpusu dr Vuka Minića posebno mjesto zauzimaju i sedmotomna *Sabrana djela mitrofana Bana*, koja su zahvaljujući njegovu priređivačkome naporu objavljena 1999. godine, te prozne knjige iz oblasti đečije književnosti, koje je ili priređivao ili sam pisao, poput: *Ljudi kao mravi, Među ptičicama, Šta jede kralj* i *Naša velika livada*.

[4] Vuk Minić, „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim", u: *XXXVII kongres SUFJ – Plitivčka jezera (zbornik radova)*, SUFJ i DFH, Zagreb, 1990, 248.

[5] Isto, 252.

Konstantno upućen na didaktičke slojeve književnosti, dr Vuk Minić se u brojnim člancima i beśedama osvrtao na potrebu unapređenja crnogorskoga sistema školstva, naročito u sferi produkcije udžbeničke literature. Stoga je koristio priliku da i za katedrom i iz poslaničkih klupa pošalje poruke o neophodnosti sistematskoga i strategijskoga tretmana crnogorske književnosti i crnogorskoga jezika u domaćim udžbenicima. Uza sve rečeno, Minić je pripadao naučnicima koji su temama iz crnogorske istorije i kulture prilazili s aspekta njezina hiljadugodišnjega trajanja. O tome je pisao u zbornicima radova i govorio na javnim tribinama i predavanjima.[6] Za njega je Crna Gora

[6] Desetak dana prije smrti, 8. aprila 2003. godine, dr Vuk Minić održao je i javni čas tokom koga je saopštio ovo: *Sad dolazim na temu Jezik u Crnoj Gori danas. Kad je u pitanju normiranje jezika sve se to, uglavnom, događalo izvan Crne Gore. Recimo, ako uporedite jezik proznih pisaca XIX vijeka, koji inače više utiču na oblikovanje jezika nego pjesnici, evo ovih – Milovana Glišića, Janka Veselinovića, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova – zaključićete da je naš standardni jezički izraz danas, u Crnoj Gori, mnogo bliži jeziku Milovana Glišića i Janka Veselinovića nego jeziku Ljubišinom i Marka Miljanova. A svaki jezik se zasniva zapravo na jeziku najboljih pisaca toga naroda. Došlo je do velikih promjena – od onoga što je bio crnogorski jezički standard u Kraljevini Crnoj Gori, do ovoga što danas imamo u (Republici) Crnoj Gori. Prije svega, došlo je do ekavizacije velikog broja izraza koji su svojevremeno bili ijekavski. Na to su, naravno, najviše uticali mediji. Treba samo podsjetiti kada je ova Crna Gora, odnosno Crna Gora XX vijeka, ne računajući Kraljevinu, dobila prvi dnevni list. Kada je dobila, recimo, cjelodnevni radio-program, da ne govorimo o televiziji, pa ćete vidjeti da su mediji izvršili velike uticaje na jezik. Veliki uticaj na normiranje jezika u Crnoj Gori takođe su izvršili kadrovi koji su školovani izvan Crne Gore. Ono što se možda zanemaruje: jedan od najvećih uticaja, ja mislim, vršila je literatura za djecu. Crnogorci vrlo kasno dobijaju kvalitetnije pisce za djecu. A bez te literature zaista se ne može – od predškolskog vaspitanja do srednje škole. Mi znamo da nam je veći dio te literature dolazio iz Beograda, a čak i ono što je prevođeno sa drugih jezika dolazilo je ekavizirano. Vi danas nemate u Crnoj Gori slikovnicu crnogorskog izdanja. Dakle, klasici svjetske književnosti za djecu su prevedeni tako, štampani naravno u srpskim centrima kulture i dolazili takvi u Crnu Goru. Crna Gora nije imala mogućnosti da prevodi i štampa ni francuske ni ruske ni engleske pisce; tako su do danas u tim izdanjima dolazili pisci tom jezičkom normom prevedeni. Ja sam se bavio analizom čitanki za osnovne škole – od prvoga do osmoga razreda. Pošto je to jedan opširan tekst neću se duže zadržavati na analizi čitanki, sem što cu vam iznijeti procente ekavskih tekstova u čitankama. Tako u čitanci za prvi razred imamo 27% ekavskih tekstova, za drugi razred – 20,7%, za treći – 26,4% i tako dalje, da bismo u čitanci za sedmi razred imali 40,9% ekavskih tekstova. Zašto nam se sve ovo događa, zašto niko iz Crne Gore i u ime Crne Gore nije potpisao Novosadski dogovor? Prije svega zato što nemamo institucija koje se bave izučavanjem jezika, nemamo institucija koje bi predstavljale Crnu Goru na nekim nivoima u dogovaranju. Zašto nemamo tih institucija? Davno je osnovan Istorijski institut i političari su rekli: kako ne, zaboga, nama treba Institut, jer imamo bogatu istoriju. Niko se ne sjeti da imamo i bogat jezik, bogatu književnost i bogat govorni izraz. Molim vas, moguće je bilo vrlo lako osnovati Institut za strane jezike, koji postoji, i neka postoji, ali nikako da osnujemo Institut za jezik i književnost koji bi proučavao jezičko blago Crne Gore. Sem toga, program po kojima se izučava jezik i književnost od prvog razreda osnovne škole do studija na Filozofskom*

jedinstven kulturni i duhovni prostor izgrađen multietničkim skladom i kulturnim prožimanjima.

Dr Vuk Minić ostavio je mladim montenegrističkim snagama vrijedne knjige i tekstove koji mogu služiti kao osnov novih montenegrističkih sondaža jezika, književnosti, kulture i identiteta. Njegovo djelo ne smije biti prepušteno zubu vremena, jer bi takav odnos prema tome djelu značio i pokušaj zanemarivanja svijesti o autohtonosti crnogorskoga jezika i književnosti. Stoga je, upravo u godini proslave decenije crnogorske nezavisnosti, od posebnoga značaja za montenegristiku sećanje na ovoga crnogorskoga profesora, naučnika, književnika i političara.

Citirana literatura:

– Damjanović, Radovan: „Vuk Minić“, *Leksikon ličnosti crnogorske prosvjete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2015.
– Drašković, Čedomir: „Vuk Minić – oličenje kulturnoga izazova i stvaralačkoga entuzijazma“, *Lingua Montenegrina*, br. 10, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 259–269.
– G.B. „In memoriam – dr Vuk Minić: Profesor koji je i političarima držao čas“, *Publika* (Podgorica), 23. april 2013, 6.
– Minić, Vuk: „Crnogorski jezik crnogorskom narodu (predavanje održano na tribini UCG 8. aprila 2003)“. http://montenegrina.net/nauka/cgjezik/vuk-minic-crnogorski-jezik-crnogorskom-narodu/)
– Minić, Vuk: „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim“, u: *XXXVII kongres SUFJ – Plitivčka jezera (zbornik radova)*, SUFJ i DFH, Zagreb, 1990.
– Minić, Vuk: „Tragajući za lelekom“, *Domaće i ruske teme*, „Univerzitetska riječ“ Nikšić i Centar za kulturu, informisanje i dokumentaciju Tivat, 1990.
– Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, DOB, Podgorica, 2009.

fakultetu nazvali smo Srpski jezik i književnost. Kad to kažete onda se podrazumijeva srpski jezik i srpska književnost. Ja predajem na Katedri za ruski jezik i tamo se izučava ruska, a ne neka druga književnost. (Viđi; Vuk Minić. “Crnogorski jezik crnogorskom narodu (predavanje održano na tribini UCG 8. aprila 2003.)”. http://montenegrina.net/nauka/cgjezik/vuk-minic-crnogorski-jezik-crnogorskom-narodu/)

Vladimir VOJINOVIĆ & Novica VUJOVIĆ

REMEMBERING VUK MINIĆ

The authors of the present paper pay homage to Professor Vuk Minić (1940–2003) and his considerable contribution to scientific, educational and, in general, cultural history of Montenegro. According to the authors, during his entire, decades-long, career, Vuk Minić was committed to writing about the works of Montenegrin and world literature, particularly addressing the subject of the intertwining of our oral and written literature. He affirmed the Montenegrin language, literature, culture and tradition with great dedication.

Key words: *Vuk Minić, Montenegrin language, Montenegristics, culture, identity*

UDK 821.163.4:929 Vulanović V.

Momir M. MARKOVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti
muster@t-com.me

In memoriam
NAD POSMRTNIM ODROM VOJISLAVA VULANOVIĆA

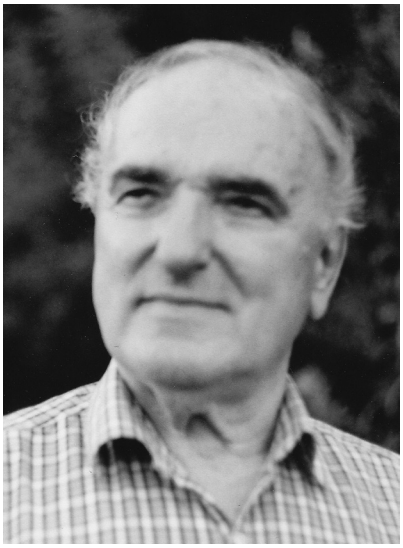

(1931–2016)

Ugasio se časni život Vojislava Vulanovića, pjesnika čijeg se djela ne bi zastiđela niti jedna savremena evropska književnost, nitijedna kultura. Ne znam treba li da se zastidi crnogorska književnička javnost koja ga je zaobilazila, prešutkivala i povremeno zloupotrebljavala.

Otkako je kod nas promovisana strategija tržišne kulture, Vulanović je samo u tom razdoblju objavio desetak knjiga poezije koje negđe, nepročitane, sakupljaju prašinu. Književnim tržištem vladaju menadžeri i marketing, a tamo Vojislava Vulanovića nema. „Čemu pjesnici u nepjesničko vrijeme“, kazao je Helderlin, na čiju sudbinu mi danas neobično liči sudbina Vojislava Vulanovića. Njegov pjesnički kod sadrži tu naviještenu strahotu stvaranja.

Mnogo je prilegloga,
Mnogo je uzletjeloga
Skriven je prah naviještenoga

Stoga mogu reći da je Vulanovićev stvaralački postupak „rvanje s vasionom“.

Nije moja namjera, niti je sad prilika, da govorim o djelu Vojislava Vulanovića. Onjemu će se tek govoriti za deset, petnaest ili dvadeset godina, kad huk marketinga utihne, a menadžerski autoriteti budu zaboravljeni i ako crnogorskog kulturnog identiteta tada bude. Ako tog identiteta ne bude, djelo Vojislava Vulanovića biće svjedočanstvo da je postojao u evropskim dimenzijama. Tada će se znati što je to Vulanović poručio stihovima

Nema pjesme ako se ne pomjeri
Svijet unutar dubljih značenja

Vojislav Vulanović umro je tačno na desetu godišnjicu obnove crnogorske nezavisnosti, za koju se snažno zalagao i podržavao je stihovima, riječima i iskrenim ošećanjima. U njegovoj viziji Crna Gora je bila „kotur sveštene svjetlosti“, Opal koji je on premetao iz ruke u ruku, iz stiha u stih, iz pjesme u pjesmu. Bilo je to njegovo „Osvajanje beskonačnog“ njegov pjesnički san. Njegov paralelni svijet. Citiram ga

Moje riječi su paralelni svjetovi,
ali kad hladnokrvno razmislim,
mogu reći: moje riječi su
jedini svjetovi,
jer kad se one povuku,
ničega drugog nema
ostaje golo kamenje

Svekoliko Vulanovićevo djelo od preko trideset objavljenih knjiga, a još pet je ostalo u rukopisima, je plima značenja i anticipacija koja će možda zainteresovati nekog izdavača ili instituciju kulture da objavi njegova sabrana djela. To mu duguje Crna Gora koju je sanjao, nad kojom je bdio, za koju je živio, i u kojoj će biti njegov grob. A zemlja nema bez groba cijenu. Sa tom nadom ispraćamo ga na vječni počinak.

Vulanović je bio iskren i dobar čovjek. Volio je ljude i vjerovao im možda i više nego im se može vjerovati, ali on je volio i vjerovao, saošećao

s ljudima, mogao je da zaplače zbog tuđe nevolje. Blio je to kod njega poput religije.

Bio mi je prijatelj, iskren i odan, i stoga ću mu se obratiti jednom skromnom pjesmom koju sam njemu posvetio:

PROZOR
Vojislava Vulanovića

Prozor je otvoren tvojim glasom
I plava ruža u prozoru
Tvojom tintom slikana
Crveni datum u kalendaru
(Kad se javio Gospod
Ili kad je raspet Sin)

Duh je svetkovina praznine
Koju od ranog jutra
Polako ispunjavaju bregovi
Poljane
Kiljani
I česme ljepotekle
Iz tvojih ognjenih usta
Prijatelju
Što god da si vidio na nebu
Ne možeš pomjeriti
Onaj dan
Noć obilazi zemlju
I ja zatvaram prozor
Do sljedećeg jutra
Kao tvoju knjigu stihova.

Zbogom prijatelju,
Tražićemo te u tvojim knjigama poezije!

PRIKAZI

UDK 821.163.4‘374(497.16)
Stručni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

LEKSIKOGRAFSKI PODUHVAT DOSTOJAN CRNOGORSKE AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI

U ovome radu autor ukazuje na lingvističke, kulturološke i metodološke propuste Rječnika crnogorskog književnog i narodnog jezika Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Analiza leksikografskih postupaka i konkretnih odrednica Rječnika pokazala je da je riječ o naučno neupotrebljivoj publikaciji.

Ključne riječi: *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, leksikografija, metodologija*

Nakon što je u godinama koje su za nama, u eri kompetitivnosti, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti dala nemjerljiv doprinos montenegristici, rad na tome poslu nastavila je izradom Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika, čiji je prvi tom (azbučno od A do V) promovisan početkom aprila 2016. godine. Nije potrebno posebno podsećati na istorijat afirmacije crnogorskoga jezika u toj ustanovi koja odavno djeluje kao da joj je šedište na Palama ili Banjoj Luci. Istina, imaju među njenim članovima čak dvojica koja se po svemu razlikuju od toga akademijskog miljea – Vukić Pulević i Aleksandar Čilikov, pa se zbog toga zasigurno i nijesu našli ni među saradnicima ni među konsultantima ni među članovima Savjeta za izradu Rječnika CANU. Umjesto detaljnijega ulaženja u istorijat afirmacije crnogorskoga jezika u CANU, podsetićemo samo na tzv. međunarodni naučni skup koji je u toj instituciji održan prije devet godina (24. i 25. maja 2007), neposredno pred donošenje Ustava, a koji je imao samo jedan cilj – pokazati crnogorskoj vlasti kako je naziv *crnogorski jezik* kao ustavno ili bilo kakvo drugo rješenje neutemeljen u Crnoj Gori koja baštini prekohiljadugodišnju srpsku (jezičku) tradiciju. I tada je CANU sigurno bila dobroželatelj i Crnoj Gori i crnogorskome jeziku, ali je kao najviša naučna ustanova morala prije svega braniti naučnu istinu. Na taj su skup bili pozvani gotovo isključivo istomišljenici kako se ne bi remetila naučna istina o kontinuitetu srpskoga jezika u Crnoj Gori. Ako ima onih koji su to zaboravili, lako im se prišetiti prelistavanjem zbornika *Jezička*

situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija (CANU, Podgorica, 2008).[1] Vratimo se sad predmetnome Rječniku. Crnogorska je javnost prije 4-5 godina pompezno obaviještena od strane Tatjane Bečanović, predšednice Savjeta za izradu Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika, kako CANU sprema to kapitalno izdanje i kako će za deset godina izaći petotomni rječnik crnogorskoga jezika. Umjesto toga prije dvije godine objavljen je javnosti potpuno nedostupan i neupotrebljiv Registar za izradu Rječnika[2], nakon kojega je opet Tatjana Bečanović najavila objavljivanje po jednoga toma Rječnika svake dvije godine. CANU je održala riječ. Ovih dana objavljen je prvi tom, a rok je skraćen – novi tomovi neće biti objavljivani svake druge godine nego čak svake godine po jedan, kako se čulo na promociji Rječnika! I po tome je CANU zaista (kao i po mnogo čemu drugome) mimo ijednu drugu naučnu ustanovu u svijetu. Time se potvrđuje ono na što smo skrenuli pažnju još otkad je puštena vijest o izradi Rječnika – CANU ne radi Rječnik, ona se bavi naukom: skenira, prepisuje i prisvaja tuđe rezultate. Jedino što je u svemu tome originalno jeste metodologija CANU. I upravo o tome ćemo ovom prilikom nešto više reći.

Prije osvrta na metodologiju daćemo samo nekoliko „tehničkih" podataka. Kad je prije neku godinu visokoparno najavljena izrada Rječnika, rečeno je i da je formiran Savjet za njegovu izradu. Ne treba biti nevaspitan i pitati se otkud na čelu Savjeta osoba bez ikakva lingvističkog i leksikografskog iskustva i obrazovanja – Tatjana Bečanović. Odgovarati na pitanje što ju je kandidovalo za tu funkciju bilo bi jednako kurtoazno kao odgovarati na pitanje otkud Jevrem Brković kao govornik na promociji prvoga toma Rječnika. No ako pažljivi čitalac uporedi spisak članova Savjeta koji je objavljen u Rječniku[3], viđeće da nekih ranije najavljenih članova nema. Što se s njima zbilo u međuvremenu, o tome crnogorsku javnost na promociji niko nije obavijestio. Niko javnost nije obavijestio ni o tome da je CANU (kažemo CANU jer Rječnik nema urednika) dala podatak u Rječniku kako je među članovima Savjeta i jedan koji je tu u ime Fakulteta za crnogorski jezik i književnost: „Miomir Abović, magistar, saradnik u nastavi, Fakultet za crnogorski jezik i književnost". Ne ulazeći u to je li Miomir Abović zbilja imao ikakvih zadataka u izradi Rječnika CANU ili nije, ovđe naglašavamo da se ni on ni CANU Fakultetu za crnogorski jezik nikad nijesu obratili za odobrenje za učešće u

[1] Više smo o tome pisali u osvrtu Adnan Čirgić, „Jezikoslovlje u službi politike", *Lingua Montenegrina,* br. 3, Cetinje, 2009, str. 511–553. Stoga se ovđe na tome nećemo dalje zadržavati.

[2] Viđeti http://portalanalitika.me/clanak/147349/registar-canu-je-jos-jedno-mrtvorodence-u-crnogorskoj-kulturi

[3] Viđeti: *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*, I, CANU, Podgorica, 2016, str. VII.

tome poslu niti bi uprava Fakulteta bilo kojega od svojih stručnjaka delegirala u tako umnu naučnu rabotu.

Među tehničkim detaljima pomenimo još i ove.

To što je, kako je rečeno, predśednica Savjeta za izradu Rječnika osoba koja je i po radu i po obrazovanju izvan lingvističke i leksikografske struke, CANU je mudro riješila tako što 14-člani Savjet ima čak osam lingvista, a od toga šest doktora – što jedan od tih doktora nije slavist[4] nije toliko ni bitno taman kao što nije bitno ni što nijedan od njih nema iskustva u leksikografiji. Činjenica da su u Savjetu za izradu Rječnika CANU dovoljna je da kompenzuje sve eventualne nedostatke.

Na strani XI Predgovora Rječniku kaže se da je u završnoj, četvrtoj fazi obrade riječi u Rječniku angažovan tim stručnjaka, a iz spiska datoga u Rječniku na str. VIII vidi se da među tim lingvističkim stručnjacima ima čak jedan doktor i povrh toga jedan magistar, a ostalo su tek svršeni studenti, puni znanja stečenoga na Studijskome programu za crnogorski jezik u Nikšiću. Zaista, riječ je o neprikosnovenim stručnjacima za montenegristiku.

Zanimljivo je takođe da ovaj Rječnik bez urednika nema ni u jednome spisku Branislava Ostojića, doskorašnjega formalnog i neformalnog rukovodioca svih jezičkih projekata u CANU i na UCG te urednika skoro svih lingvističkih izdanja CANU. Zanimljivo je takođe da konsultant za pravo nije Čedomir Bogićević, čiji je Crnogorski pravnoistorijski rječnik korišćen pri izradi Rječnika CANU, niti Vukić Pulević za botaniku i biologiju, čiji je Rječnik fitonima i zoonima u toponimiji Crne Gore takođe korišćen za predmetni Rječnik. Zašto je tako – to sigurno zna predśednik CANU Momir Đurović, koji se u potonje vrijeme izgleda razumije i u leksikografiju.

Prije no se prijeđe na metodološke inovacije CANU dajmo malo uporedne prakse.

Srpska kraljevska akademija (današnja SANU) prvi sastanak povodom prikupljanja leksičke građe za *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* održala je 24. januara 1894. godine, a prvi podsticaj za njegovu izradu dao je Stojan Novaković još 1887. godine. Imali su decenijama nakon toga na raspolaganju gotovo sve učene ljude s prostora nekadašnje Jugoslavije – i univerzitetske profesore, i učitelje, i pisce, i etnografe itd., a prvi tom izašao je tek 1959. godine – 65 godina nakon prvoga održanog sastanka! U nared-

[4] Tu je doktoricu (što je izvan slavistike) u Savjet sigurno imenovala činjenica da se radi o ženi od istine, što je pokazala u nedavnome osvrtu na crnogorsku jezičku situaciju na portalu Vijesti. Viđeti http://www.vijesti.me/caffe/jezicja-praksa-norma-i-moc-koja-presuduje-886072. Pokazala je tu i koliko je avizana za stvarnost koju opisuje. (Ako joj koja riječ ili fraza iz ove fusnote zvuči arhaično, objašnjenje će sigurno naći u modernome Rječniku CANU čiji je član Savjeta.)

nih pedeset godina (do 2010) objavljeno je 18 tomova, a *Rečnik* i dalje nije završen. Do danas se stiglo do slova P. Je li potrebno napominjati da u tome poslu nije bilo diletanata, da su sakupljači, priređivači, obrađivači leksike bili lingvisti s iskustvom, da je tu bilo objedinjeno gotovo sve što se u ondašnjoj Jugoslaviji objediniti moglo – od Stojana Novakovića, preko Aleksandra Belića, Mihaila Stevanovića, Mitra Pešikana, Milije Stanića, Berislava Nikolića, i da ne nabrajamo dalje. A cio Savjet za izradu Rječnika CANU ima ukupno manje leksikografskih priloga no što ima članova! Ali zato ima za svega 3-4 godine urađen kompletan Rječnik! To što nije objavljen cio no samo prva tri slova azbuke ne znači da nije cio kompletiran no da Akademija trenutno pati od finansijske nestašice koju će, ako Bog da, prevazići kad se uvidi koliko je sposobna u odnosu na ostale akademije u regionu (svijetom se nećemo baviti).

A sad malo o metodologiji.

Krenimo od naslova *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*. Što je u tome Rječniku narodno, a što književno? Neka se ne raduju zluradi i zlonamjerni – u Uputstvima za korišćenje Rječnika, t. 6.3, navedeno je: „Po potrebi, u gramatičkom bloku navode se i oblici odredničke riječi obilježeni kvalifikatorom 'nar.'.“[5] Međutim, autori su zaboravili da kažu po kakvoj se to potrebi navode takve „narodne“ riječi. Ako pomoć potražimo na stranicama Rječnika, viđećemo da se među takvima nalaze brojni arhaizmi, lokalizmi, orijentalizmi i romanizmi prije svega. No među takvima nalaze se i one poput *abòvija* s objašnjenjem: „nar. *vezena šarena čoja koja se stavlja ispod sedla.*“ Da je riječ o kakvome samostalnom izdanju leksikografskoga amatera, citirana riječ i objašnjenje mogli bi se tolerisati. No kad je riječ o Rječniku koji je promovisan kao nacionalni projekat najviše naučne ustanove, koja ga je objavila na dar desetogodišnjici obnove crnogorske nezavisnost, za koju se ona sigurno izvan naših saznanja i zalagala, takva se odrednica ne smije ni komentarisati. Usuđujemo se pitati samo ako je riječ *abovija* u Rječniku „narodnoga i književnoga“ jezika označena kao *narodna,* kako onda glasi standardna riječ. Odgovor na to pitanje u Rječniku se ne može naći. No mora da su sastavljači zaboravili da to pojasne od silne sreće zbog desetogodišnjice od obnove nezavisnosti. A kad se to zna, onda nije previše ni bitno što je tu riječ o metodološki pogrešnoj postavci. Sve su riječi koje označavaju pojmove i predmete koji su izvan današnje upotrebe u Rječniku tretirane kao *narodne* zato što se ti pojmovi i predmeti više ne upotrebljavaju. Tako se ovaj Rječnik za koji je u Predgovoru rečeno da ima „karakter moderno koncipiranog djela“[6] iščitava čak kao postmoderno djelo. Da je ono takvo, ne treba da buni naslov

[5] Isto, str. XXI.

[6] Isto, str. XI.

koji se poklapa s naslovom Rečnika SANU, samo s drukčijim rasporedom narodnoga i književnoga jezika. Njegova se postmodernost ogleda i u činjenici da je naslov Rečnika SANU koncipiran krajem XIX vijeka.

Zadržimo se i dalje na naslovu. Da je sva tzv. narodna leksika apsolutno relevantna u jeziku književnosti, naučni je aksiom već nekoliko decenija. Stoga se više sintagma *književni jezik* ne uzima kao sinonimna za *standardni jezik* kao termin iz sociolingvistike kojim se označava službeni, oficijelni jezik, jezik medija, naučnih publikacija i sl. koji je funkcionalno raslojen. Poodavno već sociolingvisti čak i književni stil standardnoga jezika ne tretiraju kao stil već kao poseban književni jezik za koji ne važe pravila standardnoga jezika. Da pojednostavimo, književni jezik u lingvistici odavno već znači *jezik književnosti*, onaj jezik u kojemu vladaju zakonitosti jezika pisca, a ne standarda. U njemu je dozvoljeno i *reka* i *reko* i *rekao*, u njemu je dozvoljeno i sve ono što je u standardu zabranjeno. Zato između standardnoga jezika i književnoga jezika odavno već ni laici ne meću znak jednakosti. Za razliku od laika i stručnjaka, Redakcija Rječnika CANU tumači: „Savjet se opredijelio za naziv *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*, što je opravdano raznovrsnošću leksike koja treba da bude obuhvaćena *Rječnikom*. *Književni jezik,* kao tradicionalni i kulturološki pojam, još uvijek uobičajen u nauci o jeziku, koristio se u značenju pisanog jezika knjiga, dokumenata, zakona i drugih pisanih izvora i kao takav bio je suprotnost živim narodnim govorima. Danas se taj termin odnosi na jezik književnosti, kao i standardni jezik, koji djeluje kao preporučena norma jezičkoj zajednici.“[7] Prvorazredno je naučno otkriće autora navedenih redova da se književni jezik javlja kao suprotnost živim narodnim govorima! Na osnovu onoga što se do danas zna može se reći da su svi književni jezici pošli od narodnih govora kao osnove koja je zatim nadgrađena, a da je svaka jezička standardizacija za osnovu imala određene organske govore. Uostalom, opštepoznato je koliko je truda uložio Vuk Karadžić da u građanskoj Srbiji uvede standard s narodnom osnovom. Da rezimiramo. Budući da Savjet za izradu Rječnika smatra da je *književni jezik* (u značenju standardnoga jezika) još uvijek uobičajen termin u nauci, bilo bi dobro da upute na neprevedenu literaturu koja vraća taj arhaični termin u upotrebu.

Zašto Rječnik *narodnoga* i *književnoga* jezika? I površnim prelistavanjem Rječnika odgovor se sam nameće: da bi oni koji su ga sastavili lakše mogli prepisivati, skenirati i drugim „modernim i skupim tehnikama“ pripisati sebi u zaslugu tuđi višedecenijski rad na sakupljanju crnogorske leksike. U takav rječnik može ući sve: i dosad objavljeni dijalektološki rječnici, i dosad objavljeni rječnici pisaca, i svi dosadašnji rječnički prilozi, skumbuljani najed-

[7] Isto, str. X.

no, zajedno s onim što je iz dijela građe pribavljeno putem „namjenski kreiranih i posebno kupljenih softvera, kao i specijalnih računarskih programa“.[8] Tako se, naravno, staje na put eventualnim zluradim pričama o plagijatu. Stručnjaci za leksikografiju CANU nijesu plagijatori. Oni obnavljaju razvijenu srednjovjekovnu prepisivačku djelatnost, oni prevazilaze problem autorstva, oni tu djelatnost obogaćuju savremenim tehnikama. Dosadašnji leksikografi parcelisali su crnogorski jezik na govore i na njihova dijalektalna obilježja, a CANU je mudro odlučila da taj posao globalno sagleda, doćera i objedini. A ako bude zainteresovanih korisnika da određenome „narodnom“ leksemu potraže teritoriju za koju je tipičan, vrlo će brzo odustati od uzaludna posla jer takvih podataka u predmetnome Rječniku nema. Koja je „narodna“ riječ *opšta*, a koja *lokalna* u Rječniku CANU nije obilježeno jer je to „moderno koncipirano djelo“. I ne samo to, sve su te narodne riječi u crnogorskome jeziku – ako je vjerovati Rječniku CANU – u upotrebi u istome akcenatskome liku. Opštepoznata akcenatska razuđenost crnogorskih govora, naučno obrazložena još u kapitalnim studijama Milana Rešetara s početka XX vijeka a kasnije razrađena u desetinama dijalektoloških studija i monografija, pala je pred sastavljačima Rječnika CANU. Sva Crna Gora odsad upotrebljava „narodne“ riječi s nenarodnim, standardnim akcentom – jednako u Zeti, Boki, Uskocima, Banjanima i drugđe. U Uputstvima za korišćenje Rječnika kaže se da je „svaka odrednička riječ akcentovana u skladu sa pravilima standardne akcentuacije u crnogorskom jeziku“.[9] Ovđe nije toliko bitno što sastavljači Rječnika nijesu u tome do kraja uspjeli, koliko je bitna njihova namjera da se sve riječi obilježe standardnom akcentuacijom. Neka se niko se usudi da kaže kako je time zapravo obesmišljen prvi dio naziva Rječnika – *narodni*. Jer ako je svaka riječ data sa standardnim izgovorom, kako onda znati koji je izgovor „književni“ a koji „narodni“? Lako. Odgovor je u rječnicima koji su poslužili za izradu Rječnika CANU. Samo su sastavljači zaboravili da ih navedu kao korišćenu literaturu.

U Uputstvima se pored ostaloga kaže: „U pojedinim riječima, uz standardni akcentovani oblik zabilježen je tzv. izgovorni lik...“[10] Zanemarimo sad činjenicu da se dosad u nauci smatralo da „izgovorni lik“ nije isti na cijeloj crnogorskoj teritoriji i da je upravo akcenat osnovni kriterijum za podjelu crnogorskih govora. Osvrnimo se ovđe na prvi dio rečenice: *u pojedinim riječima*. Koje su to pojedine riječi i na osnovu kojega kriterijuma su baš one izdvojene – zainteresovani će čitalac uzaludno tražiti u Rječniku CANU. Ne želimo biti zluradi i tvrditi da je primijenjen kriterijim *nasumičnosti*. Postmoderna izdanja ne robuju nijednoj metodologiji.

[8] Isto, str. X.
[9] Isto, str. XX.
[10] Isto, str. XX.

U istome poglavlju, u vezi s objašnjenjem korpusa za Rječnik, kaže se: „Kako je elektronski korpus obuhvatio djelo u cjelini, u primjerima upotrebe odredničke riječi mogu se naći i primjeri iz predgovora ili pogovora djela.“[11] Znači li to da se rečenica iz nečijega predgovora ili pogovora npr. Lalićevu djelu u Rječniku tretira kao Lalićeva zato što je među koricama njegove knjige? Znači li to da u Rječnik CANU ulaze i riječi necrnogorskih autora koji su pisali predgovore i pogovore crnogorskim književnicima? Ili je možda CANU doskočila i tome problemu „namjenski kreiranim i posebno kupljenim softverima, kao i specijalnim računarskim programima“, kako se – povodeći se za svojim predsednikom Đurovićem – pohvali glavni leksikograf CANU? Bilo kako bilo, skeneri, softveri i specijalni programi mora da su *post mortem* nagovorili Dušana Đurovića, Rista Ratkovića, Borislava Pekića, Branimira Šćepanovića i druge crnogorske pisce koji su pisali srpskim jezikom da prevedu na crnogorski svoj korpus. Velezaslužni predsednik CANU bez sumnje je zamiritao da djelo njegova oca Dušana bude uvršćeno u crnogorski jezički korpus iako je on pisao srpskim jezikom. Jer da nije bilo njega, Crna Gora za proslavu desetogodišnjice obnovljene nezavisnosti nikad ne bi dobila takav Rječnik na dar. No budući da ostali naši pisci koji su pisali srpskim jezikom nijesu imali tako zaslužne sinove, ostaje enigma otkud oni u Rječniku crnogorskoga jezika. Predsednik Đurović i članovi njegova Savjeta morali bi što prije patentirati svoj izum dok se i drugi ne dośete da za ulazak u korpus određenoga jezika nije bitna nacionalna nego jezička pripadnost pisca. Neka stoga požure dok se Irci ne dośete da u svoj Rječnik unesu Beketa ili Rumuni Joneska, koji su pisali na francuskome jeziku. Pred patentom predsednika Đurovića ima da ćuti i Francuska akademija. Beket bi njime bez sumnje bio oduševljen.

Metodološke inovacije CANU toliko su brojne da nadilaze prirodu ovoga osvrta. Stoga ćemo se zadržati još samo na najbitnijima. U pomenutome osvrtu na javnosti nedostupan Registar za Rječnik CANU naveli smo da se teško može objasniti selektivna upotreba dosadašnjih rječnika crnogorskoga jezika. Jesu li sastavljači u međuvremenu odlučili da pored *Rječnika romanizama jugoistočne Boke Kotorske* Vesne Lipovac-Radulović koriste i njezin *Rječnik romanizama Budve i Paštrovića*, koji nije uvršten u Registar, jesu li građi za Rječnik crnogorskoga jezika pored udžbenika maternjega jezika dodali i udžbenike crnogorskoga jezika – pitanje je na koje se ne može dobiti odgovor. Spiska literature u predmetnome Rječniku nema, a skraćenice se odnose na autore a ne i na njihova djela! (Izuzetak čine zbornici i časopisi.) No i na osnovu takvoga spiska može se viđeti da jezik nekih značajnih crnogorskih

[11] Isto, str. XXIII.

autora nije zaslužio da uđe u korpus za Rječnik CANU. Nema u tome korpusu utemeljivača savremene montenegristike Vojislava P. Nikčevića, koji je cio vijek posvetio jeziku za čiji je Rječnik predśednik Đurović kupio softver, a predśednik Brković svu njegovu prethodnost na promociji okarakterisao kao prazna naklapanja. A korpus je zasigurno obuhvatio i leksiku naučnoga stila. Vidi se to po činjenici da je uvršćen jezik Zorana Lakića. A da je on naučnik, valjda u to nema sumnje. Da mu je jezik reprezentativan, ni u to sumnje nema. Potvrdio je to tim stručnjaka iz Savjeta za izradu Rječnika koji ga je uvrstio u korpus. Predgovor Rječniku sastavljači mudro zaključuju: „Važno je naglasiti da postoji mogućnost da neka riječ nije dobila status odredničke riječi u Rječniku, što je posljedica nekompletnosti Izvornika ili prisutne greške u odgovarajućem računarskom programu.“[12] Greška u programu sigurno je odgovor na sva pitanja koja su naizgled bez odgovora. Tom greškom, nekom drugom ne sigurno, izbačeni su iz korpusa sigurno brojni crnogorski pjesnici, pisci i naučnici koji su pisali crnogorskim jezikom, koji su upotrebljavali autohtone crnogorske jotovane oblike (čiju autohtonost znalački negiraše dvije članice Savjeta), pa se takvi oblici u Rječniku – u nemogućnosti njihova zaobilaženja (jer predśednik Đurović poštuje pravopisna rješenja) – kontekstualizuju uglavnom na osnovu dijalektoloških rječnika jer riječ je dijalektalnoj leksici. CANU je bar to davno zaključila! Računarski program sigurno nije htio prihvatiti u korpus ni bogatu zbirku Milorada Takija Latkovića (Građa za crnogorski rječnik, 2. izdanje, Cetinje, 2015) od preko 25000 riječi. Kao da je njegov Rječnik bogatiji od leksike Zorana Lakića.

A sad s metodoloških karakteristika pređimo na neke suštinske inovacije i nepobitne činjenice.

Ne pada nam na pamet, naravno, da dovodimo u pitanje tačnost početne formulacije u Predgovoru da je „Odlukom Predsjedništva Crnogorske akademije nauka i umjetnosti o izradi *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika* (u daljem tekstu *Rječnik*) započet rad na sakupljanju, odabiru i obradi riječi iz crnogorske književne produkcije, crnogorskih narodnih govora, kao i leksike koja pripada različitim sferama života – nauci, umjetnosti, politici, žurnalistici, administraciji, privredi, sportu i drugim oblastima“.[13] Tako ozbiljna grupa naučnika koji potpisuju predmetni Rječnik sigurno ne bi iznosila neistine o sakupljanju leksike crnogorskih „narodnih govora“. Budući da je Savjet za izradu Rječnika osnovan 2011. godine, a Izvornik za Rječnik naredne godine, tri pune godine sakupljačkoga rada sigurno su urodile plodom. Šteta je samo što nije navedeno iz kojih je to „narodnih govora“ CANU skupila

[12] Isto, str. XII.

[13] Isto, str. IX.

leksičku građu kako ne bi došlo do eventualnih ponavljanja u istraživanjima. Preporuka je također da se rječnici tih „narodnih govora“ štampaju kao posebne publikacije, u skladu s ustaljenom praksom, jer predmetni Rječnik ipak je opšti rječnik koji ne tretira sve dijalektalne osobine. Što se ostaloga dijela korpusa tiče, sigurno je riječ o „prisutnoj grešci u odgovarajućem računarskom programu“ jer se ne radi o sakupljanju no o popisivanju.

U vezi s popisivanjem i računarskim programom treba spomenuti još jednu omašku koju bi valjalo ispraviti u narednome izdanju ovoga nasušno potrebnoga i nenadmašivoga djela. Naime, autori Predgovora detaljno objašnjavaju rad koji se „odvijao u više faza“ – ukupno četiri. U drugoj fazi formiran je korpus i tu su se „pokazale prednosti savremenih računarskih metoda i tehnike“, pa je računarska obrada omogućila „izradu indeksa osnovnih oblika riječi“. Međutim, i za treću fazu kaže se da je podrazumijevala izdvajanje „osnovnih oblika odredničkih riječi“ te da su u njoj „uz upotrebu savremenih tehnologija (...) angažovani i lingvistički stručnjaci radi izdvajanja osnovnih oblika odredničkih riječi“. Sve je to na str. X i XI Predgovora. Vjerovatno su se u tolikom mnoštvu faza autori zbunili pa su mukotrpni rad skenera, softvera i računarskih programa prikazali umjesto u jednoj u dvije faze. No u tako složenome višegodišnjem poslu greške su sasvim očekivane. S druge strane, i ovđe je možda kriva „prisutna greška u odgovarajućem računarskom programu“, a ne nepotpisani autori Predgovora. Taj je isti program bez sumnje kriv i za pogrešnu upotrebu zareza, kao recimo ispred veznika „te“ u značenju „i“, iza priloških sintagmi i sl. Autori Predgovora jasno kažu na str. XI da su se pridržavali Pravopisa crnogorskoga jezika. Prema tome, nijesu krivi oni ni njihova poštena namjera no program koji im je podmetnuo rješenja koja taj Pravopis ne poznaje. Taj je isti program zanago izbacio sve jotovane oblike iz suautorskoga/koautorskoga[14] teksta.

Tim stručnjaka CANU u predmetnome Rječniku iznio je i neke lingvističke inovacije. Istina, nijesu one teorijski obrazložene, ali su sasvim jasno izložene. Tako se recimo u Predgovoru (str. IX) govori o *ortografskoj strukturi* kao dijelu jezičke strukture. Dosad nijesmo znali da je ortografija dio jezika, ali nakon Rječnika CANU više je nećemo tretirati kao dio pismenosti, nego kao dio jezika. Također, u Predgovoru i Uputstvima na više mjesta može se viđeti da su se autori umjesto bespotrebnoga razlikovanja fonologije od fonetike te i jedne i druge od morfonologije odlučili da ih sve podvedu pod fonetiku. Tek ponegđe, valjda kao odraz tradicionalizma, pominje se fonemska struktura riječi, poput onoga kad se (str. VIII) konstatuje da su riječi *bâr* i

[14] Budući da je Rječnik CANU obuhvatio samo prva tri slova azbuke, neka nam se oprosti što nijesmo sigurni je li standardno *suator* ili *koautor* u crnogorskome jeziku. Kad budemo pisali prikaz tomova koji obrađuju i ta dva slova, sigurno nećemo biti u dilemi.

Bär istoga fonemskog sastava. Inače, u većini slučajeva fonem se tretira kao glas, pa se govoru o glasu *v,* glasu *f*, a fonološke i morfonološke promjene tretiraju kao glasovne (str. XXI). Da su autori shvatili da je lingvistika XX vijeka zbilja prećerala, vidi se po tome što su i u skraćenicama definitivno odustali od fonologije pa se „fon.“ objašnjava samo kao „fonetika, fonetski“, a vjerovatno se time misli i na fonologiju i morfonologiju. I po tome zbilja jesu inovativni! No to nije i jedina inovacija. Autori su shvatili da je razlikovanje nastavaka od sufiksa bespotrebno terminološko nagomilavanje, pa umjesto *sufiks* upotrebljavaju *nastavak*. Tako recimo govore ne samo o „nastavku -ski“ nego i o -ćki, -cki, -čki, -ški (str. XXVI), što je – mora se priznati – doprinos ne samo montenegristici nego slavistici uopšte. Siromah Radosav Bošković nije se toga dośetio.

Jedan nalaz autora Uputstava zahtijeva što hitnije patentiranje. Riječ je o glagolima „koji nemaju infinitiv“, pa se umjesto njih u Rječniku „uzima 1. lice prezenta“. Kao takve u Rječniku smo zapazili glagole *velju* i *viđu*. Da je Rječnik obuhvatio još koje slovo, nema sumnje da bi bilo još takvih primjera. Na istoj (XXVI) strani pominju se i glagoli „različitoga vida, a istog značenja“. Šteta što je umro Mihailo Stevanović prije no su otkriveni takvi glagoli!

Rječnik CANU ukinuo je rod kao isključivo gramatičku kategoriju. Zlatni XIX vijek u slavistici puni je zamah dobio u autorskoj teorijskoj razradi Rječnika. Umjesto roda kao gramatičke kategorije riječi kojima se označava muški ili ženski pol, autori su se odlučili za prirodni i gramatički rod. Odlika je naučničke zanesenosti, nema sumnje u to, da se neke autoru poznate stvari uzimaju kao opštepoznate publici. Tako su autori u svojoj zanesenosti lingvistikom zaboravili da podśete čitaoce koji prate literaturu koja je publikovana potonjih decenija da su se oni opredijelili za dobru staru školu: prirodni rod = pol, gramatički rod = gramatička obilježja. Što bi se gramatika bavila samo gramatičkim obilježjima?

I na kraju nešto o akcenatskim inovacijama.

Naglašavamo *nešto* jer ih je toliko da ih bez dobra programa, softvera i ostalih čuda savremene tehnike ne bismo mogli sve popisati i opisati. I odmah da priznamo: Iako smo se u nekoliko studija dosad bavili i akcenatskom problematikom, iako smo koautorski/suatorski uradili dva akcenatska priručnika, nakon listanja Rječnika CANU uviđeli smo koliko su naša saznanja o toj problematici nedostatna. Pokušaćemo to prikazati na osnovu nekoliko primjera. Tek smo na osnovu Rječnika CANU saznali da se zbirka geografskih mapa u crnogorskome jeziku zove *àtlas* a ne *ȁtlās*. Zla je sudba udesila da nailazimo uvijek na pogrešne govorne predstavnike od kojih nijedan nije znao za ispravni oblik *àtlas*, koji su umno opisali stručnjaci CANU, no svi bez razlike – i

školovani i neškolovani, i primorci i zagorci – akcentovahu *ȁtlās*. Koga god odsad čujemo da tako pogrešno izgovara, upozorićemo ga na otkriće stručnjaka CANU.

Nećemo zaboraviti da ih upozorimo i na „akcenatski dubletizam u 3. licu množine prezenta" glagola V vrste, koji mora da je opštecrnogorska osobina. Tako za crnogorski jezik nije karakteristično 3. lice množine prezenta *abandùnajū* no podjednako i *abandunájū*. I ne samo u tome glagolu (*abandùnati*) no i u svima toga tipa.

Nijesmo znali ni da je jedini oblik *àba* i od njega *ȁbadžija* (prvo je vrsta sukna, a drugo onaj koji se njime bavi), i jedan i drugi bez dubletnih mogućnosti. Nijesmo znali ni da oblik *ȁvāz* zaslužuje da bude naveden kao standardni, ali onda smo se dośetili da možda nije u pitanju ni standardni ni dijalektalni oblik no narodni i književni, što bi svakako opravdalo njegovo navođenje.

Otkrijmo i to, nijesmo znali do iščitavanja ovoga Rječnika da je 3. lice množine prezenta glagola *bàcati* u crnogorskome jeziku *bacájū*, kao što nijesmo znali da rad. gl. pridjev od glagola *bòjati se* glasi *-āla se* i *-ālo se*. I ne samo što nijesmo znali otkud to dugo neakcentovano *a* u radnome glagolskom pridjevu no nijesmo znali ni đe je ono nestalo u infinitivu *vèčerati*, a mislili smo dosad da je ono u tim slučajevima tipično za crnogorski jezik. Mislili smo opet da je u riječi *flota* prvi vokal (*o*) kratak, ali smo pročitavši riječ *avioflóta* shvatili da nijesmo u pravu.

Mislili smo i da jotacija ne utiče na akcenat riječi, ali smo na osnovu Rječnika CANU saznali da nejotovano može biti i *bèsjeda* i *bȅsjeda*, a jotovano samo *bèšeda*. A onda smo shvatili da je najbolje ne misliti jer siromaštvom duha svojega običan smrtnik ne može proniknuti u suštinu akcenatskih pravila crnogorskoga narodnog i književnog jezika primijenjenih u Rječniku CANU. Stoga molimo leksikografske stručnjake CANU da što se prije može objave teorijsku razradu tih pravila kako bismo mogli primjenjivati sistematsku upotrebu njihovu. A usput u kakvoj fusnoti neka objasne i kriterijum po kojemu je *alaj-bajrak* zastarjeli oblik, a *alaj-bajraktar* i *alaj-barjak* nijesu. Da ne bi ovoga *alaj-bajraktara*, hoćasmo se domisliti da je to zbog metateze izvornoga oblika koji se kao takav još upotrebljava u govoru crnogorskih muslimana. Ali nam to poruši koncepciju. A ako bude jedne fusnote viška, molimo da se pojasni kako to da Rječnik CANU ima *akcentiranje, akcentirati* i *akcentuaciju*. Pitaće nas neko, pa da umijemo odgovoriti. A ako iz leksikografske mobe CANU ne bude dobrovoljaca za odgovor, nema nam druge no da se pomirimo s činjenicom da je veljeučena, mnogouvažena i poslu vična koleginica Perović predočenim inovacijama razgrnula silno akcenatsko neznanje u koje je crnogorska javnost zapala donošenjem Pravopisa crnogorskoga jezika (od strane struke s ideološkim predznakom i politike

s kojom inače ta struka tijesno sarađuje, kako to prokomentarisa nedavno profesorica doktorica Perović).[15]

Promovisati knjigu a zaobići prijatelja koji je u njenoj izradi učestvovao, pa makar, kako sam reče, vodu noseći, nije nimalo uputno. Stoga ne smijem zaobići pomen Zuvdije Hodžića, koji je ne samo ilustrovao no i promovisao Rječnik CANU. Njegove ilustracije, otkad pamtim, uokvirene vise na zidu moje kuće. Ali da mi sam nije rekao da je ilustrovao Rječnik CANU, nikad ne bih pomislio da su njegove. Toliko se razvio kao slikar otkad je ušao u tim leksikografskih stručnjaka CANU da ga nijesam poznao.

Na kraju, vjerujem da ću izreći ono što misli sva upućena crnogorska javnost. S nestrpljenjem očekujemo nove tomove Rječnika CANU i nove leksikografske i lingvističke poduhvate predśednika Đurovića i predśednice Bečanović. Nadamo se da će slavistici na kraju podariti i detaljnu teorijsku razradu svoje metodologije, svojih stavova i postignuća. Samo da ne zaboravimo koliko su nas zadužili.[16]

---

15 http://www.vijesti.me/caffe/jezicja-praksa-norma-i-moc-koja-presuduje-886072

16 A krajnju fusnotu morali smo rezervisati za doajena moderne montenegristike, prof. dr Rajku Glušicu, osobu koja je osnovala Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti u Nikšiću, dugogodišnjega direktora Instituta za jezik na Filozofskom fakultetu, glavnu urednicu renomiranoga časopisa *Riječ,* na čiji renome nikad nije mogla uticati činjenica što preskoči pokoju godinu da izađe iz štampe, nekadašnju prorektoricu Univerziteta Crne Gore, prodekanicu Filozofskoga fakulteta, a prije toga i revnosnu promoterku crnogorskih ekavizama i članicu raznih montenegrističkih udruženja poput Odbora za standardizaciju srpskog jezika Instituta za jezik Srpske akademije nauka i umetnosti, Naučnoga društva za negovanje i proučavanje srpskoga jezika iz Beograda, redakcije časopisa „Književnost i jezik" Društva za srpski jezik i književnost Srbije i Crne Gore i tako dalje. Nijesmo joj mogli u naučnim publikacijama naći naučnih radova o crnogorskome jeziku, nijesmo joj ni u bazi Nacionalne biblioteke mogli naći ni knjiga iz te oblasti, pa smo se zato odlučili da joj u fusnoti navedemo funkcije. Ipak je ona doajen moderne montenegristike, osoba koja je napravila otklon od dosadašnjega tradicionalističkoga naukovanja po časopisima i knjigama. Ona je uvela djelovanje po novinskim kolumnama i po tribinama, osobito političkim, jer multidisciplinarnost je odlika novoga doba, što se odlikuje ne samo njenom sponom između jezika i politike, no i medicine, čime se uspješno potonjih dana bavi – u istoj mjeri kao što se uspješno nekad i samom lingvistikom bavila. E baš ona, takva, cijenjena, velemudra i veljeuvažena trebala bi poslati koji primjerak Rječnika CANU studentima crnogorskoga jezika s Cetinja, kojima je nedavno dijagnosticirala bolest. Istina, nije još utvrdila koju, ali da su bolesnici – za to je podnijela neoboriv dokazni materijal. Dajte im koji Rječnik, uvažena doktorice Glušica, ne bi li im od njega makar malo bolijest zaminula.

Adnan ČIRGIĆ

LEXICOGRAPHIC ACHIEVEMENT WORTHY OF THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

(*Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika I (A–V)*,
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Institut za jezik i književnost
„Petar II Petrović Njegoš“, Podgorica, 2016)

The author of this paper reflects on the *Dictionary of the Montenegrin Vernacular and Literary Language* as an unprecedented lexicographic achievement in the Montenegrin lexicography.

Key words: *Dictionary of the Montenegrin Vernacular and Literary Language, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, lexicography, methodology, Montenegrin language corpus*

UDK 811.163.4‘374
Stručni rad

Jelena ŠUŠANJ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
jelena.susanj@fcjk.me

BISERI* OD *A* DO *VUŠČIJA

(*Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika I (A–V)*,
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Institut za jezik i književnost
„Petar II Petrović Njegoš“, Podgorica, 2016)

U radu se kritički sagledava prvi tom *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika* u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Kroz brojne primjere dokazuju se i analiziraju greške nastale kao posljedica loših metodoloških rješenja, zastarjelosti lingvističkoga pristupa, neupućenosti u leksikografsku djelatnost. Kroz kritičku analizu diskursa ukazuje se na određene ideološke i društvene manipulacije koje autori i izdavač sprovode na stranicama prvoga opšteg rječnika crnogorskoga jezika.

Ključne riječi: *Rječnik crnogorskoga narodnog i književnog jezika, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, leksikografija, lingvistika*

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti objavila je nedavno prvi tom *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika*. Crnogorski jezik prvi put dobija rječnik koji nosi njegovo ime. A davno se to trebalo desiti. Možda je baš svjesna toga CANU odlučila da ovome rječniku podari tako arhaičan naslov.

Rječnik ima 475 stranica kojima su obuhvaćena prva tri azbučna slova. Njima prethodi spisak autorskoga tima i saradnika na *Rječniku*, Predgovor, Tabelarni prikaz leksikografske obrade, Uputstva za korišćenje *Rječnika*, Skraćenice i Simboli i interpunkcijski znaci. Uz to *Rječnik* je i mjestimično ilustrovan. Nedostaje mu popis djela koja su sačinjavala korpus, formiran uz pomoć skupih softvera, o čemu se govori u Predgovoru (str. X). Imena autora obrađenih u korpusu mogu se saznati na osnovu liste skraćenica. Premda se u Predgovoru pominju brojni udžbenici i reprezentativna djela svih funkcio-

nalnih stilova crnogorskoga jezika, djeluje gotovo nevjerovatno da se među autorima nije našao na primjer Branko Pavićević (prvi predśednik CANU), da ne pominjemo Božidara Nikolića ili Vojislava Nikčevića. S druge strane, kao primjeri su navedeni mnogi citati crnogorskih književnika koji su pisali na srpskom jeziku. Ne postoji nijedna dijalektološka studija kojom je na teritoriji na kojoj se govori crnogorski jezik potvrđen primjer isključivo ekavske alternacije jata. Takva situacija tipična je za srpski, ne za crnogorski jezik. Bez obzira na to što se oni na osnovu porijekla smatraju crnogorskim književnicima, njihov opus ne pripada korpusu crnogorskoga jezika.

Ovaj je *Rječnik* uveliko zasnovan na građi objavljivanoj u brojnim dijalektološkim rječnicima. Primjeri su preuzimani uz dodavanje kvalifikativa „nar. – narodni govor“. U Uputstvima za korišćenje *Rječnika* u tački 6.3. kaže se: „Po potrebi, u gramatičkom bloku navode se i oblici odredničke riječi obilježeni kvalifikatorom 'nar.'“, a u tački 7 stoji: „Leksikografski kvalifikatori, koji su predstavljeni skraćenicama, predočavaju upotrebno raslojavanje lekseme i daju informacije o domenu upotrebe odredničke riječi. U *Rječniku* se koriste oznake za naučne oblasti, oznake za specijalnu upotrebu leksema vezanih za čovjekovu profesionalnu, radnu ili duhovnu orijentaciju, oznake koje su u vezi sa razvojem jezika i koje ukazuju na ograničenost upotrebe odredničke riječi po prostornoj, socijalnoj ili vremenskoj zastupljenosti, kao i oznake ekspresivno-stilske obojenosti.“ U *narodni govor* (nar.) tako spadaju riječi:

> **ambrèla** (*ručni štit od kiše ili sunca, kišobran ili suncobran*), **antikìtād** (v. *antikvitet*), **árumiti** (*jaloviti, škopiti konja*), **bèstrv** (v. *bestrag*, up. *strv*), **bètula** (*mala primorska krčma*), **bećárac** (*kratka narodna pjesma, koja se obično izvodi uz igru*. (Đok. I)), **vàgīđ** (**a.** *emotivna vezanost za određenu osobu, ljubav.* (...) **b.** *sticanje nečije naklonosti; udvaranje*), **vȉskati** (*udarati, tući šibom, šibati*) i sl.,

ali je, s druge strane, riječ **vakèla** obilježena kvalifikativom „neob.“ (neobično): „neob. *pouka ili ukor; prijekorna priča, zamjerka, prigovor*“. Isti kvalifikativ nosi i

> **bezòblīčje** s. neob. v. *bezobličnost*. – Izvesno su ga vreme smeli upotrebljavati, da se javljaju prijateljima ili neprijateljima, a onda bi ga, na tajanstveni znak iz dubine smrti, napuštali i vraćali se moru i bezobličju iz kojih su došli. (Pek. II)

Brȁšnjenīk/brašnjènīk

> **1.** pogača, hljeb pripremljen za put; hrana za put. – Nekome će se oladiti brašnjenik. (Kalp. I) – Ponesi ti brašnjenik uza se, moš usput ogladnjet. (Rist. I) (...) **2.** *torba u kojoj se nosi hrana za put.* - ...vidim i stare ratnike u suknenim gunjevima i sa brašnjenikom na leđima, u koje su pokupili posljednji mrs i hranu iz kuće... (Šob. S. I)...

nije ni narodni, ni arhaični, ni zastarjeli leksem, kao ni

> **bȕđa** („v. *buđ.* – Ufatila se buđa na crevlje, bile su mokre. (Ćup. D., Ćup. Ž. I)"), **vòžd** („**a.** *vođa nekog pokreta.* **b.** *titula vrhovnog vođe Karađorđa u Prvom srpskom ustanku protiv turske vlasti u 19. vijeku*. – ... dostojan potomak slavnog Vožda Karađorđa, onoga Karađorđa koji je prvi digao oboreni kosovski krstaš-barjak za slobodu balkanskih naroda. (Lak. II)..."), sinonimi **vòzac** i **vòzār/vòzār** (**a.** *onaj koji upravlja zaprežnim kolima, kočijaš.* **b.** *onaj koji upravlja čamcem ili skelom i prevozi putnike preko vode*.")

Leksem **bȍgālj** opisuje se ovako: „razg. **1.** *osoba sa nekim tjelesnim nedostatkom u rukama ili nogama, invalid*". Nećemo ulaziti u rasprave o korektnosti termina *invalid* upotrijebljenoga u definiciji, ovđe nas interesuju metodološki principi pri određivanja leksikografskih kvalifikatora. Riječ *bogalj se* iz nekog razloga ne obilježava kvalifikatorom „nar.", već kvalifikatorom „razg.". Iz Uputstava se ne može nazrijeti što je to u vezi s razvojem jezika uslovilo da ovo ne bude narodni izraz i kako je to ova riječ prostorno, socijalno i vremenski zastupljena u razgovoru ili ekspresivno-stilski razgovorno obojena, a narodski ne.

Dodajmo tome još nekolika primjera. U *Rječniku* postoje četiri leksikografska kvalifikatora za odrednice religijskoga karaktera: jedan je opštega tipa (rel. – religija, religijski), a tri su specifična (bibl. – Biblija, biblijski; isl. – islam, islamski; crkv. – crkva, crkveni). Prvi je kvalifikator upotrijebljen uz, na primjer, riječi:

> **âd** „rel. *podzemni, zagrobni svijet; pakao, mučilište*"; **àntihrist** „**1.** rel. *protivnik Hrista koji će se pojaviti prije Sudnjeg dana kao otjelotvorenje Sotone*"; **Bìblija** „rel. *Sveto pismo, zbirka spisa hrišćanske i jevrejske religije, koju sačinjavaju Stari i Novi zavjet"*; **bôg** „**1.** rel. **a.** (Bog) *vrhovno biće koje je stvorilo svijet, koje ga održava i upravlja njime (u jednobožačkim religijama i idealističkim filozofskim shvatanjima)*. (...)

> **b.** (bog) *jedno od vrhovnih bića koje upravlja dijelom svijeta i pojavama u prirodi, božanstvo (u mnogobožačkim religijama): ~ Sunca; ~ mora; ~ Zevs.*“

Oznaka *bibl.* javlja se uz leksem **Àdam** „bibl. *prvi stvoreni čovjek; ime tom čovjeku*“. Kvalifikator *isl.* nose, između ostalih, ove riječi:

> **Àlāh** „isl. *bog u islamu*“; **ahìret/ahíret** „isl. *svijet na koji odlaze preminuli, 'onaj svijet'; zagrobni život*“,

dok je sa *crkv.* obilježena riječ **Vàskrs** „**1.** crkv. *hrišćanski praznik koji se slavi kao dan vaskrsenja Isusa Hrista, Uskrs*“. Nameće se pitanje: kojom su se metodologijom vodili sastavljači Akademijina *Rječnika* kad su podijelili ove riječi na religijske, islamske, crkvene i biblijske? Naročito je problematična oznaka *bibl*. u navedenome primjeru, jer je Adam i prema Kuranu „prvi stvoreni čovjek“, što bi savjesni leksikografi sigurno obilježili kao religijski, a ne biblijski pojam. Kako to da je Vaskrs vezan za crkvu, a ne za religiju, ili preciznije hrišćanstvo? Ako je već islam odvojen kao posebna religija od opštih religijskih pojmova, kako to da ne postoji kvalifikator *hrišć*. za hrišćanstvo (ili još prije posebni kvalifikatori za katoličanstvo i pravoslavlje, jer je Vaskrs vezan isključivo za pravoslavne govornike, dok katolici slave Uskrs)? Alah je obilježen kao termin vezan za islam i definisan kao „bog u islamu“, ali Bog je (kako je definisan pod 1a, rel.) za sve muslimane koji govore crnogorskim jezikom prosto Alah. Pripadnici islamske vjeroispovijesti i Boga u hrišćanstvu i Boga u islamu i Boga u svim drugim jednobožačkim religijama nazivaju Alah, što se iz *Rječnika* ne može zaključiti.

U svom *Rječniku* predstavnici Akademije napravili su mnoge gramatičke, terminološke, metolodoške leksikografske greške. Pored toliko angažovanih lingvista, svih nivoa obrazovanja, te su greške neoprostive. Navešću, i ovaj put, samo neke od njih.

Leksikografski posao zahtijeva da definicije budu jasne, precizne, potpune, zaokružene, ali nikako kružne. Kružne definicije su nedopustive. U Akademijinu *Rječniku*, tražeći objašnjenje mnogih riječi, korisnik može trčati sa stranice na stranicu, s riječi na riječ, a ne dobiti objašnjenje. Tako su opisani od pridjeva izvedeni načinski prilozi, što je u skladu s napomenom navedenom u Uputstvima za korišćenje *Rječnika*: „20.1. Prilozi nastali od opisnih pridjeva imaju najčešće gramatičku definiciju u kojoj se njihov semantički sadržaj dovodi u vezu s riječju od koje su nastali.“ Prilog **birȍkratski** znači samo „na birokratski način“. Vidimo li da se pridjev **birȍkratskī** definiše kao „koji se odnosi na birokrate i birokratiju“, značenje priloga ne biva mnogo

jasnije: nešto je urađeno birokratski ako je urađeno na način koji se odnosi na birokrate i birokratiju! **Biròkrat(a)** je dalje „*osoba koja je predstavnik* (istakla J. Š.) *birokratije (1a); činovnik uopšte*“, a **birokràtija** se pod 1a napokon objašnjava kao „sistem upravljanja zasnovan na vlasti činovništva“. Budući da su svi termini vezani za birokratiju opisani kružno i objašnjeni u konačnome pomoću sinonima *činovnik, činovništvo*, ostaje da čekamo objašnjenje ove riječi u posljednjem tomu *Rječnika*. Upitno je i zašto su autori teksta pri semantičkoj interpretaciji leksema *birokrat(a)* posegnuli za birokratskim načinom izražavanja, zašto birokrat(a) nije jednostavno „predstavnik birokratije“ ako se već morala pominjati birokratija u definiciji.

No nije to problem samo s prilozima. Pridjev

> **vrijèdan**, -dna, -dno [*odr.* vrȉjednī, *komp.* vrèdnijī] **1.** *koji posjeduje vrijednost, koji vrijedi, dragocjen: ~ narukvica*.

definiše se pomoću sinonima *dragocjen* (čije značenje još nije leksikografski obrađeno, pa ne možemo potvrditi hoće li biti objašnjeno kružnim upućivanjem na ono što vrijedi) i pomoću glagola i imenice s istim korijenom, te je neophodno potražiti objašnjenje pomenutih riječi. Glagol **vrijèdjeti***,* između ostaloga, znači:

> **1. a.** *posjedovati određenu vrijednost.* (...) **b.** *imati određenu cijenu*.

Upućeni smo drugi put već na imenicu **vrijèdnōst**, koja se objašnjava ovako:

> **1. a.** *osobina onoga što vrijedi, onoga što je na cijeni*: *~ nakita, ~ imovine*. (...) **b.** *ono što ima to svojstvo, vrijedna stvar, predmet od dragocjenih metala, papiri koji imaju novčanu vrijednost: kupiti ~.* **v.** *nešto što se cijeni (društvena tekovina, duhovni kvaliteti), što ima veliki značaj; ličnost koja se cijeni.*

Dakle, pridjev je opisan imenicom i glagolom s istim korijenom, glagol imenicom, a imenica glagolom i pridjevom. Korisnik na taj način prouči sve vrste riječi, a značenje tražene riječi ne sazna.

Možda je i najinteresantniji primjer ovoga tipa definisanja leksem **brȁt***:*

> m. [supl. mn. *braća*] **1. a.** *muška osoba u odnosu na braću i sestre istih roditelja ili jednog od roditelja*.

Dakle, muška je osoba (tj. brat) bratu i sestri brat ako im je isti bar jedan od roditelja. Tautoloških definicija u rječnicima ne smije biti, jer se nepoznati pojam ne može objasniti istim (i dalje nepoznatim) pojmom. *Brȁt* je i

> **2. a.** *pripadnik istog bratstva, plemena, naroda; sunarodnik, zemljak*.

Brȁtstvo/*brȁtstvo* je pak „**1.** srodstvo između braće ili braće i sestara; prisnost koja proističe iz takvog odnosa“. Na osnovu toga se može zaključiti da je brat pripadnik istog srodstva između braće ili braće i sestara. Istina, autori *Rječnika* imali su na umu drugo značenje riječi *bratstvo*: „**4.** zajednica više porodica obično istog prezimena i pretka; dio plemena“. Problem je ovđe već metodološke prirode. Objašnjavajući riječ *birokrat(a)* uputili su precizno na značenje riječi *birokratija **(1a)***. Ovđe se toga principa nijesu pridržavali. Akademijini leksikografi napravili su početničku grešku i ispuštili iz vida činjenicu da ovakav rječnik ne koriste samo oni kojima je crnogorski jezik maternji, već i oni kojima nije i koji se u ovakvu galimatijasu ne mogu snaći.

Mnoge definicije pritom su ili neprecizne ili netačne. Dijalekatski oblik glagola *hvatati (se)*, obilježen u *Rječniku* kao narodni, **vȁtāti (se)** ima čak 23 brojem obilježena (što znači udaljena) značenja. Zadržaćemo se na nekoliko. Evo definicije koja nam je prvo privukla pažnju:

> **2. a.** *juriti za nekim, trčati za nekim, zadržavati nekoga*.

Koja je razlika između jurenja/trčanja za nekim i (h)vatanja nekoga? Razlika je (u ovome slučaju) u namjeri. Osoba može trčati za nekim (čak i juriti) pokušavajući da ga prestigne, bez namjere ikakva dodira (npr. *Za Boltom je trčao Getlin* ili *Getlin je jurio za Boltom, ali uzalud, Bolt je bio brži*.). Ni zadržavati nekoga nikako ne znači što i (h)vatati nekoga. Naprotiv, ako koga zadržavamo, podrazumijeva se da je on već uhvaćen (doslovno ili u prenesenom značenju). Pokušaj definicije je propao jer autori nijesu uzeli u obzir osnovni element značenja leksema *(h)vatati*, a to je namjera s kojom se trči ili juri za nekim: juriti, trčati za nekim s namjerom da se on zadrži, zaustavi; ili pak što je prethodilo zadržavanju – jurenje, trčanje za nekim. Refleksivni glagol *vatati se* ima slično objašnjenje:

> **1.** *juriti jedno drugo; dohvatati se uzajamno, na primjer u igri*. – Ka đeca smo se vatal'i i do iznemoglosti. (Baš.-Čeč. I)

Ovđe su problematične dvije stvari: u prvome dijelu definicije (*juriti jedno drugo*) autori pretpostavljaju da je poznato što su *jedno* i *drugo*; u drugome

glagol *(h)vatati se* objašnjavaju preko glagola *dohvatati se*, tvorenoga prefiksalnom tvorbom od glagola koji se opisuje. Tautološki pokušaj definisanja (ovaj put istim glagolom s prefiksom *pri-*) nalazimo i pod **6.** „*prihvatati se nekog posla: ~ se knjige*“, kao i u definiciji nepovratnoga glagola *vatati:* „**9.** *obuhvatati* (o prostoru)“. Ovđe se problemi s definisanjem značenja glagola *vatati se* ne završavaju:

> **2. a.** *stavljati ruke na nešto, držati se za nešto.* – Naši uvatili elendek i vataju se za drob od smija. (Kilib. III). **b.** *stavljati ruku u nešto, obično u džep da bi se uzelo nešto*. – Nemaš se šta za džepove vatat, znam da prebijene pare nemaš. (Baš.-Čeč. I)

Uhvatiti se za džep ne znači staviti ruku u džep. O tome uostalom govori i prijedlog *za*, koji se nikad ne može odnositi na unutrašnjost nečega (uhvatiti se za torbu s namjerom da se uzme novčanik, npr., i dalje ne znači „staviti ruku u torbu“, kao što ni uhvatiti se za nos ne podrazumijeva stavljanje ruke u nos). Nema razlike u prostornim odnosima između hvatati se za drob i hvatati se za džep, razlika je samo u cilju i uzroku hvatanja.

Pored načinskih priloga, opisnih pridjeva i glagola, sastavljačima *Rječnika* neuhvatljivo je i značenje nekih imenica, što ćemo pokazati na primjeru imenice **brojànica**:

> **1.** *sitne kuglice, zrna koja se prebiraju u ruci pri molitvi, ili iz zabave; krunica*. – Zahvalio se na brojanici i priznao da je to u njegovoj kolekciji najljepša brojanica. (Brk. J. II)

Zanemarimo sasvim stilsku rogobatnost navedenoga primjera (to se ne tiče leksikografskoga posla), ali ne možemo zanemariti pleonazam u definiciji – *sitne kuglice*?! (Nažalost, nije i jedini. *Rječnik* se maltene otvara komentarom da je CANU obezbijedila „namjenski kreirane i posebno kupljene ***softvere, kao i specijalne računarske programe***“. Da navedemo još samo par iz jednoga rječničkoga članka: **vȉjek** se definiše kao „**2. a.** ***vremensko razdoblje*** (bold moj – J. Š.) *u kojem nešto postoji i funkcioniše*“, a **radni vijek** je „*period koji se provede u radnom odnosu (od **početka zasnivanja radnog odnosa** do odlaska u penziju* (bold moj – J. Š.))“. Ako se govori o „početku zasnivanja radnoga odnosa“, dosljedno bi bilo reći „do završetka odlaska u penziju“?!) Takve su stilske greške neoprostive u djelima koja pretenduju na atribuciju *kapitalna*. Nego vratimo se brojanici. Nije najveći propust ove definicije ni pleonazam ni loš stil u primjeru citiranoga autora. Glavna omaška ogleda se u tome što brojanica nije tek skup zrna ili kuglica

koje se prebrajaju i prebiraju u ruci. Suština je da ta zrna moraju biti nanizana, povezana, uvezana na neku nit. Data je svrha brojanice, ali ne i njen adekvatan opis.

U Uputstvima za korišćenje *Rječnika* stoji instrukcija: „8.3. Kad odrednička riječ ima više značenja, ona se daju posebno. Ako su značenja bliska, obilježavaju se malim masnim slovima azbuke. Ako su udaljena, obilježavaju se masnim arapskim brojevima. Značenja seređaju polazeći od uopštenih i ustaljenih ka posebnim i manje poznatim, a navode se po srodnosti.“ Na osnovu samo jednog leksema pokazaćemo koliko su se uspješno sastavljači *Rječnika* držali osmišljene metodologije. Odrednička riječ **vrijème** ima ukupno devet udaljenih značenja (dakle, devet značenja obilježenih masnim arapskim brojevima), u okviru kojih ima više bliskih značenja (obilježenih malim masnim slovima azbuke). Uporedimo:

> **2. a.** *određeno doba dana, trenutak (označen satima, minutama i sekundama)*. – Htjela je da zna tačno vrijeme odlaska kako ni jednu jedinu minutu ne bi bila u neizvjesnosti. (Vuk. M. I) – Strana koja ne bi došla na uglavljeno mjesto i vrijeme radi pomenutog posla ... namiriće drugoj svu štetu koja joj otuda poteče. (Bog. I)

i

> **3.** (u jd.) **a.** *određeni trenutak kada se nešto radi, u kojem se nešto dešava ili treba da se uradi.* – Ako pacijent pristaje na hirurški tretman, bolesnik se registruje, zakazuje mu se vrijeme operacije i vrijeme za ambulantnu obradu. (Drag. I) – Svi su ljudi izgledali veseli, a razgovori se više ne vode zajednički, spontani – kako je to bila navika za vrijeme ručka i večere. (Stvaranje 1984).

Koja je razlika između „vremena odlaska“ iz prvoga primjera pod 2a i „vremena operacije“ iz prvoga primjera pod 3a?! Odlazak na operaciju ili ambulantnu obradu zakazan je sigurno u skladu s definicijom 2a – u „određeno doba dana“, određeni „trenutak (označen satima, minutama i sekundama)“. (Uzgred, u crnogorskome jeziku imenica *minut* je muškoga roda, dakle *minutima*, ne *minutama*.) Osim pomena riječi *minuta* u problematičnom primjeru za značenje pod 2a nejasno je đe su autori *Rječnika* viđeli oznaku sata, minuta i sekundi, što čini dio njihove definicije. Čak i pomenuta *minuta* ne odnosi se na vrijeme odlaska, već na vrijeme kašnjenja. S druge strane, sam odlazak u konstrukciji „vrijeme odlaska“ označava da se u to vrijeme „nešto radi“, „nešto dešava ili treba da se uradi“ (što opet odgovara drugoj definiciji, 3a) –

odlazi se (radnja), s nekim ciljem ili namjerom. Sastavljači Akademijina *Rječnika* smatraju da ova značenja ne da nijesu sinonimna, nego su čak i udaljena!

Uporedimo zatim definiciju datu vremena pod **3b:**

> *doba godine kada nečega ima u izobilju ili kada nešto sazrijeva; doba godine u kojem se nešto radi: ~ listanja; ~ berbe.* – Neotrovan je za pčele, te je moguće zaprašivanje u vrijeme cvjetanja biljaka. (Radonj., Markiš. I)

i:

> **4.** (sa dodatkom „zimsko“, „ljetnje“ i sl.) *doba godine uopšte, godišnje doba*. – Komisija je uvažila taj razlog, a uzevši u obzir i brzo nastupanje nepogodnog zimskog vremena – zaključi da se radnja odloži... (Petr. N. Nj. V-1)

Da je, recimo, rečenica u primjeru pod 3b glasila ovako: „Neotrovan je za pčele, te je moguće zaprašivanje u proljećno vrijeme kad cvjetaju biljke“, kom bi se od dva navedena udaljena (!) značenja priklonili sastavljači *Rječnika*?! Većini govornika crnogorskoga jezika (zašto se uopšte ograničavati samo na crnogorski jezik?!) od malih nogu proljeće i cvjetanje bilja neraskidivo su povezani. Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti ta su dva koncepta i značenja, vidimo, udaljena!

Napomenimo ovđe još samo da među ustaljenim vezama riječi nema *lokalnoga vremena*, već samo *mjesno vrijeme*. Na isti način u *Rječniku* ne postoji ustaljena veza *biro rada*, već samo *berza rada* („*ustanova u kojoj su registrovane osobe koje traže posao i koja djeluje kao posrednik u njihovom zapošljavanju*“), za koju se ne navodi primjer upotrebe, jer ga očito u korpusu nijesu našli. S druge strane, pod odrednicom „*bìrōv*^{2} m. [*gen. jg.* biróva/biròva] nar. v. *biro*“ stoji primjer: „Išo sam u birov da proverim da li su mi stigla dokumenta. (Hadž. I) – Živimo od četres iljada koe sam dobijo od birova rada. (Stan. III)“

U Predgovoru *Rječniku*, na str. XI, piše: „Obrađene lekseme kontinuirano su prolazile trostruku redaktorsku provjeru, a značenja termina iz pojedinih nauka i struka provjeravana su u stručnoj literaturi i od strane stručnjaka iz tih oblasti.“ Riječ **brôj** autori *Rječnika*, izvjesno je, nijesu posmatrali kao termin, sumnjamo da je provjeravan od stručnjaka iz relevantne oblasti, pa kao matematičku definiciju navode:

> **2.** mat. **a.** *osnovni pojam za izračunavanje i izražavanje količine, osnovni element brojanja: parni brojevi; neparni brojevi.* **b.** *pisani znak kojim se obilježava određena količina; brojka, cifra*. **v.** *biće, predmet ili pojam označen brojnom oznakom, cifrom.* – Nisam ja nikakav broj – jeknu Grigorije i zavrnu rukav leve ruke da im pokaže istetoviranu uspomenu iz Trondhajma. (Šćep. IV)

Matematička definicija višestruko je problematična. Objašnjenje navedeno pod **a**. do dvotačke preuzeto je doslovce iz *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika,* knjiga II (*bogoljub – Vražogrnci*), Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1962. (što je i inače prilično česta praksa u *Rječniku* CANU, naravno bez pozivanja na izvor). Veći je terminološki problem što matematički termin *brojka*/*cifra* nije sinonim za *broj,* nasuprot onome što tvrde autori Akademijina *Rječnika*:

> **brôjka** ž. [*gen. jd.* -ē, *dat. jd.* brôjci] v. *broj (2b).* – Bogdan, gotovo jauknu, kao da se dogodilo štogod nepopravljivo, kakva šteta kojoj brojka osamdeset daje neopozivost a istodobno te tjera da posumnjaš u zbiljnost tog što ti oči vide... (Veš. M. I)

Osamdeset (80) nije nikako brojka/cifra, već broj koji se piše pomoću brojki/cifara 8 i 0. Da je taj termin zaista provjeren u relevantnoj literaturi ili od relevantnoga stručnjaka, u što nas ubjeđuju u Predgovoru, ovakva se netačna matematička terminološka definicija u *Rječniku* sigurno ne bi našla. (Nejasno je i zašto su dva elementa značenja u ovoj definiciji odvojena tačkom-zarezom ako se kao nova rječnička odrednica *brojka* (kao srodna riječ iza tačke-zareza) ne definiše ništa preciznije. No da ne prećerujemo još i komentarima na račun interpunkcije, čiji su znaci pobrojani i imenovani (iz samo Akademiji znanih razloga) na kraju uvodnoga dijela *Rječnika*?!) Pridjevom *brojni* bavićemo se nešto kasnije. A kakve veze ima objašnjenje navedeno pod **v.** s matematičkim terminom, to je već filozofsko pitanje!

Brôj je definisan i kao gramatička kategorija:

> **4.** gram. **a.** *djelimično promjenljiva vrsta riječi koja kazuje koliko ima pojedinačno uzetih pojmova označenih imenicom, redosljed u kojem se nalazi pojam označen imenicom ili koliki je zbir tih pojmova: glavni brojevi; redni brojevi; zbirni brojevi*

i pod **b** kao obilježje jednine, množine i dvojine. Nakon što je objašnjeno značenje rednoga broja kao gramatičke kategorije, nejasno je čime su se vodili autori *Rječnika* da kao posebno značenje riječi *broj* navedu:

> **5.** *određeno izdanje knjige, publikacije, poseban primjerak časopisa, novina i sl.* – Ali sam mu odgovorio u 14. i 15. broju Zete pod naslovom 'I još za Branka'. (Toman. I)

Kad su naveli posebno značenje rednoga broja izdanja knjige ili časopisa, mogli su navesti kao posebno i značenje za *broj telefona, broj kuće / stana, broj poštanskoga faha, inventarni broj, djelovodni broj* i sl.

Nažalost, autori se nijesu ni oko lingvističkih pitanja posavjetovali „sa stručnjacima iz te oblasti“ niti su podatke „provjerili u stručnoj literaturi“. Jednosložne imenice kojima se označavaju mjerne jedinice u množini nikad nemaju morfem *-ov-/-ev-*. Tako glasi pravilo. A da je zaista tako, potvrđuju sve poznate jedinice takvoga tipa: *gal – gali, gram – grami, mol – moli, njutn – njutni, pond – pondi, sat – sati*... Nijedna od tih jedinica nije se mogla naći u ovome rječniku, jer *Rječnik* obuhvata samo prva tri azbučna slova. Našlo se pak drugih pet jedinica koje pripadaju ovoj grupi: *ar, bajt, bit, vat* i *volt*. *Ar, vat* i *volt* spadaju u odavno poznate jedinice, dok su *bajt* i *bit*, uslovno rečeno, nove. Za prve tri jedinice autori Rječnika navode samo značenje, bez pomena o oblicima množine. Kod „novih“ jedinica *bajt* i *bit* naveli su i množinske oblike – i to pogrešne! U njihovoj interpretaciji množina jedinice *bajt* glasi *bajtovi*, a *bit – bitovi*.

Akademijini lingvisti ne prave razliku ni između opisnih i odnosnih pridjeva. Evo nekoliko nasumičnih primjera. Pridjev **akùstičan** definisan je ovako:

> [*odr.* akùstičnī] **1.** *koji dobro prima i prenosi zvuk; zvučan: ~ prostorija; ~ soba; ~ dvorana.* (...) **2.** (u odr. vidu) *koji se odnosi na prijem zvučnog nadražaja, slušni: ~ tip; akustična sredstva.* – Na taj način se često tonske i akustične karakteristike učestalih glasova lako dovode u vezu sa samim sadržajem u pjesmi i njenom osnovnom atmosferom. (Radul. Z. I),

a umjesto definicije pridjeva **akùstičkī** stoji samo upućivanje „v. *akustičan*“. Akustičan, akustični opisni je pridjev neodređena i određena vida, akustički je odnosni pridjev. Razlika je ista kao recimo u pridjevima *kritični* (npr. trenutak) i *kritički* (npr. osvrt). Ti pridjevi nijesu istoznačni. Ovđe moramo naglasiti da je u definiciji riječi *akustični* (2. u odr. vidu) naveden i pogrešan primjer.

Upotrijebljeni pridjev ne označava „slušne“ karakteristike, već one koje se tiču akustike. U citatu Zorice Radulović morao je biti upotrijebljen odnosni pridjev, a ne opisni: *akustičke,* ne *akustične*. Jasno je to kad se primjer uporedi s primjerima navedenim pod riječju *akustički:*

> Naročito brojni u nekropolama Dokleje, takvi ukrasi mogli su da imaju i odgovarajuću akustičku funkciju. (Radul.-Vul. I) – Izvjesna otkrića akustičke fonetike (akustike), discipline koja proučava i klasifikuje glasove prema tzv. akustičkom signalu (frekvencija, amplitudi, harmoniji). (Vuk. N. I)

Iako je ovo deskriptivni rječnik, ne može se na osnovu pogrešno upotrijebljenih riječi izvoditi definicija, naravno ako se tačnost uzima kao jedan od osnovnih leksikografskih kriterijuma.

Lingvisti koji su učestvovali u izradi *Rječnika* CANU nijesu vični ni uočavanju razlike između prisvojnih i odnosnih pridjeva. Tako pridjev **beògradskī/bèogradski** ima definiciju odnosnoga: „*koji se odnosi na Beograd*“, koju ne prati nijedan primjer. Da ne idemo daleko u traženju primjera, recimo da bi, prema Akademijinim leksikografima, Beogradski maraton bio maraton koji se odnosi na Beograd, a ne koji se organizuje u Beogradu, dakle koji pripada Beogradu. Isti je slučaj i s pridjevom izvedenim od imenice Budoš:

> **bùdoškī**, -ā, -ō *koji se odnosi na Budoš.* - ... setio sam se voza, nikšićko-podgoričkog, sporog, nekadašnjeg, koji je prolazio kroz budoški tunel. (Vuks. III)

Taj se budoški tunel samo odnosi na Budoš, tiče ga se nekako, jer mu, po analizi stručnjaka CANU, očito ne pripada. U Uputstvima za korišćenje *Rječnika* čitamo ovim povodom: „17.1. Pridjevi izvedeni nastavkom -ski (-ćki, -cki, -čki, -ški), pored odredničke riječi u obliku muškog roda i nastavaka za ženski i srednji rod, imaju gramatičku definiciju.“ Autori *Rječnika* ne koriste se savremenom terminologijom (nije nastavak -*ski*, već sufiks -*sk(i)*, a u zagradi su dati njegovi alomorfi), a umjesto leksikografske definicije datih pridjeva donose gramatičku definiciju, preciznu i savremenu koliko i upotrijebljena terminologija.

Istoga je tipa i problematika pridjeva

> **brôjan**, -jna, -jno [*odr*. brôjnī] **1.** *koji je u velikom broju, mnogobrojan*. – ...okuplja se relativno brojan krug sposobnih visokoobrazovanih i kreativnih ličnosti, većinom izvanjaca, koji na Cetinje donosi evropske ideje i iskustva... (Šuk. I) **2.** (u odr. vidu) *koji se odnosi na broj: brojne imenice; koji je iskazan brojem: ~ stanje.*

Osim još jedne tautološke definicije, u ovom rječničkom članku neuporedivo više zbunjuje neupućenost lingvista u autorskome timu u lingvističku terminologiju. Upravo da bi se izbjeglo miješanje pridjeva koji se odnosi na sam broj, koji se tiče broja i opisnoga pridjeva „koji je u velikoj količini“, uveden je odnosni pridjev *brojevni*. Tako glasi i savremeni termin – *brojevne imenice*, ne *brojne*. Na taj način nam je omogućeno da kažemo da brojne brojevne imenice imaju zbirni karakter, na primjer, što prema Akademijinu *Rječniku* i lingvistima uključenim u njegovu izradu ne bi bilo moguće.

Akademijini lingvisti nijesu primijetili ni da neke imenice imaju pridjevsku funkciju. U deskriptivnome rječniku, punom narodnih riječi, morao bi se naći primjer Vaterpolo i plivačkoga saveza Crne Gore i oko njega okupljenih vaterpolo klubova, jer osim što su to zvanični nazivi institucija, to je i jedini oblik koji se danas čuje i vidi i u narodu i u medijima i u stručnim publikacijama. Oblik *vaterpolo* kao nepromjenjivi pridjev nije se našao ni pod kvalifikatorom „nar.“ niti „razg.“ niti „neob.“ (iako je krajnje „uob.“ (uobičajen)). Umjesto toga, u *Rječniku* se (bez primjera upotrebe!) navodi pridjev „**vàterpolskī,** -ā, -ō *koji se odnosi na vaterpolo: ~ lopta; ~ klub*“. Jako smo zainteresovani da vidimo hoće li se u narednim tomovima, na isti način, pomenuti *džudski zahvat* (prema *džudo*), *kendski mač* (prema *kendo*), *golfski štap* (prema *golf*) ili možda *ragbijska lopta* (prema *ragbi*).

Situacija s akcentima izmakla je kontroli već na samome početku, u Uputstvima za korišćenje *Rječnika*: „4.1. U pojedinim riječima, uz standardni akcentovani oblik, zabilježen je tzv. izgovorni lik, koji se upotrebljava kao češći u prestižnim funkcionalnim stilovima. On nije sistemski i u *Rječniku* nije istaknut masnim slovima.“ Naprotiv! On nije standardan, jeste sistemski. Ne poštuje pravila standarne akcentuacije, ali je zato potpuno u skladu sa sistemom. O „standardnim“ akcentima poput *àmpula, àvans, Àvarin,* ali *Àvāri, Bȁlti, Bàltik, blagòvaona* i *blagovaòna*, *bȋk – bíkovi* (uz *bȉkovi*, ali samo *vjȅkovi*) i sličnim izuzetno brojnim primjerima ne treba ni trošiti riječi.

Na kraju valja reći i nešto o društvenim, kulturnim, nacionalnim i političkim stavovima koje odražava Akademijin *Rječnik*, najavljen kao „prvi cjeloviti prikaz složenosti leksičke strukture crnogorskoga jezika i njegove funkcionalnostilske raznovrsnosti“, koji „pored naučnog, ima veliki kulturni i identitetski značaj“ (Predgovor, XI).

Riječ **balkanizácija** prati ovakva definicija:

> **1.** *usvajanje osobina svojstvenih jezicima i kulturama balkanskih naroda, usvajanje balkanske tradicije.* **2.** pol. pejor. *fragmentacija relativno homogenog geopolitičkog prostora na više sukobljenih strana.*

Primjer je dat samo za drugo značenje. Glagol **balkànizovati** objašnjen je ovako:

> **I** *sprovesti/sprovoditi balkanizaciju.* **II ~ se** *primiti/primati balkanska obilježja; (pre)trpjeti balkanizaciju*.

Za razliku od *balkanizacije*, pri kojoj se, viđeli smo, osobine svojstvene balkanskom svijetu tako naivno *usvajaju*, **albanizácija** već nije nimalo naivan proces jer on, kako kažu Akademijini stručnjaci, predvođeni akademikom Zoranom Lakićem, na čiji se primjer iz djela pozivaju, podrazumijeva

> *nametanje albanskog jezika, kulture i običaja drugim narodima.* – Pitajući se nudio je i neke odgovore – na osnovu iskustava izbjeglica pravoslavnog življa iz Albanije koje je bilo izloženo sistematskoj albanizaciji, naročito u vremenu poslije II svjetskog rata 1945. godine. (Lak. II)

U skladu s time objašnjen je i glagol **albànizovati**:

> **I** *preobratiti/preobraćati u Albance; nametnuti/nametati albanski jezik, kulturu i običaje drugim narodima.* **II ~ se** *posta(ja)ti Albanac; dobi(ja)ti obilježje Albanca.*

Odmah iza *albanizovati* objašnjava se da je i Albanija „država u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva“, što bi činilo da i njihova kultura pripada redu balkanskih kultura, koje se samo *usvajaju* od strane neznano koga, možda samo naroda Balkana. U definiciji *balkanizacije* i glagola *balkanizovati* niđe se ne pominje niti naslućuje bilo kakva prisila, bilo kakvo nametanje, bilo kakav vid ugnjetavanja ni bliskih ni udaljenih naroda. Balkanizacija se dešava, sama od sebe i to kod neidentifikovanih objekata koji je trpe. S druge strane, ovim rječnikom Albanci bivaju predstavljeni kao agresori koji nameću svoju kulturu, jezik i običaje i pretvaraju/preobraćaju druge narode u Albance! Kad se neko balkanizuje, to znači da je primio balkanska obilježja, (pre)trpio balkanizaciju, tj. (pre)trpio *usvajanje osobina svojstvenih jezicima i kulturama balkanskih naroda, usvajanje balkanske tradicije.* Primijetimo suptilno izbjegavanje konstrukcije „postati Balkanac“. Po izvršenoj (ili pretrpljenoj)

balkanizaciji očito se ne postaje Balkanac. Kad se neko albanizuje, njemu su već *nametnuti* albanski jezik, kultura i običaji, on je *postao Albanac*, *dobio obilježja Albanca*!

Rječnik donosi i definiciju **amerikanizácijē**: „*uvođenje, prihvatanje ili davanje nekog američkog obilježja*“, dok se glagolom **amerikànizovati** označava

> **I** *da(va)ti nekome ili nečemu obilježja američkog načina života i kulture.* **II ~ *se*** *primiti/primati američka obilježja, način života i razmišljanja, posta(ja)ti sličan Amerikancima*.

Amerikanizacijom se, prema autorima *Rječnika*, dobrovoljno daju i primaju obilježja američkoga *načina života i razmišljanja*, postaje se *sličan* Amerikancima.

Ako se uzme u obzir pomenuta trostruka redaktura i provjeravanje termina u literaturi i od strane stručnjaka, ne može se izbjeći utisak da je ovakav stav Crnogorske akademije nauka i umjetnosti svjestan i namjeran, da Akademija kulturni i identitetski značaj *Rječnika* gradi nauštrb drugih naroda i kultura.

Čime zaključiti ovaj prikaz, osim da su izgleda u *Rječniku* Crnogorske akademije nauka i umjetnosti softveri uradili još i najbolji posao!

Jelena ŠUŠANJ

“JEWELS” FROM *A* TO *VUŠČIJA*

(*Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika I (A–V)*,
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Institut za jezik
i književnost „Petar II Petrović Njegoš“, Podgorica, 2016)

The paper provides a critical review of the first volume of *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika* (*The Dictionary of Montenegrin Vernacular and Literary Language*), published by the Montenegrin Academy of Sciences and Arts. Providing a number of examples, the author proves and analyzes errors occurring as a result of poor methodological solutions, outdated linguistic approach, ignorance of the lexicographical activity. In addition, critical discourse analysis points to the specific ideological and social manipulation exercised by the authors and the publisher of the first general dictionary of the Montenegrin language.

Key words: *Dictionary of the Montenegrin Vernacular and Literary Language, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, lexicography, linguistics*

UDK 82:929Rotković R.
Stručni rad

Čedomir BOGIĆEVIĆ (Podgorica)
bogicevic@t-com.me

POVODOM KNJIGE *TAKO JE GOVORIO ROTKOVIĆ*

(Crnogorska izdanja, Podgorica, 2013)

Knjiga *Tako je govorio Rotković* obuhvata preko 80 autorskih članaka, studija, rasprava i govora sistematizovanih u četiri tematska dijela: I *O pravu Crne Gore na svoju prošlost, II O pravu Crne Gore na budućnost, III O pravu Crne Gore na svoju autokefalnu crkvu i IV O pravu Crne Gore na svoju kulturu, književnost i jezik*, a sve je to ilustrovano zanimljivim fotosima, grafikama i vinjetama.

Ključne riječi: *Radoslav Rotković*, *montenegristika*, *retorika*, *humanističke nauke*

Cilj svake moderne nauke je istina, a glavni metod u njenom postizanju je kritika jer ona otklanja greške i odbacuje zablude. Nauka je stalno preispitivanje, provjeravanje i potvrđivanje osvojenih stepena saznanja od početnih sumnji do krajnjih izvjesnosti kao najviših oblika naših subjektivnih predstava o objektivnoj stvarnosti. Društvenim i humanističkim naukama, u velikoj mjeri, nedostaje osnovni lijek – kritika, i osnovni pristup u njenoj epistemologiji – kritički metod, zbog čega one gube autoritet naučnih atribucija, čime se devalviraju potencijali društveno organizovane svijesti u postizanju istine i prosvjećivanju uma. Među rijetkim naučnim istraživačima i angažovanim stvaraocima na širokom polju društvenih i humanističkih znanosti što temeljno, studiozno, multidisciplinarno i metodološki pouzdano tragaju za fenomenima svijesti i mišljenja crnogorskog bića, gradeći čvrste veze pomeđu uzročno-posljedičnih relacija, uz jasne principe silogizma, kao logičkih zakona mišljenja i koji dodatno provjeravaju svoje naučne rezultate putem novih istraživanja i teorijskih objašnjenja, jeste akademik Radoslav Rotković, polihistor, živa – hodajuća institucija i znanstveni arhiv, erudita i enciklopedist, naučnik, kulturni i javni djelatnik. Imajući stalno u vidu Dekartov princip: *de omnibus dubitantum*, on u sveukupnoj epistemologiji svog tvoračkog duha ne dopušta da bude postavljen bilo kakav znak sumnje u njegovim naučno istraživačkim formama rada. Zato su njegove knjige, studije, monografije,

članci, rasprave, ogledi, eseji i kritike uvijek rado i s posebnom radošću dočekivane i primane, te je pojava njegovih djela uvijek praznik ljudskog duha i radost umne tribine svih oblika tvoračkog i djelatnog agona, jer ih ovaj autor neće prepuštiti plovidbi na pu- čini nepoznatih mora bez sigurnog kormilara i njegovih naučnih instrumenata i aparature – građe, izvora, činjenica, dokaza, logičkih hipoteza, pouzdane metodologije, silogističkih zakona i, na kraju, pouzdanih naučnih zaključaka, a sve to provjereno kroz optiku drugih naučnih disciplina, ponovna istraživanja i analize i dopune naučnih objašnjenja. Zbog toga su kod akademika Rotkovića topika i hermeneutika, kao putevi dokazivanja i objašnjenja istine, dovedeni do najvišeg mogućeg izraza. Sloboda uma i hrabre riječi. Zato akademik Rotković svojom ukupnom apologijom ljudskog aktivizma, naučnim, umjetničkim, književnim i kulturnim pregalaštvom i bogatom žetvom nad širokim brazdama svog naučnog polja predstavlja crnogorsko sunce slobode javnog uma i hrabre riječi, ali i sam živi spomenik umnosti kojom daje legitimitet svakom činu i naporu ljudske prosvijećenosti. Za sva njegova djela u svim oblicima i ekspresijama, možemo reći da su djela hrabrosti i slobode, vjesnici crnogorske budućnosti i afirmacija, ali i kritička intonacija njene slavne prošlosti, pouzdani vodič kroz crnogorski logos i njegov etos i nomos.

Načni istraživač, poetik i humanist – Čovjek najviše erudicije na više polja djelatne tvorbe i ekspresije svoga uma, akademik Radoslav Rotković neprestano produbljuje i otkriva nove tragove ljudskih tvorevina, ruši predrasude i zablude, prosvećuje naš um, širi naše vidokruge i horizonte naše spoznaje i duha, obogaćuje naš um i čini ga plemenitijim, a istraživačko polje istinitijim. On je naučni istraživač, ali i poetik i humanist, što je saznao da je cjelokupna ontologija bivstva – čovjek, a njegov cilj – čovječnost. Zbog toga se i humanističke nauke nazivaju tim imenom, jer proučavaju čovječnost (humanum). Akademik Rotković je crnogorski Didro – po svom enciklopedijskom obrazovanju i po svojoj ekspresiji enciklopediste i leksikografa, ali i crnogorski Volter – po svojoj misiji prosvjećivanja i didaktike ljudskoga uma.

Po kriterijumima naučne fundiranosti pred čitaocima se, ovih dana, našla hrestomatija njegovih tematski različitih članaka, ogleda, rasprava, studija i govora, pod nazivom Tako je govorio Rotković, iz okrilja istorije, lingvistike, književnosti, istorije umjetnosti, političke filozofi je, montenegristike, društvenog i kulturnog aktivizma, o pravu Crne Gore na njeno samoodređenje kroz njenu milenijumsku povijesnu vertikalu, kojima dokazuje njen samostalni istorijski put, društveno, kulturno, istorijsko i umjetničko biće, samobitnost i identitet, nastalih tokom više od 50 godina njegovog stvaralačkog angažmana, a rasijanih po stranicama naučne periodike, časopisa, umjetničkih glasila, novinskih rasprava, javnih i kulturnih tribina, stenografskih bilješki i dr. Oda-

brani i selektovani po kriterijumima naučne fundiranosti i logičke smislenosti koncepcijskim ciljevima nove autorske forme, ovđe je preko 80 autorskih članaka, studija, rasprava i govora sistematizovano u četiri tematska dijela: I *O pravu Crne Gore na svoju prošlost, II O pravu Crne Gore na budućnost, III O pravu Crne Gore na svoju autokefalnu crkvu i IV O pravu Crne Gore na svoju kulturu, književnost i jezik*, a sve to ilustrovano zanimljivim fotosima, grafikama i vinjetama.

Recenzenti ove knjige su akademici Sreten Perović i dr Danilo Radojević, a njen izdavač NO Crnogorska izdanja i urednik Milan Rotković pobrinuli su se da ona na 512 stranica bude divno grafički opremljena, dok je čast da je priredi imao autor ovih redova posvećenih agonu i djelu akademika Akademika Rotkovića.

Čedomir BOGIĆEVIĆ

ON *TAKO JE GOVORIO ROTKOVIĆ (THUS SPOKE ROTKOVIĆ)*

(Crnogorska izdanja, Podgorica, 2013)

The author reflects on the book *Tako je govorio Rotković*, which includes over 80 articles, studies, debates and speeches organized into four thematic sections: I – On Montenegro's Right to Past, II – On Montenegro's Right to Future, III – On Montenegro's Right to its Autocephalous Church, and IV – On Montenegro's Right to its Own Culture, Literature and Language.

Key words: *Radoslav Rotković, Montenegristics, rhetoric, humanities*

ARHIVA

UDK 821.163.4.09

Vuk MINIĆ

TRAGAJUĆI ZA LELEKOM*

Već smo pokušali da geografskim osmislimo lelekanje kao običaj i lelek kao oblik muškog glasnog izražavanja žalosti.[1]

Dalja istraživanja pokazala su tačnost teze po kojoj je, u našim prostorima, lelek karakterističan samo za Crnogorce i Malisore (Albance katolike istočno od Titograda). Svoje dalje interesovanje usmjerili smo na pogranične djelove SR Crne Gore i doznali sljedeće:

– u opštini Rožaje, koja graniči sa SR Srbijom, leleču u selima prema ivangradskoj opštini, tj. prema unutrašnjosti, dok u dva sela ove opštine koja su bliža Srbiji ljudi ne leleču;

– isto tako ima sela u opštini Tutin (SR Srbija) u kojima je lelekanje kao običaj još živo;

– u opštini Pljevlja, koja graniči sa SR Srbijom i SR Bosnom i Hercegovinom, lelek je živ na lijevoj obali rijeke Ćehotine (ka unutrašnjosti Crne Gore), a nema ga na desnoj obali Ćehotine (prema Srbiji i Bosni).

*

Kada je riječ o leleku kod Albanaca, da podsjetimo na knjigu mr Ali M. Ahmeti – *Vajtmet dhe gjëmet Shqiptare te Plavës dhe Gucisë*[2] kojom autor pomiče granicu leleka kod Albanaca i na prostor Plava i Gusinja. Autor tvrdi da u ovom kraju leleču Albanci obje vjeroispovijesti – muslimanske i katoličke. Ipak, osnovne karakteristike leleka „lelekača muslimanske vjeroispovijesti“[3] ukazuju na to, da se to njihovo glasno žaljenje za pokojnikom ne može ni prihvatiti kao lelek, jer se lelek, po pravilu, razlikuje od tužbalice i melodijom, i tekstom, i mjestom, i načinom izvođenja.

* Tekst „Tragajući za lelekom“ objavljen je u knjizi Vojislava Minića *Domaće i ruske teme* (Obod, Cetinje, 1990, str. 89–97). Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Nikola Popović.

1 Naš rad „Lelekanje i lelek u Crnoj Gori“, *Zbornik radova 1989. 35. kongresa SUFJ*, Titograd, 1988, str. 129.

2 Mr Ali M. Ahmeti: *Vajtmet dhe gjëmet Shqiptare te Plavës dhe Gucisë*, biblioteka „Koha“, NIO Pobjeda, Titograd, 1986.

3 Isto, str. 90.

O tome kako leleču (kako su lelekali) Albanci imamo autentično svjedočenje češkog pisca Jozefa Holečeka iz 1882. godine. Holeček se, kao gost Marka Miljanova, zatekao u kući poznatog crnogorskog pisca u momentu kada je vojvodi umro petogodišnji sin jedinac Savo. Albanci su najavili vojvodi Marku i na pokajanje došli dan poslije Savove sahrane u vojvodinu kuću na Medunu. Holeček je to vidio i čuo ovako:

„Iznenada je odjeknuo pred kućom jezovit lelek iz muških grla, tako jezovit, da je probo srce kao mač i sledio krv u žilama, tako divalj kao kad bi lavica u pustinji zavijala za svojim izgubljenim mladunčetom. Otvorila se kapija i u dvorište je ušlo jedanaest ljudi. Jedan je išao na čelu sam, a ostali dva po dva. Gologlavi su i s otkrivenih glava se spuštaju raščupani perčini, koje vjetrić lepršа. Rukama su se podbočili, glave su im pognute i stupaju korak po korak, nogu pred nogu, ljuljajući se i tresući, da bi im hod bio nesiguran. Izgled im je očajnički. Vođa se osvrne i vikne jakim glasom: 'Gdje je Savo?' Ljudi za njim odgovaraju jecanjem. A predvodnik opet: 'Gdje je Savo? Je li istina što pričaju vuci po gorama, lisice po pećinama i orlovi na visokim liticama da je došla smrt u kuću Marka Miljanova i iščupala sivome sokolu zlatno pero, sa drveta obrala zlatnu jabuku. Dajte mi najbržeg konja da stignem krvnicu! Avaj, konj mi ne treba, jer za izgubio očni vid, koji mi ispila teška tuga. Ko će me utješiti? Ko će na moje rane priviti ljekoviti melem? Na cijelom svijetu nema bilja koje bi moglo izliječiti moju tugu. A i ja sam došao da tebe tješim Marmiljane? Jezik mi je zanijemio, ruke i noge mi se oduzimaju. Tuga mi je srce razglodala kao crv topolu nad vodom. Ne treba je tebi, Marmiljane, već ti meni da kaneš u moje ljute rane rosu utjehe, jer ti si ognjilo, a ja trud'.

Ponavljam riječi žalopojke onako kako su mi bile protumačene napominjući da su bile raščlanjene u pjesmi sa ritmom trohejskog osmerca; dva i dva stiha su se slikovala. Poslije svakog distiha pjevač napravio malu pauzu koju bi ostali ispunili očajnim ridanjem i jecanjem. Pri dužoj pauzi ljudi bi se ispravili, glave zabacili unatrag i počeli da se toliko udaraju pesnicama u ispupčene prsi, da je daleko odjekivalo, a tresli su se kao da ih je uhvatila najžešća groznica ili kao da bi htjeli da stresu glavu s ramena. Dok se tako svaki tukao, puštali su nejasne zvuke užasa kao da su njihove iskolačene oči gledale u najdublju paklenu provaliju. Pošto su se dosta izudarali u grudi, raširili su prste i pravili su pokrete kao da grebu lice i čupaju perčin; ali su se morali zadovoljiti samo imitiranjem onoga kako se pokajnice za mrtvim unakazuju, jer je to bio uslov pod kojim ih je Marko pustio u svoju kuću. Potom su opet nastavili s plačem i pauze ispunjavali na isti način. Pored Marka su prolazili, ko da ga ne vide, u sobu u koju je ležao mrtvac. Tu su se bacili na pokojnikovu zaostavštinu, ljubili je i oslovljavali. Odjednom kao da ih je neko presjekao. Utišali su se i polako odlazili pored majke, kojoj je svaki rekao poneku riječ

utjehe. Gospođa Steva je primala izjave njihovog saučešća kao kraljica zakletvu na vjernost, klimajući ćutke glavom na pozdrave i nježno se osmjehujući. Napustili su dvoranu. Na verandi ih je čekala Markova čeljad; poslužila su pokajnice po jednom čašom rakije. Govornik je u ime svih drugova podigao čašu i izgovorio kratku zdravicu na albanskom jeziku. Ispili su rakiju i otišli laganim korakom, pognute glave ali mirnog izraza.“[4]

*

Na Filozofskom fakultetu u Rostovu na Donu, 18. septembra 1988, poslije predavanja o crnogorskom folkloru, u kome je bilo govora i o leleku, pa i tonski zapis autentičnog leleka iz sela Prošćenja (opština Mojkovac), nastavnik ovog fakulteta Rostovskog državnog univerziteta N. D. Kotovčihina ukazala je na postojanje leleka i u SSSR-u. Evo najkraćih podataka:

– Alani (savremeni naziv inače saveza nomadskih plemena koja su svojevremeno živjela između Volge i Dona). Njih su 372. godine razbili Huni, pa se glavnina Alana koja je preživjela ovaj udar naselila na sjeverni Kavkaz, gdje i danas žive u Autonomnoj Republici Osetiji sa glavnim gradom Ordžonikidze.

„Alani imaju“, priča N. D. Kotovčihina, „žensko naricanje za pokojnikom, lirskog karaktera, ali postoji i muško. Muškarci se, sa najstarijim na čelu, okupljaju nedaleko od pokojnikove kuće, oni skidaju kape i počinju glasno izražavati svoju žalost. Najčešće je to samo uzvikivanje bez konkretnog teksta, ali je ponekad i nabrajanje koje ima epski karakter. Kada ovi muškarci ulaze kod pokojnika, svi prisutni ustaju i odgovaraju im na isti način. Ovako se izražava žalost i za preminulim muškarcima i ženama. Ovaj običaj imaju svi Alani; i hrišćani – Ironci, i muslimani – Digorci. Kome god Alani idu na pokazanje, i onima koji nemaju lelekanje kao običaj, oni svoju žalost za pokojnikom izražavaju na svoj tradicionalni način i dan-danas.“

*

U prilogu *Lelekanje i lelek u Crnoj Gori* bilo je riječi i o vrstama leleka i različitim običajima lelekanja.

2. februara 1989. godine bili smo u Gornjim Čavorima u kući Vasa Mašova Čavora, rođenog 1928, zemljoradnika po zanimanju, koji je sav svoj vijek proveo u ovom podlovćenskom selu. Iako ima samo četiri razreda osnovne

[4] Jozef Koleček, *Černa Hora v miru*, Praha, 1883. Citat preuzet iz knjige: Marko Miljanov, *Sabrana djela*, knj. V, Grafički zavod, Titograd, 1967. Odlomak iz pomenutog djela pod naslovom „Nepokoren“ preveo je Savo Orović, str. 160–162.

škole, Vaso Čavor je dobar poznavalac crnogorskih običaja, istorije, pa i književnosti i vrlo je zahvalan sagovornik.

Može se slobodno reći da sve karakteristike lelekanja u Gornjim Čavorima vrijede za sva sela Njeguškog podvršja (Mirac, Poda, Gornji i Donji Čavori i Majstori), a naš sagovornik smatra da se tako leleče u cijeloj Katunskoj nahiji.

Leleče se *za svim* preminulim *muškarcima* od jedno i više godina života.

Za *ženama* se leleče samo ako je to *žena-čoek*, ali svako bratstvo leleče i za svojom *dobrom odivom* (svojom rođakom, udatom u drugo bratstvo), pa i u krajevima gdje lelekanje nije običaj.

Prvi lelek – je oglašavanje da je neko preminuo, što čini najbliža rodbina pokojnika.

Noću se po pravilu ne leleče. Jedino, ako se sa preminulim iskopala kuća (ako je on posljednji muški potomak te porodice), ili ako je pokojnik mlad čovjek.

Na prvi lelek, na glas, najbliža rodbina iz drugih kuća (samo muškarci) kreću ka kući pokojnika i leleču kako ko stigne. Ovaj lelek prvih pokajnica nema razvijeniji sadržaj. Izriče se u horu (ako prilazi više ljudi). Kuća je dužna da odgovori isto u horu, što zavisi od broja muških glava u kući.

Organizovani dolazak na *pokajanje* (na saučešće) ima i organizovaniji lelek. Leleče svaka grupa koja prilazi kući. Prije samog prilaska, najstariji član grupe dogovori se sa ostalima ko će ispred grupe prvi zalelekati. Lelekač koji počinje, ako je stariji i ugledniji, ide na čelo grupe. Ako je riječ o mlađem čovjeku, onda on ide iza najstarijeg (najuglednijeg) člana konkretne grupe. Inače, lelekač se bira prema grlu (glasu) i sposobnosti da sroči lelek. Svaki lelek ima, otprilike, ovakav tok:

– počinje obaveznim „O, lele mene (meni) danas i dovijeka za tobom (dodaje se ime i „brate“, „kume“, „prijatelju“ – već prema tome šta je pokojnik lelekaču),

– središnji dio leleka sadrži najvažnije karakteristike pokojnika, prema njegovom uzrastu, karakteru, mjestu u društvu, porodici i bratstvu;

– svaki lelek obavezno završava dugim i otegnutim, ponekad i ponovljenim „le-leee!“

Kada lelekač-solista završi svoj lelek, svi članovi njegove grupe, svako na svoj način, ne vodeći računa o tome šta govore ostali u grupi, uzvikuje svoj lelek. Melodija je ista kao kod prvog lelekača. Lelečući, svi oni polako, s noge na nogu, kreću ka kući i uopšte se ne zaustavljaju. Tek ulazeći u kuću, a stalno lelečući, skidaju kape. Vjerovatno je skidanje kape ušlo u običaj zato što je ranije na grudima pokojnika, dok je ležao na odru, ležao krst sa raspećem.

Iz kuće *počnu odgovarati* kada se lelekom oglasi prvi lelekač, samo forme radi i dajući time znak da ih dočekuju. Ako ne bi odgovorili, bilo bi to uvredljivo za konkretnu grupu, no pokajnice se ne bi vratile bez izjave saučešća.

Obaveza najbližih muških rođaka pokojnika je i da, bar jedan, lelečući, pođe u susret pokajnicama i sreta ih na 10-15 metara od ulaza. On dočekuje prvoga iz grupe, okreće se takođe lelečući. Svi tako prelaze prag, sretač prvi, i leleču sve do samoga odra i sretač i pokajnice, a ovdje sretač ustupi mjesto pokajnicama, a on se vraća da dočeka sljedeće grupe ili, ako se niko ne čuje, stane da primi saučešće kod ulaznih vrata od grupe koju je upravo uveo.

Ako neko želi da izrazi *posebnu počast ili zahvalnost pokojniku*, on se izdvaja iz grupe, sam prilazi i sam leleče. Tako je 12. februara 1976, došao na pokajanje Mašu Nikovu Čavoru (80 godina) Dušan Krstov Kašćelan s Mirca, iako se Mirčani nikada ne izdvajaju iz grupe. Počeo je da leleče sa nekih 150 metara od ulaza u kuću, obraćajući se pokojniku najbiranijim riječima pohvale i zahvalnosti. Slično su postupila braća Nikola i Lazar Čavor kada im je umro najstariji brat Krsto (1987). Pošto su rano ostali bez oca, Krsto se brinuo o njima. I zato su oni lelekali: „Lele nama, roditelju!“ i udarali se pesnicama u glavu.

Sljedeći lelek se čuje kod *iznošenja pokojnika iz kuće*. Lelek počinje najbliži, obično sin, a prihvataju i nastavljaju ostali muški rođaci i leleču ponekad čak i do 50 metara od kućnog praga.

Na groblju, na tridesetak metara od ulaska u groblje, rodbina pokojnika leleče njega i ranije sahranjene rođake, no svako za sebe ne vodeći računa o tome šta govori i koga leleče neko iz te grupe. To ne traje dugo; samo dok se ne uđe u groblje.

Kod spuštanja pokojnika u grob, lelek počinje njegov najbliži rođak, a ostali nastave ne čekajući da ovaj završi.

Ako neko ne stigne na pokajanje u kuću pokojnika, već tek na groblje, leleče isto kao da prilazi kući. Razlika je samo u tome što se na ovaj lelek ne odgovara. U posljednje vrijeme se događa da se i na groblju odgovori, imajući u vidu da je zakašnjeli imao neki razlog što nije stigao kući. Zato se ovdje i kaže: „Umro mu je onaj kome ne može otići na pokajanje“.

Najbliža rodbina, ako nije stigla na sahranu, prvo ide na groblje, gdje, pored ostaloga, i leleče, pa tek onda ide kući na saučešće.

Naredno lelekanje je tek na *četrdeset dana*. Leleču kratko dva-tri rođaka kad se već primaknu grobu.

Na vijest o smrti nekoga *ko ne može biti sahranjen u svome kraju*, sav obred obavlja se nad fotografijom pokojnika koja se, umjesto tijela, polaže na odar. Sav obred – dolazak pokajnica, njihovo dočekivanje, odnos prema odru – sve se obavlja kao da je tijelo pokojnika prisutno. Primjer: Milan Perov Čavor ubijen je 1937. godine u Beogradu kao podoficir kraljevske armije i tamo

negdje tajno sahranjen. Sav obred obavljen je nad njegovom fotografijom u selu Donji Čavori. Na groblje su nosili fotografiju i vijence. Fotografiju su položili na grob pokojnikovog oca, a vijence sa strane. Po obavljenom obredu, fotografiju su vratili kući.

Podvršani, i kada odlaze na sahrane u sredine *gdje lelekanje nije običaj*, a imaju informaciju da je pokojnik bio ugledna ličnost, prilaze po svome običaju – *lelečući*.

Isto tako, ako kod njih na pokajanje dođu ljudi koji ne leleču, Podvršani ih dočekuju lelekom iz kuće i sretaju po već opisanom ceremonijalu.

U ovom kraj, svi stariji lelekači, dok leleču, drže ruke na bokovima (iznad kukova).

*

Njeguško podvršje je stara Crna Gora. Na samo 50 metara od kuće Vasa Čavora prolazila je granica Austro-Ugarske sve do 1918. godine. Ta granica je i dijelila ova sela od niza grbaljskih sela – koji čine deset sela Gornjeg i deset sela Donjeg Grblja. Sela Gornjeg Grblja nalaze se na padinama Lovćena uz Grbaljsko polje (polje između Budve i Tivta), a sa druge strane polja, prema moru, smještena su sela Donjeg Grblja.

Dobijali smo različite informacije – od onih da se u Grblju uopšte ne leleče, pa do tvrdnji o vrlo rijetkom običaju lelekanja. Odlučili smo da o tome porazgovaramo s jednim od najstarijih Grbljana – Petrom Radovim Vujičićem, rođenim 1906. u selu Glavati (Donji Grbalj). Vujičić je živa enciklopedija Grblja, riznica usmenog blaga, i izuzetno nadaren kazivač.

Vujičić se sjeća sahrane svoga djeda (djedovog brata) Iva koji je 1914. preminuo u 92. godini života. Kako je djed Ivo bio vrlo ugledan i zaslužan čovjek, na ovu sahranu su došli ne samo Grbljani, već i Paštrovići, neki Krtoljani... Svi su lelekali. Ovdje ćemo naglasiti samo razlike između lelekanja u Grblju i u selima Njeguškog podvršja:

– u Grblju nema grupnog (horskog) leleka. Zato, ako je u grupi više lelekača, svaki novi lelek počinje tek kada se završi prethodni;

– lelek, kao najava dolaska grupe, počinje i na 200 metara od kuće, ali se tu i prekida, da bi se ponovio već kada grupa stigne blizu kuće pokojnika;

– prilikom lelekanja, lelekači ne zauzimaju nikakav poseban stav;

– pokajnici skidaju kape tek na ulazu u kuću;

– iz kuće se takođe odgovara i sretaju se pokajnice, prate sve do praga;

– lelekači (bliža rodbina pokojnika) udaraju se pesnicama u glavu i u grudi;

– prvi lelek je glas (ili na glas) da je neko preminuo i izriče ga najbliža rodbina pokojnika;

– samo najbliža rodbina leleče još i kod iznošenja pokojnika iz kuće i kod njegovog spuštanja u grob;

– poslije dana sahrane, čak ni na četrdesnicu, ne leleče se;

– za ženama leleče samo njihova bliža rodbina, ali i to zavisi od zasluga pokojnice.

Petar Vujičić se sjeća da je, prilikom svojih odlazaka na sahrane u krtoljska i luštička sela (sela na Luštičkom poluostrvu koje zatvara Bokokotorski zaliv), primijetio da se u krtoljskim selima lelekalo manje nego u Grblju, a još manje i rjeđe lelekalo se na Luštici.

Kako se danas leleče u Grblju, koliko se ovaj običaj, i u kojem obliku, sačuvao – razgovarali smo sa Rankom Mršuljom (električar u penziji, 1923) i njegovim sinom Krstom (tehničar, rođen 1950) u Nalježićima u Gornjem Grblju.

Još se leleče u svih dvadeset grbaljskih sela.

Sačuvan je običaj lelekanja na istom mjestu i u isto vrijeme koje je pomenuo i naš sagovornik Petar Vujičić (vijest o smrti, prilazak kući na pokajanje (saučešće), iznošenje pokojnika iz kuće i spuštanje u grob).

Promijenio se odnos prema pokojniku, osjećaj za kim treba lelekati. Novi kriterij nije uslovljen polom, već starošću. Tako, po riječima Krsta Mršulje, niko mlađi od pedeset godina nije sahranjen bez lelekanja. Inače, čak i ugledni starci, čija se smrt očekuje, koji su doživjeli duboku starost, sahranjuju se bez leleka.

Novo u leleku Grbljana je i to, da lelekač i svi oko njega, za vrijeme lelekanja, skidaju kape.

Danas Grbljani leleču i na sahranama izvan Grblja, ako su bili bliski (rodbinski ili drukčije) sa pokojnikom ili njegovom kućom.

*

Ovim kolažom novih saznanja o lelekanju i leleku nije iscrpljena tema kojom se bavimo u posljednje vrijeme. Predstoje dalja istraživanja na terenu ne samo današnje Crne Gore, a, vjerovatno, naći će se još ponešto i u literaturi, ako ne u onoj folklorističkoj i etnografskoj, onda u putopisnoj i istorijskoj.

(1989)

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovu autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. ***Izvorni naučni rad*** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. ***Preliminarno saopštenje*** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. ***Pregledni rad*** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. ***Stručni rad*** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zaposljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4−8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific researches, as well as preliminary communications, and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of magazines, and scientific and professional conferences.

Papers are submitted and processed free of charge. Authors of papers and contributions retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the Author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials were previously published or not.

The decision of the Editorial Board on whether the paper is to be accepted for publication, as well as the classification of papers accepted for publication, is based on the evaluation of Reviewers. Objectivity of the Reviewer's decision-making is ensured through a double-blind review process, whereby the Reviewers do not know the Authors and vice-versa.

1. *Lingua Montenegrina* is published in the Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc).
2. *Original scientific papers* contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Its authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.
3. *Preliminary communications* contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.
4. *Reviews* are critical and analytical overviews of a field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of selected problem area, while the quoted literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In the upper left corner of a paper, all the authors should note: the author's first and last name, his/her affiliation, place of residence, and e-mail address.

Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, and 4-8 key words.

The Editorial Board reserves the right to make any necessary technical and similar changes to the papers.

Manuscripts and CDs will not be returned.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Milenko A. PEROVIĆ
Humboltovo zasnivanje filozofije jezika (I dio)..... 3

Dubravko JAKIĆ
Jezičke osobitosti ktitorskog
natpisa zetskog episkopa Neofita..... 23

Milica LUKIĆ & Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
Glagoljanje grafita..... 45

Silvija ĆURAK
Ima li nezamijenjenoga jata u
današnjim govorima našičkoga kraja?..... 63

Aleksandar ČOGURIĆ
Ženidba Smailagić Meha – spjev kao dio epskoga nasljeđa..... 73

Aleksandar RADOMAN
Lukrecija ili Trojo i kotorska
svakodnevica ranoga novovjekovlja..... 101

Ethem MANDIĆ
Pričanje i pripovijedanje kao opsesija
u djelima Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića..... 121

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ
Svjedočanstva o pobuni..... 147

Zlata ŠUNDALIĆ
Sekundarni žanrovi u *Odmetniku*..... 167

Marijana TERIĆ
„Gospođa Bovari – to sam ja“..... 199

Aida DŽIHO-ŠATOR
Fragmentacija kao metafiktivna
tehnika u romanu *Zlatna bilježnica*..... 213

Maja ADŽIJA
Percepcija budućnosti i elementi
utopije u mislima Virginije Woolf 221

Boban BATRIĆEVIĆ
Polemika Rista Dragićevića i Mihaila Lalića
o čuvanju crnogorskoga kulturnog nasljeđa 235

Srđa MARTINOVIĆ
Učešće crnogorske vojne elite u kulturno-javnome životu
Knjaževine i Kraljevine Crne Gore i njihovi memoarski spisi 247

Vukota VUKOTIĆ
„Proricanje na mač“ – jedan zaboravljeni crnogorski običaj 261

GRAĐA

Bojan MITROVIĆ
Tomazeo, Širović i Bokeljski/Krivošijski ustanak 1869–1870. 287

Novica VUJOVIĆ
Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine 299

PORTRETI

Boban BATRIĆEVIĆ
Naš brat na zapadu: František Šistek kao montenegrist
i značaj njegova metodološkoga pristupa izučavanju
crnogorske prošlosti i njenoga identiteta 323

Adnan ČIRGIĆ
Dragoljub Petrović proučavalac govora crnogorskoga jezika 341

Novica VUJOVIĆ
Stjepanu Damjanoviću povodom 70-godišnjice života 359

Vladimir VOJINOVIĆ & Novica VUJOVIĆ
Šećanje na naučnika Vuka Minića 369

Momir M. MARKOVIĆ
In memoriam: Vojislav Vulanović (1931–2016)..... 377

PRIKAZI

Adnan ČIRGIĆ
Leksikografski poduhvat dostojan
Crnogorske akademije nauka i umjetnosti..... 383

Jelena ŠUŠANJ
Biseri od *a* do *vuščija* 397

Čedomir BOGIĆEVIĆ
Povodom knjige *Tako je govorio Rotković* 413

ARHIVA

Vuk MINIĆ
Tragajući za lelekom 419

TABLE OF CONTENTS

Milenko A. PEROVIĆ
Humboldt's Foundation of Philosophy of Language 3
(Part I)

Dubravko JAKIĆ
Linguistic Features pf Ktetor's
Inscriptions of Bishop Neofit of Zeta 23

Milica LUKIĆ & Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
Glagoljanje Grafita 45

Silvija ĆURAK
Is There Non-Substituted Yat in Today's
Speech Patterns of Našice Region? 63

Aleksandar ČOGURIĆ
The Wedding of Smailagić Meho –
a Poem as Part of Epic Heritage 73

Aleksandar RADOMAN
Lukrecija ili Trojo and Kotor's Early Modern Period 101

Ethem MANDIĆ
Narration and Storytelling as Obsession
in the Works of Husein Bašić and Zuvdija Hodžić 121

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ
Rebel Testimonies 147

Zlata ŠUNDALIĆ
Secondary Genres in *Odmetnik* 167

Marijana TERIĆ
"Madame Bovary – C'est Moi" 199

Aida DŽIHO-ŠATOR
Fragmentation as a Metafictional
Technique in *The Golden Notebook* 213

Maja ADŽIJA
Perception of Future and Utopia
Elements in Works of Virginia Woolf 221

Boban BATRIĆEVIĆ
Polemic Between Risto Dragićević and Mihailo Lalić
on the Preservation of Montenegrin Cultural Heritage 235

Srđa MARTINOVIĆ
Participation of Montenegrin Military Elite in
Cultural and Public Life of Principality and
Kingdom of Montenegro and its Memoirs 247

Vukota VUKOTIĆ
Sword Foretelling: A Forgotten Montenegrin Custom 261

MATERIAL

Bojan MITROVIĆ
Tomazeo, Širović and Uprising
of Boka / Krivošije in 1869−1870 287

Novica VUJOVIĆ
Barjamovica, Velestovo and Markovina Onomastics 299

PORTRAITS

Boban BATRIĆEVIĆ
Our Brother From the West: František Šistek
as a Montenegrist and Significance of His Methodological
Approach to the Study of Montenegrin Past and Identity..... 323

Adnan ČIRGIĆ
Dragoljub Petrović as a Researcher of
Montenegrin Language Speech Patterns..... 341

Novica VUJOVIĆ
To Stjepan Damjanović, on the Occasion of 70 Years of Life 359

Vladimir VOJINOVIĆ & Novica VUJOVIĆ
Remembering Vuk Minić 369

Momir M. MARKOVIĆ
In memoriam: Vojislav Vulanović (1931–2016)..... 377

REVIEWS

Adnan ČIRGIĆ
Lexicographic Achievement Worthy of
the Montenegrin Academy of Sciences and Arts 383

Jelena ŠUŠANJ
"Jewels" From A to *Vuščija* 397

Čedomir BOGIĆEVIĆ
On *Tako je govorio Rotković (Thus Spoke Rotković)*..... 413

ARCHIVE

Vuk MINIĆ
In Search of a Wail 419

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Sanja Orlandić
Novica Vujović

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi - Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnim bazama WOS (thomsonreuters.com) i DOAJ (doaj.org)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića 1) : Institut za crnogorski jezik i književnost, 2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore (br. 05 – 2951/2)